

**MISIR EYYÛBİLERİNDE EĞİTİM VE
ÖĞRETİM FAALİYETLERİ**

Mahmut DÜNDAR

Doktora Tezi

Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı

Prof. Dr. Abbas ÇELİK

2014

Her Hakkı Saklıdır

**T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI**

Mahmut DÜNDAR

**MISIR EYYÛBİLERİNDE EĞİTİM VE ÖĞRETİM
FAALİYETLERİ**

DOKTORA TEZİ

**TEZ YÖNETİCİSİ
Prof. Dr. Abbas ÇELİK**

ERZURUM 2014

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ

TEZ BEYAN FORMU

30/05/2014

SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

BİLDİRİM

Atatürk Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliğine göre hazırlamış olduğum "**MISIR EYYÜBİLERİNDE EĞİTİM VE ÖĞRETİM FAALİYETLERİ**" adlı tezin/raporun tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin/raporumun kağıt ve elektronik kopyalarının Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım:

Lisansüstü Eğitim-Öğretim yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim.

- ☐ Tezimin/Raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.
- ☐ Tezim/Raporum sadece Atatürk Üniversitesi yerleşkelerinden erişime açılabilir.
- ☐ Tezimin/Raporumun 1 yıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin/raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.

Mahmut DÜNDAR

30/05/2014

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEZ KABUL TUTANAĞI

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Prof. Dr. Abbas ÇELİK danışmanlığında, Mahmut DÜNDAR tarafından hazırlanan bu çalışma 30 / 05 / 2014 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından. Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı'nda Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan : Prof. Dr. Abbas ÇELİK

İmza:

Jüri Üyesi : Prof. Dr. İlhan YILDIZ

İmza:

Jüri Üyesi : Doç. Dr. Eyup ŞİMŞEK

İmza:

Jüri Üyesi : Y.doç.Dr. Macid YILMAZ

İmza:

Jüri Üyesi : ... Y.doç.Dr. İsmail ARICI

İmza:

Yukarıdaki imzalar adı geçen öğretim üyelerine aittir. 30 /05 / 2014

Prof. Dr. Mustafa YILDIRIM

Enstitü Müdürü

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	IV
ABSTRACT	V
KISALTMALAR DİZİNİ	VI
ÖNSÖZ.....	VII

GİRİŞ

I. PROBLEM	1
II. AMAÇ	2
III. ÖNEMİ	2
IV. SINIRLILIKLARI.....	2
V. ARAŞTIRMANIN DAYANDIĞI MODEL VE İLGİLİ KAYNAKLARI.....	3
VI. XII-XIII. YÜZYILDA MISIR'DA HÜKÜM SÜREN EYYÛBİLERİN GENEL DURUMU	7

BİRİNCİ BÖLÜMÜ

MISIR EYÛBİLERİNDE EĞİTİM VE ÖĞRETİM KURUMLARI

1.1. MEDRESELER.....	26
1.1.1. İslam Âlemindeki Medreselerin Doğuşu ve Gelişimi	30
1.1.2. Eyyûbi Dönemi Mısır Medreseleri.....	40
1.1.2.1. Şafii Mezhebi Fıkıhının Öğretimine Göre Eğitim ve Öğretim Yapılan Medreseler	41
1.1.2.2. Maliki Mezhebi Fıkıhının Öğretimine Göre Eğitim ve Öğretim Yapılan Medreseler	54
1.1.2.3. Hanefi Mezhebi Fıkıhının Öğretimine Göre Eğitim ve Öğretim Yapan Medreseler.....	61
1.1.2.4. İki Mezheb Fıkıhının Öğretimine Göre Eğitim-Öğretim Yapan Medreseler	66
1.1.2.5. Dört Mezheb Fıkıhının Öğretimine Göre Eğitim-Öğretim Yapan Medreseler	68
1.1.2.6. Fıkhi Mezhebi Bilinmeyen Medreseler	70
1.2. MESCİTLER VE CAMİLER.....	74

1.3. KÜTÜPHANELER.....	82
1.4. İLİM EVLERİ.....	89
1.5. HANLAR	91
1.6. TASAVVUF EĞİTİM KURUMLARI	92
1.7. KÜTTABLAR (SIBYAN MEKTEBİ)	100

İKİNCİ BÖLÜM

EYYÜBİ DÖNEMİ MISIR MEDRESELERİNİN MALİ DURUMU, PERSONELİ, MİMARİ YAPISI İLE SİYASAL VE TOPLUMSAL ETKİLERİ

2.1. MEDRESELERİN MALİ DURUMU	106
2.1.1. Medrese İnşa Kaynakları	106
2.1.1.1. Devlet Medreseleri	106
2.1.1.2. Halk Medreseleri	108
2.2. MEDRESELERİN PERSONELİ	113
2.2.1. Müderrisler	113
2.2.2. Muidler	115
2.2.3. Kâri'ler	118
2.2.4. İmamlar	119
2.2.5. Müezzinler	119
2.2.6. Nazirler	120
2.2.7. Hizmetliler	120
2.2.8. Kütüphane Görevlileri	121
2.2.9. Öğrenciler	121
2.2.9.1. Devamlı (Örgün Eğitime Tabi) Öğrenciler	121
2.2.9.2. Geçici (yaygın eğitime tabi) Öğrenciler	123
2.3. MEDRESELERİN MİMARİ YAPISI	123
2.3.1. Derslikler (Sınıflar)	123
2.3.2. Meskenler	124
2.3.3. Medrese Kütüphaneleri	125
2.3.4. Mescitler	126
2.3.5. Hamamlar	126
2.3.6. Maristanlar (Hastaneler ve Eczaneler)	126

2.4. MEDRESELERİN SİYASAL VE TOPLUMSAL ETKİLERİ	127
---	-----

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MISIR EYYÛBİLERİNDE EĞİTİM VE ÖĞRETİM FAALİYETLERİ

3.1. EYYÛBİLERDEN ÖNCEKİ İLMİ DURUM	130
3.2. EYYÛBİLER DÖNEMİNDE İLMİ DURUM.....	131
3.3. EĞİTİM VE ÖĞRETİM FAALİYETLERİ.....	134
3.4. EĞİTİM YÖNTEM VE TEKNİKLERİ.....	138
3.5. EĞİTİM MÜFREDATI.....	142
3.5.1. Okutulan Kitaplar ve İlimler	146
3.5.1.1. Dini İlimler	156
3.5.1.1.1. Kur'ân İlimleri.....	157
3.5.1.1.2. Hadis İlmi	164
3.5.1.1.3. Fıkıh-Akâid İlimleri.....	169
3.5.1.1.4. Tasavvuf İlmi.....	181
3.5.1.2. Dil ve Edebiyat İlimleri	185
3.5.1.3. Tarih, Coğrafya ve Astronomi İlimleri.....	193
3.5.1.4. Felsefe İlimleri.....	198
SONUÇ VE ÖNERİLER.....	216
KAYNAKÇA	221
ÖZGEÇMİŞ.....	242

ÖZET

DOKTORA TEZİ

MISIR EYYÛBİLERİNDE EĞİTİM VE ÖĞRETİM FAALİYETLERİ

Mahmut DÜNDAR

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Abbas ÇELİK

2014, 242 Sayfa

Jüri: Prof. Dr. Abbas ÇELİK

Prof. Dr. İlhan YILDIZ

Doç. Dr. Eyup ŞİMŞEK

Yrd. Doç. Dr. Macit YILMAZ

Yrd. Doç. Dr. İsmail ARICI

“Mısır Eyyûbilerinde Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri” başlıklı çalışmada, Eyyûbiler döneminde Mısır’daki eğitim ve öğretim faaliyetleri ele alınmaktadır. Mısır’da hizmet veren eğitim ve öğretim müesseseleri, bu müesseselerde okutulan ilimler, öğretim yöntemleri, eğitim-öğretim faaliyetleri konusunda sağlanan maddi imkânlar ile etkin kişiler irdelenmektedir.

Bu çalışma Giriş, Sonuç ve Önerilerden ayrı, üç bölümden oluşmaktadır:

I. Bölüm: Bu bölümde Eyyûbiler döneminde Mısır’da bulunan ve oluşturulan eğitim ve öğretim kurumları olan medreseler, camiler ve mescitler, kütüphaneler, ilim evleri, hanlar, tasavvuf eğitim kurumları, küttabler (sibyan mektepleri) ve buralardaki eğitim ve öğretim faaliyetleri ele alınmıştır.

II. Bölüm: Bu bölümde dönemin en düzenli eğitim ve öğretim kurumları olan medreselerin idari, mali ve mimari düzenlemeler ile siyasal ve toplumsal etkileri konu edinmiştir.

III. Bölüm: Bu bölümde, genel anlamda Eyyûbi Dönemi’nde Mısır’da bulunan eğitim ve öğretim faaliyetlerinden bahsedilirken, buradaki edebi ve ilmi canlılığın sebepleri, eğitim şekli ve eğitim müfredatı değerlendirilmiş, Eyyûbi dönemi öncesi eğitim ve öğretim etkinliklerine yer verilmiştir.

Sonuç: Bu kısımda ise, şu hususlara yer verilmiştir: Eyyûbiler Döneminde Mısır’da eğitim ve öğretim faaliyetlerinin dini menşeli olduğu, önceki dönemlerden etkilendiği, miras aldığı eğitim kurumlarına sahip olduğu ifade edilmiş, düzenli eğitim kurumları olarak medreselerin öne çıktığına ve buralarda müderrislerin bireysel uygulamalarına işaret edilmiştir. Yine bu dönemin ilmî gelişmeleri ile Eyyûbi yöneticilerinin ilim adamlarına verdiği destek vurgulanmıştır.

Öneriler: Bu kısımda ise, Yapılan araştırma sonucunda Mısır’ın dışında kalan diğer Eyyubi bölgelerindeki eğitim ve öğretim faaliyetleri ile Eyyubi dönemi eğitiminin günümüz eğitimine katkısı ve eğitimciler ile din görevlilerinin halkın dini eğitimine katkılarının karşılaştırılarak araştırılması önerilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Eyyûbi, Eyyûbiler, Eyyûbiler Dönemi, Eyyûbilerde Eğitim, Eyyûbilerde ilim, Eyyûbi Medreseleri, Eyyûbi Camileri, Eyyûbi Kütüphaneleri, Selahaddin-i Eyyûbi, Mısır Eyyûbileri.

ABSTRACT**Ph. D. DISSERTATION****EDUCATION AND TRAINING ACTIVITIES OF EGYPT AYYUBIDS****Mahmut DÜNDAR****Advisor: Prof. Dr. Abbas ÇELİK****2013, Pages: 242****Jury: Prof. Dr. Abbas ÇELİK****Prof. Dr. İlhan YILDIZ****Assoc. Prof. Eyup ŞİMŞEK****Assist. Prof. Macit YILMAZ****Assist. Prof. İsmail ARICI**

The study entitled “Education and Training Activities of Egypt Ayyubids” deals with the education and training activities carried out in Egypt during Ayyubids period. The study focuses on education and training institutions serving in Egypt, disciplines trained at these institutions, training methodologies, financial means enabled by creating opportunities for improvement of education and training activities, and effectual personalities.

Apart from introduction, conclusion, and suggestion the study consists of three chapters:

Chapter I: In this chapter, education and training institutions like madrasahs, mosques, praying rooms, libraries, science houses, inns, sufi education houses, kutttabs (elementary schools) and shrines that had existed and built up during the Ayyubids in Egypt and education and training activities in these places have been discussed.

Chapter II: Here, the study deals with the administrative, financial, and architectural regulations and social and political impacts of madrasahs which were the most organized educational and training institutions of the period.

Chapter III: In this chapter, in addition to discussion of the education and training activities in Egypt during Ayyubids period in a general meaning, the reasons of literary and scholarly liveliness, training methods and training curriculum has been evaluated; pre-Ayyubids training and education activities have been featured.

Conclusion: In this chapter, it is stated that education and training activities of Ayyubids in Egypt are religious oriented. The period has been influenced by previous periods. It has owned education institutions inherited from previous periods. Madrasahs come to the fore as regular educational institutions. Lastly the scholarly developments of this period, Ayyubid governors’ support of scholars and mudders’ personal application has been pointed out.

Suggestions: In this chapter, as a result of a comparative research of education and training activities in Ayyubid regions staying out of Egypt, the contribution of Ayyubid period to the today’s education system and the assistance of educators and religious officials to religious education of public have been proposed.

Keywords: Ayyubid, Ayyubids, Ayyubids period, education at Ayyubids, scholarly at Ayyubids, Ayyubid madrasahs, Ayyubid mosques, Ayyubid libraries, Selahaddin-i Eyyûbi, Egypt Ayyubids

KISALTMALAR DİZİNİ

b.	: bin, İbn-i
böl.	: Bölüm
bs.	: Baskı
c.	: Cilt
(c.c.)	: Celle Celaluhu
cem.	: Cemedan
Çev.	: çeviren
DİA	: Diyanet İslâm Ansiklopedisi
Hız.	: Hazret
h.	: Hicri
İFAV.	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı
m.	: Miladi
nşr.	: Neşreden
ö.	: Ölüm
s.	: Sayfa
(sav)	: Sallallahu Aleyhi ve Sellem
Terc.	: tercüme eden
Thk.	: Tahkik eden
ts.	: Tarihsiz
tsn.	: Tasnif eden
TTK.	: Türk Tarih Kurumu
vb.	: Ve benzeri
vd.	: Ve devamı
vs.	: Vesaire
Yay.	: Yayınları, Yayınevi
byy.	: Basım yeri yok

ÖNSÖZ

Eyyûbi Devleti, XII. yüzyılın son çeyreğinden XIII. yüzyılın ortalarına kadar süren yaklaşık bir asırlık zaman diliminde Ortadoğu tarihine damgasını vurmuş devletlerden biridir. Bununla birlikte bu dönem ile ilgili çalışmalar, Eyyûbi Devleti tarihiyle ve daha ziyade Selahaddîn Eyyûbi dönemi ve onun şahsiyeti ile ilgilidir. Mısır’da İslam tarihinin parlak bir dönemi olan Eyyûbi Dönemi’ndeki eğitim ve öğretim faaliyetlerinin detaylı bir şekilde incelenmediği araştırmalarımız sonucu anlaşılmaktadır. İşte bu çalışma, Mısır’da bu dönemin eğitim ve öğretim faaliyetlerini, “Mısır Eyyûbilerinde Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri” başlığı altında araştırıp incelemektedir.

Bu çalışma; Giriş, sonuç ve öneri kısımlarından ayrı olarak üç bölümden oluşmaktadır. Giriş’te araştırmanın problemi, amacı, önemi, sınırlılıkları ve ilgili kaynakların değerlendirilmesi yapıldığı gibi, 1171–1250 yılları arasında Mısır Eyyûbilerin yaşadığı coğrafyanın siyasî ve ilmî durumları ile ilgili kısaca bilgi verilmektedir. Birinci bölümde Eyyûbilerin Mısır’da bulunan eğitim ve öğretim kurumları, ikinci bölümde Eyyûbi dönemi Mısır medreselerinin mali, idari ve mimari düzenlemeler ile siyasal ve toplumsal etkileri, üçüncü bölümde Mısır Eyyûbilerinde yapılan eğitim ve öğretim faaliyetleri üzerinde durulmaktadır. Sonuç kısmında ise Eyyûbi Dönemi’nde Mısır’ın eğitim ve öğretim faaliyetleri değerlendirilmektedir. Öneriler kısmında ise, Eyyubiler ile ilgili araştırılması gerek hususlara dikkat çekilmektedir.

Çalışmamızın temel amacı, Eyyûbilerin merkezi konumunda olan Mısır’ın eğitim ve öğretim faaliyetlerini incelemektir. Konu başlığından da anlaşıldığı gibi, genel anlamıyla Eyyûbilerin hükümrانlık alanı içinde kalan tüm coğrafi alanlarda eğitim ve öğretim faaliyetleri değerlendirilmemektedir. Eyyûbilerin coğrafi sınırları; Ortadoğu, Mısır, Hicaz, Yemen, Libya, Cezayir, Tunus ve Fas’a kadar uzandığından, bu bölgelerin tamamını, eğitim ve öğretim faaliyetleri çerçevesinde bir çalışmaya sığdırmak, tezimizin amaç, kapsam ve hedeflerinin dışında kalmaktadır. Tezin odak noktası, sözü edilen geniş coğrafyanın merkezi konumunda olan Mısır’ın coğrafi alanı ile sınırlandırılmış ve bu sınırlılık, başlığa da taşınmak suretiyle aşağıda maddeleştirilen hedefler ana çerçeveye belirleyici esaslar olarak gözetilmiştir.

1. XII. yy.da Fatimî dönemine son veren Eyyûbilerin Mısır’da kurduğu Kur’ân ve hadis ilimlerinin öğretildiği medreseler ile mezheplerin fıkıhına yönelik çalışmalarıyla öne çıkan medreseler üzerinde durmak.

2. Medreselerin yanı sıra halka açık önemli ilim merkezleri olarak faaliyet gösteren camilerle zaviyelerin, ilim evleri, hanlar, tasavvuf eğitim kurumları ile kütüphanelerin halk eğitimindeki yerini ve önemini incelemek.

3. Fatımîler döneminden Eyyûbilere miras kalan zengin Fatımî kütüphanelerinin durumunu ele almak.

4. Daha önce Mısır'da hâkim olan Fatımîlerin yerleştirdiği Şii düşüncesinin Sünnî düşüncesiyle yer değiştirme sürecini incelemek.

5. Bu dönemde yetişmiş âlim ve müderris şahsiyetleri ele almak.

Bu tezin hazırlanmasının değişik aşamalarında bilgi ve birikimini benimle paylaşan, tartışan, farklı aşamalarındaki ilk yazımlarını değerlendiren, desteğini esirgemeyen birçok değerli hocam, dostum ve arkadaşımın emeği var. Tez başlangıcından bitimine kadarki tüm aşamalarında, karşılaştığım sorunların giderilmesinde birikimini paylaşmaktan geri durmayan danışmanım, çok saygıdeğer hocam Prof. Dr. Abbas Çelik'e değerli kılavuzluklarından dolayı minnettarım. Bölüm ve tez izleme komitesi hocalarım saygıdeğer Prof. Dr. Hüseyin Güllüce, Doç. Dr. Eyup Şimşek ve Yrd. Doç. Dr. Macit Yılmaz'a tavsiye ve desteklerinden, tez savunma Jurimde yer alan Yrd. Doç. Dr. İsmail Arıcı'ya değerli katkılarından dolayı minnettarım. Tezimin her safhasında karşılaştığım sorunların çözümünde her zaman desteğini gördüğüm değerli hocam Yrd. Doç. Dr. Abdulhadi Timurtaş'a, kaynak temininden ve değerli tavsiyelerinden istifade ettiğim çok değerli hocam Prof. Dr. Şakir Gözütok'a, tezimin son taslak halini dil ve anlatım açısından değerlendiren sevgili yeğenim Yrd. Doç. Dr. Seyit Battal Uğurlu'ya, her türlü desteği esirgemeyen ve tezimi okuma zahmetinde bulunan çok değerli arkadaşım Yrd. Doç. Dr. Atik Aydın'a, Yrd. Doç. Dr. Yusuf Batar'a, Yrd. Doç. Dr. Akif Akto'ya ve Yrd. Doç. Dr. Abdulcebbar Kavak'a, yine tavsiye ve önerilerinden istifade ettiğim çok değerli hocalarım Prof. Dr. İlhan Yıldız'a, Prof. Dr. Cemalettin Erdemci'ye ve Mısır'dan kitapları temin edip getirme zahmetinde bulunan çok değerli Mısırlı hocam Muhammed Faruk 'Abduddayim'a ve yardımlarını esirgemeyen tüm arkadaşlarıma teşekkürü bir vazife biliyorum.

GİRİŞ

I. PROBLEM

İslam tarihinin parlak bir dönemi olan Eyyubiler döneminin Mısır'daki eğitim ve öğretim faaliyetlerinin detaylı bir şekilde incelenmediği, Batı literatüründe de bu konuya dair yeterli çalışmaların yapılmadığı, araştırmalarımız sonucu anlaşılmaktadır. Zira Eyyubiler ile ilgili yapılan çalışmaların çoğu ya Eyyubilerin tarihiyle ya da Selahaddin-i Eyyubi'nin dönemi ve şahsiyetiyle ilgilidir. Eğitim ve öğretim faaliyetleri ile ilgili yapılan çalışmalar ise, aşağıda da görüleceği üzere, hem azdır, hem de ele aldıkları konu itibarıyla yetersiz kalmaktadır.

1- Ahmet İzzet Osman'ın Mısır Esiyut Üniversitesi Eğitim Fakültesi'nde yazdığı “et-Terbiyetu ve'l-Muctemeu'l-Mısri fi'l-'Ahdi'l-Eyyubi” adlı doktora çalışmasında sadece medreseler değerlendirilmiştir.

2- Selah es-Seyyid'in, Mısır Zakazik Üniversitesi Eğitim Fakültesi'nde yazdığı “Neşetu'l-Medarisi ve Tatavvuruha fi'l-'Aleml-'İslami” adlı master çalışmasında Eyyubi ve Memluki dönemlerinde Şam ve Mısır'da bulunan medreseler üzerinde durulmuştur.

3- Macide Muhammed Hasan'ın Mısır Münya Üniversitesi Eğitim Fakültesi'nde yazdığı “es-Sekafetu ve't-Terbiyetu fi Mısır ala 'Ahdi Beni Eyyub” adlı yüksek lisans tezinde Mısır'ın bazı medreseleri ele almıştır.

4- Abdulğani Mahmud Abdulâtî'nin yazdığı “et-Ta'limu fi Mısır Zemeni'l-Eyyubiyyin ve'l-Memalik” adlı çalışmasında Mısır'ın bazı medreseleri üzerinde durulmuştur.

5-Afaf Muhammed Sabre'nin yazdığı “Ebhasu Nedveti'l-Medarisi fi Mısır'l-İslamiyye” adlı çalışmasında her iki dönemin Mısır medreseleri değerlendirilmiştir.

6-Ahmed Fikri'nin yazdığı “Silsiletu Ebhasu's-Selase 'an Mesacidi Mısır” adlı çalışmasında dönemin Mısır mescit ve medreseleri ele alınmıştır.

7- Bedrettin Basuyuş'un yazdığı “Selahaddin-i Eyyubi Devrinde İlmi Faaliyetler” adlı çalışmasında ise Selahaddin-i Eyyubi dönemi Şam ve Mısır'ın en önemli medreseleri ile ilmi faaliyetleri değerlendirilmiştir. Bu durumdan yola çıkarak, Eyyubilerin Mısır'daki eğitim ve öğretim faaliyetlerini kapsamlı olarak “Mısır Eyyubilerinde Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri” başlığı altında incelemeye karar verdik.

II. AMAÇ

Araştırmamızın amacı, İslam tarihinin parlak bir dönemini teşkil eden ve güçlü eğitim mirasıyla derin izler bırakan Eyyûbîler döneminin merkezi konumunda olan Mısır'ın eğitim ve öğretim faaliyetlerini kurumlarıyla kapsamlı ve detaylı bir şekilde irdelemektir. Bu dönem için Mısır'da bulunan eğitim kurumlarının tamamını incelerken buralardaki eğitim ve öğretim faaliyetlerini, sonuçlarının topluma yansımalarını, öğretmen ve öğrenciler dâhil olmak üzere kurumların unsurlarını, uygulanan öğretim programları ile eğitim müfredatını, kullanılan öğretim yöntemlerini, eğitim ve öğretime sağlanan imkânları değerlendirmekteyiz.

III. ÖNEMİ

İslam eğitim tarihinde çok önemli bir zaman dilimini temsil eden Eyyubiler döneminin özellikle Mısır'daki eğitim ve öğretim faaliyetlerini incelemenin önemi şudur: Köklü Sünni bir eğitim mazisine sahip olan Mısır'ın bu geçmişine bağlı, Eyyubilerin burada yürüttüğü eğitim ve öğretim faaliyetleri büyük bir önem arz etmektedir. Zira Eyyubiler, siyasetlerini Sünni ilmi faaliyetlerine dayandırdıkları için bizzat ilmi faaliyetlere katıldıkları gibi ilmi faaliyetlere ve kurumlara olumlu katkı sağlayarak tüm İslam coğrafyasını da etkilemişlerdir. Dolayısıyla Eyyubilerin miras aldığı eğitim kurumlarını çoğaltmaları ve buralarda yürüttükleri eğitim ve öğretim faaliyetlerini merkez konumda olan Mısır eksenli yürütmeleri, Mısır'ın eğitim ve öğretim faaliyetlerine apayrı bir önemi atfetmektedir.

IV. SINIRLILIKLARI

Eyyubilerin İslam eğitim tarihinde çok önemli bir zaman dilimini temsil etmesi, dönemlerinin genel anlamda eğitim ve öğretim faaliyetleri açısından tüm coğrafi alanlarıyla incelenmesini gerektirir. Ancak Dicle'den Nil vadisine kadar uzanan topraklar üzerinde kurulan Eyyubi Devleti'nin coğrafi sınırları siyasi başarıları sonucu Ortadoğu, Mısır, Cezayir, Tunus ve Fas'a kadar uzandığından bu bölgelerin tamamını eğitim ve öğretim faaliyetleri bakımından bir çalışmaya sığdırmayı mümkün göremedik. Bu nedenle Eyyubilerin merkezi konumunda olan, yürütülen eğitim ve öğretim

faaliyetleri ile diğer bölgelere örneklik teşkil eden Mısır'ın eğitim ve öğretim faaliyetlerini incelemeye çalıştık.

V. ARAŞTIRMANIN DAYANDIĞI MODEL VE İLGİLİ KAYNAKLARI

Araştırmamızda literatür taraması yapılarak ilgili kaynakların büyük bir kısmına ulaşılmış ve bunlar değerlendirmeye alınmıştır. Bu kaynaklara ulaşımında Türkiye'nin değişik illerindeki üniversite veya devlet kütüphaneleri, farklı kurum kütüphaneleri, önce web siteleri üzerinden taranmıştır. Aynı işlem Arapça kaynaklar için de Arap dünyasındaki farklı arama motorları ve veri tabanları için uygulanmıştır. Bu taramalardan elde edilen kaynaklara, sürece yayılmak suretiyle farklı araçlardan, yurtdışındaki bağlantıların da desteği ile ulaşılmaya çalışılmıştır.

Temin edilen eserlerin tamamının okunması sonucunda derlenen notların çözümlenmesi ile bilgi sınıflandırılması yapılmıştır. Bu bilgiler, mantıksal bir çerçevede değerlendirilmiş, analitik ve çözümleyici bir yaklaşımla bir bütünlük elde etmek üzere yoğunlaştırılmıştır. Bu çerçevede ele alınan veriler aracılığıyla edinilen bilgiler sentezlenmiş, belli bölüm, başlık ve alt başlıklar halinde tezin ana şablonu oluşturulmuştur. Söz konusu bilgiler, kaynaklar belirtmek suretiyle kullanılmıştır. Bu süreçte birçok akademisyen dostun değerli eleştiri, görüş ve önerileri, katkı olarak kabul edilmiş, tezin aksayan yönleri bu görüşler çerçevesinde yeniden gözden geçirilmiş, eksiklikler ve fazlalıklar bu anlamda tamamlanmaya çalışılmıştır.

Araştırmanın dayandığı kaynakların öğrenilmesi konuyu öğrenmenin ayrılmaz bir parçasıdır. Zira kaynakların bilinmesi konunun onaylanması ile ciddiyetini içerir. Fakat konuyla ilgili geniş ve yeterli düzeyde kaynakların bulunmayışı araştırmanın zorluğunu göstermektedir. Ancak bununla birlikte küçük çaplarda da olsa konunun ehemmiyetine değinen önemli tarihi kaynaklar bulunmaktadır.

Eyyûbiler Dönemi'ni anlatan birçok tarih kitabının müellifi bu dönemde yaşamıştır. Bu müellifler, kendi çağlarının şahitliğini kitaplarına yansıtmışlardır. Dolayısıyla şahit olduklarının tamamını, büyük kısmı bize ulaşan kitaplarında belirtmişlerdir. Ancak bunlar, büyük bir oranda Sultan Selahaddin ile halifelerinin benzersiz zafer ve fetihlerinden bahsettileri gibi, bu dönemin ilmî ve kültürel

faaliyetlerinden de söz etmişlerdir. Bu müelliflerden bazıları ile yazdıkları eserler şunlardır:

Dönemin seçkin âlimlerinden olan¹ İbnu Şeddâd el-Kadi Buhaüddin Yusuf b. Raffî (ö.1234) 'in, *en-Nevâdiru's-Sultâniyye ve'l-Mehâsinu'l-Yûsufiyye*, el-İmad el-Kâtib el-İsfahânî (ö.1190)'nin, *Hurûbu Selahuddin ve Fethu Beyti'l-Makdis el-Musemmâ bi'l-Fethi'Kussî fi'l-Fethi'l-Kudsî*, Ebu Şame Abdurrahman b. İsmail b. İbrahim el-Makdisî (ö.1266)'nin, *er-Ravdateyn fi Ahbâri'd-Devleteyn en-Nûriyye ve's-Salâhiyye*, İbnu Vasıl Muhammed b. Sâlim b. Nasrullah b. Sâlim et-Temimî Cemalüddin Ebu Abdullah (ö.1297)'ın, *Muferricu'l-Kurûb fi Ahbâri Benî Eyyûb* adlarındaki kitaplardan faydalandık.

Bu kaynak kitaplara ilaveten bu dönemde yazılan genel tarih kitaplarında da Eyyûbilerle ilgili bilgiler bulunmaktadır. Dolayısıyla biz bu anlamda İbnu'l- Esir İzzuddin Ali b. Ebi'l- Kerem Muhammed b. Muhammed b. Abdilkerim eş-Şeybanî (ö.1232)'nin, *el-Kâmil fi't-Tarih* ile Sıbt İbnu'l-Cevzi Şemsu'd-Din Ebu'l-Müzaffer Yusuf et-Türkî (ö.1256)'nin, *Mir'âtu'z-Zemân fi Tarihi'l-A'ayân* adındaki eserlerden yararlandık.

Bunların yanında konumuzla alakalı ilmi ve kültürel canlılık bakımından araştırmacıların ufkunu açan kitaplar da bulunmaktadır. İşte Eyyûbiler döneminin ilmi ve kültürel faaliyetleri ile meşhur âlimlerinden bahseden el-Münzirî'nin (ö.1258), *et-Tekmile li Vefeyâti'n -Nakle* adlı eseri konunun en önemli tarihi kaynaklardan biridir. Zira el-Münzirî bu dönemin birçok medreselerine dinleyici olarak katılmış, 20 yıl boyunca Kamiliyye Medresesi'nin öğretimine öncülük etmiş, yaşadıklarının ve şahit olduklarının tamamını bu kitabında yazmıştır. Konunun ehemmiyeti itibarıyla *er-Ravdateyn fi Ahbâri'd-Devleteyn*'den sonra, bu kitabın sahibi olan Ebu Şâme'nin, *Terâcimu Ricâli'l Karneyni's-Sâdisi ve's-Sabii'l Hicriyyîn es-Sânî 'Aşar ve's-Sâlis 'Aşar el Milâdiyyîn* (Hicri 6. ve 7. , miladi 12.ve 13.asırlarda yaşayan önemli kişilerin hal tercümeleri) adlı kitabı gelmektedir. İbnu Hallikân Ebu'l-Abbas Şemsüddin Ahmed'in (ö. 1282) *Vefayâtu'l-A'yân*, İbnu'l-'Adim Kemalüddin Ömer b. Ahmed b. Ebi Cerade'nin (ö.1261) *Buğyetu't-Taleb fi Tarihi Haleb*, İbnu Vâsil'in, *Tarihu'l-Vâsilîn* adlı kitapları da yararlandığımız kaynakların başında gelmektedir.

¹ ez-Zehabî, Şemsüddin Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Siyeru A'lami'n-Nubela*, (Thk.: Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf ve Muhyi Hilâl es-Sirhân), Muessesetu'r-Risâle, Beyrut 1985, XXII, 385.

Bu eserlerin yanısıra, bu dönemin akabinde yazılan eserler bulunmaktadır. Bu kaynakların müellifleri, Eyyûbiler dönemini yaşamadıkları halde bu dönemi yaşamışçasına ilgili bilgiler edinmişlerdir. Zira bunlar, Eyyûbiler dönemini dolu dolu yaşayanlarla beraber olmuş ve onların ölümlerine şahit olmuşlardır. Dolayısıyla bu müellifler, Eyyûbilerin terbiyesinde yetişen bu âlim kimselerden edindikleri ile Eyyûbiler döneminde yaşananlardan bahsetmişlerdir. Bu grup kitapların başlıcaları şunlardır:

1-el-Yûnînî Kutbüddin Ebu'l-Feth Musa b.Ahmed b. Kutbuddîn'in (ö.m.1325/ö.h.726)

Zeylu Mirâtu'z-Zaman kitabıdır. Bahsettiği kişilerin yaşadıkları aşamalarının zaman olarak sınırlarını belirlemesi, dolayısıyla araştıracının 1250 senesinden önce gelişen olaylarla bundan sonra gelişen olayları birbirinden ayırt etmesine imkân sağlaması, bu kitabın özelliklerindendir.

2- en-Nuveyrî Şihabüddin Ahmed b. Abdulvahab'ın (ö.1331), *Nihayetu'l-Ereb fi Fununi'l-Edeb* adlı kitabıdır.

3- Ebu'l-Feda İmadüddin İsmail b. Ali'nin (ö.1331), *el-Muhtasar fi Ahbari'l-Beşer* adlı kitabıdır.

Zaman itibarıyla yukarıda belirtilen kitaplardan sonra gelen ancak Eyyûbi Dönemi'nin âlim ve edebiyatçıları ile bir şekilde ilgisi olan şahsiyetlerden bahseden şu kitaplardan da yararlandık:

1-ez-Zehebî Şemsüddin Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Osman'ın (ö.1347), *Siyeru A'lamu'n-Nubela*, *Tezkiretu'l-Huffaz*, *Tarihu'l-İslâm* adlı kitaplarıdır.

2- el-Edfüvî Ebu'l-Fadl-Kemalüddin Cafer b. Saleb'in (ö.1347), *et-Taliu's-Sa'id* adlı kitabıdır.

Bu dönem ve hemen sonrasında yazılan kitapların yanında, 15. yüzyılda yaşamış olan müelliflerin kitapları bulunmaktadır. Bu konuda gereken incelemeyi gerçekleştiren tarihçi müellifler, tarihi açıdan önceki müelliflerle eşit sayılabilecek kadar derin tarihi bilgilere sahip olmaları kitaplarının önemini artırmaktadır. Aşağıda belirtilen eser ve yazarlar bu grupta değerlendirdiğimiz ve yararlandığımız kitaplardır:

el-Kalkaşendî Şihabuddin Ahmed b. Ali'nin (ö.1408), *Subhu'l-A'şâ fi Sanaati'l-İnşâ* adlı kitabı,

İbn el-Cezerî Şemsüddin Ebu'l-İz Muhammed b. Muhammed'in (ö.1429), *Ğayetü'n-Nihaye fi Tabakati'l-Kurra'* adlı kitabı,

el-Makrîzî Takiyüddin Ebu Abbas Ahmed b. Ali'nin (ö.1441), *es-Sülûk fi Ma'rifeti Devleti'l-Mülûk* adlı kitabı ile *el-Mukfîl Kebir* adlı kitabı,

el-'Askalanî, Şihabuddin Ahmed b. 'Alî İbnu'l-Hacer'in (ö.1448), *Rafu'l-Esr'an Kudâti Mısır* adlı kitabı,

el-'Aynî Bedrü'd-Din Mahmud'un (ö.m.1448), *'Akdu'l-Ceman fi Tarihi Ehli'z-Zaman* adlı kitabı,

İbnu Tağrıberdi Cemalüddin Ebu Mehasin Yusuf el-Atabeki'nin (ö.1480), *en-Nucûmu'z-Zâhire fi Mulûki Mısır ve'l-Kâhire* adlı kitabıdır.

Yukarıda belirtilen kaynak gruplarının yanında çağdaş Arap yazarların eserleri ile yabancı kaynaklar bulunmaktadır. Bu müelliflerin üzerine yoğunlaştığı ve konumuzla alakalı olan kitapları iki kısma ayırabiliriz:

a- Eğitim ile ilgili kitaplar: Bu kitaplarda Eyyûbi dönemi eğitim ve öğretim kurumlarının faaliyetleri ortaya konulmuştur. Mısır Üniversitelerinin Eğitim Fakültelerinde mastır ve doktora derecesinde konu ile ilgili bazı çalışmalar yapılmıştır. Ahmed İzzet Osman'ın, Asyut Üniversitesi Eğitim Fakültesi'nin doktora derecesinde *et-Terbiyetu ve'l-Muctemiu'l-Mısri fi'l-'Asri'l-Eyyûbi* adlı çalışması bulunmaktadır. Macide Muhammed Hasan'ın, Minya Üniversitesi Eğitim Fakültesi'nin master derecesinde *es-Sekâfetu ve't-Terbiyetu fi Mısır 'Ala 'Ahdi Benî Eyyûb* adlı çalışması ile Selah Seyyid'in, Zekâzîk Üniversitesi Eğitim Fakültesi'nin master derecesinde *Neş'etu'l-Medaris ve Tetavvuruha fi'l-'Alemlî'l-İslamî* adlı çalışması bulunmaktadır.

Bu eserler bizim için önemlidir. Zira bu eserlerde eğitim ve öğretim kurumlarından bahsedilmektedir.

b-Tarih kitapları: İslam Tarihi uzmanlarından bazılarının yazmış olduğu tarihi kaynaklardan yararlanılmıştır. Bunlar:

1-Cemaluddîn eş-Şiyâl'in, *el-Medresetü'l-Hâfiziyyetü'l-'Avfiyye bi'l-İskenderiyye* adlı kitabı,

2- Eymen Fuad Seyyid'in, *el-Medârisu fî Mısır Kable'l-'Asrı'l-Eyyûbi Ebhasu Nedvetu'l-Medâris fî Mısri'l-İslamiyye* adlı kitabı,

3- 'Afaf Seyyid Muhammed Sabre'nin, *el-Medârisu fî Mısır fî'l-'Asrı'l-Eyyûbi* adlı kitabı,

4-'Abdulğani 'Abdul'âtî'nin, *et-Ta'limu fî Mısır Zemeni'l-Eyyûbiyyîn ve'l-Memâlik* adlı kitabıdır.

Ayrıca araştırmamızla alakalı, Eyyûbiler konusunda Türkiye'de ilk akademik çalışma yapan Ramazan Şeşen'in, *Selahaddin Eyyûbi ve Devlet* adlı eseri başta olmak üzere, ilgili eserlerinden yararlandık. Yine konuyla ilgili Türkiye'de akademik düzeyde yazılan tez, makale ve basılan eserlerden faydalandık.

VI. XII-XIII. YÜZYILDA MISIR'DA HÜKÜM SÜREN EYYÛBİLERİN GENEL DURUMU

Adını, hanedanın kurucusu Selahaddin Yusuf b. Eyyûb'un babası Necmeddin Eyyûb b.Şadi'den alan Eyyûbiler devleti, Zengilerin devamıdır. Irak Selçuklularının Atabeyliklerinden olan İmaduddin Zengi, Musul valisi olduktan sonra, süreç içerisinde el-Cezire ve Suriye'nin önemli kısımlarını ele geçirerek Zengiler diye anılacak bir atabeylik kurdu. İmaduddin Zengi'nin 1144'te Urfa'yı Haçlılardan kurtarması, şanınin her tarafa yayılmasını sağladı. İmaduddin Zengi 1146'da suikast sonucu öldürölünce oğulları Nureddin Mahmud Halep'te, Seyfeddin Gazi ise Musul'da hükümlan oldu. Seyfeddin Gazi'nin erken vefatıyla birlikte Nureddin Mahmud öne çıkmaya başladı. Nureddin Mahmud da babası gibi Haçlılarla mücadele etti. Sultan Selahaddin ona bağılı olarak Mısır'a vezir oldu. İleride belirtileceğı üzere Eyyûbiler Zengilerin varisi olmuşlardır.²

Eyyûbilerin kökenleri ile ilgili farklı görüşler bulunmaktadır. Bir görüşe göre; Azerbaycan ve çevresinde bulunan ve burada hüküm süren iki hanedandan biri Ravadiler, diğeri ise (V) harfinin şeddeli okunuşuyla Ravvadi aşireti idi. Eyyûbi

² Ramazan Şeşen, "Eyyûbiler", *DİA*, İstanbul 1995, XII, 20.

ailesinin mensubu bulunduğu Ravadi kabilesi geniş bir Kürt aşireti olan Hezbanilere dayanır. Asıl vatanları Tiflis civarında Azerbaycan sınırındaki Aran bölgesinde yer alan Dövin şehridir.³ Yemen'in Arap Ezd kabilesine mensup olup Azerbaycan'a gelerek buradaki Kürtlerle komşu olan, şeddeli (V) ile Ravvadilerdir. İsim benzerliğinden bu ikisinin karıştırıldığı söylenmektedir.⁴ Tarihçilerin çoğunun kabul ettiği görüşe göre ise; Eyyûbilerin ataları, Hezbanilerin Ravvadi kolundandır. Ravvadiler, adlarını en eski ataları olan Yemen Araplarından Ravvad b. el-Müsanna el-Ezdi'den almaktadırlar. Daha sonra Ravvadiler, Hezbaniyye Kürt aşiretiyle ve Azerbaycan bölgesindeki Türklerle karışarak melezleşmişlerdir.⁵

A. Siyasî Durum

Eyyûbilerin tarih sahnesine çıktıkları coğrafyayı ve idari süreçlerini şöyle değerlendirebiliriz:

Abbasi hilafeti, X. yüzyılın ikinci yarısında, ilk Abbasi döneminden tamamıyla farklıydı. Hilafet yetkisi sadece isimde kalmıştı. Fiili otorite 945–1055 tarihleri arasında Bağdat'ta Sünnî olan halifelerin yanında ikamet eden Şîî Büveyh Türklerinin elinde idi. Büveyhliler, bu otoritelerini manevi olarak da güçlendirme adına halifeyle hısımlık girişiminde bulunmuşlardı.⁶

Selçuklular da hilafet makamına yaklaşmak ve buradan güç elde etme adına tıpkı Büveyhliler gibi Abbasi hilafesi ile hısımlık yapmışlardır. Nitekim Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey, 1031–1075 tarihleri arasında hüküm süren Abbasi halifesi el-Kaim bi

³ Ali Beyyûmî, *Kuruluş Devrinde Eyyûbiler*, (Çev.: A. Timurtaş), Kent Yayınları, İstanbul 2005, s.60.

⁴ Osman Tunç , “Revadi Aşiretinden Eyyûbi Devletine”, *Haçlı Seferlerinin 900.Yıldönümünde Uluslararası Selahaddin Eyyûbi Sempozyumu*, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi, Diyarbakır 23–24 Kasım 1996, s.206; İbnu'l-Esîr, İzzuddin Ali b. Ebi'l- Kerem Muhammed b. Muhammed b. Abdülkerim eş-Şeybanî, *et-Târihu'l-Bâhir fî'd- Devleti'l-Atâbikiyye*, (thk. 'Abdulkâdir Ahmed Tuleymât), Dâru'l-Kutubi'l-Hadîse, Kahire 1963, s.119; 'Alî Muhammed Muhammed es-Sallâbî, *Salâhuddîn el-Eyyûbi ve Cuhûduhu fî'l-Kadâ'i 'alâ Devleti'l Fâtîmiyye ve Tahrîri Beyti'l Makdis*, Dâru İbn Kesîr, Dimaşk, 2009, s.223–224; 'Abdullâh Nasûh 'Ulvân, *Salâhuddîn el-Eyyûbi Batlun Hattînun ve Muharriru'l-Kudsî mine's-Selîbiyyin*, Dâru's-Selâm li't-Tibâ'ati ve'n-Naşr ve't-Tevzî' ve't-Terceme, Kahire ts, s.11.

⁵ Ramazan Şeşen, *Selahaddin Eyyûbi ve Devlet*, Çağ Yayınları, İstanbul 1987, s.36; “Eyyûbiler”, *DİA*, İstanbul 1995, XII, 20; Muhammed el-Hafız en-Nesr, *Tarihu Beyti'l-Makdis mine'l-Fethi'l-'Ömeri hattâ Nihâyeti'l-'Ahdi'l-Eyyûbi*, (1.bs.), Dâru'l-Beşâ'iru'l-İslamiye, Beyrut 2003, s.132.

⁶ İbnu'l- Esîr İzzuddin, *İslâm Tarihi el-Kâmil fî't-Tarih*, (Çev. Abdülkerim Özeydin) , İstanbul 1987, VIII, s.257.

Emrillah'ı kendi kızıyla evlendirmiştir. Selçuklular 1050'den itibaren Bağdat'ta Abbasi halifelerinin yanında kalarak Büveyhlilerin yerini almışlardır.⁷

Gerek Büveyhlilerin ve gerekse Selçukluların gücü ellerinde bulundurdıkları halde hilafet makamına yaklaşmak ve yakınında yer almak istemelerinin sebebi ise, devam eden hilafetin manevi otoritesinden yararlanmak istemeleridir. Zira o dönemde halifeler Peygamberin halifesi konumunda olduklarından onların onayları olmadan hükümlerin meşruiyet kazanamayacağı inancı mevcuttu. Bu yüzden devlette siyasi olarak bağımsızlıklarını elde eden yönetici ve emirler dini olarak bağımsız olamamışlardır. Bunlar, herhangi bir bölgede otoritelerini oluşturduklarında, Halife'ye haber gönderip kendisine bey'at ettiklerini söylerler ve malum bölgelerin temellüknâmelerinin kendilerine verilmesini isterlerdi. Böylece Müslüman halk üzerinde otoritelerini sağlamlaştırmış olurlardı. Nitekim Adudüddin el-Büveyhi, Şii olduğu halde Sünni halifenin hilafet sarayının inşasını üstlenmiştir. Yine Selçuklu Sultan Mahmut, Abbasi halifelerinden el-Müsterşid Billâh ile yaptığı bir münakaşadan dolayı kendisinden özür dilemiştir.⁸

Büveyhlilerin yerine geçen Selçuklular, Sünni olduklarından mezhep taassubunda bulunarak Şiiilerin ele geçirdikleri yerleri tekrar Sünni topraklarının içine aldıkları gibi Şii mezhebini, buldukları her yerde silmeyi görev bilmişlerdir. Böylece Selçuklular kendilerini Sünni Abbasi halifelerinin kuruyucuları olarak bilip, Kahire'deki Şii Fatimî halifelerine karşı düşmanlık etmişlerdir. Şam'daki Fatimîlerin yönetimi altında bulunan bölgeleri ele geçirdikten sonra (Şam, Selçuklulardan önce Fatimî devleti ile Bizans devleti arasında bölünmüş halde idi. Fatimîler Şam'ın güneyini, Bizanslar da kuzeyini almışlardı.) Mısır'ı da ele geçirmeye çalışmışlardır.⁹

Selçuklular askeri bir devlet olduğundan savaş, yönetim ve idare anlamında orduya itimat ederlerdi. Orduları maaşlı askerler ile kölelerden oluşurken kölemen askerler daha da önem kazanmışlardır. Kölemenlerin devlete bağlılıkları daha kolay sağlandığından devletin önemli kademelerinde göreve getirilmişlerdir. Dolayısıyla

⁷ Beyyûmî, s.24.

⁸ İbnü'l- Esîr İzzuddin, el-Kâmil, VIII, 283.

⁹ Gibb (H.A.R.), *The Damascus Chronicle of the Crusades*, Londra, 1932, s.19–20; Beyyûmî, s.26.

Zengilerin atası olan Aksungur, Selçuklu kölemen askeri olduğundan Zengi ailesi şanslı asker sınıfında yer almıştır.¹⁰

Selçuklu sultanı Melikşah, 1092’de vefat edince oğulları ve kardeşleri arasında şiddetli saltanat kavgaları başladığı için saltanat makamı zaafa uğratılmıştır. Bunun sonucunda içten ve dıştan tehlikeler oluşmuştur.

1. İç Tehlike

Selçuklu İmparatorluğunun korunması için oluşturulan, çeşitli hak ve yetkilerle donatılmış, farklı soylardan oluşan kölemen askerler, bu kez içten imparatorluğu yıkmada en önemli etken olup farklı devletler oluşturmuşlardır. Bu kölemenler; kendileri için devlet kurmak isteyen hırslı kimselere örnek teşkil etmişlerdir. Örneğin Artuklu Devleti’ni oluşturan Sultan Melikşah’ın kölelerinden Artuk et-Türkmanî, bu tip bir yolu takip ederek devlet oluşturmaya çalışanlara örnek olması, Eyyûbi ailesi için de örnek teşkil etmiştir.

2. Dış Tehlike

Bu tür bir tehlikeyi oluşturanlar ise, birlik oluşturan İslamî gücün yokluğundan yararlanan haçlılardır.¹¹ Bunlar, bu sayede 1098-1109 yılları arasında Trablus, Kudüs, Antakya ve Urfa’da dört Latin emirliğini kolayca kurmuşlardır.¹² Bu nedenle Musul Atabeylerinden olan İmaduddin Zengi Haçlı devletline karşı koyabilmenin tek yolunun birleşik İslamî bir cephede olduğuna inanmıştır. Zengi’nin bu düşünceye sahip olmasındaki en büyük etken, babasının ölümünden sonra aynı düşünceye sahip olan babasının arkadaşı ve Musul hükümdarı olan Kürboğa’nın kefaletinde yetişmiş olmasıdır. Böylece İmaduddin Zengi Haçlılara karşı yapılacak mücadelede aşağıda belirtilen faaliyetlerde bulundu.

Selçuklu Sultanı Mesut 1122’de Emir Zengi’ye devlete ait Vasıt bölgesinin gelirini tahsis etti. Daha sonra Abbasi Halifesi ile Hulle emiri Dübeys b. Sadaka arasında çıkan kavgaya müdahale eden Zengi, halifenin ordusuna katılarak düşman

¹⁰ Beyyûmî, s.30.

¹¹ Muhammed Mustafa Ziyade, *Mısır ve 'l-Hurubu's-Salibiyye*, Kahire 1942, s.2.

¹² Beyyûmî, s.34–35.

ordusunu geri püskürttü. Bundan sonra Zengi'nin Irak'ta gelişen olaylara müdahale etmesi sonucu Bağdat muhafızı ve Irak hâkimi oldu. Abbasi Halifesi el-Müsterşid, 1127'de Zengi'yi Musul ve el-Cezire hâkimi olarak tayin etti. Zengi, hâkim olduğu coğrafya itibarıyla Müslümanlarla Haçlılar arasında süren savaşlarda liderlik rolünü üstlendi. İşte aldığı eğitim ve terbiye sayesinde önemli bir görev üstlenen Zengi'nin, başarılı siyaset ve üstün şahsiyeti ile yetenekli insanları keşf edip bunlara değer vermesi, Necmeddin Eyyûb ve Esedüddin Şirkuh gibi güçlü ve dürüst birçok şahsiyetleri toplayabilmesini sağladı.¹³

Necmeddin Eyyûb ve Esedüddin Şirkuh'un mensubu olduğu Eyyûbilerin ataları, Irak ve Suriye'ye gelmeden önce Azerbaycan'ın Dövin yöresindeydiler. Dövin o dönemde Şeddadilerin yönetiminde bulunan bir belde idi. Selahaddin'nin dedesi Şadi, Selçukluların Bağdat şahnesi (subaşı), aslen Dövin'li olan eski arkadaşı Mücahidüddin Bihruz'un daveti üzerine, Dövin'den ayrılarak Bağdat'a geldi. Bihruz, Şadi'yi Tikrit'e vali olarak atadı. Bunun üzerine Şadi, çocukları Necmeddin Eyyûb ve Esedüddin Şirkuh ile maiyetindekilerini alarak Tikrit'e gitti ve yerleşti. Şadi'nin ölümünden sonra yerine büyük oğlu Necmeddin Eyyûb geçti. Abbasilere karşı yapılan savaşta Musul Atabeyi İmadüddin Zengi'nin Tikrit yakınında Abbasi Halifesi Müsterşid-Billâh ile Karaca Saki'nin kuvvetlerine yenilince, Tikrit valisi Necmeddin Eyyûb, Selçuklu Şahnesi (Subaşı) olan Behruz için, Selçuklu Sultanı Mesud'a destek amacıyla Zengi'ye yardım ederek Fırat'ı geçmesini sağladı. Bu da Zengi ile Eyyûbiler arasındaki dostluğun gelişmesine vesile oldu. Çok geçmeden Eyyûbiler Selahaddin'nin doğduğu yıl (1137–38) Tikrit'ten ayrılarak Musul'a gidip Zengi'nin hizmetine girdiler.¹⁴ Daha sonra Eyyûbiler, İmadüddin'nin hizmetinde Haçlılarla savaştılar, İmadüddin Zengi 534 yılında ele geçirdiği Baalbek şehrinin gelirini Necmeddin Eyyûb'a tahsis etti. Böylece Zengilerin önemli devlet adamları ve komutanları arasına giren Eyyûbiler, birçok başarıya imza attılar.¹⁵

Eyyûbilerin tarihteki en önemli rolleri, 1164–1169 yıllarında yapılan Mısır seferleriyle başladı. Bu sırada Mısır'da görevden uzaklaştırılan Fatımî veziri Şaver b. Mücir, Nureddin Mahmud Zengi'den yardım istemek için Dimaşk'a geldi (1163). İki

¹³ Beyyûmî, s.35–37.

¹⁴ Şeşen, *Selahaddin Eyyûbi ve Devlet*, s.37.

¹⁵ Şeşen, *Selahaddin Eyyûbi ve Devlet*, s.36–37; “Eyyûbiler” , *DİA*, XII, 20.

taraf arasında yapılan müzakerelerde, Zengi'nin Şaver'e yardım etmesi karşılığında Mısır'da söz sahibi olması kararlaştırıldı. Nureddin 1164 yılında Şirkuh'u bir birliğin başında Mısır'a gönderirken yanına yardımcı olarak yeğeni Selahaddin'i verdi. Bu sırada Mısır'ın zenginliğini gören Şirkuh, burayı ele geçirmek için üç sefer düzenlemiş, fakat başarılı olamamıştır. Ancak Haçlıların Mısır'ı işgale teşebbüs etmeleri üzerine 1168–69'da Fatımî halifesi el-Adid Lidinillah ve veziri Şaver, Nureddin Zengi ile Şirkuh'tan yardım istediler. Büyük çoğunluğu Türklerden oluşan 7000 civarındaki süvari birliği ile Mısır'ın yardımına giden Şirkuh Mısır'da idareyi ele geçirdi ve 18 Ocak 1169 tarihinde Fatımî halifesi el-Adid-Lidinillah tarafından Mısır'a vezir tayin edilerek ona “el-Meliku'n-Nasır” lakabı verildi. İki ay sonra Şirkuh ölünce yerine yeğeni Selahaddin ordu komutanları tarafından başkomutan seçildi. Ayrıca halife tarafından amcasının yerine vezir tayin edildi. Böylece Selahaddin 26 Mart 1169 tarihinde hem Fatımî veziri, hem de Nureddin'nin Mısır ordusu başkomutanı oldu. Ancak tabi olduğu asıl hükümdar Nureddin Mahnud Zengi idi.¹⁶ Aldığı tedbirlerle Fatımî ordusunu ve taraftarlarını idareden uzaklaştıran Selahaddin, 1169 yılı sonlarında Dimyat'ı kuşatan Bizans-Haçlı kuvvetlerini geri püskürttü. Bu arada en büyük desteği, Mısır'ın Sünni halkıyla Nureddin Zengi'nin desteği ve kendi ailesi idi. İki asır devam eden Şii-Fatımî idaresine rağmen Sünni kalabilen Mısır halkının Sünni olanı, Eyyûbileri destekledi. Nureddin Zengi'nin teşvikiyle Sultan Selahaddin, 1169–1171 yılları arasında Mısır'daki Fatımî rejimini etkisiz hale getirdi. Daha sonra Fatımî hilafetini ortadan kaldırarak, Mısır'da Fatımî halifesi şahsında Şiiler adına okunan hutbeye son vererek Sünniliği temsil eden Bağdat'taki Abbasi halifesi adına hutbe okuttu (13 Eylül 1171).¹⁷ Böylece iki yüzyıllık bir bölünmeden sonra resmen birlik sağlanmış oldu.

Selahaddin Mısır'da hâkimiyeti sağlarken Nureddin Zengi'nin ölümü üzerine 10 yaşındaki oğlu el-Melikü's-Salih Nureddin İsmail'in yerine geçmesini fırsat bilenler, kimileri bağımsızlık ilan ederken kimileri de bir yerleri işgal etmeye başladı. Bunun üzerine Nureddin'in Dimaşk'taki emirleri, Nureddin'in Mısır naibi sıfatıyla Selahaddin'i Suriye'ye davet ettiler. Dimaşk'tan gelen davet üzerine Mısır'da kardeşi Adil'i bırakarak 700 savaşçı ile birlikte 12 Ekim 1174 tarihinde Mısır'dan Suriye'ye hareket etti. Dimaşk, Baalbek, Humus, Hama gibi önemli merkezleri kolaylıkla ele

¹⁶ Şeşen, *Selahaddin Eyyûbi ve Devlet*, s.41-51; İbnu'l- Esîr, *el -Kâmil*, XII, 279.

¹⁷ İbnu'l- Esîr İzzuddin, *el-Kâmil*, III, 53, XII, 297; Philip K. Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, (Çev.: Salih Tuğ), İFAV Yay., (1. bs.), İstanbul 1995, III, s.756; IV, 1038–1039.

geçirdi. Ancak Halepliler, Selahaddin'e karşı Frenkler (Haçlılar) ve Haşhaşilerle işbirliği yaparak onu Suriye'den atmak için savaştılsa da Selahaddin'e mağlup oldular. Etrafındaki bazı önemli kaleleri alan Selahaddin, Halep'i kuşattı. Sonunda Abbasi halifesi Müstezi-Biemrillah'ın da yardımıyla iki taraf arasında anlaşma imzalandı.¹⁸ Bu antlaşmanın ardından 6 Mayıs 1175 tarihinde Abbasi halifesi Mısır, Suriye, el-Cezire üzerinde Selahaddin'in hâkimiyetini tanıdı. İşte bunun üzerine bağımsızlığını ilân eden Selahaddin kendi adına hutbe okutmaya başladı. Daha sonra Haşhaşiler üzerine bir sefer düzenleyip onları itaat altına alan Selahaddin; Yemen'e önce büyük kardeşi Turan Şah'ı, daha sonra da diğer kardeşi Tuğtegin'i, Hama'ya Takıyyüddin Ömer, Baalbek'e Ferruh Şah, Humus'a Nasirüddin ve Muhammed adlı yeğenlerini göndererek buralarda da idareyi eline aldı. Böylece Eyyûbiler'in Hama; Humus, Baalbek kolları kurulmuş oldu.¹⁹

Sultan Selahaddin; Haçlılarla mücadele içindeyken 29 Haziran 1180 tarihinde Musul hâkimi II. Seyfeddin Gazi, 4 Aralık 1181'de ise el-Melikü's-Salih Nureddin İsmail öldü. Bunun üzerine bu bölgede kendisine karşı yeni bir ittifakın meydana gelmesine imkân vermemek ve el-Melikü's-Salih'in mirasını Musullular'a kaptırmamak için Mısır'dan Suriye'ye dönüp Birinci Şark seferine (1182) çıktı. Bu sefer esnasında Selahaddin, el-Cezire bölgesini ve Sincar'ı, 29 Nisan 1183'te Amed'i (Diyarbakır), ardından 11 Haziran 1183'te Halep'i aldı. Halep'in zaptı Selahaddin'in gücünü daha da artırdı. Bu arada Haçlılar üzerine 1185–1186 yıllarında başarılı seferler düzenleyen Selahaddin, İkinci Şark seferinde ise Meyyafarkin ve Şehrezor yöresini aldı. Musul'u kendi idaresine bağladı. Böylece Mısır, Trablusgarb, Yemen, Hicaz ve Sudan'dan sonra XII. yy'ın ikinci çeyreğinden itibaren Suriye ve el-Cezire'de de etkin olmaya başlayan Selahaddin, iki hedefinden biri olan İslam birliğini büyük uğraşlar sonucunda sağlayarak ikinci hedefi olan Haçlıların işgali altında bulunan İslam topraklarını kurtarmaya yöneldi. Dolayısıyla 3–4 Temmuz 1187 tarihinde yapılan Hittin Savaşı'nda Haçlıları büyük bir yenilgiye uğrattı. Bunun ardından hemen, süratli bir saldırı

¹⁸ el-Haddad, Necib Suleyman, *el-Melikü'n-Nasır Sultan Selahaddini Eyyûbi (Adil Sultan Selahaddini Eyyûbi)*, (Çev. M. Said), Avesta Yay., İstanbul 2012, s.20–22; Fahmy Hafez, Francesco Gabrielli, M.C. Lyons, Vera Beaudin Saeedpour, R.Stephen Humphreys, Paul A.Blaum, *Selahaddin'in Mirası* (Çev. Serdar Şengül, Bilal Öztunç), Avesta Yay, İstanbul 2011, s.302.

¹⁹ Şeşen, "Eyyûbiler", *DİA*, XII, 20–21.

hareketine girerek Kudüs'ü kurtardığı gibi, Sur dışındaki bütün Kudüs ve Haçlı Krallığı topraklarını ele geçirdi.²⁰

İşte Sünni Abbasi halifeliği ile Büyük Selçuklu Devleti'nin güçsüz olma durumları ve İsmaili (Şii) Fatimî Devleti'nin bulundukları bu süreçte taht kavgaları, iç çekişmeler mevcuttu. Bundan yararlanan Haçlılar nedeniyle İslam dünyasının bir türlü durdurulamayan bölünmüşlüğü devam ettiyse de Eyyûbiler'in ortaya çıkışıyla İslam birliği sağlanarak Frenklere (Haçlılara) karşı kutsal savaş kazanıldı.²¹

Büyük uğraşlar sonucu İslam birliğini sağlayan ve 1187'de Kudüs'ü İslam topraklarına katan ve bu arada devletin sınırlarını Trablusgarp'tan Hemedan ve Ahlât'a, Yemen'den Malatya'ya ulaştıran Sultan I. Selahaddin Yusuf'un vefatından sonra ülke, oğulları, kardeşleri ve yeğenleri arasında paylaşıldı.²² Dolayısıyla Eyyûbiler geçici bir karışıklık yaşamışsa da el-Melikü'l Adil Seyfeddin Ebubekr'in işe müdahalesiyle problemi ortadan kaldırarak Akdeniz sahilindeki Haçlılarla mücadeleye devam etti.²³ Doğu Anadolu'nun kontrol altına alındığı bu dönemden sonra başa geçen el-Melikü'l Kamil Muhammed döneminde aynı şekilde Haçlılarla mücadeleye devam edildi. Bu dönemde Haçlılarca gerçekleştirilen Dimyat saldırısı karşısında kısmi başarı sağlandıysa da daha sonra tamamen püskürtüldü. Kardeşi Melikü'l Muazzam'a karşı V. Haçlı seferini yapan II. Fredrik ile bir anlaşma akdeden (1229) el-Melikü'l Kamil, itibarını sarstı. Fakat daha sonra harici düşmanlara karşı Eyyûbileri bir bayrak altında toplayabilmesi ve Anadolu Selçuklularına karşı kazandığı başarılar, diğer hanedan üyelerini kıskandırmış ve aralarında yine ihtilaflar baş göstermiştir. el-Melikü'l Kamil'in vefatından sonra Eyyûbiler'i el-Melikü's Salih Necmeddin Eyyûb (1240) bir araya getirdi. Eyyûbi ordusu VI. Haçlı dalgasıyla uğraşırken el-Melikü's Salih vefat etti. Yerine geçen oğlu el-Melikü'l Muazzam Turanşah (1250), Haçlı saldırısını ortadan kaldırdı.²⁴

²⁰ Ramazan Şeşen, "Selahaddn-i Eyyûbi Şahsiyeti ve Zamanı", *900.Yıldönümünde Uluslar arası Selahaddn-i Eyyûbi Sempozyumu*, 1996, s. 20–26; "Eyyûbiler", *DİA*, XII, 21; *Kudüs Fatihisi Selahaddin Eyyûbi*, (1.bs.), Yeditepe Yay., İstanbul 2013, ss.101–105.

²¹ Işın Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi*, TTK Yay. Ankara 1987, s.42.

²² İbn Vasil, Cemaluddin Muhammed b. Salım b.Vasil, *Müferricu'l-Kurub fi Ahbari Ben-i Eyyûb*, (thk. Cemaluddin eş-Şiyal), Kahire 1953, II, 378; Şeşen, *Selahaddin Eyyûbi ve Devlet*, s.192–193; "Eyyûbiler", *DİA*, XII, 23; Ali Muhammed Muhammed es-Sallabî, *el-Eyyûbiyyin Ba'de Selahaddin*, (1.bs.), el-Mektebetü'l-'Asriyye, Beyrut 2009, s.17–18.

²³ Şeşen, *Selahaddin Eyyûbi ve Devlet*, s.193.

²⁴ Şeşen, "Eyyûbiler", *DİA*, XII, 21–23.

Eyyûbi dönemi Mısır Melikleri genel anlamda Mısır'ın hayrına çalışmışlardır. Bu anlamda iç düzenlemelerde bulundukları gibi askeri faaliyetlere de önem vererek düşmanları buradan uzaklaştırmışlardır.

Babası el-Melikü's-Salih'ten sonra 1249 yılından 1250 yılına kadar olan kısa bir sürede hüküm süren el-Melikü'l-Muazzem Turanşah'ın Memlük askerleri tarafından öldürülmesi, Eyyûbilerin Mısır kolunun ortadan kalkmasına yol açmıştır. Zira Turanşah'ın yerine annesi Şecerüddür (Şecerü'd-Devle) üç ay sürdürdüğü Mısır'ın yönetiminden kendisini azlederek evlendiği ve ordu komutanlığına getirdiği el-Melkü'l-Muizz Ebik (Aybek) et-Türkmani'ye yönetimi 1250'de devretti ve Memlükler döneminin başlamasına neden oldu.²⁵ Dolayısıyla Mısır'ın yönetimi, 1250 yılından itibaren fiilen (Eyyûbi hanedan mensubu altı yaşındaki Şehzade el-Eşref Musa adına 1252 yılına kadar yönetilirse de)²⁶, 1252 yılında da hukuken Memlüklerin eline geçti. Geriye kalan Eyyûbi toprakları; Filistin, Ürdün, el-Cezire, Hicaz ve Hilat, Suriye Eyyûbileri'ne bağlandı. Fakat Suriye Eyyûbileri sultanı II. Selahaddin Yusuf, 1260'da Moğol saldırıları karşısında başarısız olup esir düştükten sonra Hülagu tarafından öldürüldü. Bütün Anadolu ve Azerbaycan'ı kontrolü altına alan Hülagu, 1258'de Bağdad'ı ele geçirerek Abbasilere son verdikten sonra, ertesi yıl Meyyafarkin'i ve Hısnıkeyfa dışındaki el-Cezire bölgesini ele geçirdi, 1260 yılında ise Suriye Eyyûbileri'ni ortadan kaldırdı.²⁷ Ayrıca Memluklarla Moğollar arasında (3 Eylül 1260) yapılan Aynicalut savaşını kazanan Memluk sultanı Baybars, 1263 yılında Kerek ve Humus'taki Eyyûbi hâkimiyetine son verdi. Eyyûbilerin elinde sadece Hama ve Hısnıkeyfa beylikleri kaldı. Hama Eyyûbileri bazı aralıklarla varlığını devam ettirebildi. Moğollar ve Timurlular devrinde de varlığını devam ettiren Hısnıkeyfa Eyyûbileri ise 1462'de Akkoyunlu Uzun Hasan tarafından ortadan kaldırıldı.²⁸

Yukarıda da belirtildiği üzere İslam tarihinin önemli ve etkin bir zaman dilimini temsil eden ve Necmeddin Eyyûb'a nisbetle adlandırılan Eyyûbi Devleti, XII. yüzyılın son çeyreğinde Mısır'da kurulmuştur. Bu devlet, Nureddin adına Mısır'ın fethini

²⁵ Mahmud Mustafa, *el-Edebu'l-'Arabiyyu fi Mısır mine'l-Fethi'l-İslamî İla Nihayeti'l-'Asri'l-Eyyûbi*, el-Müessesetü'l-Mısıriyetü'l-'Amme li't-Te'lifi ve'n-Neşr-Darü'l-Katibü'l-'Arabî li't-Tabaati ve'n-Neşr, Kahire 1967, s.263-264; Şeşen, "Eyyûbiler", *DİA*, XII, 29.

²⁶ Hitti, Philip K., IV, 1052-1053; Fahmy Hafez ve Arkadaşları, s.301-306.

²⁷ Hasan İbrahim Hasan, *İslam Tarihi*, (Çev.: Yiğit İsmail, Gümüş Sadrettin), İstanbul 1987, V, 340-344.

²⁸ Şeşen, "Eyyûbiler", *DİA*, XII, 24.

gerçekleştiren Necmeddin Eyyûb'un kardeşi Esedüddin Şirkuh ve Eyyûb'un oğlu Selahaddin Yusuf'un katkılarıyla kurulmuştur.²⁹

Dicle'den Nil Vadisi'ne kadar uzanan topraklar üzerinde inşa edilen Eyyûbi Devleti'nin coğrafi sınırları; Ortadoğu, Mısır, Hicaz, Yemen, Libya, Cezayir, Tunus, Fas'a ve bütün Yakındoğu diye nitelendirilen (Kuzeyden güneye, Kara Denizden Nevbe ve Arap Yarımadası arası, doğudan batıya, Fars şehirlerinden Barka ve Libya Çölü arası) bölgelere kadar uzanmıştır. Bu devlet, Zengilerin bir devamı olduğu gibi devlet teşkilatı olarak da diğer İslam devletlerindeki teşkilatlardan farklı değildi. Başta bir sultan ve onun hanedanı, sonra idari ve askeri yetkiye sahip emirler, daha sonra bürokratlar ve ilmiye sınıfında olanlar gelirdi. Dolayısıyla 1171–1252 yıllarında Mısır'da kurulan ve Mısır merkezli Eyyûbiler Devleti, merkeze bağlı vilayet, eyalet ve emirliklerden bir de kendisine bağlı hükümdarlıklardan oluşan bir sultanlıktı. Eyyûbiler Devleti'nin kalbi durumunda olan Mısır'ın 1169'da Selahaddin el- Eyyûb tarafından ele geçirilmesi ile burası, içinde temeli atılan bu devletin tartışmasız tek merkezi yapıldı.³⁰ Zira Mısır iktisadi yönden büyük zenginliğe sahip idi. Başta buranın doğu sınırını gelecek tehditlere karşı güvence altına alınabilmesi için önce Sina Yarımadası ile Filistin, sonra da tüm Suriye'nin Mısır'a bağlanmasıyla mümkündü. Nitekim Fatımîler Mısır'ın doğusundaki egemenliklerini kaybettikleri için tarih sahnesinden silinmişlerdir. Buna inanan Selahaddin'in Suriye'ye yayılcı politika izlemesi nedeniyle her seferde Eyyûbi ordusunun Mısır'ın dışına hareket etmesi ve tekrardan Mısır'a dönmesi zor oluyordu. Dolayısıyla Mısır'ın yanında Dimaşk da Suriye'de ikinci bir başkent yapıldı. Böylece süreç içerisinde;

1-Selahaddin'in ağabeyi Turanşah'ın Yemen'i ele geçirmesi,

2-Hicaz'ın alışılageldiği üzere (kutsal şehirleriyle: Mekke, Medine) Mısır'la iyi ilişkiler içinde olması,

3- Selahaddin'in Abbasi Halifesinden (yetkisi olmadığı halde halifeyi onure etmek adına) yetki istemesi ve Halifenin onu Mısır, Mağrip, Nubia, Batı Arabistan, Filistin ve merkez Suriye üzerinde yetkili kılması sonucu³¹ Selahaddin, kendisini

²⁹ Beyyûmî, s.21.

³⁰ Muhammed Zağlûl Sellâm, *el-Edebu fi 'Asrı'l Eyyûbi*, Darü'l-Mearif, İskenderiye 1990, s.15; Şeşen, "Eyyûbiler", *DİA*, XII, 20–24.

³¹ Fahmy Hafez ve Arkadaşları, s.22.

Eyyûbi hanedanının başında bir sultan olarak görmüştü. Birçok şehirde bulunan ve aralarında kardeşi el-Melik'ül Adil'in de bulunduğu ikinci derecede hükümdarlar, Selahaddin'i büyük sultan olarak tanımışlardı. Selahaddin'in sağlığında veliaht tayin ettiği büyük oğlu el-Melikü'l-Efdal da Dimaşk'ta büyük sultan olmuştu. İlk iki Eyyûbi sultanları olan I. Selahaddin ile oğlu Melik Efdal Ali dönemlerinde Haçlı seferleri nedeniyle Dimaşk merkez kabul edilirken bu iki sultandan sonra gelen Eyyûbi hükümdarları kendilerine merkez olarak Mısır'ı seçmişlerdir. Genel olarak feodal yapı içerisinde devam eden Eyyûbi Devleti'nin tartışmasız lideri Selahaddin Eyyûbi'dir. Zira O, hanedanın müessisi olması nedeniyle Eyyûbi melikleri üzerine güçlü bir merkeziyetçilik uygulayan, bunları kontrolünde tutabilen cihad ruhlu, cömert ve şahsiyetli bir kişiydi.³²

Eyyûbi Devleti'nin başlangıç tarihiyle ilgili farklı söylentiler var ise de el-Adid'in vefatıyla Fatimî hilafetinin son bulduğu ve Abbasi halifesi adına hutbe okunduğu 1171 tarihinin başlangıç tarihi olarak kabul edilmesi daha uygun görülmektedir.³³ Ancak bu devletin başlangıç tarihi ile ilgili belirtilen tarihlerin, o dönemin devlet anlayışı içerisinde değerlendirdiğimizde, tümünün haklı gerekçelerinin olduğunu görüyoruz.

B. Dinî ve İlmî Durum

Eyyûbi Dönemi'nde Mısır'ın dinî ve ilmî durumu, İslam menşeli olduğundan temelde İslami düşünceye hizmet amacını taşımaktadır. Dolayısıyla buradaki geçmiş İslami dönemler ile aynı amacı taşıyan bu dönemin dinî ve ilmî durumu, gelişmelere bağlı olarak bazı farklılıkları içermektedir. Bu da ciddi bir farklılık olmayıp din çerçevesinde dinî ve dünyevi ilimlerini yorumlamaya bağlı olmaktadır. Böylece Eyyûbi dönemi Mısır'ın dinî ve ilmî durumu, önceki İslami dönemlerden bağımsız düşünülememektedir. Bu düşünce doğrultusunda dinî ve ilmî durum bakımından Eyyûbi dönemini anlamak için önceki dönemleri bilmek gerekmektedir. Ayrıca geçen İslami dönemlerin her biri, bir önceki dönem veya dönemlere benzediği halde her dönemin kendisine özgü durumlarına da dikkat çekmek gerekmektedir. Böylece İslami fetihten

³² Şeşen, "Eyyûbiler", *DİA*, XII, 24; Önder Kaya, *Eyyûbiler (Yönetim, Diplomasi, Kültürel Hayat)*, Küre Yay, İstanbul 2012, s.15-17.

³³ es-Sellabî, *Selahaddin el-Eyyûbi ve Cuhuduhu*, s.229.

Eyyûbiler döneminin sonuna kadar olan süreçte Mısır'ın genel dinî ve ilmî durumunu kısaca aşağıdaki gibi değerlendirmekteyiz:

Mısır'ın dinî durumu şöyledir; sekizinci, dokuzuncu ve onuncu yüzyılda Mısır, tamamıyla Sünni ve Şii mezhep çatışmasından uzaktı. Bu dönemde Mısırlı birçok Müslüman Ehl-i Sünnet ve Cemaat üzereydi. Fakat çok az bir kesim Şia mezhebine bağlıydı. Ancak Mısır'daki Şiiler İslam'ın diğer bölgelerindeki Şiilerle olumlu birlikteliği sağlayamamışlardır. Zira tarihi kaynaklar, 761 tarihindeki Muhammedu'n-Nefs ez-Zekiyye'nin hareketi dışında hiçbir Şia hareketinin yansımından bahsetmemişlerdir. Ancak bu hareketin de etkisi hızlı bir şekilde azalmış, Mısır'ın siyasî ve mezhebi tarihi içinde bir yer edinememiştir.³⁴ Fakat daha sonra Fatimîler Afrikanın kuzeybatısında ortaya çıkınca bazı Mısırlıların Şia mezhebine karşı hafif meyilleri olduğu halde, bunların Fatimîlerin saldırılarını destekledikleri tespit edilememiştir.³⁵ Mağrip (Fas)'te hızlı bir şekilde başarısız olan Fatimîler, Mağrip'ten Mısır'ı ele geçirmeğe³⁶ geldiklerinde düşüncelerini buraya kolayca yerleştiremeyeceklerine inanmışlardır. Zira Fatimîler, Mısır'daki ilim merkezlerinden olan Amr b. el-As ve İbnu Tolun gibi camilerde, kendilerinden önceki İslami dönemlerde âlimlerin ilmi faaliyetlerinin Sünni eğitim çalışmalarına göre yapıldığını görmüşlerdir. Dolayısıyla Fatimîler, Mısır'da köklü bir geçmişe sahip Sünni mezhep düşüncesinin tamamen ortadan kaldırma ile işe başlayamayacaklarını anlamışlardır. Bunun için askeri ve ilmî imkânları dâhilinde Şia mezhebini yaymaya çalışmışlardır. Ancak bu da kolay olmamıştır. Zira yeni mezhebin eğitim ve öğretiminin yapıldığı ilim halkalarının oluşturulması ve özellikle mevcut Amr b. el-As ve İbn-i Tolun gibi camilere sızması ve burada faaliyet göstermesi gerekmektedir.³⁷ Bunun da yapılışından itibaren Sünni mezhebin merkezi olan bu eski camilerde yapılması kolay olmadığı gibi ikna edici de olmamıştır. Dolayısıyla Halife el-Mu'izu Lidinillâh el-Fatimî ile komutanı el-Cevher, Şia mezhep fıkıhının öğretim merkezi için yeni bir caminin inşasına 970 senesinde başlamışlardır. Bu da 972'de yapımı tamamlanan "el-Camiu'l-Ezher"dir. Şüphesiz ki bu

³⁴ el-Makrizî, Takîyüd'din Ebu Abbas, Ahmed bin Ali, *el-Mevâ'iz ve'l-İ'tibâr bi-Zikri'l-Hitât ve'l-Âsâr, Daru't-Tabaat'il-Misriyye*, Kahire 1988, II, 331-333.

³⁵ el-Makrizî, *el-Hitât*, II, s.331; et-Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed bin Cerir, *Tarihü'r-Rüsuli ve'l-Müluk*, (3. bs.), (thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim), Darü'l-Maarif, Kahire 1979, VII, s.517.

³⁶ Eymen Fuad Seyyid, "el-Medarisu fi Mısır Kable'l-Asrı'l-Eyyûbi", *Ebhasu Nedvetu'l-Medaris fi Mısır'l-İslamiyye*, el-Heyetu'l-Misriyyetu'l-Amme li'l-Kitab, Kahire 1992, s.102.

³⁷ Mahmud Abdulğani Abdul'ati, *et-Ta'limu fi Mısır Zemeni'l-Eyyûbiyyin ve'l-Memâlik*, Darü'l-Me'arif, Kahire ts, s.20.

caminin yapılış gayesi Şia fıkhı ve felsefesini öğrenecek belli talebelerin eğitim merkezi olmasıdır. Bu talebeler, eğitimlerini tamamladıklarında Şia davası ile inancının halk arasına yaymışlardır.³⁸

Mısır'da Şia mezhebini öğretmek ve yaymak için ilk eğitilenler, dış menşeli öğrencilerdir. Bunlar, el-Ezher Camisi ve ilim meclislerindeki eğitim- öğretim uygulaması ile eğitilmişlerdir.³⁹

el-Camiu'l-Ezher'den sonra Fatımîlerin, kültür ve eğitim alanındaki açık mücadeleleri, el-Halife el-Hâkim bi Emrillah'ın inşa ettiği ve 1005'te resmî açılışı yaptığı "Daru'l-İlim (el-Hikme)"de yoğunlaşmıştır. Araştırmalar sonucu "Daru'l-İlim" in inşasından Selahaddin'in gelişine (1171) kadar olan aşamalar şöyle tespit edilmiştir: Devletin resmî mezhebi olan Şia mezhebine hizmet etmek için yapılan "Daru'l-İlim"de halkalar Şia mezhebine göre şekillenmiş ve Şianın ilimlerine göre oluşturulmuştur. Ancak buradaki bu faaliyetler müsamaha ve hoşgörü ile olmuştur. Fakat daha sonra devletin siyasî otoritesi sağlanırken devletin resmî mezhebi dışında bulunan Şafii ve Maliki mezheplerine baskı uygulanması bu iki mezhebin gizlenmesine sebep olmuştur. Böylece Fatımîlerin resmî mezhebi olan Şia mezhebi galip duruma geçmiştir.⁴⁰ Bu durumda Fatımîler, Sünni mezhebe mensup İskenderiye dışında Mısır'da akidelerini yaymada başarılar elde etmişlerdir. Ancak Fatımîlerin yönetimi süresince İskenderiye'de Sünni mezhebin varlığı devam etmiştir. Nitekim Eyyûbiler dönemi ve sonrasında da Mısır toprağının bazı çevrelerinde Şia mezhebinin varlığı görülmüştür.⁴¹

Eyyûbiler döneminde ise; Fatımîler döneminde Mısır'da hüküm süren Şia mezhebi yerine Sünni mezhep hâkimiyeti sağlanmıştır. Sünni mezhebin Mısır'da köklü bir geçmişe sahip olması ile Fatımî devletinde oluşan siyasî ve mezhebi bölünmeler gibi nedenler, Selahaddin'in Mısır'da "Sünnet" kelimesinin iadesini kolaylaştırmıştır.⁴² Ayrıca Mısır'daki karışıklıktan dolayı Fatımîlerin Haçlı unsurlarını Mısır'a davet etmeleri, Mısır halkının tepkisine sebep olmuştur. Bu nedenle tepkiyi azaltmak

³⁸ Stanley Lane Poole, *The Story of Cairo*, Londra, 1912, s.123–124.

³⁹ el-Makrîzî, *el-Hıtat*, II, 363.

⁴⁰ Ahmed Hıdır 'Ataullah, *el-Hayatu'l-Fikriyye fi Mısır fi'l-'Asri'l-Fatimî*, (1. bs.), Daru'l-Fikri'l-'Arabî, Kahire 1989, s.183.

⁴¹ el-Edfüvî, Ebu'l-Fadl-Kemalü'd-Din Ca'fer bin Sa'leb, *et-Taliu's-Sai'd el-Cami'u li Esmâi Nücebai's-Su'ada'*, (thk. Sa'd Muhammed Hasan), ed-Daru'l-Mısriyye li't-Telifi ve't-Tercimetü, Kahire 1966, s.55.

⁴² Eymen Şâhîn, Sellâm, *el-Medârisu'l-İslâmiyye fi Mısır fi'l-'Asri'l-Eyyûbi ve Devruhâ fi Neşri'l-Mezhebi's-Sunni* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Tantâ Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Tantâ, 1999, s.55-56.

amacıyla ileriki dönemde Fatımî halifeleri Sünni vezir edinerek onları en üst idari görevlerde bulundurmuşlardır.⁴³ Böylece Eyyûbiler döneminde Mısır'da hızla ilerleyen ve ciddi bir mesafe kat eden Sünni mezheplerin gelişim evrelerini şöyle açıklayabiliriz: Fıkhi Mezhepler olarak, Mısır'da süreç içerisinde dört Sünni mezhep oluşmuştur. Hicazda ilk oluşan fıkhi mezhep Maliki mezhebi olduğundan Hicazla güçlü bir bağlantısı olan Mısırlıların ilk tanıdıkları fıkhi mezhep olmuştur.⁴⁴ İkinci olarak Mısır'da oluşan Fıkhi mezhep ise, İmam-ı Şafii'nin 815'te Mısır'a gelişiyle kurduğu Şafii Mezhebidir.⁴⁵ İlk etapta Mısırlılarca tepki ile karşılanan bu mezhep⁴⁶, daha sonra kabul görmüştür.⁴⁷ Maliki ve Şafii mezheplerinden sonra Mısır'a yayılan üçüncü fıkhi mezhep ise, halife tarafından Bağdat'tan gönderilen kadılar tarafından 861'de Mısır'a getirilen Hanefî mezhebidir. Dördüncü fıkhi mezhep ise, Mısır'a getirilen ve ancak hicri yedinci yüzyıl ve sonrasında Mısır'da yayılabilen Hanbelî mezhebidir.⁴⁸

Mısır'ın ilmî durumu ise şöyledir: Mısır'ın Müslümanlarca fethedilişinden Eyyûbi Dönemi'nin sonuna kadar olan süreçte Mısır'da devlet destekli ilmî imkânlar ile bu imkânlara bağlı yürütülen ilmî faaliyetler bulunmaktadır.

İlmî imkânlar olarak; Mısır'daki bu imkânlar, merkezi devlete bağlı sınırlı olmaktadır. Zira Mısır, Hz. Ömer'in hilafeti döneminde Amr b. el-As tarafından 642 senesinde Müslümanlarca fethedilişinden⁴⁹ 868'de Toluni Devleti'nin kuruluşuna kadar olan süreçte merkezi devlete bağlı bir vilayet olup halifenin tayin ettiği vali tarafından yönetilmektedir. Bu da valinin kendisi ile ilgili halifeye ulaşabileceği herhangi bir olumsuzluk ihtimaline karşı kendisine özgü düşüncelerle hareket edememesine sebep olmaktadır. Böylece Mısır'ın gelirleri ile valiler kendi başlarına hareket edemeyip bu gelirleri hilafet hazinesine göndermektedirler. Halifenin takdirine bağlı şehirlerinin gelirlerinden yararlanabilme durumu, şehrin canlanmasına engel olduğu gibi edebiyat ve ilim adamlarının buralara gelmelerine engel olmaktadır. Bu durumda valiler, hilafetin

⁴³ İbn Hallikân, Ebu'l-'Abbâs Şemsuddîn Ahmed b. Muhammed, *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâ'u Ebnâ'i'z-Zamân*, (thk. İhsan Abbas), Daru Sadır, Beyrut 1949, III, 432.

⁴⁴ İbn Hallikân, s.438-439.

⁴⁵ Yâkût el-Hamevî Ebu Abdullah İbn Abdillâh er-Rumî, *Mu'cemu'l-Udebâ' İrşâdu'l-Erîb ilâ Ma'rifeti'l-Edîb*, Daru'l-Fikir, Kahire 1936, I, 311.

⁴⁶ el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Üdeba*, XV1I, 301, s.323.

⁴⁷ İbn Hallikân, I, 457; Mahmud Mustafa, s.89-90.

⁴⁸ Mahmud Mustafa, s.91-92.

⁴⁹ es-Suyûtî, el-Hafız Celalü'd-Din Abdurrahman, *Hüsnü'l-Mühadere fî Tarihi'l-Mısır ve'l- Kahire* (thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim), Kahire 1980, I, 63.

başkentine istekte bulunularak halifenin müsaadesi doğrultusunda şairlere hediye, âlimlere mükâfat, tabiplere ücret, kitap tercümelerine bedel ve benzeri ihtiyaçları karşılamaktadırlar. Bu süreç Mısır'da bir asır devam etti ki bu asra Valilik Asrı denilmektedir.⁵⁰

İlmî faaliyetler olarak; İslami fetihten Abbasilerin son dönemine kadar olan süreçte Mısır'daki ilmî hayat, kırâatte Kur'ân kırâati faaliyeti şeklinde sürdürülmektedir. Bu dönemde ilmi faaliyet gösteren Ukba b.Amr el-Cühenî, Ebu Temim el-Hubûşânî, Abdurrahman b. Hürmüz el-A'rec gibi önemli müderrisler bulunmaktadır.⁵¹ Hadis ilminde ise, Mısır'ın Müslümanlarca fethiyle Amr b. As döneminde Mısır'a gelen Ukbe b. 'Amr el-Cühenî, Abdullah b. Amr b. As, el-A'rec Abdurrahman b. Davud el-Medenî gibi sahabiler birçok hadis rivayet etmişlerdir.⁵² Böylece hadis rivayeti Mısır'da geliştiğinden Kütüb-i Sitte'nin sahipleri, çalışmalarında birçok Mısırlı raviye dayanmışlardır. Kitap anlamında da gelişen Mısır'da ilk hadisleri toplayıp kitap haline getiren, *el-Camiü'l-Hadis* kitabının sahibi Mısırlı Abudullah b. Veheb'dir (752-808).⁵³

Bu dönemde Mısırlıların, nahiv ve tarihte derinlemesine araştırmaları bulunmamaktadır. Zira nahiv ilmindeki çalışmalar, Iraklıların görüşleri doğrultusunda hareket etme şeklinde oluştuğu gibi⁵⁴ tarih ilmindeki çalışmalar, Hz. Muhammed'in hayatı, Arap fetihleri ile savaşlarından bahsetme şeklinde yürütülmektedir.⁵⁵ Daha önce uğraşılmayan dünyevi ve akli ilimlerle bu dönemde ilgilenmiştir. Zira İslam ile parlak bir dönem yaşayan Mısırlılar, sadece Kur'ân yolu ve adabına tabi oldukları için Irak'taki felsefî çekişmelerden uzak kalmışlardır. Ancak akli ilimlerin tamamını da ihmal etmemişlerdir. Zira Amr b. As'ın, döneminde önemseydiği Yahya en-Nahvi, Kıptice ve Yunanca yazılan ilim kitaplarını okuyabilecek bilgiye sahiptir.⁵⁶ es-Suyûtî'nin belirttiğine göre, bu dönemde Mısır'da Bılitan et-Tabip el-Kıbtî ve Mübaşire

⁵⁰ Mahmud Mustafa, s.18.

⁵¹ es-Suyûtî, *Hüsnü'l-Mühadere*, I, 277.

⁵² es-Suyûtî, *Hüsnü'l-Mühadere*, I, 195.

⁵³ Mahmud Mustafa, s.86.

⁵⁴ es-Suyûtî, *Hüsnü'l-Mühadere*, I, 200, 271, s.306.

⁵⁵ Mahmud Mustafa, s.99–100.

⁵⁶ İbn Nedim, Muhammed b. İshak, *Kitabu'l-Fihrist*, (2.bs.), (thk. Şeyh İbrahim Ramazan), Darü'l- Ma'rife, Beyrut 1997, s.329; Mahmud Mustafa, s.102.

Said b. Nevfel et-Tabip en-Nesrani gibi mantıkla ve hikmetle uğraşanlar ile tabipler ve müneccimler bulunmuştur.⁵⁷

Bu asır sonrasında yani 868'den 905'e kadar olan süreçte kurulan Toluni Devleti döneminde ilmî imkânlar olarak; Hükümdarlar halifeden bağımsız hareket edebilmişlerdir. Dolayısıyla bunlar, gerek şehrin yapılanmasında ve gerekse edebi ve kültürel faaliyetlerde, Mısır'ı geliştirerek Bağdat'ı kışkandırır duruma getirmişlerdir. İlk Toluni Devleti hükümdarı Ahmed b.Tolun, Mısır'da ikinci bir cami inşa ettiği gibi kendisi için bir köşk yaptırmıştır. Bu dönemde Edebiyata ve şiirsel faaliyetlere ilgi arttığı gibi kitabet ve kâtiplik önemli bir konuma ulaştırılmıştır.⁵⁸

İlmi faaliyetler olarak; Toluni Devleti Döneminde (868- 905) Mısır'da şiir ve yazının yanı sıra⁵⁹ ilmî hareketlilik de gözlenmiştir. Zira ilmî tahsil ve telif gayretinin yanında felsefe ve tıp gibi dünyevi ilmî faaliyetler, hemen her yerde halife ve meliklerin teşviklerine mazhar olmuştur. Dini ilimlerdeki faaliyetlere teşvik etmek yaygınlık kazanmıştır.⁶⁰ Yine daha önce Mısır'da bulunan ilimler olan hadis, fıkıh, tarih⁶¹ ve nahiv ciddi bir şekilde bu dönemde varlıklarını devam ettirmiştir.⁶²

İhşitler Devleti döneminde (905-969) oluşan ilmî imkânlar, kısıtlı ve sınırlı olmuştur. Çünkü Mısır, ilk asır gibi valilik dönemine geri dönmüştür. Bu da, şehrin ilerlemede, edebiyat ve ilmî faaliyetlerde durma noktasına gelmesine sebep olmuştur. Ancak her şeye rağmen bu devletin de imkânları oluşturmada kendisine özgü bir gayreti ve konumu olmuştur.⁶³ Devlet adamları âlimlere ilgi göstererek imkânları ölçüsünde ihtiyaçlarını karşılamışlar, onlara saygıda kusur etmemişler ve âlimleri kitap yazmaya teşvik etmişlerdir. Zira bu devletin yöneticileri de devletin yaşamı ile yüksekliğini, ilmî yaşam ve yükselişinde olduğunu görmüşler.⁶⁴ İlmî faaliyetler olarak; Mısır'da şiir ve kitabetin⁶⁵ yanı sıra Tolunoğulları Devleti döneminde olduğu gibi dini yayınlar, sözlük

⁵⁷ es-Suyûtî, *Hüsnü'l-Mühadere*, I, 311.

⁵⁸ el-Kalkaşendî, Şihabuddin Ahmed b. Ali, *Subhu'l-A'sâ fî Sinâ'ati'l-İnşâ*, (1.bs.), (thk. Muhammed Hüsnin Şemsüddin), Darü'l-Kütübü'l-İlmiye, Beyrut 1987, III, 17.

⁵⁹ Mahmud Mustafa, s.125–126.

⁶⁰ İbnu'l-İmad, Ebu'l-Felah 'Abdülhay el-Hanbelî, *Şezerâtu'z-Zeheb fî Ahbâri men Zeheb*, Kahire h.1350, II, 134, 167; Mahmud Mustafa, s.151.

⁶¹ es-Suyûtî, *Hüsnü'l-Mühadere*, I, 198, 319.

⁶² es-Suyûtî, *Buğyetu'l-Vu'ât fî Tabakâti'l-Luğaviyyîn ve'n-Nuhât*, (1.bs.), Matbaatu 'İsa el-Babî el-Halebî ve Şürekâhu, Halep, 1964, I, 60, 109, 112, 338, 405, 420; Mahmud Mustafa, s.153–155.

⁶³ Mahmud Mustafa, s.19.

⁶⁴ İbn Hallikân, I, 111; Mahmud Mustafa, s.194–195.

⁶⁵ Mahmud Mustafa, s.173–174, 186, 190.

çalışmaları ve tarih ile ilgili çalışmalar da bulunmuştur. Ayrıca bu dönemde Mısır'da büyük şairler için fuar düzenlenmiştir. Burada bulunan dini etkenler, âlimlerin ilim talebiyle uzun yolculuklar yapmalarına ve meşakkatlere katlanmalarına neden olmuştur.⁶⁶

Aynı zamanda ilmî hareketlilik çerçevesinde Mısır'da bulunan âlimler ile ilime olan değer ve saygıya bağlı olarak çok sayıda âlim de dışarıdan Mısır'a gelmişlerdir. Büyük Tarihçi Ali b. el-Hüseyn el-Mesudi, buraya gelmiş olup 957'de vefat edene kadar burada kalmıştır. Yine döneminin en büyük hadis imamı olan Ali b. Ömer ed-Darkutni, Ebu'l-Fadl Cafer b. el-Fırat'ın *Müsned* adlı kitabını telif etmeye niyetlendiğini öğrendiğinde ona yardım etmek için 969'da Mısır'a gelmiştir.⁶⁷

İhşitlerden sonra Mısır'dan önce onuncu yüzyılın başlarında Afrika'da ve Fas'ta hâkimiyetlerini tamamlayan⁶⁸ ve dolayısıyla hükümdarı ve askeri olup zengin olan Fatımîler, Mısır'da ciddi bir ekonomik ve siyasî güce ulaşarak burada güçlü bir devlet kurmuşlardır. Dolayısıyla ilmî imkânlar olarak; bu güce sahip halifeler, ilim ve ilim adamlarına değer verip olağanüstü mali desteklerde bulunmuşlardır. Böylece halifelerin bu anlamdaki teveccühleri içinde bir ilmî hareketlenmeye vesile olduğu gibi dışarıdan da herhangi bir fenne mensup birilerinin de Mısır'a gelmelerine vesile olmuştur. Daha sonra halifeler ilme yönelip dersler vermiş ve dünyanın her tarafında bulunan âlimlerle ilgilenerek bunların Mısır'da bulunmaları için taleplerini yerine getirmişlerdir. Böylece ilmî çevreler oluşturup bunların ilmî tecrübelerinden yararlanmışlardır. Dolayısıyla Fatımîler, ilmî seviyede Mısır'ı Bağdat'la yarışır hale getirmişlerdir. Abbasi Halifesi el-Me'mun'un yaptığı gibi Fatımî Halifesi el-Aziz de Kütüphanesi'nde ve el-Hâkimi bi Emrillah, Darü'l-Hikme'de âlimleri arasında münazara düzenlemişlerdir.⁶⁹ Bu dönemde Mısır'da bulunan Hazanetü'l-Kütüb'de (Büyük Kütüphane'de) fıkıh, nahiv, lügat, hadis, tarih, nücum, psikoloji ve kimya ile ilgili binlerce ve yüz binlerce kitap bulunmuştur.⁷⁰ Ciddi bir şekilde âlimler ve ediplerin cesaretlendirildiği, 969'dan 1170'e kadar Mısır'da

⁶⁶ İbn Hallikân, I, 111; Mahmud Mustafa, s.194–195.

⁶⁷ İbn Tağriberdî, Cemaluddin Ebu'l-Mehasin Yusuf, *en-Nücumu'z-Zahire fi Mulûki Mısır ve'l-Kahira*, Daru'l-Kitab, Kahire 1939, III, 315; Mahmud Mustafa, s.195.

⁶⁸ Muhammed Zağlûl Sellâm, *el-Edebu fi 'Asrı'l-Fatimî el-Kitâbet ve'l-Küttâb*, Munşe'etu'l-Ma'ârif İskenderiyye, ts., s.19.

⁶⁹ İbn Hallikân, I, 338.

⁷⁰ Corci Zeydan, *Tarihu't-Temedduni'l-İslami*, Daru Mektebeti'l-Hayat, Beyrut ts., III, 209; Mahmud Mustafa, s.249.

devam ettiği ve iki asır sürdüğü Fatımî Devleti dönemi edebiyat ve lügat için gelişkin bir dönem olmuştur.

İlmî faaliyetler olarak; Fatımî Devleti döneminde (969–1170) Fatimi yöneticileri zengin olan Mısır'a sahip olduklarında burada siyasî istikrar ve güveni tesis etmişlerdir. Buna bağlı olarak Fatımîler Mısır'da sosyal ve ekonomik anlamda gelişmeler gösterdikleri gibi kültürel ve ilmî faaliyetler bakımından da gelişmeler göstermişlerdir.⁷¹ Dolayısıyla önceki dönemlerde olduğu gibi bu dönemde de şiir⁷² ve kitabetin⁷³ yanı sıra ilmî hareketliliğe büyük ilgi gösterilmiştir. Fatimi Devleti döneminde Sünni ilimleri dışındaki ilimler teşvik edilerek Mısır'da da bulunmuştur. Ancak Sünni mezheplere hayat hakkı tanınmadığı için Sünni mezheplerin fakih liderleri ile bu mezheplerin önde gelenleri bu devlet döneminde Mısır'da bulunmamıştır. Zira Fatımîlerin çabaları, Şia mezhebini yayarak bu mezhebin esaslarını burada yerleştirmektir. Böylece daha önce Mısır'da bulunan ve mensupları olan Sünni mezhep âlimleri ya susturulmuş, ya sürgün edilmiş ya da katledilmişlerdir.⁷⁴ Sünni mezhep âlimleri dışında olan âlimler, sahip oldukları ilim itibarıyla halifelerin mezheplerine zıtlık oluşturmadıklarından, saygı ve değer görmüşlerdir. Bu anlamdaki her türlü ilmî faaliyetler ile ilgili kitaplar değerlendirilerek dikkate alınmıştır⁷⁵

Halife el-Hakimu bi Emrillah, köşkündeki kütüphaneyi dağıtmış ve burada bulunan kitapları Mısır'da bulunan el-Ezher, el-Hâkim ve el-Mukis Camilerine dağıtmıştır. Ancak bu kitapların yarısı el-Ezher Camisi'ne konulmuştur. O halde Şia eğitim merkezi konumunda olan el-Ezher Camisi bu kitapların büyük bir kısmından nasiplenmiş ve bu üç cami belirtilen kitaplara sahip olmakla medrese durumuna getirilmiştir.⁷⁶

Fatımîlerden sonra 1171'den 1250'e kadar olan süreçte oluşan Eyyûbi Devleti sırasında Mısır'da ilmî imkânlar olarak; ediplere, âlimlere ve ilmî faaliyetlere önem veren iradeli yöneticiler bulunmuşlardır. İleride belirtileceği üzere bu anlamda her türlü maddi ve manevi desteği alan farklı alanlardaki ilim adamları burada toplanmışlar ve ilmî

⁷¹ el-Makrîzî, *el-Hitat*, I, 490; İbn Tağribedî, *en-Nücumu'z-Zahire*, IV, 254; es-Suyûtî, *Hüsnü'l-Muhadara*, II, 16.

⁷² İbn Hallikân, I, 40, 137, 359; Mahmud Mustafa, s.221; es-Suyûtî, *Hüsnü'l-Muhadara*, I, 323.

⁷³ Mahmud Mustafa, s.246, 337.

⁷⁴ el-Makrîzî, *el-Hitat*, IV, 74.

⁷⁵ el-Makrîzî, *el-Hitat*, I, 490.

⁷⁶ es-Suyûtî, *Hüsnü'l-Muhadara*, II, 176, 182; Mahmud Mustafa, s.258–259.

çevreleri oluşturup faklı eğitim kurumlarında eğitim ve öğretim faaliyetlerinde bulunmuşlardır. Büyük ve ciddi mesafeler kat ettiği için bu döneme de yeni asır denilmiştir.⁷⁷ Mısır’da ilmî faaliyetler olarak; ilgili bölümde belirtileceği üzere, her türlü ilmî faaliyetleri ile ilim adamları zirveye ulaşmışlardır. Mısır bu anlamda Eyyûbilerin mahiyetindeki merkez bölge olarak, diğer İslam coğrafyasını ciddi bir şekilde etkilemiştir. Eyyûbiler, dini ilimlerin tamamı ile akideye zarar vermeyen dünyevi ilimlerin tamamını teşvik etmişlerdir. Ancak felsefe ve mantık gibi akideye zarar verdikleri düşünülen dünyevi ilimler Eyyûbilerce tasvip edilmemekle beraber bu dönemde varlık göstermişlerdir.⁷⁸

⁷⁷ Mahmud Mustafa, s.18–19.

⁷⁸ Şeşen, s.406-410; Mehmet Yalar, “Eyyûbilerde İlim ve Ulemâ” , *Haçlı Seferlerinin 900. Yıldönümünde Uluslararası Selahaddn- i Eyyûbi Sempozyumu*, Diyarbakır, 1996, s.280-281; İbn Hallikân, II, 401-403.

BİRİNCİ BÖLÜM

MISIR EYÜBİLERİNDE EĞİTİM VE ÖĞRETİM KURUMLARI

Bütün dünyada insanlar hayat boyu eğitimden geçmektedir. Bu da öncelikli olarak her dönemin düzenli eğitim kurumlarında yürütülmektedir. Sürekli ve hızla değişmelerin gerektirdiği eğitim ihtiyaçlarının bu kurumlarda karşılanmadığında eğitim ihtiyacı rastgele oluşan yaygın eğitim ile giderilmektedir.⁷⁹ Dolayısıyla Mısır Eyyubilerinde eğitim- öğretim faaliyetlerinin düzenli olarak yürütüldüğü ve büyük önem arz ettiği eğitim kurumları bu bölümde incelenmektedir. Ancak Eyyubi siyasetinin temelini oluşturan Sünni düşüncenin eğitimini amaç edinen medreseler, Eyyubilerce en önemli eğitim kurumları sayıldığından araştırmamızda ilk sıraya alındı. Medreseler ise, İslami ve ilmi aşamalardan geçerek ve gelişerek ilmi derecede kemale erip medrese derecesine ulaşmıştır. Bu aşamaları oluşturan İslami ve ilmi müesseseleri, oluş aşamasına göre medreselerden sonra değerlendireceğiz. İleride belirtileceği üzere İslam devletinin ilk müessesesi olan mescit ve camiler, sırasıyla kütüphaneler, ilim evleri, hanlar ve tasavvuf eğitim kurumlarından hangâhlar ile ilmi gelişmeleri göstererek medreselerin oluşmasına vesile olmuştur. Ancak küttablar çocuk eğitim kurumu sayıldığından medreselerin oluşmasına basamak oluşturan kurumlar olarak görülmemektedir. Bu nedenle değerlendireceğimiz eğitim kurumları arasında küttabları son sıraya aldık.

Eyyûbiler döneminin eğitim kurumları aşağıda değerlendirilmiştir:

1.1. MEDRESELER

Mısır'ın dinî ve ilmî faaliyetleri çerçevesinde Eyyûbilerin siyasetinin temelini oluşturan, başarılarında büyük rol oynayan ve düzenli eğitim kurumları olan medreselerin, özellikle araştırmamız gereği Mısır'da oluşum aşamalarını incelememiz gerekir. Dolayısıyla Fatımîlerle Mısır'da başlayan medrese kurulma faaliyetlerini şöyle değerlendirebiliriz: Mescitlerde yürütülen eğitim ve öğretim faaliyetlerinin yanında Fatımî Halifesi el-Hâkim, “Darü'l-İlim”i inşa etmiş, burada kurra', nahiv ve lûgat

⁷⁹ İlhan Yıldız, “Hz. Peygamber'in Mekke Dönemi Yaygın Eğitim Çalışmaları”, *Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 2, 1998, s.301-303.

âlimleriyle müneccimleri istihdam ederek öğrencilerin yetişmelerini sağlamıştır. Bu da ilmi altyapı oluşturmada ilmi faaliyetlerin ileri derecesinde olan medreselere basamak teşkil etmiştir. Ancak şu da bilinmelidir ki, bu dönemde bazı ilim merkezleri için kullandığımız medrese tabiri ile daha sonra Eyyûbiler ve Memlukiler döneminde oluşturulan ve günümüze kadar devam eden ilmî merkezler için kullandığımız medrese tabiri aynı değildir. Zira Eyyûbiler ve sonraki dönemler için kullanılan medrese tabiri, Nizamülmülk usulu medrese tabiridir. İslam'da devlet destekli ve düzenli bir teşkilatlanma ile Nizamiye medreselerini Melikşah'ın veziri Nizamülmülk ilk olarak kurmuş (1067), burada başta Ebu İshak eş-Şirazi ve İmamı Gazali olmak üzere âlimler için öğretim birimlerini oluşturmuştur.⁸⁰

Nizamülmülk'ün oluşturduğu Nizamiye Medresesi, Irak, Horasan ve Maveraü'n-Nehir'in yerleşim merkezleri ile el-Cezire ve Diyarbakır yerleşim merkezlerinde halka örnek teşkil etmiş ve buralarda benzer medreselerin kurulmasına vesile olmuştur. Ancak bu dönemde Mısır'da hüküm süren ve Şia (İmamiye kolu) mezhebine mensup Fatımîler Devleti olduğundan Mısır bu dönem için bu tür medreselerin inşa, geliştirme ve yaygınlaştırma hareketlerinden mahrum kalmıştır. Ancak Eyyûbi hâkimiyeti sürecinde Mısır ilk kez bu tür medreseleri geliştirme ve yaygınlaştırma faaliyetlerine ulaşabilmiştir.⁸¹

Eyyûbiler döneminde Mısır'da yürütülen ilmî faaliyetler, medreselerin ilham kaynağı olan İslami eğitim kurumlarında ve medreselerde yürütülmüştür. Nitekim 10. ve 11. yüzyıllarda Irak ve İran'daki Ehl-i Sünnet'in ilmi çalışmalarını Mısır'daki siyaseti için ilham kaynağı olarak alan Selahaddin, Sünni dört büyük mezhebin eğitim ve öğretim faaliyetlerini içeren medreseleri Mısır ve diğer Eyyubi coğrafyasında inşa etmiştir. Ancak Eyyûbilerden önce az ve zayıf bir şekilde sadece İskenderiye'de bulunan medreseler, Selahaddin ve sonraki halifeleri tarafından geliştirilerek Mısır'ın her tarafına yayılmıştır. Böylece dönemin mezhep, ilmî, fikri hareketlerinin icrası bilgilerine medreselerden ulaşabilmekteyiz.⁸² Dolayısıyla medreselerin doğuşu ile İslam dünyasındaki gelişmesi ve farklı türlerde ortaya çıkışı ile çıkış sebepleri, dönemin eğitim ve öğretim faaliyetleri hakkında bize bilgi vermektedir.

⁸⁰ İbn Hallikân, II, 400-405.

⁸¹ İbn Hallikân, II, 402.

⁸² Sellâm, Eymen Şâhin, s.4-6.

Medreselerin de ilham kaynağı olan İslam'ın ilk mutlak müessesesi olan mescitler, Müslümanların siyasî ve kültürel faaliyetlerin ilk merkezidir. Daha sonra hükümetin farklı önemli faaliyetleri, bunların her birinin mescitten bağımsız bir kurum olmasını gerektirmiştir. Bu kurumların başında eğitim ve öğretim kurumları gelmektedir. Bu nedenle İslami dönemlerdeki ilmî canlılığa bağlı olarak mescitlere müteakip oluşan ilgili kurum ve kuruluşları incelediğimizde önce kütüphaneler döneminin (aşamasının) başladığını görmekteyiz. Bu da düzen ve ihtisaslaşmaya muhtaç olduğundan ihtisaslaşma sorununu ortaya çıkarmıştır. Bu sıkıntıyı gidermek için kütüphanelerin yanı sıra muallimler çoğaltılıp bunların her biri için ayrı bölge ve ayrı fennin tedrisinin tahsisi yapıldı ki “İlim Evleri”nde faaliyetlerin yapıldığı bu döneme “İlim Dönemi” denilmektedir. Müslümanlar, bununla yetinmeyip bir adım daha ileri giderek bu müesseselerin yanında talebelerin kalma yerlerini ilave etmişlerdir. Bu yerler ise eğitime yardımcı unsurlardan olan hanlardır (yurt, pansiyon) ki her bir Sünni mezhep için ayrı ayrı ayrılmıştır. Bundan sonra diğer aşama olan hangâhlar aşaması gelmektedir ki bunlar medreselerden önce eğitim müessesesi olarak ortaya çıkmıştır. Bu sebeple kendilerinden ilham alan medreselerle benzerlik arz etmektedir. Ancak medreseler her bölgenin ayrı ayrı eğitim ve öğretimini tamamlamak üzere oluşturulduğundan daha geniş bir alan ve içeriği kapsamaktadır.⁸³

Medreseler, Sünnilerin yapısı olduğundan, Şii düşüncesine direnmek ve karşı koymak için buralara Sünnilerin eğitim programı yerleştirilmiştir. Onuncu ve on birinci dönemlerde tasarlanan bu programı gerçekleştiren medreseler, Şii Fatımîler döneminde zorluk yaşamıştır. Birtakım zorluklara rağmen Mısır İskenderiye’de bu dönemde temeli atılan ve yine bu dönemde inşası tamamlanan, ileride kendilerinden söz edilen şu medreseler bulunmaktadır:

1. Ebubekr et-Tertoşi Medresesi
2. İbnu Avf Medresesi
3. Selefiye Medresesi⁸⁴

Ancak bu medreseler doğal olarak var oldukları dönemin hilafına bir düşünceye sahip olduklarından destek görmemiş ve yeterince etkili olamamıştır. Eyyûbiler

⁸³ Sellâm, Eymen Şâhin, s.6.

⁸⁴ Sellâm, Eymen Şâhin, s.7.

döneminde ise, Selahaddin ve Mısır halifeleri Sünni mezheplerin ihyasının gereğine inandıklarından Mısır'da bu medreseleri çoğaltmışlardır.

Eyyûbiler döneminde Mısır'da Sünni mezheplere göre oluşturulan ve bilinen medreseler şöyle kategorize edebilmekteyiz:

A. Şafii Mezhebine mahsus medreseler olup, 16 tanedir. Bunların üçü Feyyum'da, biri Esvan'da, diğer biri Esyut'ta, 11 tanesi de Kahire'de bulunmaktadır.

B-Maliki Mezhebine mahsus medreseler olup, bunların sayısı 11'dir. Bunlardan ikisi Feyyum'da, biri Kus'ta, dördüncüsü Münyetü Beni Hasib'de, diğer ikisi İskenderiye'de ve beşi de Kahire'de bulunmaktadır.

C. Hanefi Mezhebine mahsus medreseler olup, Sayıları 6 olan bu medreselerin tamamı Kahire'da bulunmaktadır.

D. Maliki ve Şafii fıkıhının öğretimine tahsis edilen, Kadi el-Fadıl tarafından bu iki mezhep için vakfedilen ve Kahire'de bulunan tek medresedir.

E. Her dört mezhep fıkıhının birlikte öğretimine tahsis edilen, Melik Salih Necmeddin Eyyûb tarafından inşa edilen ve Kahire'de bulunan tek medresedir.

F. Herhangi bir mezhebe tahsis edilmeyen medreseler olup, sayıları 4'tür. Bunlardan biri İskenderiye'de, diğer üçü de Kahire'de bulunmaktadır.⁸⁵ Böylece Eyyûbiler, medrese faaliyetleriyle Şia düşüncesini bertaraf ederek gerçekleştirmek istedikleri Sünni düşünceyi yerleştirmek için fakih ve müderris kimseleri yetiştirmişlerdir.⁸⁶ Bu da din eğitiminin de gayelerinden biri olan "ihtiyaç duyulan elamanları yetiştirmek ve istenmeyen düşüncelere fırsat verilmemiş olmak" hedefine uymaktadır.⁸⁷

Eyyûbiler dönemi itibarıyla önemine binaen düzenli eğitim kurumları olarak ilk sıraya aldığımız medreselerin doğuşu, gelişimi ve tarihi süreçlerini aşağıdaki gibi inceleyeceğiz.

⁸⁵ Sellâm, Eymen Şâhin, s.1-8.

⁸⁶ Sellâm, Eymen Şâhin, s.55-56.

⁸⁷ Abbas Çelik, *Din Eğitimimize Tarihsel Yaklaşım*, Ekev Yay., Erzurum, 2001, s.17; Beyza Bilgin, "Eğitimin Temellerinden Biri Olarak Din Eğitimi", *Din Öğretimi Dergisi*, Mart-Nisan 1992, Sayı: 33, s.9-14; Fatma Varış, *Eğitim Bilimine Giriş*, Ankara Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yay., Ankara 1988, s.15, 16, 19, 20.

1.1.1. İslam Âlemindeki Medreselerin Doğuşu ve Gelişimi

Medresenin inşasından söz etmeden “medrese”nin sözlük anlamı üzerinde durmak gerekir. Arap dilinde medrese, ders okunacak yer ve talebenin içinde oturup ders gördükleri bina anlamına gelir ki çoğulu “medâris” tir. Medreselerde öğrencilere ders veren hocalara da “müderris” denir.⁸⁸ Medresenin aslı olan üç harflı “درس” yi araştıranlar, birbirinden farklı anlamlarla karşılaşmışlardır. Şöyle ki; kimileri, “درس”nin İbrani kökenli olduğunu ve Arap lüğatinde geçmişte yok olma anlamına geldiğini söyleyerek “medrese” ruhuna ters bir anlam vermişlerdir. Buna karşın kimileri de ‘درس’nin İbranicede “okuma” anlamına geldiğini belirterek Arapçada da aynı anlama geldiğini söylemişlerdir. Zira bunlar Arapçanın Sami dillerinden biri olduğunu ve ‘درس’nin, Sami dillerinden “araştırma, içtihat etme” anlamını belirttiğini vurgulamışlardır.⁸⁹ Ancak bizim için önemli ve geçerli olan dil bilimcilerinin ifade ettiği eğitim ve öğretim ile ilişkili olduğu ‘درس’nin, kitap okuma ve ezberleme anlamında olduğudur.⁹⁰

Bazı araştırmacılar, medreselerin Ehl-i Sünnetin icadı olduğunu iddia ederek⁹¹ bazıları da Şiiilerin icadı olduğunu iddia etmektedirler.⁹² Bu ikinci görüşü savunanlar, iddialarını ileride belirteceğimiz gibi medreselerin kendilerinin devamı olan İlim Evleri⁹³ ile ilgili vakıfların ilk olarak Şiiiler tarafından kurulduğuna dayandırmışlardır.⁹⁴ Bu durumda bize düşen bu düşünceleri birbirine tercih etmek değildir, belki de her iki düşüncenin ittifak ettiği konuyu tartışmaktır ki bu da medreselerin İslam’da yeni bir buluş olmasıdır. Ancak medreselerin bir defada İslam diyarının her tarafına yayılması mümkün olmamaktadır.⁹⁵ Bu nedenle İslam medreselerinin doğuşunda, önce İslam

⁸⁸ Şemseddin Sâmî, *Kamûs-ı Türkî*, İkdâm Matbaası, İstanbul 1318, II, 1313–1314.

⁸⁹ Muhammed Abdurrahim Ğanime, *Tarihu’l-Camiatu’l-İslamiyyetü’l-Kübra*, Daru’t-Taba’atu’l-Mağribiyye, Tetvan, 1953, s.64; Sa’id İsmail Ali, *Mu’âhidu’t-Terbiyyetü’l-İslamiyye*, Darü’l-Fikri’l-Arabiyye, ts. s.364; el-Mağribi, Abdulkadir Mustafa, *el-İştikaku ve’t-Ta’rib*, (2.bs.), Matbaatu Lecnetü’t-Te’lif ve’t-Tercemeti ve’n-Neşr, Kahire 1366h, s.16.

⁹⁰ İbn Manzûr, Cemalüddin Muhammed bin Mekrem, *Lisanü’l-‘Arab*, el-Müessesetü’l-Mısriyyetü’l-‘Amme li’t-Te’lif, ts, VII, 382.

⁹¹ Seyyid, Eymen Fuad, “el-Medarisu fi Mısır Kable’l-Asrı’l-Eyyûbi, ”, s.89.

⁹² Hasan Emin, “el-Mescidu’l-Ma’hedu’l-Evvel li’t-Ta’limi’İnde’l-Müslimin”, *İskenderiye Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, S. 22, 1968, s. 25.

⁹³ Şeşen, Selahaddin Eyyûbi ve Devlet, s. 321.

⁹⁴ Hasan Emin, *el-Mescidu’l-Ma’hedu’l-Evvel*, s. 65-66.

⁹⁵ Huliyan Ribira, *et-Terbiyyetü’l-İslamiyye fi’l-Endülüsi Usuluhe’l-Meşrikiyye ve Te’siratuhe’l-Mağribiyye*, (terc. et-Tahir Ahmed Mekki), Daru’l-Ma’arif, Kahire 1981, s. 257.

toplumunda medrese düşüncesinin oluşumunun, sonra düzenli eğitim ve öğretim için medresenin düzenlenme sürecinin bilinmesi gerekir.

Bazı çağdaş yazarlar, İslam ve kültür tarihi kitaplarında “medrese” kelimesini tüm ilim evleri ve yerleri için kullanmışlardır.⁹⁶ Bundan dolayıdır ki İngiltere’nin eğitim çevresinde İslam’da ilk medresenin Abbasi halifesi Me’mun (Bu sırada babası halife Harun Reşid tarafından Horasan’da validir) tarafından Horasan’da inşa edildiği söylenmektedir.⁹⁷ Fakat bu medreseden söz eden hiçbir Arap kaynağını bulamamaktayız. Ancak Halife Me’mun’un ilme önem veren bir şahsiyet olması ve belirtilen anlamda ilk İslam medreselerin Horasan’ın başkenti Nişâbûr’da açılmış olması bu bilginin doğruluğunun garipsenmemesine vesile olmaktadır.⁹⁸ Bazıları bu düşünceye uygun Makrizi’nin söylediklerinde belirtilen yapıya da medrese demişlerdir. Şöyle ki, Makrizi, *el-Hitat* adlı kitabında şu bilgileri aktarmıştır: “Halife el-Mu’tedid Billâh, Bağdat Şemsiye’de Köşkün yapılışını arzuladı. İstedğini takdir ettikten sonra yapım alanını genişleterek âlim insanların istifadesine sunulmak üzere burada evler, barınaklar, köşkler yaptırdı. Ayrıca her bilim dalı reisi ile mezhep erbablarının düzenlerini ve erzaklarını temin etti.”⁹⁹ Dolayısıyla belirtilen bu özellikteki yapıya “medrese” denildiğine rastlanmaktadır.¹⁰⁰ Ancak Makrizi’nin belirttiklerine istinaden Halife el-Mu’tedid Billâh’in sağlığında tamamlanmayan bu yapıya “medrese” denilmiş ise de Makrizi’nin bu yapı için “medrese” tabirini kullandığına rastlanılmamaktadır. Zira Makrizi, medreselerden kast ettiği düzenli medreselerin sahabeler ile tabiin dönemlerinde olmadığını, bu tür medrese fikrinin oluşması ise 10. yüzyılda başladığını belirtmiştir. Bu da düzenli medreselerin 10. yüzyıldan sonra kurulduğunu göstermektedir.¹⁰¹

O halde yukarıda “Dinî ve ilmî durum” başlığı altında değinildiği gibi, ilmî canlılığa bağlı olarak mescitlere müteakip oluşan kütüphaneler, ilim evleri, hanlar ve

⁹⁶ Ğanime, s. 66.

⁹⁷ Sellâm, Eymen Şâhin, s. 19.

⁹⁸ Yâkût el-Hamevî, *Mu’cemu’l-Buldân*, Daru Sadır, Beyrut 1976, V, 331.

⁹⁹ el-Makrîzî, Takiyüd’din Ebu Abbas, Ahmed bin Ali, *el-Mevâ’iz ve’l-İ’tibâr bi-Zikri’l-Hitat ve’l-Âsâr*, Daru’t-Tabaat’il-Misriyye, Kahire 1988, II, 262-263.

¹⁰⁰ et-Taberî, X, s.30.

¹⁰¹ Salih (Selah) es-Seyyid, *Neşetü’l-Medarisi ve Tetevvuriha fi’l-‘Aleml-İslamî*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Külliyyetü’l-Edeb, Camiatü’z-Zekazik, Zekazik, 1982, s.83; el-Makrîzî, *el-Mevâ’iz ve’l-İ’tibâr*, II, 363; Hasan Abdul ‘âl, *et-Terbiyetü’l-İslamiyye fi’l-Karni’r-Rabi’l-Hicri*, Darü’l-Fikri’l-Arabiyye, Kahire 1977, s.209.

hangâhlardan sonra düzenli İslami eğitim kurumları olarak medreseler oluşturulmuştur. Hangâh aşamasından sonra medrese aşamasına gelindiğinde yeni oluşan medreseler olduğu gibi hangâhdan veya başka yapıdan dönüşüm ile oluşan medreseler vardır. Nitekim el-Emir Nasirü'd-Devle Ebî'l-Hasan Muhammed b. İbrahim, İbnu Furek için hangâhı medreseye çevirmiştir. Yine Kudüs'te bulunan ve Meryem Ana'nın kabrinin içinde bulunduğundan söz edilen ve "Sendehane" diye adlandırılan yer, Müslümanların eline geçince "Daru'l-İlim'e" çevrilmiştir. Daha sonra Kudüs Fransızların eline geçince burası kiliseye çevrilmiştir. el-Melikü'n-Nâsır Sultan Selahaddin, Kudüs'ü ele geçirince burayı tekrar medreseye çevirmiştir.¹⁰²

Yeni eğitim müessesesi olan "medrese" kendisinden önceki diğer eğitim müesseselerinde bulunan özellikleri tek müessese olarak bünyesinde toplamıştır. Fakat kurucuları, medreseyi diğer eğitim kurumlarından ayırmışlardır. Sünni fıkıhın dört mezhebi olan Hanefî, Maliki, Şafîi ve Hanbelî fıkıhı ile başladıkları bilinen medreseler, miladi onuncu yüzyılın başlarında biri birine muhalif olarak ortaya çıkmışlardır.¹⁰³ Bu muhalefet, bir devletin tamamının bir mezhebe yönelmesi ve sadece bu mezhebi geliştirmesi sürecine kadar devam edebilmiştir. Medrese, vâkıfının şartına bağlı olarak belli bir Sünni mezhep fıkıhının öğretimini içerdiğinden Sünniler, genel fıkıh öğretimine ilişkin eğitim müesseseleri de oluşturmuşlardır. Bazıları, medreselerin diğer eğitim müesseselerinden farkının, burada talebe ve müderrisler için barınakların olduğunu söylemişlerse de bu doğru değildir.¹⁰⁴ Belki bu özellik medreseleri mescitlerden ayırdığı özelliştir. Zira bu özellik hem hangâhta, hem ilim evlerinde ve hem de kütüphanelerde vardır.¹⁰⁵

İslam'da oluşan ilk medreseden bahsedilirken hataya düşenler olmuştur. Bazılarına göre İslam'da ilk oluşan medresenin Ebû Hatım Muhammed b. Hayân el-Bestî (ö. 965)'nin medresesidir.¹⁰⁶ Bunlar iddialarını, Sem'ani'nin "el-Ensab" adlı kitabındaki ifadelere dayandırmışlardır. Zira bu ifadelere göre Ebû Hatım, kendi döneminde yaşadığı yerden arkadaşları için bir medrese edinmiş, burada dışarıdan gelen

¹⁰² el-Hanbelî, Ahmed b. İbrahim, *Şifau'l-Kulub fi Menâkibi Beni Eyyûb*, (thk. Medihe Eş-Şerkavi), Matba'atu's-Sekafetü'd-Diniyye, Kahire 1996, s.181.

¹⁰³ Sellâm, Eymen Şâhin, s.38-39.

¹⁰⁴ Ahmed Fikri, *Hasaisu İmaretü'l-Kahire fi'l-'Asrı'l-Eyyûbi Ebhasu 'n-Nedvetü'nd-Devliyye li Tarihi'l-Kahire Darü'l-Kütübü'l-Mısriyye*, Kahire 1970, I, 183.

¹⁰⁵ Mustafa Abdullah Şeyhe, *el-Âsârü'l-İslamiyye fi Mısır mine'l-Fethi'l-'Arabî Hatta Nihayeti'l-'Asrı'l-Eyyûbi*, (1. bs.), Mektebetü'n-Nehdetü'l-Mısriyye, Kahire 1992, s.17.

¹⁰⁶ el-Hamevi, Mu'cemu'l-Büldân, I, 415.

hadis ve fıkıh öğrencileri için barınma yeri ayırmış ve bir kütüphane inşa etmiş, yanında bulunan kitapları buraya bırakmış, okumak ve not almak üzere kitaplardan yararlanmak isteyenlere yardımcı olmak ve kitapları hazır bulundurmakla bir kişi görevlendirmiş, buradan istifadede özel bazı çalışmalarda öğrencilere nafaka temin ettiği gibi öğrencilerin hiçbir kitabı dışarıya çıkarmama şartını koymuştur.¹⁰⁷ Dolayısıyla düzenli ve teşkilatlı medresenin ilk kez Ebû Hatım tarafından yapıldığı anlaşılmıştır.¹⁰⁸

Sem'ani'nin "el-Ensab" adlı kitabında belirtilenin aksine Ebu Hatım'ın hayatından söz eden tarihi kaynaklar¹⁰⁹, "Ebu Hatım'ın Nişâbûr'da "hangâh"ının olduğunu, Sem'ani'nin söz ettiği medrese ise ikamet ettiği evi olup ölümünden sonra bu evin yanına yaptığı bir bölümde defnedilirken kendi evi arkadaşları için medrese olduğu" bilgisini vermişlerdir.

O halde buranın medrese oluşu, Ebu Hatım'ın ölümünden sonra ve Sem'ani'nin yaşadığı döneme tekabül etmektedir (ö.1166).¹¹⁰

Yakut el-Hamevi, Ebu Hatım'den şöyle söz eder; O, 956 civarında Best şehrinde bir bina yaptı¹¹¹ ve içine kütüphane ve öğrenciler için kalma yeri yerleştirdi. Bu yapı ise, ilim evini geçip medrese derecesine ulaşmamıştır.¹¹² O halde bu yapıda, medrese özellikleri bulunmadığı için onu ilk medrese olarak görmemekteyiz.

Bilinen bir gerçek şudur ki, büyük bir ihtimam ile yapımına fakih, âlim ve vezirlerin önem verdiği medreselerin, İslami düşünce hareketine etkisi büyük olmuştur. Bu anlamda mülâhaza edilen ve düşünülen şudur: Medresenin inşa hareketi belli bir süre Nişâbûr'da oluştuktan sonra Nizamülmülk eliyle Bağdat ve İslam ülkelerinin her tarafına yayılmıştır. Böylece hareketinin kesintisiz devamını ve yaygınlığını ilk gerçekleştiren şahıs Selçuklu veziri Nizamülmülk olduğundan İbnu Hallikan medreseleri ilk inşa eden şahıs olarak Nizamülmülk'ü görmüştür. Bu görüş halk

¹⁰⁷ es-Sem'ânî, Ebû Sa'îd 'Abdulkerîm b. Muhammed b. Mansûr et-Temîmî, *el-Ensâb*, (1.bs.), Dâru'l-Cinân, Beyrut 1408, I, 438-439; 'Afaf Seyyid Muhammed Sabre, "el-Medarisu fi 'Asri'l-Eyyûbi", *Ebhasu Nadvetü'l-Medaris fi Mısır'l-İslamiyye*, el-Heyetu'l-'Amme li'l-Kitab, Kahire 1992, s.142.

¹⁰⁸ Sellâm, Eymen Şâhin, s.40-41.

¹⁰⁹ es-Subkî, Tacüddin Ebu Nasr Abdulvahhab b. Ali b. Abdilkafi, *Tabakat's-Şafiyyetü'l-Kübra*, Kahire h.1326, III, 131; es-Sem'ânî, I, 348-349.

¹¹⁰ es-Subkî, *Tabakat's-Şafiyyetü'l-Kübra*, III, 131-140.

¹¹¹ el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, I, 414.

¹¹² el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, II, 171.

nezdinde de benimsenmiştir.¹¹³ Yine Nizamülmülk hükümet kanalıyla güçlü bir şekilde medresenin inşa hareketine ilk başlayan kişidir. Zira ondan önceki çabalar bireysel ve zayıf kalmıştır.¹¹⁴ Ancak bu görüşlerin dışında “İslam âleminde ilk inşa edilen medresenin İsmail b. Ahmed b. Esed b. Saman (ö. 907) tarafından Buhara’da inşa edildiği ve vakıflarla desteklendiği, öğrencilerin kütüphanesinden istifade ettiği medresedir, ”¹¹⁵ görüşü bulunmaktadır.

es-Subkî Tacüddin Ebu Nasr Abdulvahhab b. Ali b. Abdilkafî ile el-Makrizî Takiyüddin Ebu Abbas Ahmed b. Ali, İslam’da medreseleri ilk inşa edenin Nizamülmülk olmadığını şöyle dile getirmişler: Nizamülmülk daha doğmadan Nişâbü’r’da inşa edilen el-Medreset’ul-Beyhakiyye, Gazneli Sultan Mahmut’un kardeşi Emir Nasr b. Sebüktiğin’in valisi olduğu Nişâbü’r’da yaptırdığı el-Medreset’us-Sa’idiyye, Ebü Said İsmail b. Ali’nin Nişâbü’r’da yaptırdığı medrese ve Ebü İshak el-İsfiraninin adına Nişâbü’r’da yaptırılan medrese olmak üzere dört medrese mevcuttu. Bu durumda belirtilen farklı iki görüşün farklılığını giderme adına ileri sürülen, “Nizamülmülk’ün ilk medrese kurucusu olmasından maksat, talebelere ilk ücret takdir eden demektir, ” düşüncesi, gerçeği yansıtmamaktadır. Zira Nizamülmülk’ten yaklaşık bir asır önce talebelere ücret takdiri Fatımî halifesi el-Aziz Billâh tarafından yapılmıştır.¹¹⁶ Dolayısıyla Nizamülmülk’e nisbet edilen medrese kurma ilkiği, devlet destekli ve devlete bağlı resmi medrese kurma şeklinde olabildiği gibi en ince teferruatına kadar teknik manada medrese kurma şeklinde de olabilmektedir.¹¹⁷ Böylece belirtilen iki görüşün farklılığı farklı bakış açılarından kaynaklandığı söylenebilmektedir.

Ebubekir et-Tertoşi, *Siracü’l-Mülûk* adlı kitabında Nizamiye Medresesi oluşumu ile ilgili şu bilgileri vermektedir: Ebu Said es-Sufi adında bir şahsın Nizamülmülk’e gelerek, Bağdat’ta güvenli bir medrese yapmak istediğini söylemiştir. Nizamülmülk’ün ona maddi imkânları sağlamasından sonra, o da Dicle Nehri’nin kenarında bir bölgeyi

¹¹³ İbn Hallikân, II, 129; ez-Zerkeşi, Ebu Muhammed Abdullah, ‘*İlamu’s-Sacid bi Ahkami’l-Mesacid*, (2.bs.), (thk. Ebu’l-Vefa Mustafa el-Merağî), Kahire 1403, s.32–33.

¹¹⁴ Ahmed İzzet Osman, *el-Terbiyetü ve’l-Müctemeu’l-Misri fi’l-‘Asrı’l-Eyyûbi*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Külliyyetü’l-Edeb, Camiatu Eyyut, Eyyut, 1982, s.403.

¹¹⁵ Naci Ma’ruf, *Medarisu Kable’n-Nizamiye*, Matbaatu’l-Cami’u’l-İlmi’l-İraki, Irak, 1973, s.8; Şakir Gözütok, *İslam’ın Altın Çağında İlim*, Nesil Yay., İstanbul 2012, s.203.

¹¹⁶ es-Subkî, *Tabakat’ş-Şafiiyyetü’l-Kübra*, (2.bs.), (thk. Abdulfettah Muhammed el-Hülûv, Mahsud et-Tenahi), Kahire 1992, III, 137; el-Makrizî, *el-Hutat*, II, 363.

¹¹⁷ Ahmed Çelebi, (terc. Ali Yardım), *İslam’da Eğitim-Öğretim Tarihi*, Damla Yay., İstanbul 1983, s.366-367.

satın alarak orada güzel bir bina yapmış ve bu medresenin üzerine Nizamülmülk'ün adını yazdırmıştır. Geliri medreseye ait olmak üzere etrafında pazaryerleri yaparken arazileri, hanları ve hamamları satın alarak buraları medreseye vakfetmiştir (ö.1058). Daha sonra Ebu Said es-Sufi, medrese gelirleri ile sufiler için ribatları yaptırırken araziler, hanlar, bostanlar ve evleri satın alarak sufilere vakfetmiştir.¹¹⁸ Dolayısıyla inşa edilen bu medresenin sevk ve idaresi ile eğitim- öğretim faaliyetlerinin yürütülmesi için kurulan vakfın gelirleri ile diğer eğitim kurumları oluşturulmuştur.

Nizamiye Medresesi geldiği durum itibariyle ilim ve düşünce hareketlerinin şekillenmesine vesile olduğundan önemli bir konuma ulaşmıştır. Bu medresenin Eş'ariye mezhebinin besleyerek ilgili eğitim ve öğretim faaliyetlerini yürüttüğünden bu mezhep üstünlük sağlamıştır. Dolayısıyla Eşariye mezhebinin imamı ve 935'te Bağdat'ta vefat eden Ebu'l-Hasan b. İsmail "Medresetu İlmü'l-Kelami es-Sünn Medresesi"ni kurmuştur. Önceleri Mutezili iken sora Ehl-i Sünnet mezhebine yönelmiştir.¹¹⁹

Onbirinci yüzyılda Selçuklular tarafından Eşariye mezhebi desteklenerek yardım edilmiştir. Böylece Nizamiye medreseleri, devletin resmî kontrolünde Eşari mezhebinin eğitimine yöneldiği için siyasî bir müessese haline gelmiştir.¹²⁰

Yukarıda belirtildiği üzere, İslam'da ilk medrese, Nişabur'da Şafii fakihlerin desteğinde oluşmuştur. Daha sonra Nizmülmülk usulüne göre medrese yapma işi, Şafii Eşarilerce, Bağdat'ta ve diğer şehirlerde devam ettirilmiştir. Bundan sonra medrese hareketi Eşariyye mezhebine bağlı olarak Nuriye ve Eyyûbiye dönemlerinde Mısır'da ve Şam'da devam etmiştir. İçerdiği düşünce ve kaynak itibarıyla Şia mezhebine en çok tehlike oluşturan Eşari akidesine mensup Şafii mezhebi olmuştur. Zira bu mezhep mensupları sahip oldukları ilim ve bakış açıları ile Şia'dan daha etkin ve ikna edici olmuşlardır. Böylece Sünni mezhep mensupları, bazen Şii mezhebi mensuplarından ünlü birilerini etkileyerek Sünni medrese yapım aşamasında oluşan Şii tehlikesini bertaraf etmek için medresenin bitimine dek medresenin inşaatı önünde durmalarını sağlamışlardır. Nitekim Halep yöneticisi Bedrüddin Ebu Rabî' Süleyman b.

¹¹⁸ et-Tertûşî, Ebubekir Muhammed bin Muhammed el-Velid el-Fehrî, *Sıracu'l-Mulûk*, (2.bs.), Daru'l-Kitabı'l-İslami, Kahire 1413h, s.312.

¹¹⁹ eş-Şehristânî, Muhammed bin Abdulkirim, *el Milelu ve'n-Nihal*, (thk. Muhammed Seyyid Kilani), Daru'l-Ma'rife, Beyrut h.1400, I, 94.

¹²⁰ Seyyid, Eymen Fuad, *Ebhasu Nedvetu'l-Medaris*, s.97.

Abdulcebbar b. Ertek'in 1016–1023 yılları arasında Halep'te ilk inşa ettiği “el-Medresetü’z-Züciyye”nin yapımı esnasında çoğunluğu Şiilerin oluşturduğu Halep'te gündüz yapılanlar geceleyin Şiiler tarafından yıkılmıştır. Bunun üzerine Ebu Rabî‘, Şiilerin önemli adamlarından eş-Şerif Zühre b. Ali b. Ebi İbrahim el-İshakî el-Hüseynî'den yardım istemiştir. O da bu istek doğrultusunda medresenin inşaatı tamamlanana kadar burada hazır bulunmuştur.¹²¹

Medrese hareketi daha sonraki süreçlerde tüm Sünni mezhepleri içine alacak şekilde aralıksız devam ederken özellikle Şafii ve Eşari mezhep düşüncesinden etkilenmiştir. Bu çerçevede Selçuklular, Zengiler kanalıyla 12. yüzyılda Eşari mezhebinin yayılması için dini ve siyasî propagandanın güçlü müesseseleri olarak Şam'da medreseleri oluşturmuşlardır. Bu asrın ortasındaki Haçlılarla savaşı esnasında medrese eksenli siyaset, Nureddin Mahmud tarafından desteklenmiştir.¹²² Böylece Nureddin Mahmud, Hanefî mezhebine bağlı olduğu halde Şam'da birçok Şafii medreseleri inşa etmiştir. Daha sonra Eşari mezhebinin Mısır'a intikali ile bu anlamda medreseler Eyyûbi halifelerince desteklenerek inşa edilmiştir.¹²³

Yukarıda belirtildiği gibi İslam'ın en önemli düzenli eğitim kurumları olarak ortaya çıkan medreselerin, konumuz gereği Eyyûbi dönemi itibarı ile Mısır'da bulunanları incelemekteyiz. Dolayısıyla bu dönemin Mısır medreselerini incelemeyi, bu medreselerin ilham kaynağı olan Fatımî dönemi Mısır medreselerini incelememiz gerekir.

Fatımî Dönemi Mısır Medreseleri

Mısır'da Selahaddin'den önce medreselerin bulunduğu bilinmektedir. Eyyûbi dönemi Mısır medreselerinin ilham kaynağı olan bu medreselerden Eyyûbiler döneminde de eğitim ve öğretime devam edenler olmuştur. Nitekim Eyyûbiler döneminde İbnu'l-Burî, Selefiye Medresesi'nde ders gördüğü gibi Müzaffer b. Ali de burada müderrislik yapmıştır.¹²⁴

¹²¹ İbnu's-Şahne, Ebu'l- Fadl Muhammed, *ed-Dürrü'l-Müntahib fî Tarihi Memleketi Haleb*, Darü'l-Kitab'l-'Arabî, Dimeşk, 1982, s.109–110.

¹²² İbn Tağriberdî, *en-Nücumu'z-Zahire*, VI, 71.

¹²³ Seyyid, Eymen Fuad, *Ebhasu Nedvetu'l-Medaris*, s.98.

¹²⁴ İbn Kesir, 'İmadü'd-Din Ebu'l-Feda İsmail b. Ömer, *Tabakatü Fukahaü's-Şafiyye*, (thk. Ahmet Ömer Haşim, Muhammed Zeynuhum, Muhammed 'Azeb), Mektebetü's-Sekafetü'd-Diniyye, Kahire 1993, s.307; Sellâm, Eymen Şâhin, s.71–72.

Tarihi kaynaklar, Selahaddin'den önce Mısır'da tesis edilen ve aşağıda belirtilen üç medreseden şöyle söz etmektedir:

a. Ebubekir et-Tertûşi Medresesi

Bu medrese, müessisi olan Muhammed b. Velid b. Halef b. Süleyman b. Eyyûb el-Fehri'nin doğduğu yer olan Endülüs şehirlerinden Tertûş'a nispetle bu adla anılmıştır.

Ebubekir lakabıyla anılan Tertûşi, Maliki mezhebine mensup olup dönemin diğer âlimleri gibi ilim öğrenmek için batı ve doğu memleketlerini dolaşmıştır.

Ebubekir et-Tertûşi, Nizamiye Medresesi'nin inşası ile ilk ilim tahsilini burada başlamış¹²⁵ ve büyük bir konuma ulaşmıştır. Edindiği tecrübe ve düşünceyle İskenderiye'ye gitmiştir (ö.1094). el-Vezir el-Efdel b. Bedr el-Cemali'nin fitnesi sonucu birçok âlimin terk etmesiyle İskenderiye'nin âlimsiz kaldığını gören et-Tertûşi, burada ikamet ederek birçok ilmî faaliyetlerde bulunmuştur.¹²⁶ Böylece Tertûşi, varmak istediği hedefe ulaşmak için ciddi ve düzenli bir şekilde Nizamiye Medresesi'nden edindiği tecrübelerinden yararlanmıştır. Ayrıca İskenderiy'de inşa ettiği medresenin ikinci katını kendisine konak olarak tahsis etmiştir. Zira ed-Debi, *Buğyetü'l-Mültemis fî Tarihi Ehli'l-Endülüs* adlı kitabında Tertûşi'nin İskenderiye'de abid olan bir bayanla evlenerek medresede zifafa girdiğini yazmıştır.¹²⁷ Dolayısıyla burada müderrisin kalma yeri de temin edildiği söylenebilir.

et-Tertûşi (ö.1206) tarafında inşa edilen ve Mısır'ın en eski medresesi sayılan bu medreseye Mısır'ın dışından bile birçok talebe Tertûşi'nin ilminden ve faziletinden istifade etmek için gelmiş ve ondan yararlanmıştır.¹²⁸

b. İbnu Avf Medresesi

“el-Medresetu'l-Hafiziye” adıyla da bilinen bu medrese 1137'de İskenderiye'de yapılan ikinci medresedir. Bu konuda İbnu Meyser'in söylediğine göre Fatımî halifesi el-Hafız'ın veziri Rıdvan, halifeye nispetle 1137'de İskenderiye'de bu medreseyi

¹²⁵ İbn Ferhun, Burhaneddin İbrahim bin Ali bin Muhammed el-Ya 'meri, *ed-Dibacu'l-Mezheb fî Ma 'rifeti A 'yâni Ulemai'l Mezheb*, ts., s.276.

¹²⁶ İbnu'l-İmâd, IV, 62.

¹²⁷ ed-Debi Ahmed b.Yahya bin Ahmed b. ' Akire, *Buğyetü'l-Mültemis fî Tarihi Ehli'l-Endülüs*, Darü'l-Kitabu'l-'Arabî, Dimeşk, 1967, s.137.

¹²⁸ Sellâm, Eymen Şâhin, s.62–63.

yapmış, buranın ilk müderrisliğine Maliki mezhebi fakihlerinden Ebu Tahir İsmail b. Bekr b. İsmail b. Avf b. Abdurrahman b. Avf'i tayin etmiştir. Fıkhi ilimlerin tedrisi yapılan bu medresenin müderrisleri seçiminde şu yöntem uygulanmıştır: “ el-Mescidü'l-Cami‘ ” denilen büyük camide herkese ilân edilmek üzere müderrisler seçilmiş. Bunun içeriği kayıt altına alınarak ciltlenmiş ve medresede muhafaza edilmiştir.¹²⁹

Emirü'l-Mü'minin Halife el-Hafız, ilim ehlinin kalabileceği ve birlikteliklerini sağlayabileceği bir yer olan Hafiziye Medresesi'ni, güvenli yer olan İskenderiye sınırında yaptırmak için görevlendirdiklerini göndermiştir. Dolayısıyla Fatımî halifesi ve Şia mezhebine mensup Halife el-Hafız, hiçbir mezhebe (Sünni veya Şii) mahsus olmaksızın sadece ilim ehlinin kalabilecekleri ve ilmî çalışmalarını yapabilecekleri yer olan Hafiziye Medresesi'ni yaptırmıştır. Ancak yapımından sonra Vezir Rıdvan b. el-Velheşi tarafından halifenin gerçek amacının dışında kullanılan bu medrese, Sünni araştırmalarına ve eğitime, özellikle Maliki fıkıhın eğitime tahsis edilmiştir. Bu sebeple bu medrese halife ve müderris adlarıyla anıldıkları gibi vezir adıyla da “el-Medresetü'r-Ridvaniyye” olarak anılmıştır.

Tarihi kayıtlara göre İskenderiye'de inşa edilen ilk medresenin Tertûşi medresesi olmasına rağmen el-Kalkaşendî'nin *Subhu'l-A'ş'a*'da belirttiklerinden ise, yapılan ilk medresenin İbn-i Avf Medresesi olduğu anlaşılmaktadır.¹³⁰ Ancak kaynaklardaki bilgileri dikkatlice incelediğimizde çelişki gibi görünen bu durum tespitin, bakış açılarının farklılığından kaynaklandığını görmekteyiz. Zira Ebubekir et-Tertoşi Medresesi'nin İskenderiye'de dolayısıyla Mısır'da inşa edilen ilk medrese olmasına tarihi yapılışı uygunluk gösterdiği gibi devlet tarafından değil, âlim bir şahıs tarafından yaptırılıp ve halka ait (sivil medrese) olduğu bilinen ilk medrese olması da bu medresenin ilkliliğini bu bakımlardan tescillemektedir. İbn-i Avf Medresesi'nin Mısır'da inşa edilen ilk medrese olması ise, Fatımî Halifesi el-Hafizu Lidinillah tarafından yapımı üstlenen ve buranın yapımı ve devamı için her türlü imkânın devletçe üstlenen, dolayısıyla devletin ilk medresesi (resmî medrese) olması tespiti de bu medresenin de bu anlamda ilkliliğini tescillemektedir.¹³¹

¹²⁹ Cemaluddin eş-Şiyal, “el-İskenderiyye Topoğrafiyyetu'l-Medine ve Tetevvuruha min Ekdemi'l-'Usur İle'l-Vakti'l-Hadır”, *Mecelletü'l-Cemi'yyeti'l Melekiyye li'd-Deresati't-Tarihiyye*, Sayı: 2, 1949, s.218.

¹³⁰ el-Kalkaşendî, V, 143.

¹³¹ Abdulğani Abdul 'ati, s.40.

İskenderiye’de Sünni mezhebinin hâkimiyeti olmasına rağmen burada oluşturulan ilmî müesseselerde ilmî faaliyetlerin düzenli yürümesinden ve buraya ilim ehlinin rağbetinden dolayı Şii Fatımî halifeleri, mezhep farklılığına bakmaksızın buradaki ilmî faaliyetleri desteklemişler, yerli ve yabancı ilim adamlarına saygı gösterip değer vermişlerdir. Nitekim el-Hafız es-Selefi, 1117’de İskenderiye’ye gelip yerleşmiş ve buradaki ilmi faaliyetlerde bulunmuştur. 1180’da burada vefat eden el-Hafız, Sünni Şafii olarak Mısır melikleri ile mezhep farklılığı yaşadığı halde, karşılıklı anlayış ve ilmî dirayetle¹³² sosyal yaşamda sempatilerini kazanmıştır.¹³³ Birçok Fatımî halifelerine muasır olan el-Hafız, Fatımî Halifesi el-Emru bi Ahkamillah Ebu Ali Mansur b. el-Musta‘la Billâh el-Fatımî zamanında İskenderiye’ye geldiğinde buradaki ilmî müesseselerinde bulunmuş, Tertûşi ve İbn-i Avf gibi medreselerde Sünni fıkıh çalışmalarını yürütmüştür.¹³⁴

c. Selefiyye Medresesi

Medreseler, Sünni fıkıh eğitimi için yapılmamış olsalar bile (İbn-i Avf Medresesi gibi) bu amaç için kullanıldığından Sünni eğitim kurumu olarak bilinmektedir. Bu nedenle Sünni eğitim kurumu ve Sünni fıkıhına mahsus olarak Fatımî halifelerince medreseler yapılmamıştır denilmektedir. Zira genel anlamda İslami eğitim amaçlı eğitim kurumlarının açılmasına izin veren Fatımî halifeleri tarafından kurulan medreseler, daha sonra Sünni fıkıh eğitimi için kullanılmıştır. Nitekim Fatımî Halifesi ez-Zafir’in Sünni Şafii veziri el-Adil b. es-Salar, ünlü hadisçisi Ebu Tahir el-Selefi’nin hadis okutması için 1149 veya 1152’de İskenderiye’de Selefiyye Medresesi’ni inşa ettirmiştir.¹³⁵ Vezir el-Adil, Ebu Tahir el-Selefi’nin bu medresenin eğitim-öğretim, sevk ve idaresini yerine getirebilmesi için vakıflar da kurdurmuştur. Arkasından fakih İbn-i Avf’in ders okutması için Avfiyye Medresesi’ni inşa ettirmiştir.¹³⁶

Yukarıda belirtilen Tertûşi ve İbn-i Avf medreselerinde Sünni Maliki mezhebine göre eğitim ve öğretim faaliyeti yürütülmüşken Selefiyye Medresesi’nde ise, Sünni Şafii mezhebine göre eğitim ve öğretim faaliyeti yürütülmüştür.¹³⁷ Fıkıh, tefsir, hadis ve

¹³² es-Subkî, *Tabakat’ş-Şafiiyyetü’l-Kübra*, VI, 37.

¹³³ ez-Zehabî, *Siyeru A‘lami’n-Nübelâ*, XXI, 23.

¹³⁴ Sellâm, Eymen Şâhin, s.68–69.

¹³⁵ Şeşen, *Selahaddi Eyyûbi ve Devlet*, s.325; Cemaluddin eş-Şiyal, *Trarihu Medineti’l-İskenderiyye fi’l-‘Asri’l-İslâmi*, Daru’l-Me’arif, Kahire 1966, s.43, 46.

¹³⁶ Şeşen, *Selahaddi Eyyûbi ve Devlet*, s.325

¹³⁷ İbn Hallikân, VI, 234.

diğer dini ilimlerin okutularak¹³⁸ eğitim ve öğretim faaliyetlerinin sürdürüldüğü bu medresenin durumu ise şöyledir: Ebu Tahir es-Selefi, bu medresenin hocasıdır, birçok yardımcıları vardır, buraya birçok yaş ve gruptan gelenler bulunmaktadır. es-Selefi'nin Fatimî döneminde bu medresedeki etkin faaliyetleri, sadece Mısır değil, diğer İslam bölgelerine de ulaşmıştır.¹³⁹ Eyyûbiler dönemine kadar bu medresede Selefilerin etkinliği artarak devam etmiştir. Bu medresenin müderrisi Ebu Tahir el-Selefi'nin Eyyûbilerin yanında fetva mercii olması selefilerin, Eyyûbiler döneminde de eğitim ve öğretim faaliyetlerini artırarak sürdürdüklerini göstermektedir. Bu medresenin etkin faaliyetlerinin Eyyûbiler döneminde de devam ettiği şu örneklerden anlaşılmaktadır: İbnu'l-Buri (ö.1202), İskenderiye'ye geldiğinde buradaki Selefiye Medresesi'nde derslere katılmıştır. el-Muktarih ile tanınan Müzaffer b. Ali b. el-Hüseyn (ö.1215), bir süre Selefiye Medresesi'nin eğitim ve öğretim faaliyetlerini üstlenmiştir.¹⁴⁰ Abdulbari b. Abdurrahman es-Sa'idi (ö.1252), Selefiye Medresesi'nde kırâat faaliyetinin şeyhliğini yapmıştır. Abdulbari'nin oğlu Abdulkерim, babasından sonra bu medresenin kırâat faaliyetinin şeyhliğini üstlenmiştir.¹⁴¹

1.1.2. Eyyûbi Dönemi Mısır Medreseleri

Eyyubi siyasetinin kaynağı olan Sünni düşünce eğitiminin merkezi konumunda olan medreseler, Eyyubi eğitim kurumları içerisinde çok önemli bir yer edinmiştir. Dolayısıyla Eyyûbiler döneminde Selahaddin ve halifeleri Sünni mezhebin ihyası ve hâkimiyetini sağlamak için medreselerin inşa hareketini başta Mısır olmak üzere idareleri altındaki yerleşim birimlerine yaymışlardır. Medrese münşileri, buralarda yürütülen eğitim ve öğretim faaliyetlerini finanse etmişlerdir.¹⁴² Sonuçta bu medreselerden Şam'da 75, Kudüs'te 42, Bağdat'ta 40, Halep'te 40, Trablus'ta 13, Musul'da 9, Mısır'da 74 adet, diğer Müslüman ülkelerinde farklı sayılarda bulunmuştur. Özellikle Mısır'da Sünni-fıkıhî mezheplere göre şekillenen medreseler artarak eğitim ve öğretim faaliyetlerine devam etmiştir. Selahaddin Eyyûbi tarafından 1169 yılında

¹³⁸ Cemaluddin eş-Şiyal, *İa'lamü'l-İskenderiyye fi'l-'Asrı'l-İslami*, Daru'l-Me'arifi'l-Mısıriyye, Kahire 1965, s.142-143.

¹³⁹ Su'ad Mahir Muhammed, *Mesacidu Mısır ve Evliyaue's-Salihun*, Metabiu'l-Ehrami't-Ticariyye, Kahire 1976, II, 161.

¹⁴⁰ İbn Kesir, *Tabakatü Fukahaü's-Şafiyy*, s.307; Sellâm, Eymen Şâhin, s.71-72.

¹⁴¹ İbnu'l-Cezeri, Şemsüddin Ebi'l-'İz Muhammed bin Muhammed, *Ğayetü'n-Nihaye fi Tabakati'l-Kurra'*, Mektebetu'l-Mütenebbi, Kahire 1933, I, 356, s.401.

¹⁴² Nebi Bozkurt, "Medrese", *DİA*, XXVIII, 324.

Kahire’de beş tane medrese inşa edilirken, kendisinden sonra Eyyûbi ailesi tarafından 26 tane medrese daha ilave edilmiştir.¹⁴³ Böylece bu dönemde, daha önceden de belirtildiği gibi, Mısır’da inşa edilen ve bilinen medreselerin sayısı 39’dur. Mezheplere göre bunlardan 16’ sı Şafii, 11’i Maliki, 6’si Hanefi, 1’i Maliki ve Şafii ve 1’i de her dört mezhebi temsil ederken diğer 4’ü de hiçbir mezhebi temsil etmemiştir. Yine Mısır’ın yerleşim yerleri itibarıyla Kahire’de 27, Feyyum’da 5, İskenderiye’de 3 ve Esiyut’ta, Esvan’da, Kus’ta ve Münyetu Beni Hasib’de 1’er medrese bulunmuştur.¹⁴⁴

İlk etapta oluşturulan küçük çaplı bu dönem medreselerine birer müderris tayin edilmiş ve medreseler bazen burada faaliyet gösteren müderrislerin adlarıyla da anılmıştır (İbn-i Zeyn et-Tüccar Medresi ile el-Hubûşanî Medresesi gibi). Ancak daha sonra oluşturulan büyük medreselerde birden fazla müderris tayin edilmiştir (Sultan Selahaddin tarafından Kamhiye Medresesi’ne her müderrise 20 öğrenci düşecek şekilde 4 müderrisin tahsis edilmesi gibi).¹⁴⁵

Fıkhi mezhep eksenli kurulan medreselerdeki eğitim ve öğretim faaliyetlerinin yürütüldüğü Eyyubiler dönemi Mısır medreselerinin mezheplere göre sınıflandırılması aşağıda değerlendirilmiştir:

1.1.2.1. Şafii Mezhebi Fıkhihının Öğretimine Göre Eğitim ve Öğretim Yapılan Medreseler

Burada medreselerin hangi eğitim ve öğretim faaliyetleri için kimler tarafından yapıldığı ve burada hangi müderrisler tarafından bu faaliyetlerin yürütüldüğü belirtilmiştir. Bu medreselerin Sayıları 16’dır. Bunlardan 3’ü Feyyum’da, 1’i Esvan’da, diğer 1’i Asiyut’ta, 11 tanesi de Kahire’de bulunmaktadır. Sırasıyla bu medreseler aşağıda incelenmiştir:

¹⁴³ Zeki Tez, *Bilim ve Teknikte Ortaçağ Müslümanları*, (1.bs.), Nobel Yay., Ankara 2001, s.15.

¹⁴⁴ Sellâm, Eymen Şâhin, s.1–8.

¹⁴⁵ es-Seyyid el-Baz el-‘Arini, *eş-Şerku’l-Edna fi’l-‘Usuri’l-Vusta*, Daru’n-Nehdeti’l- Arabiyye, Kahire 1967, s.223.

a. el-Medresetu'n-Nasiriyetu'l-Ûla

Selahaddin, Fatımî halifesi el-Adid-Lidinillah tarafından vezarete tayin edildikten itibaren Sünnî mezhebin ihyası için birçok adım atmıştır.¹⁴⁶ Bu adımların en önemlilerindendir ki Amr b. el- As Câmisi civarında bulunan ve “Daru'l-Me'ûne” diye adlandırılan cezaevi (daha önce polis evi iken cezaevine çevirilmişti) yıkıp yerine Şafii fıkıhına ait medrese yaptırmıştır.¹⁴⁷ Markizi, medresenin bu binasının Fatımî döneminde yapılan en büyük bina olduğunu söylemiştir. Yine Markizi, söz konusu medresenin, en-Nasır Selahaddin'e nisbetle “en-Nasırıye Medresesi” ile adlandırıldığını söylerken¹⁴⁸ Sıbt bin el-Cevzi de bu medresnin, Me'ûne Cezaevi'nin yerine Sultan Selahaddin tarafından 1170'te yapıldığı için “el-Medresetu's-Selahıyye” diye adlandırıldığını söylemektedir.¹⁴⁹ Ancak tarihi kaynaklardan anlaşılaacağı üzere “el-Medresetu's-Selahıyye”nin bu medreseden ayrı bir medrese olup Sultan Selahaddin'in 1176 tarihinde eş-Şafii'nin kabri civarında yapımını emrettiği ve yaptırdığı medresedir.¹⁵⁰ Bunun yanında “el-Medresetu'n-Nasiriyetu'l- Ûla” medresesi bu medresede müderrislik yapan ve Şafii olan İbnu Zeyn et-Tüccar'a nisbetle “Medresetu İbnu Zeyn et-Tüccar” adıyla da anıldığı gibi “el-Medresetu'n-Nasiriyetu's-Saniye” medresesi de “el-Medresetu's-Şafiiyye” adıyla da anılmaktadır.¹⁵¹ Yine “el-Medresetu'n-Nasiriyetu'l-Ûla” medresesinin, burada ilk tedris faaliyetini yürüten ve ömrünün sonuna kadar burada ikamet eden Ebu'l-Abbas Ahmed b. el-Müzaffer İbni'l-Hüseyni ed-Dimaşki (ö. 1195)'nin de adıyla anıldığı tarihi kaynaklardan anlaşılmaktadır. Bu da şunu göstermektedir; Selahaddin gibi çok önemli bir şahsiyet, nefsin her zaman yenerek İslam'a hizmeti ön planda tutmuştur. Bundan olmalıdır ki kaynaklardan anlaşılaacağı üzere, Selahaddin döneminde yapılan hiç bir medresenin isimlendirilmesi konusunda kendi ismiyle anılması zorunlu kılınmadığı gibi kesin ismi konusunda da takdiri olmamıştır. Böylece Selahaddin, kendi ismini ön plana çıkarmayıp

¹⁴⁶ el-'Ayni, Bedrü'd-Din Mahmud, *'Akdü'l-Ceman fî Tarihi 'Akdü'z-Zaman*, Daru'l-Mısriyye, Kahire 1584, s.558.

¹⁴⁷ İbn Hallikân, VII, 1, 2, 7; Hasan Abdolvahab, *Tarihu'l-Mesacidi'l-Eseriyye fî'l-Kahire*, (1.bs.), Mektebetü'd-Dari'l-'Arabiyye li'l-Kitab, Kahire 1946, I, 12-15.

¹⁴⁸ el-Makrizî, II, 362-363; eş-Şiyal, *Trarihu Medineti'l-İskenderiyye*, s.45.

¹⁴⁹ Sıbt İbnu'l-Cevzî, Şemsü'd-Din Ebi'l-Müzaffer Yusuf et-Türkî, *Miratü'z-Zaman fî Tarihi'l-A'yan*, (1.bs.), Metbaatu Meclisi Daireti'l-Mea'rifi'l-Osmaniye, Haydarâbâd ed-Dikron, 1950, VIII, I. Böl, s.283.

¹⁵⁰ el-Makrizî, *el-Hıtat*, II, 400.

¹⁵¹ İbn Tağribedî, VI, 55; Sellâm, Eymen Şâhin, s.76.

bu medreselerin, İslama hizmet düşüncesiyle buralarda faaliyette bulunanların isimleri ile anılmasına ve onların onurlandırılmasına müsaade etmiştir.¹⁵²

On dördüncü yüzyıla kadar İbnu Zeyn et-Tüccar adıyla da anılan “el-Medresetu’n-Nasırıyetu’l-Ula”, kendisinden sonra burada öğretime devam eden ve faaliyet gösteren başka isimlerle de anılmıştır. İbnu Zeyn et-Tüccar’dan sonra Ebu Abdullah Muhammed b. Hibetullah b. Mekki el-Hamevi (ö.1202) ile İbnu Katite el-Vezan’ın bulunduğu bir grup müderris¹⁵³ ve Ebu’l-Abbas Kemalüddin Ahmed b. Muhammed Şeyhü’ş-Şüyuh b. Ömer b. Hameviyye el-Cüveyni (ö. 1242), bu medresede öğretime devam etmişlerdir. Kemalüddin’den sonra eş-Şerif el-Kadi Şemsüddin Ebu Abdullah Muhammed b. Hüseyin b. Mühamed el-Hanefi Kadi’l-Asker el-Ermevi, burada öğretime devam ettiğinden bu medrese kendisi ile tanınır hale gelmiş ve kendi döneminden el-Makrizi’nin dönemine kadar kendi adıyla “el-Medresetu’ş-Şerifiyye” diye anılmıştır.

Şeyhu’ş-Şüyuh Kemalüddin’in babasından fıkıh eğitimini alan eş-Şerif’in de bu medresedeki eğitim ve öğretim faaliyetleri el-Makrizi’nin zamanına kadar önemini korumuştur. Fakat bundan sonraki süreçten günümüze kadar olan durumuyla ilgili her hangi bir bilgiye rastlayamadık. Eski Mısır’ın Amr Camisi’nin güney doğusunda bulunan bu medreseden bir eser bulunmamaktadır.¹⁵⁴ Ancak bu medreseden eğitim ve öğretim kurumu olarak bahsederken buradaki öğretim faaliyetlerinden ziyade bu medresenin isimlendirmelerinden söz edilmektedir. Bu da görünürdeki gibi sadece isimlendirme amacını taşımamaktadır. Medresenin, müderrisin ve burada etkin faaliyet gösterenin adıyla anılmasındaki kasıt, belirtilen medresede ciddi eğitim ve öğretim faaliyetlerinin yürütülmesidir. Şöyle ki, bu ve benzeri medreselerde eğitimve öğretim faaliyetlerini yürütenler, o kadar faaliyetlerinde ileri gitmişlerdir ki medreseleri ile özdeşleşerek kendi adlarıyla anılmışlardır.

¹⁵² İbn Hallikân, V, 207; İbn Dakmak, Sarımü’d-Din İbrahim, *el-İntisar li Vasiteti ‘Akdi’l-Emsar*, Kahire t.s., IV, 93; el-Makrizî, *el-Hitat*, II, 363; el-Münzirî, *Zekiyü’d-Din Ebu Muhammed Abdulazim bin Abdulkuva, et-Tekmile li Vefiyati’n-Nakle*, (4. bs.), (thk.Beşşar Avvad Ma’ruf), Beyrut 1988, I, 232; es-Suyûtî, *Hüsnü’l-Mühadere*, I, 407; es-Seyyid el-Baz, I, 220-221.

¹⁵³ en-Nuveyrî, Şihâbuddîn Ahmed b. ‘Abdolvahhâb, *Nihâyetü’l-Ereb fi Funûni’l-Edeb*, (thk. Elbaz el-‘Arîni), Kahire 1992, XXVIII, 363; el-Kalkaşendî, III, 391; el-Münzirî, I, 458; İbn Dakmak, *el-İntisar*, IV, 93.

¹⁵⁴ İbn Dakmak, *el-İntisar*, IV, 93; el-Münzirî, III, 598, el-Makrizî, *Takiyüd’din Ebu Abbas, Ahmed bin Ali, el-Mukfi’l-Kebir*, (thk. Muhammed el-Ba’levî), Kahire 1993, XVI, 420, 421; es-Suyûtî, *Hüsnü’l-Mühadere*, I, 463; Bedevî, Ahmed Ahmed, *el-Hayatü’l-‘Akliyye fi ‘Asri’l-Hurubi’s-Selibiyye bi Mısır ve ‘ş-Şam*, Daru Nehdetu Mısır li’t-Tabi ‘ve’n-Neşri, Kahire 1972, s.43.

b. el-Medresetu'l-Kutbiyye

el-Makrizi ve İbnu Abdizzahir'in "el-Hitat" adlı kitaplarında belirttiklerine göre bu medrese, el-Emir Kutbüddin Hosro b. Bülbül b. Şücca' el-Hemedani tarafından el-Hariri Sokağı'nda 1174 tarihinde yapılmış ve Şafii fakihlerine vakfedilmiş bir eğitim kurumudur.¹⁵⁵

el-Münziri, bu medresenin müderrisleri ile faaliyetlerinden şöyle bahsetmektedir:

1-el-Fakih el-İmam Ebu'l-Feth Nasr b. Muhammed b. Mukallid el-Kuda'î eş-Şezeri eş-Şafii (ö.m.1201), bu medresede hadis dersi verip medrese temsilciliğini yapmıştır.

2-Abdülmecid b. Muhammed b. Yahya el-İskenderani (ö.1229); Kahire'de oturmuş ve burada bulunan el-Medresetu'l-Kutbiyye'de öğretim faaliyetlerine katılmıştır.

3-Ebu Muhammed Abdulkadir b. Muhammed b. el-Hasan el-Bağdadi (ö.1236); Şam'dan Kahire'ye geldikten sonra burada eş-Şihab et-Tusi'den fıkıh öğrenmiş ve vefat edene kadar el-Medresetu'l-Kutbiyye'nin eğitim ve öğretim faaliyetlerinde bulunmuştur.¹⁵⁶

c. Medresetu İbni'l-Ersufi

el-Makrizi'nin belirttiğine göre bu medrese Mısır'ın en-Nehalin güzergahı civarında bulunan el-Bezarın'dedir. 1174'te yapılan bu medrese İbnu'l-Ersufi et-Tacir el-Askalani ile tanınmıştır. Dolayısıyla burada eğitim ve öğretim faaliyetlerinde bulunurken Şafii fıkıhına önem vermiştir. İbnu'l-Ersufi olarak bilinen Afifüddin Ebu Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Abdullah b. Hibetullah el-Ersufi eş-Şafii, 1197 tarihinde vefat etmiştir. Yine İbnu Dakmak'ın belirttiğine göre bu medrese Şafii fıkıh âlimlerinin eğitim ve öğretim faaliyetlerinde bulundukları medreselerden biridir. Dolayısıyla bu medrese Şafii fıkıh medreselerindendir.¹⁵⁷

¹⁵⁵ İbn Tağrıberdî, *en-Nücumu'z-Zahire*, XVI, 16; İbn Abdizzahir, Mühyüddin, *er-Ravdetu'l-Behiyyetu'z-Zahire fi'l-Hitatü'l-Maziyyeti'l-Kahire* (thk. Seyyid, Eymen Fuad), Kahire t.s., 90; el-Makrîzî, *el-Hitat*, II, 42, 365.

¹⁵⁶ el-Münzirî, I, 440; el-Munzirî, III, 290, 291, 455; es-Subkî, *Tabakat'sh-Şafiiyyetü'l-Kübra*, VIII, 124; İbn Tağrıberdî, *en-Nücumu'z-Zahire*, VI, 16.

¹⁵⁷ el-Makrîzî, *el-Hitat*, II, 394; İbn Dakmak, *el-İntisar*, IV, 98.

ç. el-Medresetu't-Takviyye

Eyyûbi Dönemi'nde tesis edilen en meşhur Şafii medreselerinden olan bu medrese, vâkıfı olan Selahaddin el-Eyyûbi'nin kardeşinin oğlu Takiyüddin Ömer b. Şahinşah'a nisbetle adlandırılmıştır. Bu medrese, daha önce Fatımi Halifesi el-Aziz Billâh b. el-Muizz'in annesinin halifelerin istirahat ve dinlenmeleri için Nîl nehrine Nazir "Menazilü'l-İzz" adında yaptığı bir bina idi. Daha sonra Eyyûbiler döneminde Selahaddin Eyyûbi'nin yeğeni Takiyüddin Ömer 1170'te burayı satın alarak Şafii fakihler için medrese yapmıştır.¹⁵⁸ Bazı tarihi kaynaklar ise, Takiyüddin Ömer'in, Menazilu'l-İzz Medresesi'ni (el-Medresetu't-Takviyye) Şihabü'd-Din Ebu'l-Feth Muhammed İbnu Mahmud et-Tusî eş-Şafii için yaptığını söylemektedir.¹⁵⁹ Ancak bu medresenin oluşturma tarihi ile ilgili farklı söylentiler (1170, 1171¹⁶⁰; 1174–1175¹⁶¹; 1171–1175¹⁶²) olmasına rağmen bu medresenin 1171 -1183 tarihleri arasında kurulduğu kesin olarak bilinmektedir.¹⁶³

Burada eğitim ve öğretim faaliyetleri ile ilgili olarak ise, yukarıda belirtilen eş-Şihab et-Tusî, bu medresenin öğretimini yürütenlerin en önemlisidir. eş-Şihab'ın belirttiğine göre, el-Medresetü' t-Takviyye'de et-Tusî'nin birçok muidi (yardımcısı) bulunmaktaydı. Bunlardan eş-Şeyh Buhaü'd-Din 'Ali b. Hibbetüllâh, bu medresede eş-Şihab'ın muidlik görevini üstlenenlerden ilkidir.¹⁶⁴ Yine el-Müzirî'nin "et-Tekmile" adlı kitabında belirttiğine göre; el-Fakih el-İmam Ebu'l-Kasım Abdurrahman b. Muhammed b. İsmail el-Kureşi eş-Şafii, h.616 vefat tarihine kadar bu medresede eş-Şihab et-Tusi'den fıkıh öğrenmiştir. Tüm öğrenimini buradan alarak mezun olduktan sonra "Menazilü'l-İzz" adı ile tanınan bu medresenin muidleri arasına girmiştir.¹⁶⁵

¹⁵⁸ el-Makrîzî, *el-Hitat*, II, 364; el-Kalkaşendî, II, 391; İbn Tağribredî *en-Nücumu'z-Zahire*, V, 386; İbn Vasil Muhammed b. Salim b. Nesrullah İbn Salim et-Temimî Cemaluddin Ebu Abdullah, *Tarihu'l-Vasilin fi Ahbari'l-Hulefai ve'l-Müluki ve's-Salatin*, Kahire 1366 h., s.31.

¹⁵⁹ en-Nu 'aymi, Abdulkadir b. Muhammed ed-Dimaşki, *ed-Daris fi Tarihi'l-Medaris*, (thk. Ca'fer el-Hüseynî), Mektebetü's-Sekafetü'd-Diniyye, Kahire 1988, I, 216; el-İsnevî, Cemaluddîn 'Abdurrahîm b. el-Hasan, *Tabakâtu's-Şâfi'iyye*, (thk. Kemal Yusuf el-Hut), Darü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 1987, II, 70.

¹⁶⁰ el-Makrîzî, *el-Hitat*, II, 364; el-Kalkaşendî, II, 391.

¹⁶¹ İbn Şeddâd, el-Kadi Bûhaüddîn Yusuf b.Rafîi', *Siretu Selahaddin (en-Nevadirü'l-Sultaniyye ve'l-Mehasinü'l-Yusufiyye)*, Kahire 1988, s.35; Muhammed Abdurrahim Ğanime, s.88; Çelebi, s.378.

¹⁶² İbn Hallikân, III, 432.

¹⁶³ el-Münzirî, I, 365; Ahmed Fikrî, *Mesacidu'l-Kahire ve Medarisuha*, Darü'l-Maarif, Kahire 1969, II, 2.

¹⁶⁴ Ebu Şame, Abdurrahman b. İsmail b. İbrahim el-Makdisi, *Teracimu Ricali'l-Karneyn es-Sadis ve's-Sabii' el-Hicriyyin*, (tsn. Muhammed Zahid b. el-Hasan el-Kevseri), Darü'l-Cebel, (1.bs), Beyrut 1947, s.187.

¹⁶⁵ el-Münzirî, II, 467; es-Subkî, *Tabakat's-Şafiiyyetü'l-Kübra*, VIII, 184.

Aralarında, 1138’de Mısır’da doğan Kadi’l-Küdat Ebu’l-Kasım Abdurrahman İmadüddin et-Tusi b. Abdul’ula es-Sekri’nin de bulunduğu bir grup, eş-Şihab et-Tusi’den sonra burada eğitim ve öğretim faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Kadilküdat İmadüddin ise, 1208–1216 tarihleri arasında eş-Şihab et-Tusi’den Şafii fıkıhı eğitimini aldıktan sonra 1227’de vefat edene kadar Mısır’da Kadi’l-Kudatlık, Kahire’de hutbe okuma ve Menazilü’l-‘İzz’da tedris görevlerini üstlenmiştir.¹⁶⁶ Yine el-Münzirî’nin belirttiğine göre; İbnu’l-Maverdi Ebu Tahir İsmail b. Tahir b. Hasan el-Hüseyni eş-Şafii (ö.1234), bu medresede İmadüddin Ebülkasım’a muhtlık yapmıştır.¹⁶⁷ Ebülkasım Abdurrahman İmadüddin’den sonra oğlu Şerefüddin Muhammed b. Abdurrahman “el-Medresetü’t-Takviyye” de müderrislik görevini üstlenmiştir.¹⁶⁸ O da babası gibi iyi bir eğitimci olarak bu görevi yürütmüştür.¹⁶⁹ Böylece, el-Melikü’s-Salih Necmeddin Eyyûb’un zamanına kadar es-Sekri ailesi çocukları, bu medresede müderrislik görevini üstlenmişlerdir. Bir süre Kadi’l-Küdat Bedrû’d-Din Ebu’l-Mehasin es-Sencari burada müderrislik görevini üstlenmiş ise de bu görev tekrar es-Sekri ailesi çocuklarına geri dönmüş ve İbnu Dakmak’ın dönemine kadar bu aile ile birlikte devam etmiştir. Eyyûbi Dönemi’nde “Menazilu’l-‘İzz Medresesi” olarak da meşhur olan “el-Medresetü’t-Takviyye” nin en meşhur öğrencileri ise; eş-Şeyh el-Fakih Salih b. Sarım el-Ensari ile el-Hafız el-Münzirî’dir. Bunlar birlikte bu medresede eğitim görmüşlerdir.¹⁷⁰ el-Makrizî’nin dönemine kadar ilim ve ulemalarla canlılığı devam eden¹⁷¹ bu medrese, “Cami’u Şihabü’d-Din Ahmed el-Merhumî” adıyla bilinmektedir.¹⁷²

d. el-Medresetu’n-Nasriyyetu’s-Saniyye

el-Melikü’n-Nasır Sultan Selahaddin, İmamı Şafii’nin türbesi civarında bu medresenin yapımını emretmiştir. el-Meliku’n-Nasır Selahaddin’e nisbetle “el-Medresetu’n-Nasriyye” veya “el-Medresetu’s-Selahdiyye” diye adlandırılan bu medresenin, İbnu Toluni dışındaki tarihi kaynaklar, yapılış tarihinin 1176 yılı olduğuna ittifak etmişlerdir. Ancak İbnu Toluni bu medresenin yapılış tarihinin 1173 yılı

¹⁶⁶ İbn Dakmak, *el-İntisar*, IV, 93; el-Makrîzî, *el-Hıtat*, II, 364; el-Münzirî, II, 165; en-Nuveyrî, XXIX, 142; Ahmed b.Muhammed b. Ali el-Hamevî el-Feyyumi, Ebu’l-Abbas, *Neşru’l-Ceman fi Tarihi’l-A’yan, Darü’l-Kütübü’l-Mısriyye*, Kahire 1746, s.11.

¹⁶⁷ el-Münzirî, II, 365.

¹⁶⁸ İbn Dakmak, *el-İntisar*, IV, 93.

¹⁶⁹ el-Münzirî, III, 319.

¹⁷⁰ İbn Dakmak, *el-İntisar*, IV, 93.

¹⁷¹ el-Makrîzî, *el-Hıtat*, II, 364.

¹⁷² İbn Tağrıberdî, *en-Nücumu’z-Zahire*, V, 386.

olduğunu ileri sürmüştür.¹⁷³ İbnu Cübeyr, 1182'nin sonuna kadar bu medresenin kesintisiz faaliyetlerine şahit olduğunu söylemiştir.¹⁷⁴ Bu medrese Eyyûbi Dönemi boyunca Mısır'ın en büyük medresesi olarak eğitim ve öğretim faaliyetlerini sürdürmüştür.¹⁷⁵ İmam es-Suyûtî bu medreseyi şöyle vasıflandırmıştır: Bu medrese, İmamı Şafii'nin komşusu, en büyük melik olan Sultan Selahaddin'nin yapısı ve hacim olarak en büyük medrese olduğundan dünyanın en büyük medresesi ile medreselerin tacı olarak anılmaya layık olmuştur.¹⁷⁶ Bu medrese Şafii mezhebi fakihlerine vakfedilmiştir.¹⁷⁷ Şafii mezhebinin en büyük üstatlarından bir grup bu medresede düzeni sağlayarak eğitim ve öğretim faaliyetlerine devam etmiştir. Bu gruptan ilk kişi ise, bu medresenin kendisi için yapılan ve 1191'de vefat edene kadar buranın yöneticiliğini ve müderrisliğini üstlenen el-Fakih Necmüddin Ebu'l-Berekat Muhammed b. Muvaffik b. Said el-Hubûşanî eş-Şafii es-Sufi'dir.¹⁷⁸ Necmeddin'den sonra Şeyhü's-Şüyuh Sadruddin Ebu'l-Hasan Muhammed b. Hameviyye el-Cüveyni, vakıf sahibi olan Sultan Selahaddin'in yaşamı süresince (1192 senesinin sonuna kadar) bu medresenin sorumluluğunu üstlenerek burada eğitim ve öğretim faaliyetlerinde bulunmuştur. Ancak vakıf sahibinin ölümü üzerine bu görevden azledilen Sadreddin'in yerine sultanın çocukları sıra ile bu medresede söz sahibi olmaya başlamışlardır. Böylece medrese sorumluluğunun liyakata göre değil, saltanata göre gelen kimseler arasından el değiştirmesi, medresenin müderrissiz kalmak ve muidlerle yetinmek zorunda kalacak kadar eğitiminde aksamalara neden olmuştur.¹⁷⁹ Cemal diye bilinen Ebu İshak İbrahim b. Yakup Sadreddin b. Hameviyye, bu medresenin muidlik görevini üstlenmiş olup 1241'de vefat etmiştir.¹⁸⁰ el-Mürteda lakabını taşıyan ve 1201'de vefat eden Ebu'l-Feth

¹⁷³ İbnu'l- Esir, İzzuddin, *el-Kâmil*, XI, 440; İbn Toluni, Hasan b. Hüseyin b. Ahmed, *en-Nüzhetü's-Seniyye fî Ehbari'l-Hulefai ve'l-Müluki'l-Mısriyye*, Darü'l-Kütübü'l-Mısriyye, Kahire 1480, s.19; el-Bündarî, el-Feth b. Ali, *Sen'al-Berk eş-Şamî*, (thk. Fethiye en-Nebravî), Mektebetü'l-Hanci, Kahire 1979, s.20.

¹⁷⁴ İbn Cübeyr, Ebu'l-Hasan Muhammed b. Ahmed el-Kefafi, *Rahletu İbni Cübeyr*, Daru Mektebi'l-Hilal, Beyrut 1981, s.50.

¹⁷⁵ İbn Said, el-Mağribi Ali b. Musa, *en-Nücumü'z-Zahire fî Hilyin Haderehü'l Kahire* (thk. Hüseyin Nessar), Matbaatu Darü'l-Kütüb, Kahire 1970, s.10.

¹⁷⁶ es-Suyûtî, *Hüsnü'l-Mühadere*, I, 257.

¹⁷⁷ el-Makrîzî, *el-Hitat*, II, 400.

¹⁷⁸ el-İmâd el-Kâtib el-İsfahânî, *Hurûbu Selâhuddîn ve Fethu Beyti'l-Makdis el-Musemmâ bi'l-Fethi'Kussî fî'l-Fethi'l-Kudsî*, Metbeatü'l-Mevsuat, Kahire h.1323, s.297; ez-Zehabî, *Siyeru A'lami'n-Nübelâ*, XXI, 205.

¹⁷⁹ el-İmâd el-Kâtib el-İsfahânî, *el-Fethü'l-Kussî*, s.297; es-Subkî, *Tabakat's-Şafiiyye*, VI, 25; es-Suyûtî, *Hüsnü'l-Mühadere*, II, 157.

¹⁸⁰ el-Münzirî, III, 271.

el-Kuda'î eş-Şirazî, bu medresede tedris vazifesini üstlenmiştir.¹⁸¹ Ebu'l-Hasan Ali b. Ebi Ali b. Muhammed es-Seyf el-Amidi de bu medresede muidlik görevini üstlenmiş ve 1233'te vefat etmiştir.¹⁸² Yine Şeref diye bilinen el-Kasım b. Ali, burada muidlik görevini üstlenmiş ve 1230'da vefat etmiştir. Eyyûbi Dönemi'nde bu medresenin en meşhur öğrencilerinden Ebü'r-Rabî' Süleyman b. Ebi İshak İbrahim, bir süre burada fakih olarak kalmıştır.¹⁸³

Mısır sultanları, bu medresenin yenilenmesi ile genişletmesine destek vermişlerdir.¹⁸⁴ Bu medresenin yeri ise, İmamı Şafii'nin mescidinin bulunduğu yerdir.¹⁸⁵ Böylece İmamı Şafii'ye ve Şafii fıkıhına nispetle kurulan ve ciddiyle önemsenen bu medresede Şafii fıkıhının öğretimini yapan müderris ve muidler görev almışlardır.

e. Medresetu'l-Meşhedu'l-Hüseynî

Kahire'de bulunan bu medrese, Selahaddin Eyyûbi'nin yaptığı medreselerden biridir. Ancak Mısır ve eserleri ile ilgilenenlerden bu medreseye ait sadece şu bilgilere rastlanmaktadır: el-Hüseyni Türbesi'ne sahip bu medresenin yapımı ile eğitim ve öğretim faaliyetleri şöyle gerçekleşmektedir; Sultan Selahaddin Yusuf b. Eyyûb, Mısır'ı ele geçirince bu türbede eğitim ve öğretim faaliyetlerine başladı ve bunun için vakıf kurdu. Ancak Muinüddin Şeyhü's-Şüyuh b. Hameviyye'yi vezir yaptıktan sonra, el-Hüseyni Türbesi'nin sorumluluğunu kendisine verdi. O da buranın vakıflarını birleştirdi ve burada eğitim ve öğretim için derslik, fakihler için kalma yerlerini ve dolayısıyla medrese yaptı.¹⁸⁶

Bu medrese de inşa tarihi ve mezhep tahsisi ile ilgili kesin bilgi edinemediğimiz medreselerdendir. Ancak tarihi kaynaklar aşağıda belirtilen iki hususta bize bilgi vermektedir.

¹⁸¹ es-Subkî, *Tabakat's-Şafiiyye*, X, s.389; İbnu'l-Fırat, Nasirü'd-Din Muhammed b. Abdurrahim, *Tarihu'd-Düvelî ve'l-Müluk (Tarihu İbnu'l-Fırat)*, (thk. Hasan Muhammed eş-Şehat), Basra, 1970, II, 244.

¹⁸² Ebu'l-Fida, İmadüddin İsmail b. Ali, *el-Muhtasar fî Ahbari'l-Beşer*, Kahire h.1335, III, 1163.

¹⁸³ el-Münzirî, III, 271.

¹⁸⁴ Müellifi meçhul, *İnsanü'l-Uyun fî Meşahiri Sadisi'l-Kurun*, Darü'l-Kütübü'l-Mısriyye, h.919, s.95.

¹⁸⁵ Sellâm, Eymen Şâhin, s.89.

¹⁸⁶ İbn Hallikân, VII, 207; İbn Tağriberdî, *en-Nücumu'z-Zahire*, VI, 55; es-Sahâvî, Ebu'l Hasan Nureddin, *Tuhfetü'l-Ahbab ve Buğyetü't-Tülab fî'l-Hutati ve'l-Mezarati ve't-Teracimi ve'l-Bukai 'l-Mübarekat*, (1.bs.), Mektebetu Ulum, Kahire 1937, s.95.

1- Eğitim ve öğretim faaliyetlerini yürüten ve burada müderrislik görevini üstlenenler şunlardır:

a-İbnu'l-Camus olarak bilinen ve 1218'de vefat eden, Şihabü'd-Din Muhammed b. İbrahim el-Hamevi'dir.¹⁸⁷

b- Eğitim ve öğretim faaliyetlerini sürdüren ve 1219'de vefat eden Şeyhü's-Şüyuh Sedrü'd-Din Muhammed b. Ömer b.Hameviyye el-Cüveyni'dir.¹⁸⁸

2- Eğitim ve öğretim faaliyetlerini yürüten ve burada mudlik görevini üstlenenler şunlardır:

a-İbnu'l-Maverdi olarak bilinen ve 1229'da vefat eden Ebü't-Tahir İsmail b. Tahir b. el-Hüseyni'dir.¹⁸⁹

b-Cemal olarak tanınan ve 1241'de vefat eden Ebu İshak İbrahim b. Yakup'tur.¹⁹⁰

Yukarıda belirtilen müderris ve mudlerin hal tercümelerinden edindiğimiz bilgilerden bu medresenin Şafii fakihlerine vakfedildiği, dolayısıyla Şafii fıkhı medresesi olduğu bilgisine ulaşabilmekteyiz. Ayrıca bu müderris ve mudlerin Şafii mezhebine mensup kimseler oldukları bilgisinin dışında farklı mezhep faaliyetlerinin burada yürütüldüğüne dair bilgiyi bulamamaktayız.¹⁹¹

f. el-Medarisu's-Şafiiyye bi'l-Feyyûm

Feyyûm'da beş medresenin olduğu ve bunlardan üçünün Şafii mezhebine ait olduğu bilgisini Osman en-Nâbulusî'nin *Tarihü'l-Feyyûm ve Bilâdihi* adlı kitabından öğrenmekteyiz.¹⁹² Fakat burada detaylı bilgi bulunmamaktadır. Ancak bu bilgiyi aşağıda belirtilen kaynaklardan edindiğimiz bilgiler doğrultusunda değerlendirebiliriz. İbnu Dakmak, Selahaddin'in Feyyum'da Şafiiler için bir medresenin yaptığına¹⁹³ işaret ederken İbnu Hallikan ve İbnu'l-Fırat ise Selahaddin'in kardeşinin oğlu olan Takiyüddin Ömer'in Feyyum'da yaptığı medreselerden birinin Şafiiler için yaptığı

¹⁸⁷ es-Suyûtî, *Hüsnü'l-Mühadere*, I, 410.

¹⁸⁸ es-Subkî, *Tabakat's-Şafiiyye*, VIII, 96-97.

¹⁸⁹ el-Munzirî, III, 285-286.

¹⁹⁰ es-Subkî, *Tabakat's-Şafiiyye*, VIII, 45, 96, 97; el-Münzirî, III, 578.

¹⁹¹ Mustafa Abdullah Şeyhe, s.18.

¹⁹² en-Nâbulusî, Fahrüddin Osman b. İbrahim, *Tarihü'l-Feyyum ve Biladihi*, Darü'l-Ceyl, Beyrut 1974, s.29.

¹⁹³ İbn Dakmak, *el-Cevherü's-Semin fi Siyeri'l-Mülûki ve's-Salatin*, (1.bs.), (thk. Muhammed Kemalüddin İzzüddin Ali), Alemü'l-Kütüb, Beyrut 1985, II, 18.

bilgisini vermektedirler.¹⁹⁴ el-Makrizi ise, Takiyüddin Ömer'in Feyyûm'da iki medresenin yaptığı bilgisini vermektedir.¹⁹⁵

İşte bu kaynaklardan edindiğimiz bilgilere göre, Feyyum'da Şafiiler için iki medrese yapılmıştır. O halde en-Nablûsî'nin, Feyyûm'da Şafiiler için üç medresenin olduğu bilgisinin doğru olabilmesi, Takiyüddin'in Feyyûm'da yaptığı her iki medresenin de Şafiiler için yapılmamışsa da Şafiiler tarafından kullanıldığı ihtimalini doğurmaktadır. Dolayısıyla üçüncü Şafii medresesinin, en-Nâblusî'nin “el-Medresetu'l-Hüsamiyetu's-Şafiyye” diye adlandırdığı medrese¹⁹⁶ olduğu kanaati oluşmaktadır. Dolayısıyla Şafiiler için kullanılan bu medreselerde Şafii fikhının eğitim ve öğretimi faaliyetleri yapılmaktadır.

g. el-Medrestu's-Seyfiyye

Seyfü'l-İslam Tuğtekin'e nisbetle adlandırılan bu medresenin oluşumu ile ilgili farklı bilgiler bulunmaktadır. İbnu Abdizzahir'e göre bu medrese, el-Medresetü'l-Kutbiyye'nin bir bölümünden olup Şeyhu's-Şüyuh Sedruddin b. Hameviyye'nin kaldığı yerdirdi. Daha sonra Seyfü'l-İslam Tuğtekin b. Eyyûb (ö.1197), Sefiyüddin b. Şükr'ün vezareti döneminde burayı medrese olarak vakfetti ve İmadüddin Veledü'l-Kadi Sadr b. Dırbas'ı buraya müderris olarak görevlendirdi.¹⁹⁷ el-Yuninî'ye göre ve doğruya daha yakın gözüken görüş ise, Yemen yöneticisi olan Seyfü'l-İslam Tuğtekin'in Kahire'deki evini medrese yapmasıdır.¹⁹⁸ Bu görüşü doğruya yakın kılan ise, 1197 yılında vefat eden Seyfü'l-İslam Tuğtekin'in Şeyhu's-Şüyuh Sedruddin'in kaldığı yerin, 1199'dan sonra vezir olan Sefiyüddin b. Şükr'a vezareti döneminde medrese olarak vakfedilmesi bilgisiyle çelişmiş olmasıdır.¹⁹⁹

Bu kurum da, kesin inşa tarihi ile tahsis edilen mezhebi bilinmeyen medreselerdendir. Ancak söz konusu medresede faaliyet gösteren ve aşağıda belirtilen müderris ve muidllerin tamamının Şafii mezhebine mensup olmaları, bu medresenin

¹⁹⁴ İbn Hallikân, III, 456; İbnu'l-Fırat, II, 48.

¹⁹⁵ el-Makrîzî, *el-Hıtat*, II, 364.

¹⁹⁶ en-Nâblusî, s. 177.

¹⁹⁷ el-Makrîzî, *el-Hıtat*, II, 367, 368; İbn Es'ad el-Yafî Ebu Muhammed Abdullah b. Es'ad b. Ali b. Süleyman, *Miratü'l-Cinan ve İbretü'l-Yekzan fî Ma'rifeti Ma Yu'teberu min Havadisi'z-Zaman*, Müessesetü'l-A'lemi li'l-Metbu'at, Beyrut 1970, II, 475; İbn Abdizzahir, s.90.

¹⁹⁸ el-Yuninî, Kutbüddin Ebu'l-Feth Musa b. Ahmed b. Kutbüddin, *Zeylu Miratu'z-Zaman*, Darü'l-Kitabü'l-İslami, Kahire 1992, IV, 166.

¹⁹⁹ el-Makrîzî, *el-Hıtat*, II, 371; İbn Eybek, ed-Devadari Ebubekir b. Abdullah, *Kenzü'd-Dürer ve Camiü'l-Ğarar*, (thk. Sa'id Abdülfettah A'sur), Kahire 1972, VII, 131.

Şafii fıkıhı mezhebine mensup olduğu ve burarada Şafii fıkıhı eğitiminin yapıldığı ihtimalini güçlendirmektedir.

el-Münzirî'nin belirttiğine göre, Ebu't-Tahir İshak b. Abdilmelik b. İsa b. Dırbas el-Marani eş-Şafii (ö.1203)²⁰⁰; el-Isnevi ve es-Subkî'nin belirttiklerine göre, İmadüddin Ebu Amr Osman el-Kürdi eş-Şafii (ö. 1223)²⁰¹; es-Suyûtî'nin bildirdiğine göre, Ali b. Ahmed b. Mahmud b. el-Ğaznevi (ö.1235) gibi alimler el-Medrestu's-Seyfiyye'de müderrislik yapmışlardır.²⁰² Yine İbnu Salım el-Kenani el-Mısri (ö.1236), bu medresede müderrislik yapmıştır.²⁰³ el-Yunini'nin belirttiğine göre imam olan İdris b. Salih el-Mısri (ö. 1239), Şafii olan el-Kadi Şemsüddin Ahmed b. Hallikan'dan ders dinlemek için bu medresede bulunmuştur.²⁰⁴ Böylece Şafii müderris ve müdridlerin etkin faaliyetleri ile burada Şafii fıkıhının öğretimi yapılmış ve bu anlamda katılım sağlanmıştır.

ğ. Medresetu Esvân

Şafii mezhebine mensup el-Kadi Ebu Tahir İsmail b. Muhammed Hasan el-Esvânî el-Ensari (ö. 1202), Esvân'a sahip olurken buradaki medresenin müderrisliğini yapmıştır.²⁰⁵ İşte medresen kurucusunun ve müderrisinin Şafii mezhebine mensup olması ve burada Şafii fıkıhına göre eğitim ve öğretim faaliyetlerinde bulunması, bu medresenin Şafii fıkıhına mensup olduğu sonucunu doğurmaktadır.

h. el-Medresetu'l-Hekkariyye

Cemalüddin el-Hekkari, Kahire'deki iki köşk arasında bulunan bu medreseyi, ilk müderrisi olan ve Diyaüddin b. Dırbas olarak bilinen Ebu Amr Osman el-Hezebanî'ye vakfetti. O da 1205'te ölümüne kadar burada eğitim ve öğretime devam etti.

Ziyaüddin b. Dırbas'ın kendi döneminde Şafii mezhebi imamlarından olmasının gereği olarak burada Şafii mezhebi fıkıhını öğretmiştir.²⁰⁶ Dolayısıyla bu medresenin Şafii Mezhebine mensup medrese olduğu sonucuna ulaşılmaktadır.

²⁰⁰ el-Münzirî, II, 38.

²⁰¹ es-Subkî, *Tabakat's-Şafiiyye*, VIII, 388; el-Isnevi, II, 186.

²⁰² es-Suyûtî, *Hüsnü'l-Mühadere*, I, 465.

²⁰³ es-Subkî, *Tabakat's-Şafiiyye*, VIII, 388, el-Isnevi, II, 187.

²⁰⁴ el-Yunini, IV, 166.

²⁰⁵ el-Edfüvî, *et-Taliu's-Sai'd*, (thk. Sa'd Muhammed Hasan), s.166; es-Suyûtî, *Hüsnü'l-Mühadere*, I, 407.

²⁰⁶ es-Sahâvî, Ebu'l-Hasan, s.87; el-Münzirî, II, 90; İbn Es'ad el-Yafî, IV, 3; es-Subkî, *Tabakat's-Şafiiyye*, VIII, 337; el-Isnevi, I, 70

1. Medresetu'ş-Şerif Fahrüddin bin Sa'leb

Kahire'de bulunan²⁰⁷ bu medresenin yeri, Eyyûbi Devleti'nin Mısır emirlerinden biri olan eş-Şerif Fahrüddin Ebu Nesr İsmail b. Saleb b. Yakup ez-Zeyni (ö.1216)'nin vakfettiği bir yerdir.²⁰⁸ Bu medrese eş-Şerif tarafından 1215'te inşa edilip Şafii fakihlerine vakfedilmiştir.²⁰⁹ Ancak aşağıda el-Münziri'den nakil edilenin dışında bu medresedeki müderrislerle ilgili bilgiye rastlayamadık. el-Münziri'nin belirttiğine göre, daha önce Selefiyye Medresesi'nde müderris olan Ebu'l-İzz el-Müzaffer, “Medresetu'ş-Şerif Fahrüddin bin Saleb” de öğretim faaliyetlerinin yürütülmediğini hissedince İskenderiye'den Kahire'ye gelerek buranın eğitim ve öğretim faaliyetleri ile sorumluluğunu üstlenmiştir. Ebu'l-İzz el-Muzaffer'ın vefat tarihi olan 1216 tarihi ile Medresetü'ş-Şerif'in yapımının tamamlanma tarihi ve Şafii fakihlerine vakfedilme tarihi (1215) aynı döneme tekabül ettiklerinden, Ebu'l-İzz el-Müzaffer'in bu medresenin ilk müderrislerinden olduğu sonucunu doğurmaktadır.²¹⁰

1. el-Medresetü'l-Kamiliyye

1218–1237 yıllarında hüküm süren el-Melikü'l-Kamil'e nisbetle adlandırılan bu medrese, onun tarafından 1225 tarihinde yapımına başlanmış ve 1232'de yapımı tamamlanmıştır. Tüm tarihi kaynakların ittifakıyla bu medrese, el-Melikü'l-Kamil tarafından Hadis ve ilgili ilimlerin tedrisi için vakfedilmiştir. Dolayısıyla kendisine “Darü'l-Hadis” (Hadis Fakültesi=İhtisas Medresesi) de denilmiştir.²¹¹

el-Makrizî'nin açıkladığına göre; el-Medresetü'l-Kamiliyye, el-Melikü'l-Adil Nureddin Mahmud b. Zengi'nin ilk defa yeryüzünde ve Dimaşk'ta yaptığı ilk hadis medresesinden sonra Kahire'de hadis için yapılan ikinci medresedir. el-Melikü'l-Kamil bu medreseyi yaptıktan sonra, önce hadis ile uğraşanlara, sonra Şafii fakihlerine vakfetmiştir.²¹²

²⁰⁷ el-Makrîzî, *el-Hutat*, II, 373.

²⁰⁸ İbn Abdizzahir, s.91.

²⁰⁹ el-Makrîzî, *el-Hutat*, II, 373.

²¹⁰ İbnu'l-Fırat, I, 184, 185; es-Subkî, *Tabakat's-Şafiiyye*, VIII, 214; el-Münzirî, II, 343.

²¹¹ İbn Abdizzahir, s.86; İbn Dakmak, *el-Cevherü's-Semin*, s.30; es-Sahâvî, Ebu'l-Hasan, s.78.

²¹² el-Makrîzî, *el-Hutat*, II, 375; Hasan İbrahim Hasan, II, 97-98.

el-Kalkaşendî'nin belirttiğine göre, el-Melikü'l-Kamil “Darü'l-Hadisi'l-Kamiliyye” olarak yaptığı bu medresede fıkıh derslerini yaparak her dört mezhep imamının fıkıhını anlatmıştır.²¹³

Yukarıda belirtildiği üzere el-Makrizî'nin verdiği, “bu medresenin Şafii fıkıhına tahsis edilmesi” bilgisi ile el-Kalkaşendî'nin verdiği, “bu medresede dört mezhebi anlatan derslerin verildiği” bilgisi birbiriyle çelişmektedir. Ancak Eyyûbi Dönemi'nde bulunan bu medresenin üç baş müderrisinin Şafii mezhebine mensup olmaları, el-Makrizî'nin verdiği bilgiyi güçlendirmektedir. Bu baş müderrisler ise şunlardır:

1-Ebu'l-Hattab Ömer b. hasan b. Ali b. Dahye (ö.1236), bu medresenin ilk baş müderrisliğini yapmış ve el-Melikü'l-Kamil tarafından bu görevden azıl edilene kadar burada tedris faaliyetlerini sürdürmüştür.²¹⁴

2-Ebu Amr Osman b. Hasan b. Ali b. Dahye (ö.1237), Ebu'l-Hattab Ömer'in kardeşi olup el-Melikü'l-Kamil tarafından azıl edilen ağabeyi Ebu'l-Hattab'ın yerine baş müderrislik görevine getirilmiştir. O da vefat edene kadar el-Medresetu'l-Kamiliyye'de eğitim ve öğretim faaliyetlerinde bulunarak bu görevi sürdürmüştür.²¹⁵

3- el-Hafız Abdülazim b. Abdulkuva el-Münziri (ö.1258), Ebi Amr'den sonra bu görevi üstlenerek vefat edene kadar 20 yıldan fazla bir süre için eğitim ve öğretim faaliyetlerinde bulunarak bu medresede baş müderrislik görevini sürdürmüştür.²¹⁶

Daha sonra büyük bir kısmı yıkılmış olan bu medresenin kalıntıları bulunup tarihi eserleri inceleyen bilim adamlarının inceleme alanı olmuştur.²¹⁷

j. el-Medresetu'l-Kûsiyye

Kahire'de bulunan ve Kûs valisinin vakfettiği bu medersenin yapılış tarihi ile hangi mezhep için yapıldığı kesin bilinmemektedir.²¹⁸ Ancak el-Münziri, bir keresinde “Medresetu Vali Kûs” bir keresinde de “Medresetu Kadi Kûs” şeklinde belirttiği bu medresenin iki müderrisinden bahsetmektedir. Bu iki müderrisin Şafii mezhebine mensup olmaları ve Şafii mezhebine göre eğitim ve öğretim faaliyetlerinde bulunmaları,

²¹³ el-Kalkaşendî, III, 415.

²¹⁴ el-Yunini, II, 427, 428.

²¹⁵ el-Makrîzî, *el-Hıtat*, II, 375.

²¹⁶ es-Subkî, *Tabakat's-Şafiiyyetü'l-Kübra*, VIII, 259; el-'Ayni, s.78, 189; ez-Zehebî, *Tezkiretü'l-Hüffaz*, Darü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 1958, IV, 375.

²¹⁷ Sua'd Mahir, II, 206; Ahmed Fikri, *Mesacidü'l-Kahire ve Medarisiha*, II, 55.

²¹⁸ İbn Abdizzahir, s.91; el-Makrîzî, *el-Hıtat*, II, 378.

yapılış amacını gözetmeksizin bu medresenin Şafii mezhebi için kullanıldığını göstermektedir. Söz konusu müderrisler şunlardır:

1-Hz. Hüseyin'in Türbesi'nde Kur'ân kırâati ilmî ile uğraşan, Şafii mezhebine mensup Ebu'l-Hasan Yahya b. Ebi's-Sa'âdat Mansur b.Yahya b. Hasan es-Süleymani el-Yemani (ö.1233); Şihap et-Tusi'den fıkıh dersini almış ve bu Medresede eğitim ve öğretim faaliyetlerinde bulunarak müderrislik yapmıştır.²¹⁹

2-Dimyat ve dışındaki yerlerde hüküm süren ve Şafii mezhebine mensup Ebu'l-Fedail Lokman b. Hasan b. Behram b. Bedil (ö.1240); bu medresede bir müddet eğitim ve öğretim faaliyetlerinde bulunarak müderrislik yapmıştır.²²⁰

k. el-Medresetu'l-Faiziyye

İbnu Dakmak'ın belirttiğine göre bu medrese; Eyyûbi Devleti emirlerinden olan ve Eyyûb ailesinden olmayan es-Sahib Şerefü'd-din Abdullah b. Sa'id el-Faizi'nin, vezaretinden önce 1239'da yaptığı bir medresedir.²²¹ el-Makrizi'nin belirttiğine göre, Şafii mezhebi medresesi olan bu medrese Kahire'nin veya Fustat'tın medreselerinden biridir.²²² Ancak kaynakların çoğu bu medresenin Asyut'ta olduğunu göstermektedir.²²³ el-Yunini'nin belirttiği de bunu desteklemektedir. Şöyle ki; el-Fetih b. Musa (ö.1264), 1245 yılında Mısır'a geldiğinde bir süre Esyut'taki Faiziye Medresesi'nde müderrislik yaptıktan sonra Esyut'ta kadılık yapmıştır. Belirtilen bilgilerden bu medresenin Şafii medresesi olup burada Şafii mezhep fıkıhının eğitimi yapıldığı söylenebilir. Bu medrese ile ilgili herhangi bir eser bulunmamaktadır.²²⁴

1.1.2.2. Maliki Mezhebi Fıkıhının Öğretimine Göre Eğitim ve Öğretim Yapılan Medreseler

Sünni eğitim ve öğretim faaliyetlerinin yapıldığı medreselerden Eyyûbiler döneminde Mısır'da bulunan Maliki fıkıhı medreselerin sayısı 11'dir. Bunlardan ikisi Feyyûm'da, biri Kûs'ta, dördüncüsü Münyetü Beni Hasib'de, diğer ikisi İskenderiye'de

²¹⁹ el-Münzirî, III, 368.

²²⁰ el-Münzirî, III, 561, 562.

²²¹ İbn Dakmak, *el-İntisar*, IV, 92; el-Kalkaşendî, III, 391.

²²² el-Makrizî, *el-Hıtat*, II, 365.

²²³ Bedevî, Ahmed Ahmed, *el-Hayatü'l-Aklyyye*, s.56; el-Hafâcî, Ahmed Abdulhamid, *Cevanibün mine'l-Hayati'l-İçtimaiyye fi Mısır fi'l-'Asrı'l-Eyyûbiyye*, Daru'r-Reşad li't-Tabaati ve'n-Neşr, İskenderiye, 1981, s.23.

²²⁴ el-Yûnînî, II, 329.

ve beşi de Kahire’de bulunmaktadır. Burada da medreselerin hangi eğitim ve öğretim faaliyetleri için kimler tarafından yapıldığı ve burada hangi müderrisler tarafından bu faaliyetlerin yürütüldüğü belirtilmiştir. Bu medreseler sırasıyla aşağıda değerlendirilmiştir:

a. el-Medresetu’l-Kamhiyye

Eyyûbiler döneminde Mısır’da yapılan ilk Maliki medresesidir. Bu medrese, eski cami civarında bulunan ve “Daru’l-Ğazel” diye bilinen ve içinde yün örgü satılan üstü kapalı çarşının olduğu yerde yapılmıştır. Sultan Selahaddin Yusuf b. Eyyûb, burayı yıkarak yerinde 1170’te Maliki fakihlerine medrese inşa etmiştir.²²⁵

İçinde Maliki fikhî eğitim ve öğretim faaliyetlerinin yapıldığı bu medrese “el-Medresetu’l-Malikiyye” olarak adlandırıldığı gibi, “el-Medresetu’l-Kamhiyye” olarak da adlandırılmaktadır. Mezhep ismiyle anılması mezhebe aidiyeti ifade ederken kamh (buğday) ismiyle anılması ise buradaki müderris ve talebelerin ihtiyaçlarının buğday alışverişi ile karşılandığını ifade etmektedir.²²⁶ İbnu Dakmak’ın belirttiğine göre bu medresede dört zaviye ve her zaviyeye mahsus müderris bulunmaktadır.²²⁷ Bu medresenin herhangi bir kalıntısı bulunmaktadır.²²⁸

Eyyûbiler Döneminde bu medresenin müderrislerinden bazıları şunlardır:

1- Ebu’l-Berekât Hebbehullâh b. Abdilmuhsin b. Ali b. Sa’leb b. Ahmed el-Ensari el-Maliki (ö.m.1193), burada uzun süre müderrislik yapmıştır.

2-Ebu’l-Mansûr Zâfer b. el-Hüseyin el-Erzedî el-İskenderânî (ö. 1199), burada uzun süre müderrislik yapmıştır.

3-Ebu’l-Hasan Ali b. Ebi’l-Berekât Hebbehullâh b. Abdilmuhsin b. Ali b. Sa’leb b. Ahmed el-Ensari el-Maliki (ö.1202), babasından sonra burada müderrislik yapmıştır.

4-Ebu Muhammed Abdullah b. Necm b. Şa’s el-Cüzami es-Sa’di el-Maliki (ö.m.1217), burada bir müddet müderrislik yapmıştır.²²⁹

²²⁵ el-Makrîzî, *el-Hıtat*, II, 464; İbn Dakmak, *el-İntisar*, IV, 95; Sıbt İbn’l-Cevzî, VIII, 1. Böl., 383.

²²⁶ el-Kalkaşendî, III, 391; Ğanime, Muhammed Abdurrahim, s.85.

²²⁷ İbn Dakmak, *el-İntisar*, IV, 95.

²²⁸ Sellâm, Eymen Şâhin, s.101.

²²⁹ el-Münzirî, I, 194, 3s.88, 444; III, 469.

5- Ebu'l-Hasan Ali İbn-i Ebi'l-Mansur Zafer b. el-Hüseyin el-Erzedî el-İskenderânî (ö.m.1226), burada müderrislik yapmıştır.²³⁰

6-Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalani (ö.1238), Malikilerin ileri gelenlerinden olup bu medresede müderrislik yapmıştır.²³¹

7- Ebu'l-Harem Mekki (ö.1241), bu medresede müderrislik yapmıştır.²³²

8-Abdulaziz b. Muhammed b. İbrahim el-Fakih el-İmam el-‘Âlim el-Maliki (ö.1248), bu medresede müderrislik yapmıştır.²³³

b. el-Medarisu'l-Malikiyye bi'l-Feyyûm

Burada Maliki fıkhi eğitiminin yapıldığı iki tane Maliki medresesi bulunmaktadır. Ancak bunlardan “Takiyu'd-Din Ömer Medresesi” ne işaret eden rivayetler var iken diğer ikinci medresenin varlığı dışında herhangi bir bilgiye rastlayamadık. Takiyu'd-Din Ömer, kurduğu bu medreseyi Maliki fakihlerine vakf ederken bu medresenin sevk ve idaresi ile ihtiyaçlarını karşılamak için Feyyum'da bulunan ve Kaşuş diye bilinen küçük bir köyü vakfetmiştir.²³⁴

c. el-Medresetu'n-Necibiyye

en-Necib b. Hibetullah el-Kûsî'nin 1210 tarihinde yaptığı bir medresedir. Bu medrese yapılıncı en-Necib, eş-Şeyh el-İmam Ebu'l-Hasan Ali b. es-Sebağ ve eş-Şeyh el-Muktereh'in önerileri ile eş-Şeyh Mecidü'd-Din'e burada eğitim ve öğretimin faaliyetlerinde bulunması için haber göndermiştir. Bunun üzerine o da bu medresede müderrislik yaparak önemli eğitim ve öğretim faaliyetlerine vesile olmuştur. İşte burada faaliyet gösteren fakih âlimlerin Maliki fıkhnın mezhebine mensup olmaları, bu medresenin Maliki fıkhnın tedrisinin yapıldığı ve Maliki mezhebine mensup olduğunu göstermektedir.²³⁵

²³⁰ en-Nuveyrî, XXVIII, 363; el-Kütübi, Muhammed İbn Şakir, *Fevâtü'l-Vefeyât ve 'z-Zeylû 'Aleyha*, (thk. İhsan Abbas), Darü's-Sekafe, Beyrut 1973, III, 27.

²³¹ İbn Ferhun, s.67.

²³² el-Münzirî, III, 575; en-Nuveyrî, XXIX, 100; İbn Kesir, 'İmadü'd-Din Ebu'l-Feda İsmail b. Ömer b. Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, (1.bs.), Mektebetü'l-Me'arif, Beyrut 1966, XIII, 86; İbn Es'ad el-Yafî, IV, 35.

²³³ İbnu'z-Zeyyat, Şemsüddin Muhammed, *el-Kevâkibu's-Seyyâre fî Tertibi'z-Ziyâre*, el-Matbaatü'l-Emiriyye, Kahire 1907, s.257.

²³⁴ en-Nâblusî, *Tarihü'l-Feyyum ve Bilâdihi*, 29, 143; İbn Dakmak, *el-Cevherü's-Semin fî Siyeri'l-Mulûki ve's-Selâtin*, II, 28.

²³⁵ el-Edfüvî, *et-Taliu's-Sai'd*, (thk. Sa'd Muhammed Hasan), s.408, 425.

ç. Medresetu Müniyye İbni Hasib

Araştırmalar, bu medresenin de Eyyûbi dönemi Mısır medreselerinden olduğunu göstermektedir. Zira el-Münziri'nin belirttiğine göre; Maliki mezhebine mensup Ebu'l-Fedail b. Abdussettar b. İsmail el-Makdisî (ö.1214), Mısır'da bulunan Müniyye İbnu Hasib Medresesi'ne geldiğinde burada bulunan el-İmam Ebu'l-Hasan Ali b. Halef b. Mağzuz el-Kumî'ye müderrislik yapmıştır. Daha sonra Ebu'l Hasan el-Kumî vefat edince onun yerine bu medresede müderrislik yapmıştır.²³⁶ Yine Ebu Şame'nin belirttiğine göre; Yakup el-Mehyunî (ö.1251), Müniyye b. Hasib Medresesi'nde müderrislik yapmıştır.²³⁷

Bu medresenin yapılış tarihi ve hangi mezhebe tahsis edildiği kesin olarak bilinmemektedir. Ancak buradaki müderrislerin vefat tarihleri, bu medresenin 1214 tarihinden önce yapıldığını gösterdiği gibi, müderrislerin maliki mezhebine mensup olmaları da bu medresenin faaliyet itibarıyla Maliki mezhebine ait olduğunu göstermektedir.

d. Medresetu İbni'l-Enceb

Bu medrese Eyyûbi dönemi İskenderiye medreselerindendir. Doğum ve yerleşim yeri İskenderiye olan ve maliki mezhebine mensup el-İmam el-Hafız Ebu'l-Hasan Ali b. el-Enceb (ö.1214), İskenderiye'de el-Melikü'l-Aziz'e naiplik (vekillik) ve bu medresede müderrislik yapmıştır.²³⁸

Bu medresenin de kesin yapılış tarihi ile kendisi için yapıldığı mezhep bilinmemektedir. Ancak yukarıda belirtildiği üzere burada yaşayan müderrisin vefat tarihinden bu medresenin 1214 tarihinden önce yapıldığı bilgisini edinmekteyiz. Belirtilen müderrisin Maliki mezhebine mensup olmasından ise, bu medresenin faaliyet itibarıyla Maliki mezhebine ait olduğu sonucuna varabiliriz.

e. Medresetu İbni Şas

el-Makrizi bu medrese ile ilgili şu bilgileri belirtmiştir: Bu medrese, Sultan Selahaddin Yusuf'un kardeşi el-Melikü'l-Adil Ebubekir b. Eyyûb tarafından Mısır'ın

²³⁶ el-Münzirî, II, 421.

²³⁷ Ebu Şame, *Teracimu Ricali'l-Karneyn is-Sadis ve's-Sabi'*, s.187.

²³⁸ el-Münzirî, II, 306, 307; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, s.13, 68; ez-Zehebî, *Tezkiretü'l-Hüffaz*, s.1391.

sahil boyunda bulunan Sultan Adil'in evi civarında yapılıp Şafii mezhebine vakfedilmiştir. Kadi'l-Kudat Takiyü'd-Din Ebu Ali Hüseyin b. Şerefü'd-Din b. Ebu'l-Fadl b. Şas burada Şafii fıkında müderrislik yapmıştır. Onunla özdeşleşen bu medrese bugüne kadar "Medresetu İbni Şas" diye bilinmiştir. Bu medrese Maliki mezhebi için "el-Kaşaşın Sementi" olarak bilinen yerde yapılmıştır.²³⁹ Ancak bu bilgilere baktığımızda bir karışıklılığın olduğunu görebiliyoruz. Zira bir taraftan bu medresenin "Medresetu Adiliyye" olabileceği ve sahil boyunda bulunup Şafii mezhebine vakfedildiği söylenirken diğer taraftan "Medresetu İbni Şas" denilip el-Kaşaşın Sementi'nde yapıldığı ve Maliki mezhebine ait olduğu söylenmektedir.²⁴⁰ Bu durum bu iki medresenin farklı medreseler olduğu ihtimalini doğurmaktadır. İbnu Dakmak'ın belirttikleri de bu ihtimali desteklemektedir. O'nun söylediğine göre, Sultan Adil'in evi civarında bulunup sahil boyunda yapılan ve İmam-ı Şafii Kubbesi'nin maslahatları için vakfedilen bu medresede tedris yapılmamış, burası Kadi'l-Kudat Takiyü'd-Din b. Şas tarafından mescid olarak kullanılmıştır. Ancak Takiyü'd-Din'in oğlu el-kadi'l-Kudat Şerefüddin Muhammed, Toluni Camisi civarında bulunan mescidin yanındaki yerde bir bina yapmış ve bu binanın içinde otel ve değirmen, dışında dükkânlar ve depolar, üstünde katlar yapmıştır. Bu yapıyı Emir Salar ile Emir Baybars büyük bir servet karşılığında istemiş iseler de Şerefüddin Muhammed, bu teklifi kabul etmeyerek burayı Maliki müderris ve talebelerine vakfetmiştir.²⁴¹

O halde el-Makrizi'nin dönemine yetişen ve Medresetu İbni Şas diye adlandırılan medresenin, Şerefüddin tarafından Maliki mezhebine vakfedilen ve belirtilen ikinci yapı olmalıdır.

²³⁹ el-Makrîzî, *el-Hıtat*, II, 365.

²⁴⁰ İbn Dakmak, *el-İntisar*, IV, 98.

²⁴¹ İbn Dakmak, *el-İntisar*, IV, 98.

f. el-Medresetu's-Sahibiyye

İbnu Abdizzahir'e göre bu medrese önceden "Daru'd-Dibac" olarak bilinen el-Vezir Ebu'l-Ferec Yakup b. Kels'in eviydi.²⁴² el-Makrizi'nin belirttiğine göre Sefiyüddin Abdullah b. Ali b. Şükr Kahire'de bulunan bu evin yerinde bir medrese yapıp Maliki fıkıhının eğitimine vakfetmiştir.²⁴³

el-Münziri, burada müderrislik yaparak eğitim ve öğretim faaliyetlerinde bulunan ve aşağıda belirtilen müderrisleri zikretmiştir:

1- İskenderiye doğumlu ve Maliki olan el-İmam eş-Şeyh el-Hafız Ebu'l-Hasan Ali b. el-Müfeddel el-Lehmi'dir.

2- el-Hafız Ebu'l-Hasan Ali b. el-Müfeddel el-Leh'mi'nin oğlu Ahmet'tir (ö.1216).

3- el-Hafız Ebu'l-Hasan Ali b. el-Müfeddel el-Leh'mi'nin oğlu Muhammet'tir (ö.1216).

4- Maliki fıkıhı ile kırâat müderrisi Abdullah b.Yusuf el-Hevari'dir (ö.1215).²⁴⁴

5- Maliki mezhebine mensup ve "İbnullehib" diye bilinen Şerefüddin Ebu Abdüllah Muhammed b. Ömer b. Ca'fer el-Ezdi el-Ğesani'dir.²⁴⁵

6- Medreseyi vakfedenin oğlu Ebu İshak Yusuf'tur (ö.1234).²⁴⁶

Belirtilen müderrislerin müderrislik yaptıkları bu medreseden eser kalmamaktadır.

247

g. Medresetu'z-Zeki et-Tacir

Mısır ve İskenderiye arasında bulunan Ebyar'da doğan ve daha sonra İskenderiye'ye gelen Ebu'l-Hasan Ali b. İsmail b. Ali b. Hasan el-Ebyari el-Maliki (1162–1219), Eyyûbi Dönemi'nde Mısır'da kurulan bu medresede hem Maliki fıkıhın eğitimini görmüş hem de hadis ve Maliki fıkıhında müderrislik yapmıştır.²⁴⁸

²⁴² İbn Abdizzahir, s.89; el-Kalkaşendî, III, 402.

²⁴³ el-Makrîzî, *el-Hutut*, II, 371.

²⁴⁴ el-Münzirî, II, 341, 361; III, 368.

²⁴⁵ en-Nuveyrî, III, 392; XXIX, s.210.

²⁴⁶ el-Münzirî, III, 392; en-Nuveyrî, XXIX, 210.

²⁴⁷ İbn Tağrıberdî, *en-Nücumu'z-Zahire*, VI, 280; Bedevî, Ahmed Ahmed, *el-Hayatu'l-'Akliyye*, s.145.

²⁴⁸ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, Daru Sadır, Beyrut 1976, I, 85; el-Münzirî, II, 478.

ğ. Medresetu İbni Reşik

Fas'ın güneyinde bulunan Sudan kabilelerinden olan Tekruriler, bu medrese yapılmadan önce Hicaz bölgesine gitmek için memleketlerinden ayrıldıklarında Kadi'l-Kudat İmaduddin İbnu Reşik'i ziyaret edip ona mal bırakmışlardır. O da bu mal ile kendisine nisbetle adlandırılan Medresetu İbni Reşik'i yapmış ve ölümüne kadar burada eğitim ve öğretim faaliyetlerinde bulunarak müderrislik yapmıştır.²⁴⁹

el-Makrizi'nin belirttiğine göre, bu medrese Maliki mezhebi medreselerinden olup 1242 senesinden sonra yapılmıştır.²⁵⁰ Bu medrese ilmî faaliyette Tekrur bölgesinde nam salmıştır. Ancak bu medrese ile ilgili herhangi bir eser kalmamıştır.²⁵¹

h. Medresetu Benî Hadid

Bu medrese de Eyyûbi Dönemi'nde Mısır'da bulunan ve Maliki fukahasına ait medreselerden biridir. el-Makrizi'nin belirttiğine göre, Muhammed b. Muhammed b. Selame b.Yusuf Ebu'l-Berekat el-Kudaî (ö.1223), Maliki medreselerinden olan ve “el-Medresetu'l-Mektebiyye” ile de anılan bu medresede Maliki mezhep fıkhının eğitim ve öğretiminde müderrislik yapmıştır. Burada müderrislik yapan Muhammed el-Kudaî, 1177'de İskenderiye'de doğmuş olup amcası Ebulkasım Abdurrahman b. Selame'den fıkıh öğrenmiş ve kendisine vekillik etmiştir. Ebi't-Tayyib Abdülmünim b.Yahya'dan da ders görerek bilgi edinmiş ve Kahire'ye gitmiştir. Burada Kadi'l-Kudat Sadruddin Ebu'l-Kasım Abdülmelik b. Dırbas ile sonrakilerin yanında bulunmuş ve Kahire'deki Fadılıyye Medresesi'nde müderrislik yapmıştır. Muhammed'den sonra Maliki mezhebinin reislerinden sayılan oğlu Ahmed (ö.1247), Medresetu Beni Hadid'de müderrislik yaparak eğitim ve öğretim faaliyetlerinde bulunmuştur.²⁵²

²⁴⁹ İbn Dakmak, *el-İntisar*, IV, 96.

²⁵⁰ el-Makrîzî, *el-Hıtat*, II, 365.

²⁵¹ el-Münzirî, II, 365.

²⁵² İbn Ferhun, s.70, 71; el-Makrîzî, *el-Mukfi'l-Kebir*, VII, 217.

1.1.2.3. Hanefi Mezhebi Fıkıhının Öğretimine Göre Eğitim ve Öğretim Yapan Medreseler

Eyyûbiler döneminde Mısır'da bulunan ve Hanefi fıkıhı öğretiminin yapıldığı bu medreselerin sayısı 6 olup bunların tamamı Kahire'da bulunmaktadır. Burada da medreselerin hangi eğitim ve öğretim faaliyetleri için kimler tarafından yapıldığı ve burada hangi müderrisler tarafından bu faaliyetlerin yürütüldüğü belirtilmiştir. Bu medreseler sırasıyla aşağıda incelenmiştir:

a. el-Medresetu's-Süyûfiyye

Bu medrese Hanefi fakihlerinin eğitim ve öğretim faaliyetlerine ait medreselerin ilki ve en önemlisidir.²⁵³ Sultan Selahaddin el-Eyyûbi tarafından 1177'de vakfedilen ve Mısır'da bulunan bu medresenin vakf edilme yazısı ile 'akdinin, el-Makrîzî tarafından bulunduğunu "el-Hitat" adlı kitabında belirtilmiştir.²⁵⁴

İbnu Meyser'in belirttiğine göre, "el-Medresetu's-Süyûfiyye" diye bilinen bu medresenin daha önce "Daru Cebr b. Kasım" olarak bilinen ve daha sonra "Daru'l-Me'mun b. el-Betaihî" olarak tanınan Nasr b. Abbas'ın Darı (evi, köşkü)'ydi.²⁵⁵

Kapısında ve yakınında kılıçlarla uğraşanların ve kılıç satanların çarşısı bulunduğu kılıca nisbetle bu medreseye "el-Medresetu's-Süyûfiyye" denilmiştir.²⁵⁶

Yukarıda belirtildiği üzere bu medresenin Sultan Selahaddin el-Eyyûbi tarafından vakfedildiğinin 'akdi ve belgesinin el-Makrîzî tarafından bulunduğu "el-Hitat" adlı kitabında belirtildiği bilgisi, İbnu Abdizzahir'in, Selahaddin'in akrabası olan el-Emir İzzüddin Ferahşah tarafından bu medresenin vakfedildiği bilgisi ile çelişmektedir.²⁵⁷

Bu medresenin yakın bir zamana kadar varlığını sürdürdüğü belirtilmektedir.²⁵⁸

İlgili kaynaklardan edindiğimiz bilgilere göre, bu medresenin ilmi canlılığını belirten ve burada faaliyet gösteren şu müderrisler bulunmaktadır:

²⁵³ Bedevî, Ahmed Ahmed, *el-Hayatu'l-'Akliyye*, s.45.

²⁵⁴ el-Makrîzî, *el-Hitat*, I, 462.

²⁵⁵ İbn Abdizzahir, s.89.

²⁵⁶ el-Makrîzî, *el-Hitat*, II, 365.

²⁵⁷ ²⁵⁷ İbn Abdizzahir, s.89.

²⁵⁸ Ali Başa Mubârek, *el-Hitatü't-Tevkiyyetü'l-Cedide li Mısır'l-Kahire ve Müdüniha ve Biladihe'l-Kadime ve 'ş-Şehire*, el-Heyetü'l-Mısriyyetü li'l-Kitab, Kahire 1987, VI, 19.

1-Mecdu'd-Din Muhammed b. Muhammed el-Cibutî; bu medresede ilk müderrislik yapan kişidir.²⁵⁹

2-Abdullah b. Muhammed b. Sa'dullah el-Cerîfî (ö.1188); Hanefî mezhebinde en üst bilgiye ulaşınca Mısır'da Selahaddin b. Eyyûb'in sohbetinde bulunmuş ve burada fetvalar verirken "el-Medresetu's-Süyufiyye"de de müderrislik faaliyetlerini sürdürmüş, vefat edene kadar vaaz ve nasihatta bulunmuştur.²⁶⁰

3-Bedr ile bilinen Ebu Muhammed Abdülvahab b. Yusuf b. Ali b. Hüseyin ed-Dimaşkî el-Hanefî (ö.1202); Kahire'ye geldiğinde "el-Medresetu's-Süyufiyye" de müderrislik yaparak eğitim ve öğretim faaliyetlerinde bulunmuştur.²⁶¹

4-Neda b. Abdulğani b. Ali el-Ensarî (ö.1207); bu medresede müderrislik yaparak eğitim ve öğretim faaliyetlerinde bulunmuştur.²⁶²

5-Sakr b. Ebi Ali el-Hasan b. İbrahim ed-Demirî (ö.1226), bu medresede müderrislik yapmıştır.²⁶³ Ancak el-Münzirî, bu müderrisi, Sakr yerine Ca'fer olarak isimlendirmiş ve bunun, vefat edene kadar uzun süre bu medresede müderrislik yaptığını belirtmiştir.²⁶⁴

6-İbnu'l-Ğaznevî 'İmad Ali b. Ahmed b. Mahmud (ö.1235),bu mederesede müderrislik yaparak eğitim ve öğretim faaliyetlerinde bulunmuştur.²⁶⁵

7-Muhammed b. Abdülvahab b.Yusuf (ö.1244), daha önce babasının de müderrislik yaptığı bu mederesede müderrislik yaparak eğitim ve öğretim faaliyetlerinde bulunmuştur.²⁶⁶

8-İbnu Hamud ile bilinen Ebu İshak İbrahim b. Ali b. Abdülvahab el-Ensarî, uzun süre bu medresede müderrislik yaparak eğitim ve öğretim faaliyetlerinde bulunmuştur.

267

²⁵⁹ el-Makrîzî, *el-Hıtat*, II, 365.

²⁶⁰ İbn Ebi'l-Vefa, Ebu Muhammed Abdulkadir b. Muhammed el-Kureşî, *el-Cevahirü'l-Müdiyye fi Tabakati'l-Hanefiyye*, (thk. Abdulfettah Muhammed el-Hülûv), Matbaatu İsa Elbabî el-Halebî, Kahire t.s, II, 394.

²⁶¹ el-Münzirî, II, 447; es-Suyûtî, *Hüsnü'l-Mühadere*, I, 464.

²⁶² Sellâm, Eymen Şâhin, s.113.

²⁶³ ez-Zehabî, Şemsüddin Muhammed b. Osman, *Tarihü'l-İslam ve Vefayat'il-Meşahiri'l-A'yan*, (1.bs.), (thk. Beşar 'Avvâd Ma'ruf, Şü'ayip el-Erneût, Salih Mehdi Abbas), Müessesetü'r-Risale, Beyrut 1988, s.168, 169; İbn Ebi'l-Vefa, III, 533, 270, 271.

²⁶⁴ el-Münzirî, III, 216.

²⁶⁵ İbn Ebi'l-Vefa, II, 542; el-Münzirî, III, 415.

²⁶⁶ İbn Ebi'l-Vefa, III, 242.

9-Muhammed b. Ubbad b. Melik Dad el-Halatî (ö.1254), bu medresede müderrislik yaparak eğitim ve öğretim faaliyetlerinde bulunmuştur.²⁶⁸

Bazı kaynaklarda bu medresenin, “el-Medresetu’s-Süyufiyye” yerine “el-Medresetu’l-Yusufiyye” olarak belirtilmektedir.²⁶⁹ Ancak bu isimle anılması ise, “el-Medresetu’s-Selahdiyye” ile “el-Medresetu’n-Nasırıyye”de olduğu gibi halkın Selahaddin’e olan genel teveccüh ve isimlendirmesinden olmalıdır.

b. el-Medresetu’l-Ezkeşiyye

Bu medrese, Esedüddin Şirküh’un memluklerinden (hizmetinde çalışanlardan) ve Sultan Selahaddin Eyyûb’ın emirlerinden olan el-Emir Seyfüddin Eyazkuc el-Esedî tarafından 1196 yılında yapılmıştır. Hanefî mezhebi fıkıhının eğitim ve öğretim faaliyetlerini yürütmek üzere bu medrese, Hanefî mezhebi fakihlerine tahsis edilmiştir.²⁷⁰

el-Makrizî’nin belirttiğine göre bu medrese, “Emirü’l-Cüyûş Küçük Pazarı” diye bilinen pazarın başında bulunmaktaydı. İbnü Dakmak ise, bu pazara kendi döneminde “Ğazl (örgü) Pazarı ” denildiğini belirtmektedir.²⁷¹ Ancak daha sonra “Emirü’l-Cüyûş Küçük Pazarı” yerine “Mercuş Çarşısı” ve “el-Medresetu’l-Ezkeşiyye” yerine “Zaviyetu Canpolat” bulunduğu söylenmektedir.²⁷²

c. el-Medresetu’l-Ğazneviyye

Genel olarak içinde bulunan Hanefî fakihlerinin Hanefî mezhebi fıkı eğitimi faaliyetlerinde bulunduklarından bu medrese de Hanefî fakihlerin medresesi sayılmıştır.²⁷³

el-Makrizî’nin belirttiğine göre, “Emirü’l-Cüyûş Küçük Pazarı” başında bulunan “el-Medresetu’l-Ğazneviyye”, Selahaddin’in babası Necmeddin el-Eyyûb’un memluku (hizmetinde çalışan) olan “el-Emir Hüsamüddin Kaymaz en-Necmî” tarafından yapılmıştır. Hanefî fıkı fakihlerinden ve kırâatla uğraşan eş-Şeyh Şihabüddin Ebu’l-

²⁶⁷ el-Münzirî, III, 612, 415, 637; İbn Ebi’l-Vefa, II, 542; I, 94.

²⁶⁸ İbn Ebi’l-Vefa, III, 180, 181.

²⁶⁹ İbn İyas, Ebu’l-Berekat Muhammed b. Ahmed, *Bedaiu’z-Zühur fî Vekaiu’d-Dühur*, el-Heyetü’l-Mısriyyetü li’l-Kitab, Kahire 1982, I, I. Böl., s.258.

²⁷⁰ İbn Abdizzahir, s.87; İbn Dakmak, *el-İntisar*, IV, 95; el-Makrizî, *el-Hutat*, II, 367.

²⁷¹ İbn Dakmak, *el-İntisar*, IV, 95.

²⁷² Mübarek, ‘Ali Başa, II, 2.

²⁷³ Ahmed ‘İzzet Osman, s.28.

Fadl Ahmed b. Yusuf b. Muhammed el-Ğaznevî el-Bağdadî, 1128–1202 tarihleri arasında el-Emir Hüsamüddin tarafından burada müderris olarak görevlendirilmiştir. Burada müderrislik faaliyetlerini yürüten el-Ğaznevî ile bütünleşen bu medreseye kendisine nisbetle “el-Medresetu’l-Ğazneviyye” denilmiştir.²⁷⁴

ç. el-Medresetu’l-‘Aşûriyye

Yazkuc el-Esedî’nin hanımı ve Saruh el-Esedî’nin kızı olan ‘Aşûrae Hanımefendi’nin vakfettiği ve Hanefî fıkıhının tedrisinin yapıldığı Hanefî medreselerinden biridir. İbnu Abdizzahir’in belirttiğine göre bu medrese aslen Yahudi olan İbnu Cemî’in evi iken ‘Aşûrae Hanımefendi’nin satın alıp Hanefîlere vakfettiği medresedir.²⁷⁵ el-Makrizî’nin belirttiğine göre bu medrese, “Kevkayi Meydanı”nda bulunan Kutbiyye Medresesi’ nin yakınında olan Kahire’nin “Züveyle Sokağı” nda inşa edilmiştir.²⁷⁶

Bu mederesede müderrislik yapan ve aşağıda belirtilen iki müderrisin dışında bu medresenin müderrisleri ile ilgili bilgi bulamadığımız gibi, yapılış tarihi ile ilgili bilgiyi de bulamamaktayız.

Bu medresede eğitim ve öğretim faaliyetlerinde bulunarak müderrislik yaptıkları bilinen iki müderris şunlardır:

1-İbnu’l-Ğaznevî olarak bilinen ve el-‘İmad olarak vasıflanan Ali b. Ahmed b. Mahmud, daha önce belirtildiği gibi el-Medresetu’s-Süyûfiyye’de müderrislik yaptığı gibi el-Medresetu’l-‘Aşûriyye’de de müderrislik yapmıştır.²⁷⁷

2-Abdurrahman b. Muhammed b. Abdulaziz (ö.1245), el-Medresetu’s-Süyûfiyye’de öğrencilik yapıp yetiştikten sonra vefat edene kadar el-Medresetu’l-‘Aşûriyye’de müderrislik yapmıştır.²⁷⁸ Ancak bu medresenin bulunduğu sokakta Yahudi ve neseben bunlara yakın kişiler olduğundan bu mederesede eğitim ve öğretim uzun sürmemiştir. Buranın kapısı istisnalar dışında uzun süre kilitli kalmıştır.²⁷⁹

²⁷⁴ el-Makrizî, *el-Hıtat*, II, 39.

²⁷⁵ İbn Abdizzahir, s.89.

²⁷⁶ el-Makrizî, *el-Hıtat*, II, 368.

²⁷⁷ İbn Ebi’l-Vefa, II, 394, 395; el-Münzirî, III, 415.

²⁷⁸ ed-Darvüdni, Şemsüddin Muhammed b. Ali b. Ahmed, *Tabakatü’l-Müfessirin*, (1.bs.), Beyrut 1983, I, 290.

²⁷⁹ Sellâm, Eymen Şâhin, s.116.

d. el-Medresetu'l-Fahriyye

Hangi mezhep için yapıldığının bilgisi bulunmayan bu medresenin yapılış tarihi ile vâkıfının ve bir müderrisinin dışında herhangi bir bilgisine rastlayamamaktayız. Daru'l-Melik el-Kamil'in üstadı (baş müderrisi) olan el-Emir Fahrüddin b. Kazel (ö.1231), Daru'l-Emir Hüsamüddin Saruh'un yerinde el-Medresetu'l-Fahriyye'nin²⁸⁰ yapımını 1225 yılında tamamlamıştır.²⁸¹

el-Makrizî'nin belirttiğine göre, Hanefî mezhebine mensup olan ve İbnu Fülus diye bilinen Ebu Ahmed İsmail (ö.1239), Hanefî fikhının eğitimini alarak Kahire'de bulunan el-Emir Fahrüddin Osman Medresesi'nde bir müddet müderrislik yapmıştır.²⁸² Dolayısıyla Hanefî fikhının eğitimini alan müderrisin burada Hanefî fıkıhı eğitimini vermesi, bu medresenin Hanefî fikhına mensup olduğunu göstermektedir.

e. Medresetu Ciharkes

Bu medrese de Mısır'ın Eyyûbi Dönemi'nde bulunan, Hanefî fikhının eğitim ve öğretimi yapılan medreselerdendir. İbnu Ebi'l-Vefa el-Kureşî'nin belirttiğine göre, el-Kadi Sadrüddin Musa b. Zekeriyya b. İbrahim b. Muhammed (ö.1252) Mısır'a geldiğinde, el-Melikü's-Salih Eyyûb b. Muhammed'in hizmetinde bulunmuş ve bu medresede Hanefî fikhında müderrislik yapmıştır. Burada askeri hukuk eğitimini de veren el-Kadi Sadrüddin, 1246 yılında Haleb'e elçi olarak gönderilmiştir. Daha sonra 1249 yılında Mısır'daki eski müderrislik görevine geri dönmüştür. Ancak el-Melikü's-Salih'in ölümü ve yerine oğlunun geçmesi sonucu harekete geçen Türkler, el-Kadi Sadrüddin'i bu medresenin müderrisliğinden azletmişlerdir. Bunun üzerine pasifize edilen el-Kadi Sadrüddin, vefatına kadar evine bağlı kalmıştır.²⁸³

Yukarıda belirtilen bilgilerin dışında bu medresenin konumu, yapılış tarihi ve vâkıfı ile ilgili herhangi bir bilgiye rastlayamadık.

²⁸⁰ İbn Abdizzahir, s.87; en-Nuveyrî, XXIX, 169; İbn Sa'îd, s.60.

²⁸¹ Su'ad Mahir, II, 199.

²⁸² el-Makrizî, *el-Hitât*, II, 368; es-Sahâvî, Ebu'l-Hasan, s.89.

²⁸³ İbn Ebi'l-Vefa, III, 516, 517.

1.1.2.4. İki Mezheb Fıkıhının Öğretimine Göre Eğitim-Öğretim Yapan Medreseler

Kadi el-Fadıl tarafından iki mezheb fıkıhının eğitim ve öğretimi için vakfedilen ve Kahire’de bulunan tek medresedir.

a. el-Medresetu’l-Fadiliyye

İki mezheb fıkıhının eğitim ve öğretimi için ayrılan medreselerin ilki olan el-Medresetu’l-Esediyye, Suriye’de yapıldıktan²⁸⁴ sonra Mısır’da iki mezheb fıkıhının öğretimi için ilk olarak el-Medresetu’l-Fadiliyye yapılmıştır.²⁸⁵ Bu medresenin Vâkıfı el-Kadi Abdurrahim el-Beysanî, burada Kırâat öğretimini yapmış ve bu medreseyi Maliki ve Şafii fakihlerinin hizmetlerine de sunmuştur.²⁸⁶

el-Medresetu’l-Fadiliyye, Kahire’de el-Kadi el-Fadıl tarafından yaptırılıp 1184 senesinde eğitim ve öğretime başlamış²⁸⁷ ve el-Kadi tarafından iki bölüme ayrılmıştır. Bunlardan bir bölümü -içinde her iki mezhebin fıkını iyi bilen bir müderrisin görevlendirildiği-Şafii ve Maliki mezheplerinin tedrisine ayrılırken diğer bölümü kırâat ilminin tedrisine ayırmıştır.

Tarihi kaynaklardan edindiğimiz bilgilere göre bu zaman sürecinde Şafii ve Maliki fıkıhlarının eğitim ve öğretimi yapan müderrisler şunlardır:

1-Ebu’l-Kasım Abdürrahman b. Selame b. Yusuf el-Kudaî (ö.1206), bu medresede ilk müderrislik yapanlardandır.²⁸⁸

2- Abdürrahman’ın yeğeni olan Ebu’l-Berekat Muhammed b. Muhammed b. Selame el-Kudaî (ö.1223) de, bu medresenin ilk müderrislerindendir.²⁸⁹

Bu medresede muidlik yapanlar şunlardır:

1-Şeref Ebu’l-Mansur el-Kasım b. Ali b. Şerif eş-Şafii el-Belbisî’dir (ö.1229).

2-Cemal Ebu İshak İbrahim b. Salih b. Ahmed el-Mühnî eş-Şafii’dir (ö.1244).²⁹⁰

Bu medresede kırâat ilminin tedrisatini yapan müderrisler ise sırasıyla şunlardır:

²⁸⁴ İbn Hallikân, III, 163.

²⁸⁵ Creswell, K.A.C., *The Muslim Architecture of Egypt*, Oxford University Press, Londra 1959, s.123.

²⁸⁶ en-Nuveyrî, s.282, 370.

²⁸⁷ İbn Abdizzahir, s.88; el-Makrîzî, *el-Hıtat*, II, 366; Hasan İbrahim Hasan, II, 97-98.

²⁸⁸ el-Münzirî, II, 98; en-Nuveyrî, XXVIII, 370; el-Makrîzî, *el-Hıtat*, II, 366.

²⁸⁹ el-Münzirî, III, 106; el-Makrîzî, *el-Mukfi’l-Kebir*, III, 211.

²⁹⁰ el-Münzirî, III, 271, s.643.

1-Eş-Şatıbî diye bilinen Ebu Muhammed el-Kasım b. Feyre b. Halef b. Ahmed er-Ra'inî el-Endülüsî (ö.1194)'dir.²⁹¹

2-Ğiyas b. Farıs b. Mekki b. Abdullah el-Mısırî (ö.1208), eş-Şatıbi'den sonra bu medresede kırâat ilminin öğretimine öncülük etmiş ve tedris faaliyetlerinde bulunmuştur.²⁹²

3-Ğiyas'tan sonra Ziyade b. Ümran b. Ziyade (ö.1231), bu medresede kırâat ilminde eğitim ve öğretim faaliyetlerinde bulunmuştur.²⁹³

4-Ziyade'den sonra Muhammed b. Ömer b. Yusuf el-Kurtubî (ö.1233), bu medresede kırâat ilminin öğretimini yapmıştır. Bazıları, el-Kurtubî'nin Ziyade'den sonra değil, eş-Şatıbî'den sonra bu medresede kırâat ilminin tedrisi ile uğraştığı bilgisini aktarmışsa da es-Suyûtî, el-Kurtubî'nin yaşadığı süreci ve faaliyetlerini dikkate alarak bu bilginin yanlış olduğunu belirtmiştir.²⁹⁴

5-Ali b. Abdussamet b. Muhammed b. Nekî' b. er-Rımah el-Mısırî eş-Şafii (ö.1235), daha önce belirtilen ve müderris karî'lerden olan Ğiyas b. Farıs'ten Kırâat dersini almış ve etkin öğretim faaliyetleri ile bu medresenin Kırâat ilminin öğretimine öncülük etmiştir.²⁹⁵

6-Muhammed b. Müslim b. Nebhan b. Sâlim et-Temimî el-Bağdadî el-Kufî (ö.1248), Ali b. Abdussamet'ten sonra bu medresede Kırâat ilminin müderrisliğini yapmıştır. el-Makrizî'nin belirttiğine göre Mısır'a gelen Muhammed b. Müslim, Kur'ân kırâatlerini okutmak ve öğretmek üzere bu medresede müderrislik yapmış ve buradaki faaliyetlere öncülük etmiştir.²⁹⁶

7- Osman b. Ömer b. Ebibekir b. Yunus b. el-Hacib (ö.1240), Maliki mezhebine mensup olup küçük yaşta el-Medresetu'l-Fadiliyye'de eğitim gördükten sonra Şam'a gitmiştir. Burada kaldıktan sonra 1240 yılında Kahire'ye dönerek buradaki el-Medresetu'l-Fadiliyye'de müderrislik yaparak eğitim ve öğretim faaliyetlerinde

²⁹¹ Ebu Şame, *Teracimu Ricali'l-Karneyn*, s.7; es-Subkî, *Tabakat's-Şafiiyye*, VI, 271; İbnu'l-Cezeri, II, 20; İbnu'z-Zeyyat, s.310.

²⁹² el-Münzirî, II, 162; ez-Zehebî *Târihu'l-İslâm*, II, 182; İbnu'l-Cezeri, II, 4.

²⁹³ es-Suyûtî, *Hüsnü'l-Mühadere*, I, 499; el-Münzirî, III, 315.

²⁹⁴ es-Suyûtî, *Büğyetü'l-Vu'at*, II, 116; İbnu'l-Cezeri, II, 220.

²⁹⁵ es-Suyûtî, *Hüsnü'l-Mühadere*, I, 234.

²⁹⁶ el-Makrizî, *el-Mukfî'l-Kebir*, VII, 198.

bulunmuştur. el-Isnaî'de doğan İbnu'l-Hacib, daha sonra İskenderiye'ye giderek burada vefat etmiştir.²⁹⁷

1.1.2.5. Dört Mezheb Fıkıhının Öğretimine Göre Eğitim-Öğretim Yapan Medreseler

Melik Salih Necmeddin Eyyûb tarafından Kahire'de inşa edilen ve dört mezhep fıkıhının eğitim ve öğretimine ayrılan tek medrese bulunmaktadır.

a. el-Medresetu's-Salihiyye

Doğu Büyük Köşk'ün bulunduğu yerin bir bölümünde el-Melikü's-Salih Necmeddin Ebu'l-Feth Eyyûb tarafından 1241 yılında yapımına başlanmış ve 1243 yılında yapımı tamamlanmıştır. Bu medrese, Mısır'da her dört mezhebin fıkıhına göre öğretim yapılan ilk eğitim kurumudur. Burada, her mezhebin eğitim ve öğretim faaliyetlerine ayrılmış bir eyvan (salon, derslik) olmak üzere toplam dört eyvan bulunmaktadır.²⁹⁸

Tarihi kaynaklardan edindiğimiz bilgilere baktığımızda bu medrese; “el-Medresetu's-Salihiyye”, “el-Medreseteynu's-Salihiyyeteyn” ve “el-Medarisu's-Salihiyye” şekillerinde isimlendirildiğini görmekteyiz.²⁹⁹ Ancak bu medresenin yapısı, yapım şekli ve yapılan faaliyetlerine baktığımızda her bir isimlendirmenin haklı gerekçesi olduğunu görmekteyiz. Zira bu medresenin, bağımsız ve tek bir yapıda olduğundan tekli bir ifade ile kendisine “el-Medresetu's-Salihiyye” denilmiştir. Güney ve Kuzey olmak üzere iki bölümden oluşup her bir bölümün de içinde ikişer mezhebi kapsayan ikişer eyvanı olduğundan (Güney bölümünde, Hanefi ve Hanbelî eyvanları; Kuzey bölümünde, Maliki ve Şafii eyvanları) ikili ifade ile kendisine “el-Medreseteynu's-Salihiyyeteyn” isimlendirilmesi yapılmıştır. Her dört mezhebin öğretimini kapsadığı için çoğul ifadeyle kendisine “el-Medarisu's-Salihiyye” denilmiştir.³⁰⁰

²⁹⁷ es-Suyûtî, *Büğyetü'l-Vu'at*, II, 133; İbnu'l-Cezeri, I, 508.

²⁹⁸ el-Makrîzî, *el-Hutat*, II, 374; el-Makrîzî, *es-Süluk li Ma'rifeti Düveli'l-Müluk*, (tsh. Muhammed Mustafa Ziyade), Matbaatu Darü'l-Kütübü'l-Mısriyye, Kahire 1934, I, 1.Böl., s.38; İbn İyas, I,1.Böl, s.338; İbn Abdizzahir, s.85.

²⁹⁹ İbn Dakmak, *el-Cevherü's-Semin*, II, 37.

³⁰⁰ Ahmed Fikri, *Mesacidü'l-Kahire ve Medarisiha*, II, 67, 68; Ebu Ahmed, Mahmud Fereğli, *ed-Delilü'l-Mûciz Ehemmu'l-Âsarı'l-İslamiyye ve'l-Kıbtıyye*, (1.bs.), Kahire 1991, s.198.

Bu medrese, her dört mezhebin tedrisatını içermesi bakımından kendisinden önce 1233 yılında Bağdat'ta inşa edilen "el-Medresetü'l-Müstansiriyye"ye benzemektedir. Ancak el-Medresetü's-Salihiyye'de her mezhep için ayrı bir eyvan (salon, dersane)ın bulunması, onu bu bakımdan el-Medresetü'l-Müstansiriyye'den ayırmaktadır.³⁰¹

Güçlü bir çalışmayı gerektiren bu medresenin makul zamanda yapılması için gereken imkânları oluşturmaya çalışan el-Melikü's-Salih Necmeddin, Haçlı savaşlarında edinen çok sayıda Fransız esirlerini de bu medresenin yapımında çalıştırmıştır.³⁰² Ancak araştırmacılar bu kadar ilme önem veren ve bu ilmi müessesenin oluşturmaya her türlü imkânı seferber etmesinden geri durmayan el-Melikü's-Salih'in ilmi araştırmaya ve kitap incelemeye değil, sadece ulema ve talebe meclislerinde bulunmasına ve bunlara ücret tayin edilmesine önem vermesini garipsemişlerdir. Nitekim en-Nevirî'nin belirttiğine göre el-Melikü's-Salih de daha sonra geniş kapsamlı ilmi inceleme ve araştırma yeri yapmadığına pişman olmuştur.³⁰³ Böylece el-Melikü's-Salih, ilme ve âlimlere her halukarda önem vermiştir. Zira 1240'ın sonlarında Şam'dan Mısır'a gelen İzzüddin b. Abdüsselam es-Selmî (ö.1262), el-Melikü's-Salih tarafından Mısır'a kadı yapılmış ve Amr b. As Camisi'nde hutbe okumuştur. 1243 yılında yapımı tamamlanan bu medresenin Şafii bölümün mezhep fıkıhının öğretim görevi ve sorumluluğu, el-Melikü's-Salih tarafından İzzüddin b. Abdüsselam'a verilmiştir.³⁰⁴ Aşağıda belitilen müderrisler bu medresede müderrislik yaparak İzzüddin b. Abdisselam'a yardımcı olmuşlardır:

1-Muhammed b. Abdülmelik el-Kadi (ö.1258), bu medresenin öğretim faaliyetlerinde İbu Abdisselam'a yardımcı olmuştur.³⁰⁵

2-Yusuf b. Hasan es-Sencarî, Eyyûbi döneminde bir müddet bu medresede Şafii fıkıhında Şafiilere müderrislik yaparak İbu Abdisselam'a yardımcı olmuştur.³⁰⁶

³⁰¹ Hasan Emin, *el-medresetü'l-Müstensiriyye*, Matbaatu Şefik. Kahire 1960, s.122; Ğanime Muhammed Abdurrahim, s.91; Naci Ma'aruf, *Tarihu Ulemâi'l-Müstensiriyye*, Darü's- Ş'ab, Kahire 1975, I, 30; Abdulğani Mahmud Abdul 'atî, s.84.

³⁰² el-Makrîzî, *es-Süluk*, I, 2. Böl., s.305.

³⁰³ en-Nuveyrî, XXIX, 281.

³⁰⁴ es-Subkî, *Tabakat's-Şafiiyye*, VIII, 209; el-'Aynî, s.339; el-'Askalânî, Şihâbuddîn Ahmed b. 'Alî İbnu'l-Hacer, *Refu'l-Eser 'an Küdatı Mısır*, (thk. Hamîd Abulmecid, Muhammed el-Mehdi Ebu Sene, Muhammed İsmail), el-Matbaatu'l-Emiriyye, Kahire 1957, s.353.

³⁰⁵ es-Subkî, *Tabakat's-Şafiiyye*, VIII, 105.

³⁰⁶ el-Yûnînî, II, 335.

Bu medresenin Şafii kolu dışında diğer mezhep kollarında görev yapan müderrislerle ilgili bu örneğin dışında herhangi bir bilgiye rastlayamamaktayız. el-Kadi Şemsüddin Ebubekir Muhammed b. el-‘İmad İbrahim b. Abdulvahid el-Makdisî, ilk kez bu medresenin Hanbeli bölümünde 1206–1277 tarihlerinde müderrislik yapmıştır.³⁰⁷

O halde yukarıda belirtilen bilgiler doğrultusunda el-Medresetu’s-Salihiyye, her biri bir mezhep fıkıhına mahsus olmak üzere kendi içinde dört dersliğe sahiptir. Bu dersliklerin her birinde ilgili fıkıh kaynaklarıyla o mezhebin fıkıh âlimleri tarafından mahsus mezhep fıkıhının eğitim ve öğretimi yapılmaktadır.

1.1.2.6. Fıkhi Mezhebi Bilinmeyen Medreseler

Sayıları dört olan bu medreselerden biri İskenderiye’de, diğer üçü de Kahire’de bulunmaktadır.

Eğitim ve öğretim faaliyetlerinin yürütüldüğü bu medreselerin değerlendirilmesi sırasıyla aşağıda yapılmıştır:

a. Medresetu’l-Muazzem Turan Şah

el-Makrizî’nin belirttiğine göre, Sultan Selahaddin, 1181 yılında İskenderiye’yi ziyaret ettiğinde 1180’ da vefat eden ve burada bulunan kardeşi el-Muazzem Turan Şah’ın mezarı üzerine bir medresenin yapımına karar vermiştir.³⁰⁸

Kaynak kitaplar, bu medresenin bulunduğu bölge ile hangi mezhep için tesis edildiği ve hangi müderrisin hangi mezhep için burada öğretim faaliyetlerinde bulunduğu bilgisini vermemişlerdir.³⁰⁹ Ancak bu medrese ile ilgili İskenderiye’de bulunan levhanın üzerinde yazılan yazılardan medresenin yapılış tarihini öğrenmekteyiz. Belirtilen levhanın yazılarında bu medreseyi yapan Sultan Selahaddin’dan övgü dolu ifadelerle söz edilirken Emirü’l-Mü’minin Ebu Said Karaca’nın hizmetinde bulunan el-Emir Isfıhsalar el-Kebir Zeynüddin Celal Ümera’nın bu medresenin yapımını 1188 yılında tamamladığından da söz edilmektedir.³¹⁰

³⁰⁷ İbu Receb, Zeynüddin Ebülferec Abdurrahman b. Şihabüddin Ahmed, *Kitabü’z-Zeyli ‘Ala Tabakati’l-Henabile*, Darü’l-Ma’rife, Beyrut 1953, II, 395; el-Makrizî, *el-Hıtat*, II, 374.

³⁰⁸ el-Makrizî, *el-Hıtat*, II, 37.

³⁰⁹ Cemalüddin eş-Şiyal, *el-İskenderiyye Topoğrafıyyetü’l-Medine*, s.242.

³¹⁰ Abdulaziz es-Seyyid Salim, *Tarihu’l-İskenderiyye ve Hadaretiha fi’l-‘Asri’l-İslami*, Müessesetü Şebabi’l-Cami’ati’l-İskenderiyye, İskenderiye, 1982, s.249.

b. Medresetu's-Sedid

Ali b. Muhammed b. Selim b. el-Kadi es-Sedid'in Kahire'nin el-Kanadil (Lambalar) Sokağında yaptığı bir medresedir. Oğlu Ahmed b. Ali b. es-Sedid, babasının medresesinde müderrislik yapmıştır.³¹¹

Bu medersenin yapılış tarihi ve ait olduğu mezhep ile ilgili kesin bilgiye rastlayamamaktayız. Ancak aşağıda belirtilen müderrislerin eğitim ve öğretim faaliyetlerinde bulunmalarının Eyyûbi dönemine tekabül ettiğinden bu medresenin Eyyûbi dönemine ait olduğunu göstermektedir.

1-Ebu Yakup Yusuf el-USuli el-Maliki (ö.1180), ölümüne kadar bu medresede müderrislik yaparak eğitim ve öğretim faaliyetlerine katılmıştır.³¹²

2-Ebü's-Sena Hamıd b. Ahmed b. Hamıd b. Ğiyas el-Ensari el-Ertahi (ö.1214), Nil Nehri kıyısında bulunan bu medresenin müderrisliğini yaptığı gibi, uzun süre başkanlığını da yapmıştır.³¹³

c. el-Medresetu's-Seyremiyye

el-Melikü'l Kamil'in emirlerinden olan el-Emir Cemaluddin Şevih b. Sayrem (ö.1238) bu medreseyi yapmıştır.

Önceden burası köle pazarı iken³¹⁴ yerine yapılan bu medrese, Ordu Komutanlığı Küçük Çarşı'nın başı ile el-Câmiu'l-Hâkimi arasında bulunmaktadır.³¹⁵

Medresenin kesin yapılış tarihi ile tahsis edildiği mezhep ve burada müderrislik yapanların bilgisine rastlayamadık.

Daha sonra bu medresenin yerine yapılan “Zaviyetu Sûku's-Sîniyye (Tepsi Çarşısı Zaviyesi)” çoğu zaman hizmet verememiştir.³¹⁶

ç. el-Medresetu'l-Mesruriyye

Emirler semtinde bulunan bu medrese,³¹⁷Fatımi dönemindeki köşkün hizmetçilerinden olan Şemsu'l-Hevas el-Mesrur'a nisbetle bu adla anılmıştır. Bu

³¹¹ el-Yunini, III, 35.

³¹² İbnu'z-Zeyyat, s.258.

³¹³ el-Münzirî, II, 221.

³¹⁴ İbn Abdizzahir, s.86.

³¹⁵ el-Makrîzî, *el-Hıtat*, II, 378.

³¹⁶ Mübarek, Ali Başa, VI, 22.

köşkteki hizmeti Selahaddin dönemine kadar devam eden el-Mesrur, Selahaddin'in hizmetinde de bulunmuştur. el-Melikü'l-Kamil'in Mısır'a saltanatı döneminde vefat eden Şemsu'l-Hevas'ın vasiyeti üzerine vefatından sonra evi medreseye dönüştürülmüştür.³¹⁸

Medresenin ait olduğu mezhep ile müderrislerinin bilgisine rastlayamadık. Bu medresenin yerinde, sonradan bir zaviye yapılmıştır.³¹⁹

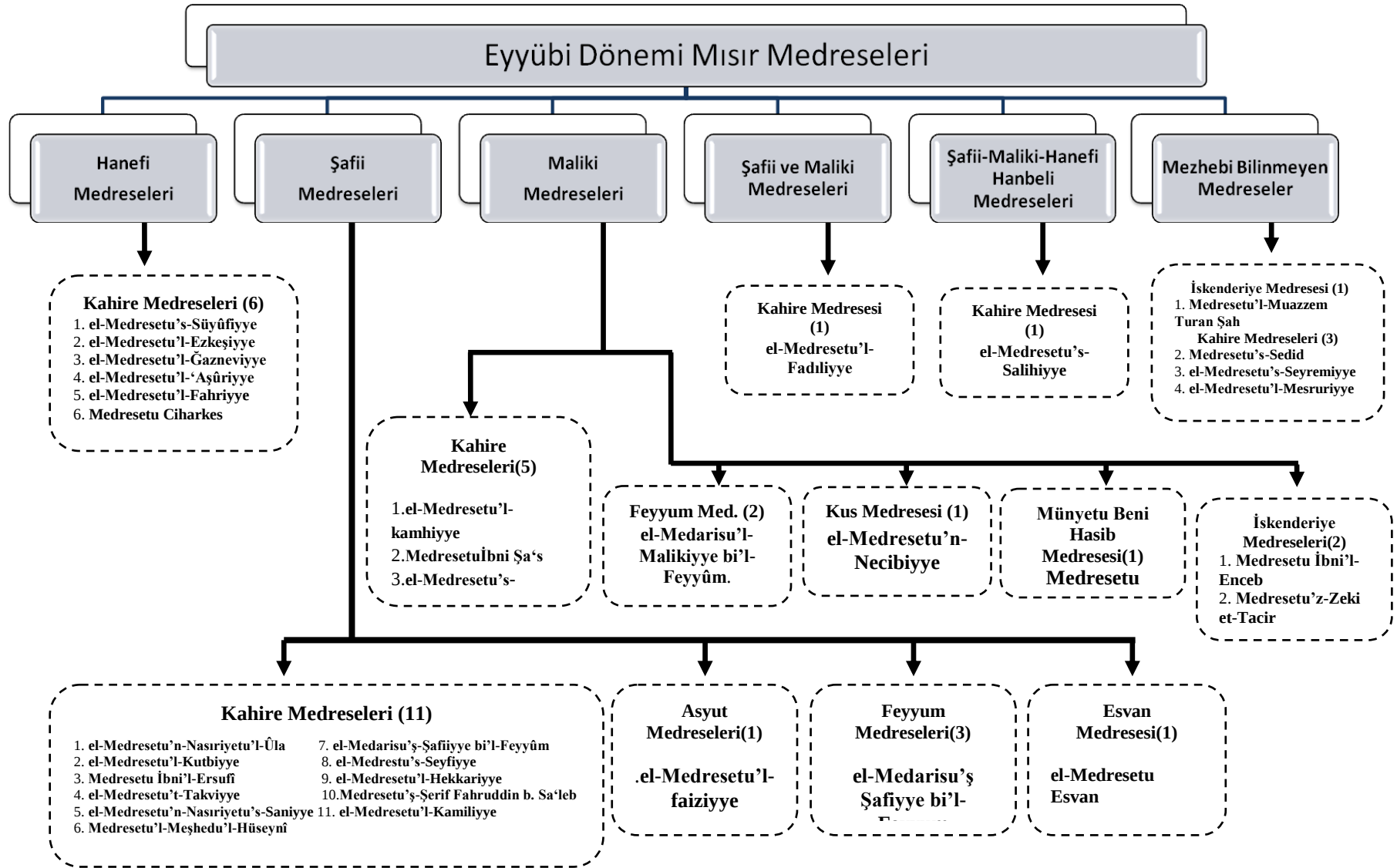
İşte yukarıda belirtildiği üzere Mısır'ın Eyyûbi medreselerinde genel olarak Sünni ilimlerin eğitim ve öğretimi yapılmaktadır. Bu ilimler de Eyyubi siyasetinin temelini oluşturduğundan medreselerde yürütülen eğitim ve öğretim faaliyetlerinin ciddiye alınarak önemsendiğini göstermektedir. Medreselerin Mısır'ın eğitim ve öğretim faaliyetlerinde önemli bir konuma ulaşması Eyyubilerle başladığı görülmektedir. Zira düzenli eğitim ve öğretim birimleri ile daha önce Nizamiye medreseleri adında Bağdat'ta kurulan medreselerin benzerleri, Eyyubiler ile ilk kez Mısır'da kurularak eğitim ve öğretim faaliyetlerinde bulunulmuştur. Burada müderrislere büyük bir önem verilerek kendi kurumlarının organizasyonu ile eğitim ve öğretim faaliyetlerinin yürütülmesi hürriyeti verilmiştir.

Eyyubi dönemi Mısır medreseleri ile ilgili yukarıda belirtilen medreselerin analizi, daha iyi anlaşılması için, aşağıda verilen tabloda gösterilmiştir.

³¹⁷ el-Kalkaşendî, III, 402; İbn Abdizzahir, 90.

³¹⁸ el-Makrîzî, *el-Hıtat*, II, 378.

³¹⁹ Mübarek, VI, 37.

1.2. MESCİTLER VE CAMİLER

İslam devletinin ilk müessesesi olan mescit, uzun süre devletin canlılığı ile iş ve işlemlerin yürütüldüğü yer olarak hizmet görmüştür. Daha sonra farklı düzeylerde oluşan tüm siyasi, ilmi ve kültürel müesseselerin kaynağını teşkil etmiştir. Böylece şefkat ve merhamet manasını ifade eden (salât) namaz ibadeti için yapılan cami ve mescitlerde, insan faydasına dayalı tüm faaliyetler yürütülmüştür.³²⁰

İslam devletinin büyüüp gelişmesine paralel olarak oluşan problemler ile hukuki süreçlerin yoğunluğu, zorunlu olarak devlet erkânında asıl görevi ibadet ve namaz olan mescitlerin sırtından bu görevin dışındaki yüklerin kaldırılması gerektiği inancını doğurmuştur. Böylece önem sırasına göre siyasi, ilmi ve kültürel açıdan bağımsız müesseseler kurulmaya başlanmıştır. Eğitim ve öğretim müesseseleri de bu önemli müesseselerdendir.³²¹ Ancak buna rağmen mescitler, Müslümanların nezdinde eğitim ve öğretimdeki konumlarını korumaya devam etmiştir. Zira mescitlerden sonra eğitim ve öğretim faaliyetlerini yerine getiren çok sayıda müesseseler oluşmasına rağmen mescitlerde ders halkaları oluşturulmuştur.³²² Mescitlerde halifeler, melikler, emirler ve valiler adına minberde hutbelerin ilanı ile cuma hutbelerinin okunması ve bunların mescide siyasi ve kültürel otoritenin yüklemesi de, mescidin eğitim ve öğretim faaliyetleri açısından diğer kurumlardan daha kapsayıcı, daha genel ve daha ikna edici olduğunu göstermiştir.³²³

İslam'ın başlangıcından itibaren Müslümanlar, ibadet yeri için secde edilen yer anlamında olan “mescit” kelimesini kullanmışlardır.³²⁴ İslam Devleti'nin alanı genişleyip İslam'a girenlerin sayısı artınca her bir şehirde birçok mescit oluşturulmuştur. Böylece mescit ve cami kelimeleri kullanılmaya başlanmıştır. Büyük topluluğu içine alan ve geniş alanı kapsayan geniş mescide Cami' veya Mescidu'l-Cami' denilmiştir. el-Makrızî'nin belirttiğine göre Hz. Ömer yerleri fethedince Basra'da

³²⁰ Hüseyin Güllüce, “Salât Kavram: Etimolojisi ve Bazı Mülâhazalar”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 23, Erzurum, 2005, s.174-175.

³²¹ Ahmed Fikri, *Mesacidü'l-Kahire* II, 145.

³²² Abdullah Devlet, *Muahidu Tezkiyetü'n-Nüfus fi Mısır fi'l-Asri'l-Eyyübi ve'l-Memluki*, Matbaatu Hasan, Kahire 1980, s.62.

³²³ İbnu'l-Hacc, Ebu Abdillâh Muhammed, *el-Medhal*, (1.bs.), el Matbaatu'l-Mısriyye bi'l-Ezher, Kahire 1348, II, 102.

³²⁴ Ebu'l-Beka el-Kefevi, Eyyüb b. Musa, *el-Külliyat*, (thk. Adnan Derviş ve Muhammed el-Mısri), Beyrut 198, s.43.

bulunan Ebu Musa el-Eş'ari'ye, Mısır'da bulunan Amr b. As'a ve Küfe'de bulunan Sa'd b. Ebi Vakkas'a mektuplar göndererek her kabile için birer ve toplumun tamamı için bir mescit oluşturup ve Cuma namazlarının bu camide yani Mescidu'l-Cami'de kılınmasını istemiştir.³²⁵ Ancak daha sonra Emeviler döneminde siyasetin belirtildiği, halifenin veya naibinin Cuma namazlarında imamlık yaptığı devletin resmi mescidine el-Mescidu'l-Cami' denilmiştir. Zira bu dönemde her emirin veya yetkilinin devleti temsil eden, halife adına hutbe okutulan ve büyük mescid olan Mescidu'l-Cami'si bulunmaktaydı.³²⁶

Mescidin İslam'daki önemi ve gereği ile ilgili aşağıda belirtildiği üzere yüce Allah (c.c.) şöyle buyurmaktadır:

“Allah'ın mescitlerini ancak Allah'a ve ahiret gününe inanan, namaza devam eden, zekâtı veren ve Allah'tan başkasından korkmayan kimseler imar eder. İşte bunların başarıya ermişlerden olmaları umulur.”³²⁷ Bu ayeti kerimesi sırrınca İslâm'ın başlangıcından itibaren mescitlerin yapımına önem verilmiştir. Dolayısıyla zahitler, mutasavvıflar, Allah'ı çok zikredenler, Allah'ı tanıyanlar, fıkıh, hadis, mantık ve kelimadan ders halkalarını oluşturanlar, nahiv, belâgat ve münazaradan ilim meclislerini oluşturanlar ile diğer ilimler için bir araya gelenler bu mescitleri yapmaktadırlar. Yine âlimler, fakihler, imamlar, edipler, zayıfa ve yabancıya güç verenler, yolda kalanlar ile miskinlerin dinlenebildikleri yeri temin etmek isteyenler, iyiliği emredenler, münkeri nehiy edenler ve hakka çağırmada seslerini yükseltenler bu mescitleri yapmaktadırlar. O halde mescitler; dindir, ahlaktır, hidayettir, ibadet için yalnız kalma yeridir, ders için medresedir, din için güçtür, dünyada izzettir ve ahirette büyük kurtuluş vesilesidir. Böylece bu amaçlar için oluşturulan bu eski İslami yapılar olan mescitlerden hiçbir zaman vazgeçilmemiştir. Diğer İslam yurtları gibi Mısır da İslam dini ile müşerref olduktan sonra mescitlerden faydalanmıştır. Özellikle Kahire'nin binlerce mescidi olmakla birlikte tescilli 660 tane mescidi bulunmuştur. Bu durumda mescitler sadece ibadet yeri olarak değil, birçok vazifeyi görmektedir. Buralarda çok sayıda ders, vaaz ve irşat halkaları oluşturulmaktadır, dini ve dünyevi toplantılar yapılmaktadır. Böylece hicri dördüncü asrın ikinci yarısından itibaren İslam âleminin doğusundan ve hicri

³²⁵ el-Makrîzî, *el-Hitât*, II, 246; Ebu Sedire, es-Seyyid Taha, *el-Hareketu'l-İlmiyye fî Cami'î Amr b. As fî 'Asrı'l-Vullât*, Daru'l-Fikri'l-Arabî, Kahire 1990, s.17.

³²⁶ Su'ad Mahir, I, 31.

³²⁷ Tevbe: 9 /18.

beşinci asırdan itibaren İslam dünyasının batısından yayılmaya başlayan medrese hareketi ile ilmi faaliyetler medreselerde yoğunluk kazanırken mescitlerde ilmi faaliyetler yine devam etmektedir.³²⁸

Eğitim ve öğretim faaliyetleri, daha önceden olduğu gibi Eyyûbiler döneminde de İslam coğrafyasında ve konumuz gereği Mısır'da sadece medreselerde yürütülmemektedir. Bu faaliyetler, başta hicri ilk üç asırda bulunan Mısır'ın en büyük iki Camisi olan Amr Camisi ile İbnu Tolun Camisi olmak üzere el- Mescidu'l-Camî' denilen Cuma camilerinde ve diğer camilerde de yürütülmektedir. Zira medreselerde olduğu gibi buralarda da sürekli ilmî ve edebî meclisler kurulmaktadır.³²⁹ Bu camilerin başlıcalarını kısaca şöyle inceleyebiliriz:

Fustat'ta bulunan Amr Mescidi (Camisi) veya Camiu'l-Atik: Bu mescid, Medine, Basra ve Kufe'den sonra İslam'da oluşturulan dördüncü Mescidu'l-Camî' olup Mısır'da yapılan ilk camidir.³³⁰ Hicri ilk üç asırdan kalan iki büyük camiden biri olup Amr b. el-As tarafından 643 yılında yaptırılmıştır. İlk yapıldığında uzunluğu 25 metre ve genişliği 15 metre iken daha sonra buraya gelen valiler ve yetkililerce burası 16 kez genişletilmiştir. Bu mescide Mescidu'n-Nasr veya Tacu'l-Mesacid de denilmiştir. Fatımi Halifesi el-'Adid ve Veziri Şaver döneminde Fustat'taki yangın sebebiyle harabeye dönen bu cami Selahaddin döneminde tamir edilmiştir.³³¹ Bu camide dini farzların ve ibadetlerin yanında büyük âlimlerin ve fakihlerin ders halkaları oluşturulmuştur. Bu cami Fustat'ta yapılan ilk cami iken el-Ezher Camisi ise Kahire'de yapılan ilk camidir. Orada yapılan tedris faaliyeti el-Ezher Camisi'nden önce gerçekleşmiştir. Amr Camisi'nde yapılan dersler, hayrına ve Allah rızası için yapılmış iken el-Ezher Camisi'nde ise, devletin teklifi ile âlimlere ücret takdir edilerek yapılmıştır. Amr Camisi'nde ders yeri "Zaviye" olarak bilinmekte iken el-Ezher Camisi'nde ise "Halka" olarak bilinmektedir. Bu farklı isimlendirmenin muhtemelen sebebi şu olmalıdır: Amr Camisi'nde imamlar, sufiler, büyük fakihler caminin belli bir zaviyesine (köşesine) geldiklerinde talebeler ve müritler etraflarında toplanmaktadırlar. Ancak el-Ezher Camisi'nde ise, müderrisler ücretli olduklarından bu camideki perdeli

³²⁸ Su 'ad Mahır, I, 18–19.

³²⁹ Ahmed Ahmed Bedevî, *Salâhuddîn el-Eyyûbi beyne Şu'arâ'i 'Asrih ve Kuttâbih*, Dâru'l-Kalem, Kahire 1960, s.29–31; el-Fakî, el-Havan Muhammed Kâmil, *el-Edeb fi'l-'Asri'l-Memlûkî*, el-Heyetu'l-Mısriyyetu'l-Âmme, Kahire 1976, s.44–45.

³³⁰ Ebu Sedire, s.18.

³³¹ el-Makrîzî, *el-Hıtat*, II, 203, 252; Ahmed Fikri, *Mesacidu'l-Kahire* II, 65, 68–69.

direkleri, oturumları için merkez seçerek bu direklerin etrafında halkalar oluşturmaktadırlar. Bu nedenle belli bir düzen ve itinaya bağlı halka şekli oluşturulan bir yerde ders faaliyeti yürütüldüğünden buranın ders yerine “Halka” denilmektedir.³³² Mısır’da 749 yılında oluşan salgından önce Amr Camisi’nde 40 ders halkası bulunmaktaydı. Fatımi Devleti döneminde el-Ezher Camisi’nde oluşturulan ders halkalarında bayanlar için ders ve vaaz halkaları bulunmaktadır. Bu görevi üstlenen ise, dönemin vaizesi Ümmü’l-Hayr el-Hicaziyye’dir. Ancak burada devam eden tedris faaliyetleri hicri dokuzuncu asırda kesintiye uğramıştır.³³³

el-Camiu’l-Ezher: Fatımi Halifesi el-Muiz Lidinillâh ve komutan Cevher es-Sicilli (Sicilya’lı) tarafından 970 yılında yapımına başlanmıştır. İki yıl sonra yapımı ve düzenlenmesi tamamlanarak Ramazan ayında namaz için ibadete açılmıştır. el-Camiu’l-Ezher, Fatımilerden günümüze devam eden ilk sanatsal yapı olmakla birlikte büyük bir eğitim kurumu olarak varlığını devam ettirmektedir.³³⁴ el-Cevher bu camide Abbasiler adına hutbe okuma uygulamasını kaldırdığı gibi Abbasileri simgeleyen siyah elbiselerin de giyinmesini yasaklayarak burada beyaz elbiselerin giyinmesini emretmiştir. Hutbede Abbasilerin yerine Hz. Ali ve ailesinden gelenlerin zikredilmesi gibi, ezanda da değişikliğe giderek “حی علی خیر العمل” ifadesinin zikredilmesini emretmiştir. Böylece 1170 yılına kadar Mısır, Hicaz, Yemen ve Şam’da Beni Abbas’a yapılan dualar kesilerek Beni Ubeyde için dualarda bulunulmuştur. Böylece el-Ezher Camisi’ndeki eğitim, mezhebi düşünceye göre oluşmuştur. Fatımi Halifesi el-Mu‘izu Lidinillah’ın son dönemleri olan 975 yılında Kadı’l-Kudat Ebu’l-Hasan Ali b. en-Nu‘man, el-Ezher Camisi’nde oturmuş ve Şia fıkıhını, babasının “Muhtasar”ından burada bulunan âlimlerin ve büyüklerin halka şeklindeki toplantılarında okumuş ve burada bulunanların isimlerini kayıt altına almıştır. Böylece el-Ezher Camisi’nde ilk ders halkası meydana gelmiştir. Ancak Eyyûbiler, kendi dönemlerinde Şia ile mücadeleleri ve Sünni mezhebi yaymaya çalışmaları üzerine, el-Ezher Camisi’nde hutbenin okunmasını iptal ederek Sünni ve Şafii mezhebine göre el-Hâkim Camisi’nde hutbenin okunmasıyla yetinmişlerdir.

³³² el-Makrîzî, *el-Hitat*, IV, 20; Su’ad Mahır, I, 71–72, 194.

³³³ Su’ad Mahır, I, 73.

³³⁴ el-Makrîzî, *el-Hitat*, IV, 49, Su’ad Mahır, I, 165–167.

el-Ezher Camisi'ni düzenli ve istikrarlı bir eğitim merkezi olarak oluşturma düşüncesini ilk ortaya atan el-Vezir Yakup b. Kels'tir. Zira bu amaçla O, 988 yılında Halife el-Aziz Billah'tan şu hususlarda izin istemiştir:

1- Sayıları 37'yi bulan bir grup fakihlerin kırâat ve ders için el-Ezher'de görevlendirilmesi.

2-Her Cuma namazından sonra ikindiye kadar olan sürede meclislerini oluşturan bu grubun başkanlığına ve halkaların düzenleyiciliğine Kadi'l-Handek el-'Ukbe Ebu Yakub'un getirilmesi.

3- Bu fakihler için erzak temin etmesi ve aylık ücretin bağlanması ile kalacak yerlerinin temini için el-Ezher'in civarında bir evin inşa edilmesi.

4- Saygının ve değerın ifadesi olarak Ramazan Bayramı'nda onları giydirip develere bindirilmesi.

Böylece Fatımilerin ilk dönemlerinden itibaren el-Ezher Camisi gerçek ilmi sıfatını kazanarak düzenli ilim merkezi olarak camia (kapsayıcı) bir ilmi hayata başlamıştır. Ciddi bir rakip olan ve Halife el-Hâkim tarafından inşa edilen Daru'l-Hikmet oluşana kadar el-Ezher'de düzenli ilim halkaları devam etmiştir. Ancak Daru'l-Hikmet oluştuğunda bu iki ilim merkezlerinin özel programları oluşmuştur. Böylece el-Ezher sadece dini kültür merkezi olurken, Daru'l-Hikmet ise Şia mezhebini yaymanın yanında lügat, tıp, riyazat (matematik), mantık, felsefe ve ilgili ilimlerin tedris merkezi olmuştur. el-Ezher, ilmi konumunun yanında özel ve resmi bir konuma sahiptir. Kadi'l-Kudat (Baş kadı) belli günlerde burada oturmakta, genel değerlendirmeleri yapmakta ve burada çoğu ihtilaflı olmak üzere meselelerle ilgili hükmi meclisleri oluşturmaktadır. Eyyûbiler Dönemi'nde Mısır'da başlatılan medrese hareketi ile hicri yedinci ve sekizinci asırlarda el-Ezher benzeri büyük bir ilmi faaliyet başlamış ve onunla büyük bir rekabete girilmiştir. Medreselere büyük üstatlar cezp ettirildikleri gibi her taraftan talebeler de buralara cezp ettirilmiştir. Fatimi yöneticilerince önemsenen, her türlü imkânlarla donatılan, ilmi harekette zirveye ulaşan ve adeta Şia mezhep eğitim merkezi konumuna gelen el-Ezher Camisi, hicri altıncı asrın sonundan itibaren yani Fatımilerin düşmesi ve Eyyûbilerin işbaşına gelmesi ile bu özelliğinden dolayı, Eyyubi yöneticilerince önemsenmemiş ve bazı imkânlar ile dini faaliyetlerden yoksun bırakılmıştır. Böylece el-Ezher yaklaşık yüzyıla yakın uzun bir gevşeklik dönemi yaşamıştır. Adeta kendi haline bırakılan el-Ezher özgür bir cami konumuna gelip burada

akli ve dini ilimlerin tedrisi yapılmıştır. Bu dönemde el-Ezher üstadları arasında tıp, felsefe ve mantık dersleri veren Abdullatif el-Bağdadî gibi bir üstad bulunmuştur. Fakat burada dini vasıf ağırlık kazanmıştır. Dolayısıyla el-Ezher’de bulunan ders alanlarının genişliği ve çeşitlerinin çokluğu nedeniyle daima burada öğrenci bulunmuştur. Zira burası bu dönemde medreseler gibi özel durumlarla sınırlı olmayıp her mezhepten talebelere açıktır, burada dini, lügavi ve diğer ilimlerin tedrisi yapılmıştır. Diğer taraftan buraya dışarıdan talebeler gelip bir kısmı buranın revaklarında kalmaktadır. Ancak 14. asrın sonu ile 15. asrın başında (Memluklar Dönemi) devletçe önemsenen el-Ezher Camisi’nde ilmi hareket tekrar zirveye ulaşmıştır.³³⁵

O halde, el-Ezher Camisi, namaz ibadeti ile faaliyete başlarken daha sonra Şia Mezhebine göre ilmi tedrisatın da merkezi olmuştur. Ancak Eyyûbilerin Kadı’l-Kudat’ı Sadruddin b. Dırbas’ın, bir şehirde ancak bir mescitte Cuma namazı kılınabileceği fetvası üzerine, el-Ezher Camisi’nin yerine el-Hâkim Camisi buna tahsis edilmiştir. Cuma namazlarının dışında tutulması ve Selahaddin’in vakıflarından mahrum bırakılması ile el-Ezher Camisi önemsizleştirilmiştir. Eyyubiler döneminde bu camideki eğitim ve öğretim faaliyetleri serbest ve yasak arası bir konumda bulunmuştur. Zira buranın dışında bulunan talebelerin sahip oldukları birçok iyilik ve ayrıcalıklar, burada bulunan talebeler sahip olamamışlardır.³³⁶ Ancak Eyyûbiler Dönemi’nde buradan kestirilen hutbe, el-Ezher’in el-Câmiiyyet (genel ilmi hizmet) sıfatını yok etmemiştir. Her ne kadar önceki dönem konumunda değilse de Abdullatif el-Bağdadî gibi mücadeleci âlimler bu dönemde burada ilmi faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Zira Abdullatif el-Bağdadî Mısır’a geldiğinde (1183) Sultan Selahaddin’in oğlu el-Melikü’l-Aziz’in 1199 yılında vefatına kadar burada eğitim ve öğretim faaliyetlerine devam etmiştir. Dolayısıyla içindeki ilmi faaliyetler tamamıyla durmamış olup burası ilim merkezi olmaya devam etmiştir.³³⁷

İbnu Tolun Camisi: Zamanın etkilerine karşın asırlarca ilk yapı şekliyle ferah ve geniş bir şekilde varlığını kuruyabilmiştir. Bu nedenle bu mescit, Mısır’da bulunan ve varlığını devam ettiren mescitlerin en kıdemlisi, eser olarak en kıymetlisi sayılmıştır.

³³⁵ Su ‘ad Mahır, I, 168, 178.

³³⁶ el-Makrîzî, *el-Hitat*, II, 366; Mahmud, Mustafa, s.272-273; Kehhale, Ömer Rıza, *A’lamu’n-Nisa fi ‘Aleml’-Arab ve’l-İslam*, Müessesetu’r-Risale, Beyrut ts. I, s.172-173; Şeşen, *Selahaddi Eyyûbi ve Devlet*, s.418.

³³⁷ Su ‘ad Mahır, I, 165, 167.

Ahmed b.Tolun, kimisine göre 867’de, kimisine göre 868’de ve kimisine göre de 863’te bu caminin yapımına başlamıştır.³³⁸ Ancak bu mescidin bitiş tarihi ile ilgili tereddüt yaşanmamaktadır. Zira bu mescidin direklerinden birisinin üstünde şu yazı bulunmaktadır: “Burası Ebu’l-Abbas Ahmed b.Tolun tarafından Allah rızası için Müslüman cemaati için 869 yılında bitirilmiştir.”³³⁹ Fatımi Halifesi el-Müstansir’in dönemine kadar ilmi faaliyetlerin merkezi olarak devam ederken bu dönemde yaşanan kıtlık ve yokluk sebebiyle harabeye dönen bu cami ancak Memluk Sultani Lâçin tarafından tamir edilebilmiştir.³⁴⁰

el-Hâkim Mescidi: Fatımilerin ikinci halifesi olan el-Aziz Billah, bu mescidi yapmaya başlamış ve burada ilk hutbeyi okuyarak halka Cuma namazını kıldırmıştır. el-Aziz’in vefatı üzerine yapımı tamamlanamayan bu cami, yerine geçen oğlu el-Hâkimu bi Emrillah’ın yapımı için 997’de verdiği talimatla 1017’de tamamlanmıştır. el-Hâkim Mescidi, önceleri Camiu’l-Hutbe, Camiu’l-Envar ve el-Camiu’l-Cedid olarak biliniyorken günümüzde el-Camiu’l-Hâkim olarak bilinmektedir.³⁴¹

el-Camiu’z-Zafırı: Seyfeddin el-Âmidi, Kahire’de bu camide müderrislik yapmıştır.³⁴²

Kellâse Câmisi: Kadı’l-Fadıl, burada bir hadis halkası tesis etmiş ve burası için vakıf kurmuştur.³⁴³

Yukarıda birkaç ünlü örnek mescit ve camilerde belirtildiği gibi, buralarda âlimlerin oluşturdukları ilim halkaları mevcuttu. Bu âlimler ya karşılıksız ya da vakıftan ücretleri karşılanmak üzere ilmi faaliyetlere devam etmişlerdir.

Fatımiler Şia Mezhebini yaymak için el-Ezher, Ahmet b. Tolun ve Amr b. As Camilerini merkez yapmışlardır. Buraların başkanlığına “Dai’d-Du‘at” diye nitelendirilen bir şahıs tayin edilmişken diğer İslam şehirlerinde bu faaliyetleri yürütmek üzere buna bağlı 12 temsilci ve bir başkan yardımcısı görevlendirilmiştir. Bu dönemin hâkimleri de bu faaliyetlere bağlı olarak Şia mezhebine göre hüküm

³³⁸ el-Makrîzî, *el-Hitat*, II, 267.

³³⁹ Mahmud Akkuş, *Tarihu’l-Vasfi’l-Camiut’-Tolunî*, Daru’l-Kütübi’l-Mısriyye, Kahire 1927, s.22–24; Ahmed Fikri, *Mesacidu’l-Kahire* II, 101–104.

³⁴⁰ el-Makrîzî, *el-Hitat*, II, 366.

³⁴¹ Su ‘ad Mahır, I, 228, 235.

³⁴² Su ‘ad MahırI, s.235.

³⁴³ Şeşen, *Selahaddi Eyyûbi ve Devlet*, s.329.

vermişlerdir.³⁴⁴ Ancak 1171 yılında Mısır'ın hâkimiyeti Eyyûbilere geçince bunlar da Sünni mezhebine önem vererek Şia mezhebi ile mücadele etmişlerdir. Böylece yukarıda belirtildiği üzere Şia mezhep eğitiminin merkezi sayılan el-Ezher Camisi önemsizleştirilmeye çalışılmış ve bu durum yüz yıla yakın bir süre devam etmiştir.³⁴⁵ Böylece daha önce Fatımi devletinin mezhebi olan Şia'nın İmamiye grubuna göre şekillenen bu Şia Camisi, Sünni Camisi haline getirilmeye çalışılmıştır.³⁴⁶

Fatımi halifeleri Mısır'ın en önemli camilerinde şu geleneği uygulamışlardır: Ramazan ayının başında ekipleriyle hilali (ay) görmekle uğraştıklarından bu ayın ilk cumasında istirahat ederlerken ikinci Cuma namazlarını el-Hâkim Camisi'nde, üçüncüsünü el-Ezher Camisi'nde kılarlarken dördüncüsünü Amr Camisi'nde kılmaktadırlar. Fatımilerden itibaren Ramazan ayının son cumasının burada kılınması halifeler, sultanlar, valiler ve emirlerce gelenek haline getirilmiş ve 1952'ye kadar devam etmiştir.³⁴⁷ Bu camiler gibi dini ve ilmi amaçlar etrafında birleşen İskenderiye'nin en meşhur Camileri ise şunlardır:

1-Camiu'l-Attarin: Bazı tarihçilere göre bu cami, Abbasi halifesi Halife el-Mustansır'ın veziri Bedru'l-Cemali'nin yaptığı bir camidir. Sahih görüşe göre bu cami daha önceden bulunan bir kilisenin yıkıntısı üzerine yapılmıştır. Ancak Bedru'l-Cemali, 1185'te İskenderiye'yi ziyaret ettiğinde belirtilen camiye yıkık görünce şehrin insanlarından toplanan mallarla caminin yenilenmesini emretmiştir. Söz konusu cami, Bedru'l-Cemali tarafından yenilenince, Fatımilerin elinden çıkıp Selahaddin'in eline geçene kadar Cuma Camisi olarak kullanılmıştır. Ancak Sultan Selahaddin İskenderiye'yi ele geçirince, burada yeni bir cami yaptırıp hutbeyi Camiu'l-Attarin'den bu camiye nakletmiştir.³⁴⁸

2-Mescidu Ebi Bekir et-Tertuşi: Fatımi Devleti'nin hilafetinde ve el-Me'mun el-Betaihî'nin vezaretinde deniz kıyısında yapılan bir mescittir. et-Tertuşi, 1124 yılında İskenderiye'den Kahire'ye geldiğinde el-Vezir el-Me'mun el-Betaihî'yi ziyaret edip onun adına yazdığı "Siracu'l-Mulûk" adındaki kitabını kendisine takdim etmiştir. Vezir

³⁴⁴ el-Makrîzî, *el-Hitat*, II, 286; İbn Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, IX, 81; Su'ad Mahır, I, 213.

³⁴⁵ Su'ad Mahır, I, 199.

³⁴⁶ İbn Vasil, *Müferricu'l-Kurûb*, II, 54-55; el-Keylânî, Macid 'Ursân, *Hâkezâ Zehere Ceylu Selahaddin ve Hâkezâ 'Âddetu'l-Kudüs*, el- Ma'hedu'l-'Âlemî li'l-Fikri'l-İslamî, Herndon-Virginia, ABD, 1994, s.264.

³⁴⁷ Su'ad Mahır, I, 76.

³⁴⁸ eş-Şiyal, Cemalüddin, *Trarihu Medineti'l-İskenderiyye*, s.41-42.

de kendisine ikramda bulunup onu giydirmiştir. Daha sonra vedalaşmaya gelen et-Tertoşi, vezire denizin kıyısında Cuma Camisini inşa etmek istediğini söylemiştir. O da İskenderiye kadısına bu duruma izin vermesi ve devlet imkânlarıyla söz konusu caminin yapımının tamamlanması için yazı yazmıştır. Böylece bu caminin yapımı gerçekleşmiştir.³⁴⁹

3-Mescidu'l-Mu'temin Ebu'l-Me'mun el-Betâihî: Ebu Bekir et-Tertuşi'nin mescidinden kısa bir süre sonra el-Vezir el-Me'mun el-Betâihî'nin kardeşi el-Mu'temin Sultanu'l-Mülûk Nizamüddin tarafından yaptırılmıştır. Bu mescit, onun talimatıyla 1125 yılında veya sonrasında İskenderiye ve deniz işlerinden sorumlu bir vali tarafından burada kaldığı süre içerisinde yapılmıştır.³⁵⁰

1.3. KÜTÜPHANELER

İslam'ın önemli eğitim kurumlarından biri de kütüphanelerdir. Eyyubilerin miras aldıkları Kütüphanelere olan ihtiyaç şöyle başlamıştır: İnsanların kitap sevgisi ve bu kitaplardan bilgi edinme arzusu, kitaba saygıyı ve kitaptan anlamayı zorunlu kılmıştır. Kitaplara arzu artınca kitap evleri veya kütüphaneler oluşturulmuştur. Muallimsiz, kitapları anlamamanın ve onlardan yararlanmanın zorluğu anlaşıncı kütüphane sahipleri bazı zamanlarda buralarda birçok muallim bulundurmaya önem vermişlerdir.³⁵¹

Eyyûbi dönemi Mısır kütüphanelerinden bahsetmeden önce İslam dünyasındaki kütüphanelerin genel sürecini ve dolayısıyla gelişme gösteren Mısır kütüphanelerini değerlendireceğiz.

Kitabî bir dinin mensubu olan Müslümanların çok değer verdikleri kitapların sayısı artınca önceleri bu kitapları sandıklarda korumuşlardır. Nitekim Ahmet b. Farıs b. Zekeri Ebu Hüseyin en-Nahvî (ö.1005), Kazvin şehrinde sandığın içinde bulunan kitapları 972 yılında sandığıyla camiye vakfetmiştir.³⁵² Daha sonra İslam dünyasında sandıklarda saklanan kitaplar “Daru'l-Kütüb” adıyla kurulan kütüphanelerde yer almaya başlamıştır. Kütüphaneler bazen hapishaneler olarak kullanıldığında yine tutuklular için kitap okuma ve buradaki ilimlerden istifade etme yeri olmuştur. Nitekim Ebu Salt

³⁴⁹ eş-Şiyal, *Tarihu Medineti'l-İskenderiyye*, s.42-43.

³⁵⁰ eş-Şiyal, *Tarihu Medineti'l-İskenderiyye*, s.43.

³⁵¹ Sellâm, *Eymen Şâhin*, s.25.

³⁵² el-Kazvinî, Abdülkerim b. Muhammed er-Rafîi, *et-Tedvin fî Ahbari Kazvin*, (thk. Azizullah el-Attaridi), Darü'l-Kütübî'l-İlmiye, Beyrut 1987, II, 215.

Ümeyye b. Abdulaziz el-Şiblî (ö. 1126), Mısır'daki kütüphanede geçirdiği yirmi yıllık hapis sürecinde birçok ilim alanlarında, özellikle felsefe ve tıp ilmelerinde bir uzman olarak yetişmiştir.³⁵³ İslam dünyasının ilk kütüphanesi Büveyhi hükümdarı Adududdevle (949–983) döneminde Basra'da kurulan “Daru'l-Kütüb"dür.³⁵⁴ Zaman zaman çıkan yangınlarla burada bulunan pek çok değerli kitap yok olmuştur. Nitekim 1090 yılında Basra'ya gelen ve mehdi olduğunu iddia eden Tilkâ adındaki şahsın çıkardığı fitneler esnasında oluşan yangında İslam âlemindeki bu ilk kütüphane yanmıştır.³⁵⁵ İslam dünyasının en görkemli başkentlerinden biri olan Bağdat, kütüphane açısından merkezi bir konumdaydı. Burada yüzden fazla kitap satıcısının yanında birçok kitap çoğaltılmıştır. Aynı zamanda Bağdat'ın birçok camisinde de kütüphane mevcuttu. Moğollar, Bağdat'ı yıkıp yaktıklarında şehirde genel hizmet veren 36 adet umumi kütüphane bulunmaktaydı.³⁵⁶

Makrizi'nin belirttiğine göre, Fatımiler döneminde önemli kültür merkezlerinden biri olan Kahire'de, yalnızca saray içerisinde her biri toplam on sekiz bin kitabı barındıran ve bütün ilim dallarına ait kitapları ihtiva eden kırk tane kütüphane vardı. Kahire'deki hastanenin toplantı salonunun duvarlarını kaplayan raflarda bulunan kitaplardan oluşan büyük bir kütüphane mevcuttu.³⁵⁷

Yukarıda belirtilen merkezlerde faaliyet gösteren ve umuma hizmet eden bu kütüphaneler, Eyyûbiler döneminde Mısır'da ve birçok yerde yaygınlık kazanmaya devam etmiştir. Umuma açık büyük hacimli bu kütüphanelerin yanında cami ve medreselerin de kütüphaneleri bulunmuştur. Bunun yanında her âlimin kendisine ait kütüphanesinin bulunması da gelenek haline gelmiştir. Bu kütüphanelerin faaliyetleri ile eğitim ve öğretime katkıları aşağıda değerlendirilmiştir.

Cami kütüphaneleri: İbadetle birlikte önemli eğitim ve öğretim merkezleri olduklarından cami ve mescitlerde daima âlim, talebe ve kitap bulunmuştur. Her zaman eğitim ve öğretim faaliyetlerinde kullanılan cami ve mescitlerin en önemli eğitim

³⁵³ et-Tilmisanî, Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. Yahya Ebu'l-Abbas el-Mukrî, *Nefhu't-Tayyib min Ğasni'l-Endelusi'r-Ratib*, (thk. İhsan Abbas), Daru Sadr, Beyrut 1968, II, 105–106.

³⁵⁴ İbn el-Cevzî, Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed, *el-Muntazam fî Tarihi'l-Mulûk ve'l-Ümem*, (1.bs.), (thk. Muhammed Abdulkadir Ata, Mustafa Abdulkadir Ata), Daru'l-Kütübî'l-İlmiye, Beyrut 1992, XVI, 289

³⁵⁵ İbn el-Cevzî, XVI, 289.

³⁵⁶ M. Rıza Hâkimi, *İslam Bilim Tarihi*, (terc. Hüseyin Arslan), İnsan Yay. İstanbul 1999, s.118.

³⁵⁷ Makrîzî, *el-Hitat*, II, 290–291; I.s.408; Çelebi, s.144.

materyali olan kitapların da burada bulunması gerektiğinden her büyük Caminin bir kütüphanesi olmuştur. Nitekim Kahire'deki el-Hâkim Camisi'nde, Dimaşk ve Halep'teki camiler ile diğer büyük şehirlerdeki camilerde kütüphaneler bulunmuştur. Cami kütüphanelerinin oluşturulmasında, Müslümanlar arasında mevcut olan vasiyetle camilere kitap bırakma geleneğinin etkisi büyüktür.³⁵⁸ Ebu Fadl Ahmed b. Ali el-Fadl (ö.1101), Şam'daki Büyük Cami'ye bir kütüphane kadar çok sayıda kitap vakfetmiştir.³⁵⁹ Ebu Kasım Ahmed b. Muvafık el-Levrekî el-Endelusî, nahiv ve Arapçayı öğretmek üzere Şam'a geldiğinde, Aziziye Medresesi'nde kalıp burada fıkıh öğretirken diğer yandan Camisin kütüphanesinde de yöneticilik yapmıştır. Bu durum 1234 yılında Bağdat'a gidene kadar devam etmiştir.³⁶⁰ Selahaddin-i Eyyûbi çok sevdiği âlimlerden olan Ebu Said Muhammed b. Ebi 'Adât el-Mes'udî ile 1183 yılında Halep'e geldiğinde, el-Mes'udî Halep Camisi'nin vakfedilmiş kütüphanesinden kitaplar almıştır.³⁶¹ Dolayısıyla İslam coğrafyasının ve Eyyûbiler dönemi Mısır'ın Cami ve mescitlerinde talebelerin ders kitaplarının yanında herkesin yararlanabileceği kitap dolusu kütüphaneler de görülmüştür.

Medrese kütüphaneleri: Medreselerde eğitim gören, okuma, araştırma ve inceleme yapanların bu faaliyetlerini kolaylaştırmak amacıyla ilim merkezlerinden olan medreselere kütüphaneleri ilave etme düşüncesi doğmuştur. Dolayısıyla İslam dünyasının yüksek öğretim kurumları sayılan medreselerin kütüphaneleri olmuştur. İnşa edilen her medrese ile birlikte mutlaka bir kütüphane de hizmete açılmıştır. Nitekim İslam âleminin ilk medresesi sayılan ve İsmail b. Ahmed b. Esed b. Saman (ö. 907) tarafından Buhara'da inşa edilen bu medrese ile birlikte kütüphanesi de kurulmuştur.³⁶² Bağdat Nizamiye Medresesi'nin de kendisine yakışır büyük kütüphanesi bulunmuştur.³⁶³ Yine Kahire'de Kadı el-Fadıl Abdurrahim b. Ali el-Beysanî tarafından 1184 yılında evinin yakınlarında inşa edilen Fadiliyye Medresesi'nin ve diğer medreselerin de kütüphaneleri bulunmuştur. Fadiliyye Medresesi'ndeki kütüphaneye saraydaki kitaplardan bin cilt kitap getirilmiştir ve burada toplam 120 bin kitap

³⁵⁸ Adem Mez, *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti-İslam'ın Rönesansı*, (Çev.: Salih Şaban), İnsan Yay., İstanbul 2000, s.209; Makrîzî, *el-Hitat*, I, 408-409.

³⁵⁹ İbn Asakir, *Tehzibu Tarihi Dimaşk*, I, 409, 216.

³⁶⁰ Cemaluddin Ebu Hasan Ali b.Yusuf el-Kıftî, *İnbahu'r-Ruvat ' Ala Enbahu'n-Nuhut*, (1.bs.), (thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim), Mektebetu'l-'Asriye, Beyrut 2004, IV, 168.

³⁶¹ İbn Hallikân, IV, 390.

³⁶² Naci Ma'ruf, *Medresetu Kable'n-Nizamiye*, s.8.

³⁶³ İbn el-Cevzî, XVI, 304.

bulunmuştur.³⁶⁴ Ayrıca bu kütüphanede Hz. Ömer (r.a.)'ın Kur'ân nüshalarından biri bulundurulmuştur.³⁶⁵

Medreselere ait kitaplardan istenildiğinde istifade edilebilme imkânının sağlanması ve kaybolma ihtimalinin ortadan kaldırılması amacı ile genellikle bu kitapların dışarıya çıkarılması yasaklanmıştır. Yine kitapların denetim ve kontrolünü sağlamak ile kitaplardan istifade edilmesine yardımcı olmak amacıyla kütüphanelerde mutlaka bir görevli bulundurulmuştur. Nitekim Şam'daki Nasiriye Medresesi'nin kütüphanesinde aylık otuz dirhem karşılığında bir görevli bulundurulmuştur.³⁶⁶

Ribat ve hangâh kütüphaneleri: Bu tasavvufî eğitim ve öğretim kurumlarında diğer eğitim ve öğretim kurumları gibi daima kitaba ve dolayısıyla kütüphanelere ihtiyaç duyulmuştur. Yakut el-Hamevî (ö. 1229), kendi zamanında Me'muniye ribatının özel bir kütüphanenin bulunduğunu ve buranın idarecisinin Ebu'l-Me'âlî Ahmed b. Hibetullah olduğunu belirtmiştir.³⁶⁷ Ebu'l-Me'âlî Abdullah b. Ahmed el-Bezzaz (ö. 1144), Gazze yolculuğu sırasında satın aldığı çok sayıdaki kitabı, Merv'e döndüğünde, hadis ehli için kurduğu ribatındaki kütüphaneye bağışlamıştır.³⁶⁸ Yine Ebu Said Muhammed b. Abdirrahman el-Bendeî (1188), Halep'teki kütüphanelerde bulunan kitaplardan daha fazlasını Şam'daki Sumeysâtiye Hangahı'na bağışlamış ve bu kütüphanenin açılışını Sultan Selahaddin Ali b. Selahaddin yapmıştır.³⁶⁹

Özel kütüphaneler: İslâm âlimleri kitapla iç içe olduklarından kendilerine has kütüphaneler kurmuşlardır. İslam'ın ilk döneminden itibaren İslam âlimleri kitap toplama gayretine girmişlerdir. Nitekim İbnu Ammar Ebu Amr b. 'Âlâ (ö. 771)³⁷⁰, Ebu Bekir Muhammed b. Yahya b. Abdullah es-Sûlî (ö. 947),³⁷¹ İbnu Ferhî diye bilinen Muhammed b. Yakup b. Ferec (ö. 884) gibi önde gelen âlimlerin kitap dolusu birer evi bulunmuştur.³⁷² Ebu Hasan Muhammed b. Abbas b. Furat (ö. 994)'ın on sekiz sandık

³⁶⁴ Makrîzî, *el-Hitat*, II, 292.

³⁶⁵ Makrîzî, *el-Hitat*, IV, 205.

³⁶⁶ en-Nuveyrî, XXXII, 47.

³⁶⁷ el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Üdeba*, V, 45.

³⁶⁸ İbn el-Cevzî, XVIII, 40.

³⁶⁹ el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Üdeba*, V, 353.

³⁷⁰ el-Kıftî, *İnbahu'r-Ruvat*, (thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim), IV, 133; İbn el-Cevzî, VIII, 182.

³⁷¹ İbn el-Cevzî, XIV, 68.

³⁷² İbn el-Cevzî, XII, 248.

dolusu kitapları olduğu³⁷³ gibi, Meşhur tarihçi Ebu Abdullah Muhammed b. Ömer el-Vakidî'nin (ö. 823) 120 yük ağırlığında kitapları olmuştur.³⁷⁴ el-Feth b. Hakan b. Ahmed el-Kaid (ö. 823)³⁷⁵, Ahmed b. Muhammed Ebu Abbas b. 'Ukde (ö. 943)³⁷⁶, Ebu Hasan Hasan b. Osman b. Hammad er-Riyadi (ö. 856) gibi alimlerin de özel ve büyük birer kütüphanesi (Hazanetu'l-Kütüb) bulunmuştur.³⁷⁷

Selahaddin devrindeki kitap meraklıları arasında Üsame b. Münkız ile baştabibi Muvaffaüddin Es'ad b. Matran bulunmaktadır. Üsame b. Münkız'ın 4.000 ciltlik değerli kütüphanesi Frenkler tarafından yağma edilmiştir. Şüphesiz kendisi bu yağmadan sonra da kütüphane edinmiştir. Baştabip İbnu Matran ise, Kahire'den tıp ve diğer konularda eserler toplamış ve Kâtibi İbnu Cemal da onun için daima kitap istinsah etmiştir. Böylece İbnu Matran'nın topladığı 10.000 cilt civarındaki kitapları vakfederek kütüphane oluşturmuştur. Bu devrin en önemli kütüphanelerinden biri de Hama'da Takıyyüddin ve oğlu el-Melik el-Mansur tarafından kurulmuştur. Yine bu devirde yetişen ünlü kitap meraklılarından biri de daha sonra baştabip olan Mühezzebüddin el-Dahvar'dır. Dahvar, kütüphanesiyle birlikte evini tıp medresesi olarak vakfetmiştir. Ayrıca bir sonraki nesil arasında kabul ettiğimiz Yakut el-Hamevî ile Cemalüddin el-Kıftî (ö. 1248)'nin de değerli kitapları ihtiva eden kütüphaneleri bulunmuştur.³⁷⁸

İslam âlimlerinin özel kütüphaneleri o kadar hacimli ve ihtişamlıydı ki, bazıları şahsi kütüphaneleri için özel yönetici tutmak zorunda kalmıştı. Nitekim Mısır'da Ebu Abdullah Muhammed b. İshak eş-Şabestî (ö. 1008), Aziz b. Muiz'in özel kütüphanesinin yöneticisi ve gayri menkullerinin mütevellisi³⁷⁹ olduğu gibi, İbnu Nevvab diye meşhur Ebu Hasan b. Ali b. Hilal (ö. 1022) de Şiraz'da Bahauddin b. Adududdevle'nin özel kütüphanesinin yöneticisi olmuştur.³⁸⁰

Kütüphaneler sadece kitapların bulunduğu ve okunduğu yerler değildir, çoğu kez buralarda dersler de yapılmaktadır. Nitekim Ebu Hasan Ali b. Yahya b. Ebi Mansur el-Müneccim (ö. 888)'in meşhur olan Hızanetu'l-Hikme'sinde astronomi ilimlerinin tahsili

³⁷³ el-Bağdâdî, Hafız Ebubekir Ahmed b. Ali el-Hatib, *Tarihu Bağdat ve Medinetu's-Selam*, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut ts., III, 123.

³⁷⁴ el-Bağdâdî, Hafız Ebubekir, III, 5-6.

³⁷⁵ el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Üdeba*, IV, 538.

³⁷⁶ el-Bağdâdî, Hafız Ebubekir, V, 15; İbn el-Cevzî, XIV, 37; İbn'l-'İmad, IV, 180.

³⁷⁷ el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Üdeba*, III, 9.

³⁷⁸ Şeşen, *Selahaddin Eyyûbi ve Devlet*, s.334-335.

³⁷⁹ el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Üdeba*, V, 227.

³⁸⁰ el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Üdeba*, IV, 353.

yapılmıştır.³⁸¹ Bu da, kütüphanelerde yalnızca dini değil, diğer tabii ve sosyal ilimlerle ilgili kitapların da muhafaza edildiğini göstermektedir. Özel kütüphanelerde muhafaza edilen kitaplardan da dersler işlenmektedir. Nitekim İbnu Sevvar, Basra kütüphanesinde Mutezile anlayışına uygun bulunan kitaplardan kelimeler dersleri vermiştir.³⁸² Keza Ebu Muhammed Abdulgani b. Said el-Ezdî (ö. 1018), Ebu Usame Cunade el-Lugavî ve Ebu Ali el-Mukrî el-Antakî arasında Mısır'daki kütüphanede müzakere dersleri yapılmıştır.³⁸³ Böylece aynı şekilde gelişen kütüphane anlayışı Eyyubiler öncesi dönemlerde artarak devam etmiş ve Eyyûbiler için ilham kaynağı olmuştur. Zira Abbasi Halifesi el-Me'mun döneminde 830 yılında Beyt el-Hikme adında Bağdat'a kurulan ilim merkezine ilaveten değerli kitapları ihtiva eden ve ilmi faaliyet merkezi sayılan kütüphanesi bulunmuştur. Yine aynı şekilde Fatımi Halifesi el-Hâkim döneminde 995 yılında Daru'l-İlim adında Kahire'de oluşturulan ilim akademisine ilaveten birer kütüphanesi olmuştur.³⁸⁴ Fatımi devrinde Kahire'de Daru'l-İlim'den başka bir de sarayın kitap hazinesi (Hazanetu'l-Kütüb) vardı. Halife el-Aziz Billâh devrinde bu kitap sarayında 40 ayrı bölüm bulunmuştur. Bunlardan biri, "Eskilerin ilimlerine veya Ulum el-Evâile (riyazat, tabiat, felek-nücum ve felsefe)" dair kitaplara tahsis edilmiştir. Bu bölüm on sekiz bin cilt eser ihtiva etmiştir. Ancak bu kitap sarayında 1.600.000 cilt kitabın olduğu söylenmektedir. Eşle söylenebilir ki Fatımi kütüphanesindeki eserlerin çoğu Fatımiler döneminde dağılmış veya yok olmuştur. Sultan Selahaddin, kendi döneminde ancak bu kitapların 120.000–125.000 cildine ulaşabilmiştir. Kahire'deki el-Hâkim Camisi'nin, Dimaşk ve Halep'teki camiler ile medreselerin, diğer büyük şehirlerdeki cami ve medreselerin kütüphaneleri de bu kitaplardan nasiplenmiştir.³⁸⁵ Yine belirtildiği üzere Fatımi hilafetinin kaldırıldığı sırada saray kütüphanesinde 120.000 cilt civarında kitap bulunmaktaydı. Aç gözlü kitap tüccarlarının ve kitap meraklıların etkisiyle idareciler kandırılmış ve bu değerli kütüphanenin kitapları satışa çıkarılarak dağıtılmıştır. Kadı'l-Fadıl ile İmaduddin gibi kitap meraklıları, bu kütüphanenin yazmalarından aldıkları eserlerle kütüphanelerini zenginleştirmişlerdir. İmaduddin 1177 yılında Mısır'da iken belirtilen kütüphanenin değerli yazmalarından

³⁸¹ el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Üdeba*, IV, 371.

³⁸² Makdîsî, Şemsuddin Ebi Abdullah Muhammed, *Ahsenu't-Tekasim fî Ma'rifeti'l-Ekalim*, Daru Sadr, Beyrut ts., s.413.

³⁸³ İbn Hallikân, III, 223.

³⁸⁴ Tez, s.14; Seyyid, Eymen Fuad, *Daru'l-Kütübi'l-Mısriyye Tarihuha ve Tatavvuruha*, (1.bs.), el-Heyetu'l-'Amme li'l-Mektebeti'l-İskenderiyye, İskenderiyye, 1996, s.12.

³⁸⁵ Makrîzî, *el-Hitat*, I, 408–409.

sekizyüzünü satın veya hediye alarak Şam'a nakletmiştir.³⁸⁶ Fatımi saray kütüphanesinin eserlerinden çok kitap satın alanlardan biri de Kadı'l-Fadıl'ın kardeşi Abdülkerim'dir (ö.1224). Abdullatif el-Bağdadi'nin belirttiğine göre böylece onun kütüphanesinde 200.000 cilt kadar eser bulunmuştur. Kadı'l-Fadıl'ın Daru el-Hadis'inde oğlu Ahmed tarafından kurulan kütüphanesinin kitaplarının birçoğu yukarıda belirtilen kütüphanenin kitaplarından oluşmuştur.³⁸⁷

O halde İslam'ın ilk dönemlerinden itibaren Müslümanların kütüphanelere düşkünlüğü birçok tarihi kaynaktan anlaşılmaktadır. Bu kütüphaneler sadece âlimler ile kültürlü insanların evlerinin bitişiğinde mevcut değildir. Halifelerin köşklerinde çok sayıda kütüphaneler olduğu gibi mescitler, medreseler, ribatlar ve hangâhlar için de kütüphaneler belirli ve ayrıcalıklı bir bölüm olmuştur. Bunların başında, hicri üçüncü yüzyıl ile miladi dokuzuncu yüzyılın ortalarında, Ali b. Yahya b. el-Müneccim'in yaptırdığı ve "Hazânetu'l-Hikmet" adını verdiği büyük kütüphanesi gelmektedir.³⁸⁸ Farklı yerlerden bu kütüphaneye gelip ikamet edenler burada çeşitli ilimleri öğrenmişler ve buradaki kitaplardan yararlandıkları gibi Ali b. Yahya b. el-Müneccim'in malından da nasiplenmişlerdir. Dolayısıyla Medreseler oluşana kadar kütüphanelerdeki tek eksiklik buralarda muallimlerin olmayışıdır.³⁸⁹ Kütüphanelerin diğer bir döneminde ise, düzenli olmasa da kütüphanelerde muallimler bulunmuştur. Nitekim Makdisî "Ramehürmüz" şehrinden bahsederken zirvede olan iki kütüphaneden şöyle söz etmektedir: "Basra'da olduğu gibi Ramehürmüz'de de kütüphane bulunmuştur. Buralarda, okumaya ve kitaplardan not almaya gelenlere yol gösterilmiş ve insanlar buralara yönlendirilmiştir." Bundan sonra Basra'daki kütüphaneyi şöyle dile getirmektedir: "Bu kütüphane, Ramehürmüz'deki kütüphaneden şu yönlerden ayrılmaktadır:

1-Bu kütüphane Ramehürmüz'deki kütüphaneden daha büyük ve daha eskidir.

2-Burada Mu'tezile mezhebine göre Kelam ilminin tedrisini yapan bir şeyh bulunmaktadır".³⁹⁰ Dolayısıyla burada da yol göstericiler ve muallimler bulunmuştur.

³⁸⁶ Şeşen, *Selahaddin Eyyûbi ve Devlet*, s.332-333.

³⁸⁷ Şeşen, *Selahaddin Eyyûbi ve Devlet*, s.334-335.

³⁸⁸ el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Üdeba*, X V, 144.

³⁸⁹ Şelbi, Ahmed el-Havan, *et-Terbiyetü'l-İslamiyye-Nezmuha-Felsefetuha-Tarihuha*, (6. bs.), Mektebetu'n-Nehdetü'l-Mısriyye, Kahire 1978, s.140.

³⁹⁰ el-Makdisî, s.413.

Yukarıda da belirtildiği üzere İslam dünyasındaki kütüphanelerin doğuşu ile gelişme göstermesi İslam'ın her dönemi ve çevresi için aynı gerekçe ve anlayışla devam etmiştir. Bu nedenle her ne kadar Eyyûbi döneminin Mısır kütüphanelerinin detaylı ve çok sayıda örnekleri kaynaklarda belirtilmemiş ise de genel anlayış içerisinde düşündüğümüzde bu dönemin tüm gerekli kurumlarında da kütüphanelerin mevcudiyeti kaçınılmazdır. Böylece gelişmelere ve ihtiyaca bağlı olarak ilerleme kaydeden kütüphaneler süreci ilim evleri dönemine hazırlık oluşturmaktadır.

1.4. İLİM EVLERİ

İlim evleri, eğitim ve öğretime tahsis edilmiş evlerdir. Bu evler, hicret yılında Medine'de bulunan ve eğitim ve öğretimin yoğunluğundan “Daru'l-Kurrâ” diye anılan Mahreme b. Nevfel'in evine dayanmaktadır.³⁹¹ Fakat Daru'l-Kurrâ'yla ilgili “Abdullah İbnu Ümmi Mektum, Musab b. Umeyr ile birlikte Medine'ye hicret ettiklerinde burada Daru'l-Kurrâ'da bulunmuşlardır.” şeklindeki notun dışında faaliyetleri hakkında detaylı bilgi bulunmamaktadır.³⁹² Ancak isminden anlaşılacağı üzere burada daha çok Kur'ân okuma ile ezberleme faaliyeti yapılmıştır.

Şüphesiz ki ilim evlerinin oluşum aşamasından itibaren sayılarını bilmemiz mümkün olmamaktadır. Bu nedenle bizim için önemli olan bu evlerin eğitim ve öğretim kurumu şeklinde gelişerek değişim göstermesidir. Gelişme gösteren ilim evleri ise, bir sonraki aşama olan medrese aşaması için kaynaklık teşkil etmiştir.³⁹³ Böylece süreç içerisinde gelişen ve ilim merkezleri haline gelen ilim evleri, İslam'ın ilk dönemlerinden hicri on ikinci yüzyıla kadar, hemen her yerde ve özellikle Mısır Eyyûbilerinde varlığını devam ettirmiştir. Söz gelimi, Ebu Kasım Nakiyâ Bağdat'taki Daru'l-İlim'e girdiğinde İbnu Fadlan el-Mucaşî' el-Mağribî'nin soğuk kış günlerinde nahiv dersi yaptığını gördüğünü belirtmektedir.³⁹⁴ Keza Şafii fakihi olan Ebu Cuyuş Asakir b. Ali b. İsmail (ö. 1185), Kahire'de Zafirî Camisi'nin yanındaki Daru'l-İlim'de hem Arapça hem de

³⁹¹ İbn el-Esir, İzzuddin, *Usdu'l-Ğabe fi Ma'rifeti's-Sahabe*, (4.bs.), Daru't-Taayun, Kahire 1964, IV, 368; el-Kettânî, Muhammed Abdülhay, *et-Terâtibu'l-İdâriyye*, (Terc.: Ahmet Özel), İz Yayıncılık, İstanbul 1990, I, s.56.

³⁹² İbn Sa'd, Muhammed, *Tabakatu'l-Kübrâ*, Daru Sadr, Beyrut ts., IV, 205; el-Kettânî, I, 56.

³⁹³ Su'ad Mahirî, s.18.

³⁹⁴ el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Üdeba*, IV, 205.

Kur'ân derslerini vermiştir.³⁹⁵ Zira Mısır'ın da içerisinde bulunduğu İslami merkezlerde bulunan İlim Evleri, hanlar ve hangâhlarla gelişerek medreselerin oluşmasına vesile olmuştur.

Hicri dördüncü yüzyıl ve miladi onuncu yüzyılda İlim Evleri İslam âleminin her tarafına yayılarak ilmi açıdan ihtisaslaşıp düşünceyi yaymanın merkezi olmuşlardır. İslam âleminde ilmi araştırma merkezlerine eşlik eden bu evlerde, düşünce hareketleri Şii ve Sünni düşünceye ayrılmıştır. İşte bu dönemde ilim evleri Şii mezhebi ilim evleri ile Sünni mezhebi ilim evleri şeklinde ortaya çıkmıştır.³⁹⁶ Zira bu aşamada hüküm ve siyasetin dayanaklarının başında dini düşünce gelmektedir. İlmi araştırma merkezlerinin kurucuları, başarıyı artırmak amacıyla buralarda ikamet eden müderris ve diğerlerinin gerekli ihtiyaçlarını karşılamak üzere uygun vakıflar kurmuşlardır. Bu vakıfların ilk etapta Şiilerce inşa edilmesi,³⁹⁷ Sünnilerle olan mücadelelerinde ilme önem verdiklerini göstermektedir. Bu da Şii yöneticilerini, miladi onuncu yüzyılda Mısır'da Şii Fatımi Devleti'ni kuracak kadar başarıya götürmüştür. Bu ilmi gelişme aynı zamanda bizi dört Sünni mezhep arasındaki zıtlıkları düşünmeye sevk etmiştir. Bunun yansıması olarak İslam toplumunda mezhep taassup derecesinde görülmüştür. Her dört Sünni mezhebe ait medreselerin oluşturulması ve her mezhep mensuplarının ait oldukları medreselerde kendi mezheplerini yaymaya çalışmaları bu durumun doğal bir sonucudur.

O halde İlim evleri, süreç içerisinde gelişerek Daru'l-İlim olarak Daru'l-Hikmetlerle birlikte dini ilimler ile nahiv derslerinin yanında tercüme faaliyetlerinin yapıldığı yerler durumuna gelmiştir. Ancak hicri on birinci yüzyıla gelindiğinde sadece bir istisna ile ayakta kalan Daru'l-İlimler, on ikinci yüzyılda işlevlerini başta medreseler olmak üzere farklı kurumlara devrederek tamamen yok olmuştur.³⁹⁸

³⁹⁵ İbnu'l-Cezeri, I, 512; ez-Zahebî, Şemsüddin Ebu Abdullah Muhammed b.Ahmed b. Osman, *Ma'rifetu'l-Kurrâi'l-Kibar Alâ't-Tabakati ve'l-Asâr*, (thk. Muhammed Seyyid Câdü'l-Hak), Daru'l-Kütübi'l-Hadise, Kahire 1387/1967, I, 55.

³⁹⁶ Sellâm, Eymen Şâhin, s.27.

³⁹⁷ Hasan Emin, *el-Mescidu'l-Ma'hedi'l-Evvel*, s.65–66.

³⁹⁸ George Makdisi, *İslam'ın Klasik Çağında Din Hukuk Eğitimi*, (Çev. Hasan Tuncay Başoğlu), Klasik Yay., İstanbul 2007, s.281; *İslam'ın Klasik Çağında ve Hristiyan Batı'da Beşeri İlimler* (terc. Hasan Tuncay Başoğlu), Gelenek Yay. İstanbul 2004, s.306–307.

1.5. HANLAR

İslami dönemlerde, tüccar ve yabancıları misafir etmek ve barındırmak için şehir içlerinde, yollar üzerinde ve çöllerde kurulan mekânlardır. Bunlar oluşumlarından itibaren İslam'ın hemen her yerinde ve aynı zamanda Eyyûbiler dönemi ve sonrası dönemlerde Mısır'da Şehirlerde otel olarak³⁹⁹, yol kenarında ve çölde ise kervansaray olarak hizmet vermişlerdir. Ayrıca depo olarak ve içerisinde çok sayıda dükkân bulunan bir ticaret merkezi olarak da işlev görmüşlerdir. Aynı zamanda gelir getiren birer vakıf mülkü olan hanların gelirleri ile maaşlar ödenmekte ve masraflar karşılanmaktadır.⁴⁰⁰ Aynı zamanda şehir dışından gelen talebeler ile fıkıh derslerine devam edenlere hanların mescitlerinde eğitim verilmektedir.⁴⁰¹ Dışardan gelen yabancı talebeler, öğretim için hanın mescitlerine ve ilim evlerine devam ederlerken barınak olarak yine hanları kullanmaktadırlar.⁴⁰² Farklı prensipleri olan her bir hanın bağlı olduğu belli bir grup fakih ve müderris âlim vardır. Dolayısıyla fakihlerin ilim evlerine veya daru'l-ilimlerine devam eden öğrenciler de hanlarla desteklenmişlerdir ve bu vesile ile ilim evleri imkânlar açısından ileri bir dereceye ulaşmıştır⁴⁰³

Medreselerden önce kendilerinden istifade edilen hanlardan biri, Muhaddis Da'lec b. Ahmed b. Da'lec'in⁴⁰⁴ miladi onuncu yüzyılın ilk yarısında Bağdat'ta yaptığı ve Şafiilere vakfettiği handır.⁴⁰⁵ Yine Adudu'd-Devle'nin, üç bin câmi ve gureba için han yaptırdığı söylenmektedir.⁴⁰⁶ İbnu'l-Esir, Şiiler ve Sünniler arasında cereyan eden fitneden bahsederken şu olayı nakletmiştir: Miladi 1051 tarihinde Kerh ehli, Hanefî fukahanın hanına saldırıp talan etmişler, buradaki Hanefî Müderrisi Ebu Sa'id es-Serci'yi öldürmüşler, bu hanı bağlı olduğu fukahanın evleri ile yakmışlardır.⁴⁰⁷ Böylece miladi 1014'ten önce oluşturulan hanlar medreselerin oluşumundan sonra da devam etmiştir. Nitekim Mısır Eyyubi devletinde Selahaddin'in hizmetinde bulunan Mesrur'un

³⁹⁹ el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Üdeba*, X V, 76; en-Nu'aymi, II, 203.

⁴⁰⁰ George Makdisî, *Ortaçağda Yükseköğretim İslam Dünyası ve Hristiyan Batı*, (Çev.: Ali Hakan Çavuşoğlu, Hasan Tuncay Başoğlu), Gelenek Yay., İstanbul 2004, s.66.

⁴⁰¹ İbn'l-Cevzî, X V, 05; el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldan*, II, 341.

⁴⁰² el-Kazvinî, *et-Tedvin*, III, 491.

⁴⁰³ Sellâm, Eymen Şâhin, s.28.

⁴⁰⁴ ez-Zehabî, *Siyeru A'lami'n-Nübelâ*, XVI, 30.

⁴⁰⁵ el-Hemezani, Reşidü'd-Din Fadlullah, *Tekmiletü't-Tarihi't-Taberi*, (thk. Elbeyz Yusuf Ken'an), Beyrut 1961, s.72.

⁴⁰⁶ İbn'l-Cevzî, XV, 105.

⁴⁰⁷ İbnu'l-Esir, *el Kamil fi't-Tarih*, IX, 577.

biri büyük, diğeri küçük iki tane Mesrur Hanı bulunmuştur.⁴⁰⁸ Dolayısıyla mescitler ve kütüphaneler aşamalarından sonraki aşamayı oluşturan ilim evlerinin hanlarla medrese usulü barınma yerleri ile desteklendiğinden bazı araştırmacılar hanları, medreseler ile mescitler arasında en büyük aşama olduğuna inanmışlardır.⁴⁰⁹

1.6. TASAVVUF EĞİTİM KURUMLARI

Tasavvuf eğitim kurumları farklı isimlerle farklı kurumlar olarak anılırlarsa da aynı amaca hizmet etmektedirler. Hatta bu kurumlardan bazılarının birbirinin aynısı olduğunu iddia edenler olmuştur. Tasavvufi eğitim ve öğretimin yanında farklı ilimlerin öğretimini de kapsayan bu kurumlar, hangâhlar (tekkeler), zaviyeler, ribatlar ve türbeler olarak adlandırılmaktadır.

a. Hangâhlar (Tekkeler) ve Zaviyeler

Makrizi'nin belirttiğine göre miladi onuncu yüzyılı sırasında oluşumuna başlanan hangâhlar, Allah'a ibadet amacıyla yalnız kalmak için sofilerin kurdukları yerlerdir. Bilinen ve güvenilir görüş bu olmakla birlikte hangâhların miladi onuncu yüzyıldan önce belki de sofilerden önce bulunduklarına inananlar da vardır.⁴¹⁰ Zira bunlar, "hangâhların Yahudi ve Hristiyan ruhban evlerine benzediklerine"⁴¹¹, gerçekte bu müesseselerin miladi onuncu yüzyıldan önce oluştuklarına, Muhammed b. Keram'a mensup Keramiyelerin 869 yılında çok sayıda bu müesseseleri tesis ettiklerine"⁴¹² inanmışlardır.

Burada bizim için önemli olan eğitim kurumları arasında hangâhların konumunu belirlemektir. Eğitim ve öğretim amaçlı inşa edilen hangâhlar, şekil ve içerik olarak kendinden önceki kurumlardan daha ileri olup medreselerin ortaya çıkmasının hazırlık aşamasını teşkil etmektedir. İki dini eğitim kurumu olan Hangâh ile medrese dini ve medeni yapı unsurlarını içermektedir. Zira bunlar, dini yapı olan mescitten Mekke'ye

⁴⁰⁸ Metez, Edâm, III, 167-168.

⁴⁰⁹ Seyyid, Eymen Fuad, *Ebhasu Nedvetu'l-Medaris*, s.93.

⁴¹⁰ el-Makrizî, *el-Hitat*, II, 414; Mez, Adem, *el-Hadaretü'l-İslamiyye fi'l-Karni'r-Rabi'i'l-Hicri*, (4.bs.), (Arapça terc. Muhammed Abdulhadi Ebu Reyde), Daru'l-Kitabi'l-'Arabî, Beyrut 1967, II, 29.

⁴¹¹ Metez, Edâm, II, 21.

⁴¹² el-Makdisî, s.323, 356.

doğru olan kible ile minareyi aldıkları gibi medeni yapı olan yemekhaneden de iâşe ve yemekhane birimlerini almışlardır.⁴¹³

Medrese gibi Hangâh da devletçe korunduğu, müdavimlerine barınak ve aylık iâşenin temin edildiği, burada eğitim ve öğretim görevi ile vaizliği üstlenenlerin mevcut programa göre İslam hukuku ile tasavvufu öğrettikleri bilinmektedir. Ancak eğitimdeki hedeflere ulaşmada birbirinden ayrı özellikleri vardır. Böylece medreselere devam eden talebelerde, belli aşamalardaki farklı şartlara bağlılık var iken hangâhlara devam eden sofilerde ise daimi ve sabit kurallara bağlılık vardır. Zira medrese talebeleri belli aşamalardan geçmeleri gerektiğinden bunların geleceği belli maddelerle alınmış kararların tamamlanmasına bağlıdır. Bunlar, bu kararların tamamlanması sonucu mütehassıs müderrislerden her bir karar için ayrı ayrı icazet ve akademik izin almaktadırlar.⁴¹⁴

İslam devletleri, tasavvufi eğitim kurumları olan hangâhları, zaviyeleri, ribatları ve türbeleri tesis etmişler ve bunlar için vakıflar kurmuşlardır. Oluşumundan itibaren var olan hangâhlar, Eyyûbiler döneminde de Mısır'da varlığını devam ettirmiştir. Sultan Selahaddin Selahiyye hangahına tarla ve arazileri vakfetmiştir.⁴¹⁵ Buralarda başta tasavvuf olmak üzere çeşitli ilimler okutulmaktadır.⁴¹⁶ Eğitim ve öğretim müesseselerinden olan hangâhlarda ibadet, zikir ile eğitim ve öğretim yapılmaktadır. Esası saygıya ve sohbete dayanan şeyhler ile müritleri arasındaki eğitim-öğretim faaliyetleri, şeyh sohbetlerini dinlemek şeklinde gelişmektedir.⁴¹⁷

Hangâhlar, dervişlerin sohbet ve zikir için toplandıkları, bir süre ikamet ettikleri, bazen inzivaya çekildikleri mekânlardır. Burada Cuma namazı dışındaki beş vakit namaz da kılınmaktadır. Erkeklerle ait hangâhların olduğu gibi bayanlara ait de hangâhlar bulunmaktadır. Söz gelimi Şam'da kadınlara mahsus yirmi civarında hangâh ve ribat bulunmaktadır.⁴¹⁸ Yine Nureddin'in ölümünden sonra el-Melikü's-Salih'in annesi ile Sungurcak en-Nuri'nin Halep'te birer hangâh inşa ettikleri gibi Selahaddin devrinde de aynı şehirde Ömer b. Lâçin'in kızları Zümürüd Hatun ile kız kardeşi,

⁴¹³ Sellâm, Eymen Şâhin, s.32.

⁴¹⁴ Sellâm, Eymen Şâhin, s.32-33.

⁴¹⁵ Rabin İbrahim, "el-Havanik fi'l-Kuds Hilali'l-Asri'l-Osmani" , *Mecelletü'l-Camiatu'l-İslamiyye*, Külliyyetü'l-Edeb-Tarih-Camiatu'l-Kuds, XVIII(1), 2010, s.665-688.

⁴¹⁶ Şeşen, *Selahaddi Eyyûbi ve Devlet*, s.329.

⁴¹⁷ es-Sallâbî, *Selahaddin el-Eyyûbi ve Cuhuduhu*, s.352-354.

⁴¹⁸ İbn Cübeyr, *Rahletü İbni Cübeyr*, s.243-245.

kadınlar için birer hangâh kurmuşlardır. Hangâhın şekillenmesinde medresenin etkisi olmuş ve bazen medresenin işlevlerini yüklenmiştir. Burada tasavvuf eğitiminin yanında başta tefsir, hadis, fıkıh, akaid ve Arapça olmak üzere çeşitli konularda dersler verilmekte, kitaplar yazılmakta ve yazılan eserler çoğaltılmaktadır. Hangâhlar, doğuşundan itibaren ilim ve ibadet yerleri olarak İslâm'ın toplumsal yaşamında dini, sosyal ve kültürel yerler olarak devam etmişlerdir. Bunlar ilk etapta fıkıh mezhepleri ile hadis eğitim merkezleri iken sonra birçok ilimi içeren kitapları yayma kültür merkezi olarak da işlev görmüşlerdir.⁴¹⁹ Hangâh şu bölümlerden oluşmaktadır; bir bölümü zikir, ders, halvet ve mescit yerlerinden ibaret iken bir bölümü de gusül ve abdest yeri ile su kuyusundan ibarettir. Diğer bir bölümü ise hangâh şeyhinin ve burada kalanların makberlerinden ibarettir.⁴²⁰

Eyyûbiler Dönemi'nde, eğitim kurumları olan medreseler gibi hânghâhlar da önce Şam'da kurulmuştur. Bunlar arasında ilk önemli hânkhâh, Ebu'l-Kasım el-Sümeysâtî (ö.1061) tarafından Dimaşk'ta tesis edilen Sümeysâtiye Hangâhı'dır. Burası Şam mutasavvıflarının merkezidir. Hangâhların şeyhine de Şeyhu's-Şüyûh (Şeyhler şeyhi) denilmektedir.⁴²¹

Nureddin Mahmud Zengi mutasavvıflara büyük saygı göstermiş, başarılarının büyük bir kısmını onların manevi tesirine bağlamıştır. Dolayısıyla Nureddin yeni hânghâhlar inşa ederek bunlar için vakıflar kurmuştur. Eyyûbiler dâhil olmak üzere Nureddin'den sonra gelen yöneticiler bu hususta kendisini taklit etmişlerdir.⁴²²

Eyyûbilerin mutasavvıflara gösterdikleri itibarı bilen sûfiler, Sultan Selahaddin'in Mısır'da Fatîmî veziri olduğunu duyduklarında Mısır'a akın etmişlerdir. Selahaddin burada sufiler için bir merkez tesis etmiş ve 1173 yılında Fatîmîler Devri'ndeki saray ağalarından Sa'id es-Su'adâ Kanber (ö.1150)'in Kahire'deki evini hânghâha çevirip sûfilere vakfetmiştir. Bunların başına bir şeyh getirmiştir. Mısır'da ilk kurulan ve Selahiyye hangâhı adındaki bu tekkenin şeyhi, daha sonraları "Şeyhu's-Şüyûh"

⁴¹⁹ Asım Muhammed Rezek, *Hanikavatu's-Sûfiyye fî Mısır fî'l-'Asreyni'l-Eyyûbi ve'l-Memlûkî*, (1. bs.), Mektebetu Medbuli, Kahire 1998, I, 22–23; Muhammed Mutî' el-Hafız, *el-Hanikahu's-Sumeysatiye bi Dimaşk el-Medresetu's-Sufiyye*, (1.bs.), Daru'l-Beyrunî, Şam, 2006, s.12; en-Nuaymî, II, 143–144, 150–151, 178–188.

⁴²⁰ el-'Alimî, Ebu'l-Yümn el-Kadî Mücîrüddin el-Hanbelî, *el-Ünsü'l-Celil bi Tarihi'l-Kudsi ve'l-Halil*, (thk. Mahmud Kabine- Muhammed Ebu Tebane), Mektebetu Dendis, Halil-Filistin, 1998, I, 200–201; es-Sallâbî, *Selahaddin el-Eyyûbi ve Cuhuduhu*, s.353.

⁴²¹ es-Seyyid el-Baz, I, 217–218.

⁴²² en-Nuaymî, II, 139–140, 151–161.

ünvanını almıştır. Sultan Selahaddin, hangâh sufilerine günlük yiyecekler temin ettiği gibi, hangahın yakınında hamam yaptırmıştır. Hangâh sufileri, ilim ve namazla meşhur olduklarından insanlar teberra bunları ziyaret etmektedirler. Hangâhın şeyhliğini üstlenen, belli başlı ve ilmen büyük kimselerden olmuştur. Sufilerin en büyükleri burada bulunmaktadır. Cuma günleri insanların Mısır'ın farklı yerlerinden Kahire'ye gelip bunları ziyaret etmeleri adettendir. Bu insanlar, hangâh şeyhinin sufilerle birlikte Cuma günü ihtişamlı bir şekilde Cuma namazını kılmak üzere hangâhtan çıkıp el-Hâkim Camisi'ne gitmelerini izlemektedirler. Şeyhin Cuma namazına muteakip sufilerden biri yüksek sesle Kur'ân okuduktan sonra Sultan Selahaddin'e, caminin vâkıfına ve diğer Müslümanlara dua etmekte ve sufiler camiden hangâha dönmektedirler. Bu da Kahire'nin en güzel âdetlerinden sayılmaktadır.⁴²³ Selahaddin de üstadı Nureddin gibi bu müesseselere önem verip sufilerine iyilikler yapmakta, işlerinde bunlarla istişarede bulunmakta, âlimlere değer verip onlarla oturmakta ve sohbetlerinde bulunmaktadır. Cesur ve ibadet ehli olan Sultan Selahaddin'in Mısır ve Şam'da birer hangâhı bulunmuştur.⁴²⁴

Hicri dördüncü yüzyılın başlarında ortaya çıkan ve Selahaddin tarafından Mısır'da kurulan hangâh ve ribat için vakıflar oluşturulduğu gibi Fustat, Kahire ve İskenderiye gibi şehirlerde mutasavvıfların kalacakları misafirhaneler için de vakıflar tesis edilmiştir.⁴²⁵

Mutasavvıflar, Eyyûbiler dönemde birçok İslam şehirlerinde olduğu gibi Mısır'da da İslami ilimler ile tasavvufu hep iç içe işlemişlerdir. Bunun en güzel örneğini ise, Kahire'de bulunan, hem hangâh hem de medrese ismiyle anılan Aslan Hangâh Medresesi'nde görebilmekteyiz.⁴²⁶ Bu dönem ve sonraki dönemlerde mutasavvıflar hangâh ve zaviyelerde İslami ilimlerden en fazla fıkıh derslerine ağırlık verdikleri görülmektedir. Diğer hangâh ve zaviyelerin hemen hemen tamamında olduğu gibi, İsa b. Mesud b. Mansur el-Humeyri'nin (ö.1342) Mısır'daki zaviyesinde de Maliki fıkıh eğitimi verilmektedir. Yine adını kurucusu el-Emiru'l-Kebir Seyfuddin Şeyhu'dan

⁴²³ es-Seyyid el-Baz, I, 217–218.

⁴²⁴ İbn Hallikân, II, 402; Mahmud, Mustafa, s.272.

⁴²⁵ İbn Cübeyr, *Rahletu İbni Cübeyr*, s.243–245; en-Nuaymî, II, 143–144, 150–151, 178–188; es-Sellâbî, *Selahuddin el-Eyyûbi ve Cühuduhu*, s.353–354; Makrîzî, *Hitat*, IV, 280; es-Sellâbî, *Selahaddin el-Eyyûbi ve Cühuduhu*, s.356–357.

⁴²⁶ es-Subkî, *Tabakatu's-Şafiiyye*, IX, 129.

(ö.1357) alan Şeyhu Hangâhî'nda dört mezhep fıkıhının öğretildiği ve tam teşekküllü bir medreseden farksız olduğu belirtilmektedir. Burada dört mezhebin fıkıhı ve kırâat ile ilgili kitaplar okutulduğu gibi, Sahiheyne (Müslim-Buhari) ile şifâ adlı kitaplar okutulmaktadır. Emir Şeyhu, bu hangâhta yöneticilik yapacak kimse için tasavvufî eğitimle birlikte mutlaka Mısır'da Hanefî fıkıhını ders vermiş olmasını şart koşmuştur. Bunun yanında tefsir ilmini bilmesi ve kadılık yapmamış olması şartı da bulunmaktadır.⁴²⁷ Yine Abdulvahhab b. Hüseyin b. Abdulvahhab el-Mahallî (ö.1286), Mısır'da eski caminin yanında bulunan Mecidiye Zaviyesi'nde fıkıh derslerini vermiştir.⁴²⁸

Zaviye ise, kelime olarak, köşe bucak gibi anlamlara gelmektedir.⁴²⁹ Hücre, küçük oda, tekyelerin biraz küçüğü olup şehirlerin kenarlarında yapılan, tarikat mensuplarının oturup kalktığı, ayin yaptıkları yer manasında kullanılmaktadır.⁴³⁰ Sûfî tarzı dini toplantıların yapıldığı bir müessese olup cami içinde ve yakınında bulunan bir bölümdür. Burada âlim ve talebelerden ibadet edenler ile dışarıdan gelenler kalmaktadırlar. Ancak ilmi çalışmaya ve ilerlemeye bağlı olarak burası şer'î ve edebî derslerin yapıldığı ilim merkezleri durumuna gelmektedir. Nitekim Mısır'da Selahaddin-i Eyyubî devrinde çeşitli yerlerde faaliyet gösteren zaviyeler, Kahire'de Düveyretü's-Sûfiyye adındaki merkezi bir tekkeye bağlı bulunuyordu. Burası da çok zengin vakıflarla beslenmişti. Başkanlığına tayin edilen kimse Şeyhu'ş-Şüyûh ünvanını taşımakta ve diğer zaviye şeyhlerinin en üst makamını teşkil etmekte idi. Mısır'daki zaviyelerin her birine büyük ve zengin vakıflar tahsis edilmişti. Bunların önemli bir kısmı büyük ve teşkilatlı binalardan meydana gelmekte idi. Mısır'da bulunan Amr b. el-As Camisi'nde fıkıh eğitimi için sekiz zaviye bulunmaktaydı.⁴³¹ Belirttiğimiz Mısır Eyyubilerindeki ve belirteceğimiz genel anlamdaki zaviye örneklerinden anlaşıldığı gibi zaviyelerde İslami ilimlerden daha çok fıkıh derslerine ağırlık verilmektedir. Nitekim İsa b. Mesud b. Mansur el-Hümeiri (ö.1342), Mısır'daki bir zaviyede Maliki fıkıhını

⁴²⁷ İbn Tağribedî, Cemalüddin Ebu Mehasin Yusuf b.Tağribirdi el-Atabekî, *el-Menhelu's-Safî ve'l-Mustevfî Ba'de'l-Vafî*, (Arapçaya terc. Selar b. Abdullah el-Mansuri ve Talha el-Mağribî), (thk. Muhammed Muhammed Emin), Merkezi Tahkiki't-Turas, Kahire 1990, VI, 260.

⁴²⁸ es-Subkî, *Tabakatu's-Şafiiyye*, VIII, 317.

⁴²⁹ Samî, , *Kamus-ı Türki*, I, 680.

⁴³⁰ Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, MEB Yay., İstanbul 1983, III, 63.

⁴³¹ el-Makrîzî, *el-Hitat*, II, 246–256; George Makdisi, *Beşeri İlimler*, s.61.

öğretmiştir.⁴³² Ebu Hasan Ali b. Müsallim b. Muhammed es-Sülemi (ö.1138), Şam'daki Zaviyetü'l-Gazaliye'de fıkıh derslerini vermiştir.⁴³³ Şafii âlimlerinden Şerefuddin İbn Ebi Arsun Ebu Said Abdullah b. Muhammed et-Tülemi el-Mevsili (ö.1189), Şam Ümeyye Camisi'nin batısındaki Garbiye Zaviyesi'nde Şafii fıkında ders vermiştir.⁴³⁴

b. Ribatlar

Eyyûbiler döneminde Mısır dâhil İslam coğrafyasında tasavvufi eğitimin verildiği tasavvuf eğitim kurumlarından biri de ribatlardır. Ribatlar önceleri sınırlarda cihat edenlerin oturduğu bir nevi sınır karakolları ile kendi tarikatlarını ve tasavvufi görüşlerini sınır bölgelerinde yaymak isteyen şeyh ve dervişlerin kaldığı yerlerdi. Dolayısıyla tasavvufi bir muhteva içeren ribatlar hem askeri ve idari, hem de dini ve tasavvufi sahada hizmet vermekteydi.⁴³⁵ Daha sonra tamamıyla dini bir anlam kazanarak uzaktan gelen zühd ve tasavvuf ehlinin kalacakları yerler olarak kullanıldı.⁴³⁶ Fakat hangâh ile ribatın aynı şey olduklarını söyleyen İbn Cübeyr'e karşılık⁴³⁷ İbn Şeddad ile en-Nu'aymî, ikisinin birbirinden ayrı olduklarını söylemişlerdir.⁴³⁸ Dimaşk'ta ilk ribat Ebu'l-Beyân en-Nabe' b. Muhammed el-Harrâni (ö.1156) tarafından tesis edilmiştir. Bunu Esedüddin Şirkûh, Toman el-Selçuki ve Azrâ Hatun tarafından vakfedilen ribatlar takip etmiştir. Selahaddin'in babası Necmeddin Eyyûb de Bâb el-Berid yanında bir ribat inşa ettirmiştir. Selahaddin de 1187'de Akkâ ile Kudüs'ü fethedince Akkâda'ki Hospitaliler sarayının bir kısmı ile Kudüs'teki Kemâme Kilisesinin yanındaki Patrikhaneyi sûfilere ribat olarak vakfetmiştir.⁴³⁹ Hangâh ve zaviyelerde olduğu gibi bunlardan farklı düşünülemeyen ribatlarda da tasavvuf eğitiminin yanında dini ilimlerin ve özellikle fıkıh ve hadis derslerinin de yapıldığı görülmektedir. Ebu Sa'd Ahmed b. Muhammed el-Herevî el-Malinî (ö. 1021) Bağdat'ta bulunan el-Mansur Camisi'nin yanındaki Süfiye Ribatı'nda 1018 yılında hadis

⁴³² İbn Hacer el-Askalani, Şihabuddin Ahmed b. Ali, *ed-Düreru'l-Kâmine fi 'Ayni'l-Mieti's-Samine*, Daru İhyai't-Turasi'l-Arabi, Beyrut ts.,III, 211.

⁴³³ es-Subkî, *Tabakatu's-Şafiiyye*, VII, 236.

⁴³⁴ İbn Hallikân, III, 53-54.

⁴³⁵ es-Sühreverdi, Şihabuddin Ebu Hafs Ömer, *Avârifu'l-Meârif*, Beyrut 1966, s.103-117.

⁴³⁶ Makrîzî, *el-Hitat*, II, 428.

⁴³⁷ İbn Cübeyr, *Rahletu İbni Cübeyr*, s.243-250.

⁴³⁸ en-Nuaymî, II, 139-140, 151-164; İbn Şeddad, s.20-25.

⁴³⁹ Şeşen, *Selahaddi Eyyûbi ve Devlet*, s.330-331.

derslerini vermiştir.⁴⁴⁰ Hasan b. Ramazan b. Hasan el-Karmî (ö. 1345), Şam'da Nasırî Ribatı'nda hadis derslerini veren hocalardandır.⁴⁴¹

Eyyûbiler döneminde Mısır'da bulunan ribatlarda eğitim ve öğretim görenlerin edindikleri kazanımlar şunlardır: Olumlu İnsani ilişkilere sahiptirler, vakıf gibi hayır kurumlarını inşa etmeye çalışırlar, amellerini ifsada götüren etkenlerden sakınırlar. Bunlar, mahlûkatla irtibatı kesip 'Halik ve Hak olan Allah ile irtibatı sağlamakta, kesbi terk edip mevcut rızkıyla yetinmekte, başka işlere karışmaktan nefsi kurumakta, tebasından sakınmakta, gece ve gündüze ibadetle meşgul olmakta, boş vakitlerini vird (zikr) ile değerlendirmekte, namazları bekleyip gafletten uzak durmaktadırlar.⁴⁴²

c. Türbeler

Tasavvuf eğitim kurumlarından olan ve başta tasavvuf olmak üzere çeşitli ilimlerin okutulduğu türbeler⁴⁴³, Mısır'da Eyyûbilerden önce Fatımiler Dönemi'nde inşa edilmiştir. Bunlar Ehli Beyt ve Şia'nın ünlü adamlarına mahsus yapılmıştır. Gelenek olarak Alevi imamlarının türbelerinin her birine "Meşhed" denilmiştir.⁴⁴⁴ Meşhedu Seyyidetu Rukiyye (Mısır, 1155 veya 1160), Meşhedu Seyyidetu Ümmü Külsum (Mısır, 1122), Meşhedu Seyyidetu Atike (Mısır, 1121), Meşhedu Muhammed el-Ca'feri (Mısır, 1120) vb. türbeler bunun örnekleridir. Şia'nın türbelerine, insanların bulunup toplandığı yer anlamında olan "Meşhed" demelerinin sebebi ise şudur: Başta İmam Ali ve İmam Hüseyin olmak üzere Şiiler ve Sünniler teberrük amacıyla Alevi imamlarının türbelerini ziyaret edip buralarda toplandıklarından bu türbelere "Meşhed" denilmiştir. Eyyûbiler Mısır'a hâkim olduklarında insanların dikkatini Şia türbelerinden Sünni imamların türbelerine çevirmek istemişlerdir. Nitekim Selahaddin-i Eyyûbi'nin emriyle İmamı Şafii'nin mezarı yanında Şafii mezhebi için medresenin yapımından üç yıl sonra 1179-80 yılında türbesi yapılmıştır. Böylece örnek alınan bu türbeyle Eyyûbi türbelerinin birçoğu birer medreseyle irtibatlı olmuştur. Bu da türbelerin eğitimdeki

⁴⁴⁰ el-Bağdadî, Hafız Ebubekir, IV, 372; İbn Asakir, Ebu Kasım Ali b. Hasan b. Hibetullah eş-Şafî, *Tehzibu Tehzibu Tarihi Dimâşk'l-Kebir*, (3.bs.), (thk. Şeyh Abdulkadir Bedran), Daru İhyai't-Turasi'l-'Arabî, Beyrut 1987, I, 447.

⁴⁴¹ el-'Askalânî, Şihâbuddîn Ahmed b. 'Alî İbnu'l-Hacer, *ed-Dürerü'l-Kamine fi A'yani'l-Mietî's-Samine*, Daru İhyai't-Turasi'l-'Arabî, Beyrut ts, II, 16.

⁴⁴² es-Seyyid el-Baz, I, 218.

⁴⁴³ Şeşen, Selahaddin Eyyûbi ve Devlet, s.329.

⁴⁴⁴ Luveys Ma'luf el-Yesûî, *el-Müncid fi'l-Lügâti ve'l-Edebi ve'l-'Ulûm*, el-Mabaatu'l-Kasulikiyye, Beyrut 1908, s.406; Serdar Mutçalı, *Arapça-Türkçe Sözlük*, Dağarcık Yayınları, İstanbul 1995, s.459.

önemini belirtmektedir. Ancak şekilsel olarak Fatmi türbeleri yuvarlak daire şeklinde iken Eyyûbi türbeleri dörtgen şeklinde olup üzeri kubbe ile kapatılmaktadır. Dolayısıyla Sultan el-Melikü'l-Kamil'in annesi ve kimilerine göre el-Melikü'l-Kamil'in kendisi 1211 yılında İmamı Şafii'nin türbesine kubbe yapmıştır. Fatımiler dönemindeki kubbeli türbeler ise, 1010 yılında Fustat'ın güneyinde yedi kız için oluşturulan ve “el-Kubabu Sebi'l-Benat veya el-Kubabu's- Seb' ” diye anılan ve her biri üç bölümden oluşan yedi kubbelerle başlamaktadır. Bu da Mısır'ın farklı yerlerinde özellikle Fustat ve Kahire'de Ehli Beyt'in “meşâhid” diye bilinen türbeleri üzerinde kubbeler oluşturarak devam etmektedir.⁴⁴⁵ Ancak İslam âlemi, türbelerin üstlerini kubbe ile kapatma geleneğini Mısır'dan bir buçuk asır önce tanımıştır. Zira İslam'da ilk bilinen üstü kubbe ile kapalı türbe, Halife el-Mustansır için Yunan asıllı annesinin Irak'ın Samerra şehrinde 862 yılında yaptırdığı kubbeli türbesidir. Zaman içerisinde Mısır'da farklı şekiller alan bu kubbeli türbeler Memlukların son dönemine kadar devam etmiştir.⁴⁴⁶ Bazı türbelerin üzerine kubbeler yapılırken bazılarının da üzerinde mescitler yapılmaktadır. Dolayısıyla buranın mescitlerinde ibadet ile eğitim ve öğretim faaliyetleri yapılmaktadır. Kubbelerin bile duvarlarındaki nasihat, ibret, dini vaaz ve ders amaçlı levha yazıları ile eğitim ve öğretim faaliyetlerine katkı sağlamaktadır.⁴⁴⁷

İslam'da ilk bilinen kubbe örneğinin Halife el-Mustansır'ın Yunan asıllı annesinin Irak'ın Samerra şehrinde 862 yılında yaptırdığı kubbe olduğu bilgisi yukarıda belirtilmişti. Ancak bunun aksine Ahmed Abdurrezzak şu tespitlerde bulunmuştur: Emevi Halifesi Abdulmelik b. Mervan, Hz. Muhammed (s.a.v.)'in isra gecesinde ayak bastığı “es-Sahre (taş)”nın üzerine 691'de İslam'ın ilk kubbesini yapmıştır.⁴⁴⁸ Bize ulaşan bu kubbe ise İslam'da en kıdemli kubbe olarak kabul edilmektedir. Saygının ve konumunun ifadesi olarak kurulan bu kubbeyi aynı amaçla sırasıyla şu türbe kubbeleri takip etmektedir: Miladi sekizinci asrın sonlarında Halife er-Reşid, Ümmü'l-Fadıl'ın kabri üzerinde “el-Kubbetü'l-Bermekiyye” yi yaptırmıştır. Miladi dokuzuncu asrın başlarında Halife el-Me'mun, el-Reşid ile Ali b. Musa er-Rıda'nın kabirleri üzerinde

⁴⁴⁵ Ahmed Abdurrezzak, s.191–192; Su'ad Mahir, II, 11–12.

⁴⁴⁶ Su'ad Mahir, II, 10–12; A.Engin Beksaç, Eyyûbiler, *DİA*, İstanbul 1995, XII, 31–33; Ahmed Abdurrezzak Ahmed, *el-İmaratü'l-İslamiyye fi Mısır Münzü'l-Fethi'l-'Arabî Hatta Nihayrti'l-'Asrı'l-Memluki*, (1. bs.), Daru'l-Fikri'l-'Arabî, Kahire 2009, s.192; Su'ad Mahir, II, 116–117, 122–126.

⁴⁴⁷ Su'ad Mahir, II, 70–71.

⁴⁴⁸ Ahmed Abdurrezzak, s.191; Abdulaziz Salim, *Buhusun İslamiyetun fi't-Tarihi ve'l-Hadareti ve'l-Âsârı*, Daru'l-Ğarbi'l-İslami, Beyrut 1991, II, 410.

kubbe yaptırmıştır. Abbasi Halifesi el-Mustansir'in annesi tarafından vefatından sonra oğlunun defnedilebileceği yerde 862 yılında Irak'ın Samirra kentinde "el-Kubbetu's-Selibiyye" yi yaptırmıştır.⁴⁴⁹ Böylece İslam'ın farklı yerlerinde gelişen türbe kubbeleri hicri ikinci asırdan itibaren Mısır'da yaygınlaşarak devam etmiştir. Nitekim Karafe'deki es-Sedefiyyin mezarlığında kubbe sayısı 400'ü bulmuştur. Eyyûbiler, Fatimilerden miras aldıkları türbe geleneğini yukarıda belirtildiği gibi farklı şekilsel yapılarla İmamı Şafii'nin türbesinin kubbesi ile başlayıp devam etmiş ve 1250 yılında Sultan Salih Necmeddin Eyyûb'un türbesi üzerinde oluşturdukları üç bölümlü kubbe ile son bulmuştur.⁴⁵⁰ Dolayısıyla Fatimiler döneminde Mısır'da oluşturulan türbeler Şia mezhep eksenli iken Eyyûbiler döneminde oluşturulan türbeler ise, Sünni mezhep eksenli olmaktadır. Nitekim Fatimi türbelerinde Şia mezhep imamları hatırlatılmakta, Şia mezhep görüşleri canlı tutulmakta ve burada oluşturulan kubbelerde Şia mezhep düşüncesi verilmekte ve dolayısıyla bu mezhep eğitimi yapılmaktadır. Eyyûbi türbelerinde ise, buralardaki kubbelerin yanında Eyyûbi türbelerinin medreselerle irtibatlı olmaları buralardaki Sünni mezhep eğitiminin daha düzenli yapıldığını göstermektedir.

1.7. KÜTTABLAR (SIBYAN MEKTEBİ)

İslam'ın ilk döneminden itibaren özel evler, mescitler ve Küttablarda (sıbyan mektebi) devam eden çocuk eğitimi ⁴⁵¹ Mısır'da çok önemli bir geçmişe sahiptir. Milattan dört yüz yıl önce Mısır'ın çoğu köylerinde küttablara benzer mabet eğitim kurumları var iken büyük şehirlerde ise, bugünün üniversitelerine benzeyen mabet eğitim kurumları mevcuttur. (Tayyibe, Munf ve Helyapolis birer üniversite konumunda olan ibadethanelerdir).⁴⁵² Mısırlılarda çocuk eğitimi yapılırken bazı prensiplere de uyulduğu görülmektedir. Zira burada çocuk eğitiminin aileden başladığı düşüncesinin yanında her ne şekilde olursa olsun çocuklar arasında ayrımın yapılmaması gereği vurgulanmıştır. Beş yaşından itibaren mabet mekteplerine başlayan çocuk eğitiminde mektep ve ev müştereken etkili olmuştur. Zira özellikle hayatta lazım olacak şeyleri ev

⁴⁴⁹ Ahmed Abdurrezzak, s.191.

⁴⁵⁰ Ahmed Abdurrezzak, s.191–192; Su'ad Mahir, II, 11–12.

⁴⁵¹ Dağ, Mehmet, Hıfzırrahman R. Öymen, *İslâm Eğitim Tarihi*, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1974, ss.65–67.

⁴⁵² Said İsmail Ali, Sa'd Mersi Ahmed ve Mahmud Kamber, *el-Medhalu İle'l-'Ulumi't-Terbevi*, Darü'l-Kütüb, Kahire 1980, s.11.

öğretmektedir. Mısır'da eskiden beri var olan mekteplerin bir kısmı iptidai iken bir kısmı da âli mekteplerdir. İptidai mektebi bitiren çocuklardan, okuma yazma ve hesaptan yapılan imtihan sonucu kazananlar âli mekteplere girebilmektedirler. Halkın her sınıfından girebileceği bu mabet mektepleri geceli ve gündüzlü bulunmaktadır.⁴⁵³

İslam'ın hemen her bölgesinde ve her döneminde özel evler, camiler-mescitler ve mahalle mektebi dediğimiz küttablarda çocuk eğitimi yapıldığı gibi Mısır'da da bu gibi yerlerde çocuk eğitimi yapılmaktadır. Örneğin Mısır'daki Eski Cami'nin imamı olan Ebu Bekir Muhammed b. Abdullah b. Müslim (ö. 898), iyi bir nahiv âlimi iken genellikle yönetici çocuklarına nahiv dersleri vermiştir.⁴⁵⁴

İslam âleminde her ne kadar çocuklar için esas itibarıyla küttab veya mektep denilen öğretim kurumları varsa da, cami ve evleri ile medreselerde de çocuklara yönelik eğitim ve öğretim faaliyetleri yapılmaktadır. Aslında kurulan birçok medresenin yanında veya bitişiğinde genellikle yetim çocukların eğitim ve öğretimi için birer mektep de kurulmuştur. Medreselerin içinde de ayrıca çocuklar için mektep kurulduğu gibi mektebin olmadığı yerde medrese içerisinde çocuk eğitimi yapılmıştır. Örneğin Hattab olarak bilinen Osman b. Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Atiye es-Seraci (ö. 1487) Kahire'de Seyfiye Medresesi'nde gönüllü olarak çocuklara ve özellikle yetim çocuklara eğitim vermiştir. Çocuklara olan şefkatinden dolayı daha sonra yalnızca çocuklara ders vermek üzere bir medrese kurmuştur.⁴⁵⁵ Bu medresenin isminin bilinmemesi ile birlikte çocuk eğitimine mahsus olarak bilinen tek medresedir. Üst düzey yöneticiler ve zengin kimseler, kendi çocuklarının eğitim ve öğretimi için özel küttablar (mektepler) kurmuşlardır. Nitekim Emevi halifelerinden Abdulmelik b. Mervan, kendi çocukları için özel küttab kurduğu gibi, Eyyûbi meliklerden el-Melikü'l-Mansur da Kahire'de çocukları için özel küttab kurmuştur.⁴⁵⁶ Mısır'da 1294 yılında Mihrabu's-Sahabe Mescidi'nde imamlık yapan Kemaluddin Abdurrahman İbnu Kadı Muhyuddin b. Zeki aynı zamanda Babu Natikin denilen yerdeki kuttabda da görev yapmıştır. Bu da bize burada başka bir küttabın varlığının bilgisini vermektedir.⁴⁵⁷ Yine genellikle mahalle aralarında ve öğretim görevini üstlenen âlim kimselerin evlerinin

⁴⁵³ Halil Fikret, *Terbiye ve Tedris Tarihi*, (1.bs.), Devlet Matbaası, İstanbul 1930, ss. 5–24.

⁴⁵⁴ İbn'l-Cevzî, XIV, 24.

⁴⁵⁵ Şemsuddin Muhammed b. Abdurrahman b. Muhammed es-Sahâvî, *ed-Devu'l-Lami' li Ehli'l-Karni't-Tasi'*, (1.bs.), (thk. Abdullatif Hasan Abdurrahman), Darü'l-Kütübü'l-İlmiye, Beyrut 2003, V, 137.

⁴⁵⁶ İbn Kesir, *el-Bidaye*, IX, 166; el-'Askalani İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-Kamine*, I, 97.

⁴⁵⁷ İbn Kesir, *el-Bidaye*, XIII, 355.

yakınında kurulan ve genel hizmet sunan mektepler bulunmaktadır. Bu mektepler ise genellikle burada ders veren hocaların ismiyle anılmaktadır. Ebu Hüseyin İbnu Ahmed el-Halebî'nin küçükken 1066 yılında Üstad Edip Hibetullâh b. Cafer'in mektebine gittiği bilgisi mevcuttur. Yine Şam'da Şeyh Cemaluddin el-İskenderanî (ö. 1281) ile Bağdat'ta bulunan Edebiyatçı Ebu Ferec Mübarek b. Said b. Hımmamî'nin (ö. 1184) birer küttabi bulunmuştur.⁴⁵⁸ Doğrudan avamın çocuklarına ders verildiği küttablara "Mektebu'l-Âmme" denildiği gibi buranın öğretmenlerine de "Muallimu'l-Âmme" denilmiştir.⁴⁵⁹ Umumi küttablarda genellikle bulundukları bölgelerin ana dilleri öğretilirken İslam'ın bu bölgelere hâkim oluşuyla mahalli dillerin yanında küttablarda Arapça da öğretilmeye başlanmıştır. Nitekim İslam'ın hâkimiyetiyle İran'da bulunan Farisiye Mektebi'nde Farsçanın yanında Arapça da öğretilmeye başlanmıştır.⁴⁶⁰ İslami ilimlerdeki gelişmelere paralel olarak Küttablar da gelişme göstererek bu ilimlerinde de öğretim merkezi olmuştur. Bu kurumları geliştirmek üzere İslam âlemindeki yönetici ve ileri gelenler ile âlimler her fırsatta diğer kurumlar gibi kuttabları da inşa etmeye çalışmışlardır. Nitekim II. Hâkim el-Mustansır Billâh (ö. 976) pek çok cami ve medreseyi himaye etmesinin yanında 27 adet küttab açmıştır.⁴⁶¹ Burhanuddin İbrahim b. Ömer b. Ali el-Mahalli (ö. 1403), Nil Nehri'nin kıyısında inşa ettiği medresesinin hemen yanında hayrına bir mektep yaptırmıştır. Yine Nil Nehri'nin kıyısında Tacüddin Muhammed b. Selahaddin Ahmed b. Muhammed el-Harrubî (ö.1383), Harrubiye Medresesi'nin yanında sebil olarak bir mektep kurmuştur.⁴⁶² İslam'ın hâkim olduğu her yerde umumi küttabların yanında kimsesiz ve yetim çocukların eğitim ve öğretimi için küttablar kurulmuştur. Kurulmasında yönetici, âlim ve hayırseverlerin özel gayreti mevcut olan bu küttablardan biri de Fadiliyye Medresesi'nin hemen yanında yetimlere eğitim ve öğretim hizmetini veren ve onlar için kurulan küttabdır.⁴⁶³ Yine Mısır'da Sultan'ın naibi Emir Şemsuddin Karesenkar el-Mansurî, 1301 yılında inşa ettirdiği Karesenkariye Medresesi'nin yanında bir mescit, bir de yetimler için Kur'ân öğretecek

⁴⁵⁸ İbnu'l-Adim Kemaluddin Ömer b. Ahmed b. Ebi Cerade, *Büğyetü't-Taleb fi Tarihi Haleb*, (thk. Süheyl Zekar), Dimaşk, 1989, IX, 3962; İbn Kesir, *el-Bidaye*, VIII, 316; el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Üdeba*, V, 37-38.

⁴⁵⁹ George Makdisi, *Beşeri İlimler*, s.323.

⁴⁶⁰ Ebu Nuaym el Isfahânî Ahmed b. Abdullah, *Zikru Ahbari'l-Isbehan*, Darü'l-Kitabi'l-İslami, Kahire ts, I, 51.

⁴⁶¹ Muhammed Abdulhamid İsa, *Tarihu't-Ta'lim fi'l-Endülüs*, (1.bs.), Darü'l-Fikri'l-'Arabî, 1982, s.223.

⁴⁶² Makrîzî, *Hitat*, IV, 208-209.

⁴⁶³ Makrîzî, *Hitat*, IV, 205.

bir küttab yaptırmıştır.⁴⁶⁴ Ebu Mansur Kaymaz b. Abdullah ez-Zeyni (ö. 1199), Musul'a vali olduğunda 1195 yılında burada yetimler için bir mektep yaptırmış, buranın fakir talebelerinin tüm ihtiyaçlarını karşılamıştır.⁴⁶⁵ Nureddin Zengi (ö. 1173) hâkim olduğu topraklardaki pek çok yerde yetimler için mektepler açtırmış ve orada okuyan talebeler ile öğretmenlerin ihtiyaçlarını karşılamak üzere vakıflar kurmuştur.⁴⁶⁶

Küttablardaki öğretimde belli bir yaş sınırlaması yoktur. Çocuk bilgiyi alabilecek yetenek ve seviyeye sahip olduğunda velisi tarafından küttaba gönderilmektedir. Çocuğun mektebe başlatma yaşı tamamen velinin takdirine bırakılmaktadır.⁴⁶⁷ Zira her çocuğun gelişim hızı aynı yaşa bağlı olmamaktadır. Bu da fiziksel, sosyal, kültürel ve ekonomik şartların yanında kalıtım, beslenme ve sağlık durumlarına göre değişiklik gösterebilmektedir.⁴⁶⁸

Küttablardaki öğretim, İlk başlarda basit aritmetik hesaplar ve okuma-yazma ile sınırlı iken İslami dönemlerde gelişmelere ve şartlara bağlı olarak çeşitli dini ve ilmi faaliyetlerle zenginlik göstermiş (yazı, Kur'an, tecvit, hat, arapça, nahiv, lügat, tarih, şiir, aruz, mantık, matematik, hadis, müzik vb.)⁴⁶⁹, bu da çocuğun bilimsel ve manevi değerlerle yetişmesine vesile olmuştur. Dolayısıyla günümüzde değerler eğitimi ile hedeflenen, şiddetten uzak ve ruh sağlığı yerinde olan bireylerin yetiştirilmesi amaçlanmıştır.⁴⁷⁰

İslam, hemen her döneminde fırsat eşitliğine bağlı olarak başta zengin ve fakir olmak üzere hiç bir sınıf ayrımı yapmaksızın herkese eğitim imkânı sağlamış ve öğretimin tüm kademelerinde bunu teminat altına almıştır.⁴⁷¹ Nitekim daha önceki dönemlerde olduğu gibi Selahaddin-i Eyyûbi de kendi döneminde yetim çocuklara

⁴⁶⁴ Makrîzî, *Hitat*, IV, 240.

⁴⁶⁵ İbn Hallikân, IV, 83.

⁴⁶⁶ Ebu Şame, *er-Ravzeteyn fî Ahbârî'd-Devleteyn*, I, 23.

⁴⁶⁷ Yusuf Ali b. İbrahim el-'Arîni, *el-Hayatü'l-İlmiye fî'l-Endelus fî 'Asrı'l-Muvahhidin*, (1. bs.), Mektebetü'l-Melik Abdulaziz el-Amme, Riyad, 1995, s.80.

⁴⁶⁸ Eyup Şimşek, "Çocukluk Dönemi Dini Gelişim Özellikleri ve Din Eğitimi", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, IV(1), 2004, s.207-208.

⁴⁶⁹ el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udeba*, IV, 114, 453; V, 191; el-Kıftî, *İnbahu'r-Ruvat*, (thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim), II, 147-148; I, s.393; Abdulhadi Hamitu, *Hayatu'l-Kuttap ve Edebiyatü'l-Muhadara Suver min İnayeti'l-Mağrib bi'l-Ketatib ve'l-Medarisi'l-Kur'âniye*, Vizaretü'l-Evkaf ve's-Şuuni'l-İslamiye, Rabat, 2006, I, 58; İbn Hallikân, VII, 220; İbn Kuteybe Ebu Muhammed Abdullah b. Müslim, *el-Me'ârif*, (4.bs.), (thk. Servet Ukkâşe), Darü'l-Ma'rif, Kahire ts., s.549.

⁴⁷⁰ Macit Yılmaz, "Eğitim Ortamında Şiddet ve Düşündürdükleri", *EKEV Akademi Dergisi*, sayı:43, 2010, s.31-32.

⁴⁷¹ Yusuf Batar, *Empatik Din Eğitimi*, (1.bs.), Elips Kitap Yay., Ankara 2011, s.150-153.

barınma ve eğitim imkânı sağlamak için Şam'da "Belediye Yurdu" adında bir yurt tahsis etmiş ve bu yurdun zengin vakıf gelirlerinden öğretmen ihtiyaçları temin etmiştir. Yine kendisi Mısır'da yetim çocuklar için "İmarethaneler" yaptırıp buralarda bu çocuklara Kur'ân derslerini öğretmek için öğretmenler tayin etmiş ve bunların bütün ihtiyaçlarını karşılamak üzere maddi tahsisatta bulunmuştur. el-Kadı el-Fadl da yetim mekteplerinin eğitim ve öğretim giderlerini karşılayacak miktarda buralara vakıflar tahsis etmiştir.⁴⁷² Dolayısıyla yukarıda da belirtildiği üzere Mısır'ın hemen her döneminde çocuk eğitimine önem verilmiştir. İslam öncesi çocuk eğitimi için küttablara benzer eğitim kurumları var iken İslam ile birlikte özel evler, mescitler-camiler, medreseler ve özellikle küttablar bulunmuştur. Böylece Mısır'da çocuk eğitimi ve küttablar Eyyûbiler öncesinde bulunduğu gibi, Eyyûbiler döneminde de bulunmuştur. (el-Melikü'l-Mansur'un Kahire'deki özel okulu ile, Kahire'deki Fadiliye Medresesi'nin yanında yetimler için öğretim hizmetini veren küttab gibi).

⁴⁷² Çelebi, s.305.

İKİNCİ BÖLÜM

EYYÛBÎ DÖNEMİ MİSİR MEDRESELERİNİN MALİ DURUMU, PERSONELİ, MİMARİ YAPISI İLE SİYASAL VE TOPLUMSAL ETKİLERİ

Bu dönemde devletlerin siyaseti hükümdarlar ve sultanların belirledikleri siyasetle sınırlı kalmaktadır. Bizi ilgilendiren ise, Eyyûbilerin İslami medreseler ile ilgili siyasetleridir. Eyyûbi hanedanına mensup hükümdarlar, Mısır'da büyük medrese hareketinin canlandırılmasına katılmışlardır. Özellikle Sultan Selahaddin ve el-Melikü'l-Kamil, Zengi ve Selçuklulardan aldıkları mirasa tabi olduklarından siyasetlerinde ilmi esas almışlardır.⁴⁷³ Bu nedenle Eyyûbiler, başta medreseler olmak üzere siyasetlerine ilmi müesseseleri yerleştirerek işe başlamışlardır. Böylece Eyyûbiler, dönemlerinde medresenin yapımına gücü yeten vezirler, emirler, âlimler, tüccarlar ve diğer kesimlere medreselerin yapımı için çağrıda bulunmuşlardır.⁴⁷⁴

Bu dönemde İslam âleminde çok sayıda medrese bulunmasına rağmen medreselere mahsus bir politika ve kanuni düzenleme bulunmamaktadır. Medreseler ile ilgili düzenleme görevini vakıflar üstlenmiştir. Zira vakıflar, medreselere kaynak sağladığı gibi buranın eğitim ve öğretim, dini ve diğer yapılarıyla da ilgilenmiştir. Dolayısıyla medreselerin ve öğrencilerin çoğalmasını gerektiren şartlar ile bu şartların izah ettiği eğitim ve öğretim esasları, medresenin temel programını belirtmiştir. Müderris ve talebelerin kitaplarıyla birlikte kalacakları özel odalarının bulunması ile bütün masraflarının medreseye ait vakıflarca karşılanması, bu dönem için Mısır'da bulunan medreselerin en önemli özelliklerindendir.⁴⁷⁵ Özellikle fıkıh medreselerinde öğrenci sayısının 20'yi aşmaması esas alınmış ve vakfın maddi imkânlarına bağlı olarak bu kontejan artırılabilmiştir.⁴⁷⁶

⁴⁷³ Stanley Lane Poole, *Saladin and the Fall of the Kingdom of Jerusalem*, Khayats, Beirut, 1964, s. 108.

⁴⁷⁴ el-Hafâcî, s.25.

⁴⁷⁵ Abdulcelil, el-Halil Hasan Abdulmehdi, *el-Medarisu fi Beyti'l-Mukaddes fi'l- Asreyni'l- Emevi ve'l-Memluki ve Devruha fi'l-Hareketi'l-Fikriyye*, Mektebetu'l-Aksa, Amman, 1981, I, 130.

⁴⁷⁶ En-Nuaymi, I, 302-303. ; Çelebi, s.382.

Ancak medreselerde uygulanan programlar her ne kadar vakıfların istekleri çerçevesinde gelişme göstermiş ise, devletin ve toplumun genel hedefleri ile politikalarına uygun olmuştur.⁴⁷⁷

2.1. MEDRESELERİN MALİ DURUMU

Medreselerin inşâ hareketi ile sevk ve idaresinin sağlanması için temin edilen maddi kaynaklar medreselerin mali durumunu belirtmektedir. Medrese kurucuları maddi imkânlarıyla medreseleri kurdukları gibi, aynı imkânlarla bağlı olarak buranın sevk ve idaresi ile eğitim ve öğretim faaliyetlerinin sürdürülmesi için medreselere ait vakıflar kurmuşlardır.

Söz konusu medreselerin mali durumunu oluşturan maddi kaynaklar ikiye ayırmaktadır:

2.1.1. Medrese İnşa Kaynakları

Medreselerin yapımı için gereken mali kaynağın devletçe veya halkça karşılandığından bu kaynağın devlet ve halk olmak üzere iki unsuru bulunmaktadır. Dolayısıyla mali kaynağına göre inşa edilen medresler iki guruba ayrılmaktadır:

2.1.1.1. Devlet Medreseleri

Bu medreseler Eyyûbi sultanlarının yaptırdığı ve hükümet kaynaklı sayılan medreselerdir. Bu medreseleri şahıs (özel) medreselerinden ayıran özelliklerinden biri şudur: Geniş imkana sahip hükümet kaynaklı medreselerin yerlerinin özenle seçilmiş olması⁴⁷⁸ ve dolayısıyla bu medreselerin eğitim ve öğretim faaliyetleri ile kalıcı hale gelmesidir. Nitekim el-Medresetu'n-Nasırıyetü'l-Ûla ile el-Medresetu'l-Kamhiyye meşhur ve geniş bir mekâna sahip olan bir caminin yanında yapıldığı (Sultan Selahaddin bunları Eski Cami civarında yapmıştır) gibi, Medresetu'l-Meşhedü'l-Hüseyni ile el-Medresetu'n-Nasırıyetü's-Saniye de ünlü türbelerin yanında yapılmıştır. Zira Sultan Selahaddin ilkinin Hz. Hüseyin'in türbesinin bulunduğu yerde, ikincisini ise

⁴⁷⁷ Sellâm, Eymen Şâhin, s.131.

⁴⁷⁸ Ahmed Fuad Seyyid, *Nazmü'l-Hikemi ve'l-İdare fi'l-'Asrı'l-Eyyûbi bi Mısır*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Külliyyetü'l-Edeb-Cami'atu 'Aynu Şems, 1983, s.281.

İmamı Şafii'nin türbesinin bulunduğu yerde yapmıştır. Yine el-Melikü's-Salih Necmuddin tarafından "el-Medresetu's-Salihiyye", Büyük Doğu Köşk'ün bulunduğu yerin bir bölümünde yapılmıştır.⁴⁷⁹ Böylece bu medreseler, geniş imkanlara sahip ve bilinen yerlerde olmaları nedeniyle buralardaki eğitim ve öğretim faaliyetleri uzun süre devam etmiştir. İşte medreselerinin bulundukları yerlerin önemi ile ilgili belirttiğimizi, el-Makrizî'nin "el-Medresetu'l-'Aşuriyye" ilgili şu sözleri desteklemektedir: "Bu medrese Yahudi ve Kâtip olan İbnu Cemî' in evi iken 'Aşurae Hanımefendi, burayı satın alıp Hanefilere vakfetmiştir. Dolayısıyla bu medresenin daha önce Yahudilerin kaldığı yer olduğundan, kapısı istisnalar dışında uzun süre kilitli kalmıştır."⁴⁸⁰ Böylece medreselerin inşa edildiği yerin konumu faaliyetlerinin devamında etkili olmuştur. Hükümet kaynaklı bu medreseleri diğer medreselerden ayıran diğer bir özellik ise, binalarının geniş ve büyük yapılmış olmasıdır. Zira kaynağı "Beytü'l-Mali'l-Müslimin" veya sultanların şahsi mülkiyetleri olan bu medreseler, kaynak sıkıntısını yaşamadığından belirtilen yapılara sahip olmuşlardır.⁴⁸¹

İbnu Cübeyr; 1182 senesinde gördüklerini ve yaşadıklarını yazarken bu dönemin hükümet medresesi sayılan "el-Medresetu'n-Nasriyyetu's-Saniye" nin şu özelliklerinden söz etmiştir:

1-Bu medrese, İmamı Şafii'nin türbesinin karşısında bulunan, eşi ve benzeri bulunmayan, görkemli ve geniş alanı olan bir medresedir.

2-Görenler, burayı bir külliye olarak telakki etmektedirler.

3-Gezenler, buranın karşısında hamam ve bağlı bölümler bulmakta, son derecede geniş ve bol miktarda harcamaların yapıldığı yapılar bulmaktadırlar.

4- Buranın sevk ve idaresi, "Necmeddin el-Hubûşânî " ile Selahaddin-i Eyyûbi tarafından yapılmaktadır.⁴⁸²

Selahddin'in ilme düşkünlüğü ile ilmi müesseselere verdiği önemi her fırsatta kendisini göstermiştir. Zira Sultan Selahaddin bağımsız Eyyûbi Devleti'ni kurmadan ve Fatimi son halifesi olan el-'Adid li Dinillah'ın veziri iken iki farklı birim olan "Maune

⁴⁷⁹ İbn Zehire, *el-Fedailü'l-Bahire fi Mehasını Mısır ve'l-Kahire* (thk. Mustafa es-Seka, Kamil el-Mühendis), Merkezu Tahkiki't-Türasi Vezaretü's-Sekafe, Kahire 1969, s.190; Enderiye, Rimut, *el-Kahire Tarihun Hadire*, (terc. Latif Ferec), Darü'l-Fikir li'd-Derasati ve'n-Neşri ve't-Tevzî', Kahire 1994, s.92.

⁴⁸⁰ el-Makrizî, *el-Hıtat*, II, 368.

⁴⁸¹ Sellâm, Eymen Şâhin, s.133.

⁴⁸² İbn Cübeyr, *Rahletu İbni Cübeyr*, s.50.

Ceza Evi” ile “Örgü Evi” denilen yerleri sırasıyla “en-Nasıriyye Medresesi” ve “el-Medresetu’l-Kamhiyye” ile adlandırılan medreselere çevirmiştir. Bu iki medresenin mülkiyeti devlet hazinesine ait olduğu gibi harcamaları da buradan karşılanmıştır. Selahaddin Sırasıyla Şafii ve Maliki mezheplerine tahsis edilen bu medreselere, imkân dâhilinde Fatımi hilafetinde bile harcama yapmıştır. Dolayısıyla Sultan Selahaddin Fatımi hilafetinden sonra ve kendi bağımsızlık döneminde oluşan müesseselere daha da önem verip buralara fazla harcama yaptığı tabiidir. Selahaddin, kendi devletinde icra ettiği bu medrese faaliyetleri ile kendisinden sonra gelen halifeleri olan oğlu el-‘Aziz ile kardeşi el-‘Adili etkilediği gibi, bunlar da yaptıkları ile kendilerinden sonrakilerini etkilemişlerdir. Nitekim on üçüncü yüzyılın ilk hükümet medresesi olan “el-Medresetu’l-Kamiliyye”, el-Melikü’l-Kamil döneminde geniş imkanlarla yapılmıştır. Bu medresenin yerinin kazısı sırasında altından yapıları büyük bir putun heykelini gören el-Melikü’l-Kamil, bunu paraya çevirerek bu medrese için harcanmasını emretmiştir.⁴⁸³

el-Melikü’s-Salih Necmeddin tarafından Fransız esirler çalıştırılarak yaptırılan “el-Medresetu’s-Salihiyye” ise, sultanlar tarafından yaptırılan ve her türlü imkânlarından yararlandırılan sultanlar medreselerinin sonuncusudur.⁴⁸⁴

2.1.1.2. Halk Medreseleri

Halkın veya şahısların özel imkânlarıyla yapılan medreselerdir. Bu medreseler, bulunduğu konum, alan genişliği, bölüm sayısı ve dolayısıyla ilmi faaliyetlerin çokluğu ve devamı itibarıyla devlet medreselerine göre geri kalmaktadır. Zira şahısların sınırlı imkânları devletin geniş ve kapsamlı imkânlarına ulaşamamaktadır. Ancak halk medreseleri sayılan vezir ve emirlerin bireysel vakıf medreseleri, devlet medreseleri sayılan hükümdar ve sultanların medreselerine benzemektedir. Bu medreseleri şöyle örneklendirebiliriz:

1-Sultan Selahaddin’in yeğeni Takiyüddin Ömer satın aldığı “el-Menazilü’l-‘İzz” i, “el-Medresetu’t-Takviyye” olarak Şafii fakihler için medrese yaptırmıştır.

⁴⁸³ İbrahim b.Vesif Şah, *Tarihu Ahbari’d-Diyari’l-Mısıriyye ve Ma fi Zalike min Cevahiri’l-Buhur ve Vekai’i’l-Umur ve ‘Acaibu’d-Duhur*, Daru’l-Kutubu’l-Mısıriyye, Kahire 1953, s.69; İbn İyas, I, 1. Böl., s.264; Abbas Hilmi İsmail, *es-Siyasetü’d-Dahiliyye fi’d-Devleti’l-Eyyûbiyye fi Mısır Ba’d-e’l-Meliki’l-‘Adil*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Külliyyetü’l-Edeb, Cami’atü’l-Kahire 1955, s.59.

⁴⁸⁴ Mahmud Ahmed, *Guide des Principaux Monuments Arabes du Carie*, Impimeire Nationale, Bulak, Cairo, 1993, s. 103. el-Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 1. Böl., s.305.

2- Seyfû'l-İslam Tüġtekin, Kahire'deki evini "el-Medresetü's-Seyfiyye" olarak vakfetmiştir.

3- Eyyûbi Devleti'nin Mısır emirlerinden biri olan eş-Şerif Fahrüddin Ebu Nesr İsmail b. Sa'leb b. Ya'kup ez-Zeynî, "Medresetu's-Şerif Fahrüddin b. Sa'leb" i yapıp vakfetmiştir.⁴⁸⁵

4- Eyyûbi Devleti emirlerinden olan ve Eyyûb sülalesinden olmayan es-Sahib Şerefü'd-Din Abdullah b. Sa'id el-Faizî, "el-Medresetü'l-Faiziyye" yi vezaretinden önce yaptırmış ve bu medrese için birçok vakıf kurmuştur.⁴⁸⁶

5-el-Emir Fahrüddin b. Kazel, "el-Medresetu'l-Fahriyye" yi yaptırmıştır.⁴⁸⁷

Bir grup halk medreselerinin münşisi ise, şu özelliktedirler: Medrese ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla kendilerine gidildiğinde, ucuz ve değersiz buldukları mallarını vermişlerdir. Şöyle ki; "el-Medresetu'l-Mesruriyye"nin münşisi olan Şemsu'l-Havas Mesrur, bu medresenin yapımı için Şam'da kalan ve kaybolan malını vasiyet etmiştir. Yine Kadi'l-Küdat İlmüddin İbnu Reşik, Tekruri tüccarların kendisini ziyareti sırasında verdikleri mal ile kendisine nispetle "Medresetu İbnu Reşik" i yapmıştır.⁴⁸⁸

Medreselerin sevk ve idaresi için medrese kurucuları tarafından medreselere tahsis edilen vakıf kaynaklarıdır. Zira İslam âleminde Eyyûbilerden önce olduğu gibi Eyyûbiler döneminde de medrese kurucuları, medreselerin düzenli bir şekilde eğitim ve öğretim faaliyetlerinde bulunabilmeleri için vakıflar kurmuşlardır. Dolayısıyla medreselerin ihtiyaçlarını karşılayan bu vakıfları düzenlemek için kurumsal bir yapı oluşturmuşlardır. Bu da ileride en önemli görevi medrese vakıfları incelemek olan Vakıf Divanı (Vakıf Bürosu)'na dönüşmüştür.⁴⁸⁹

Mısır Eyyubi Devleti'nin kurucusu Sultan Selahaddin, inşa ettiği medreseler için vakıflar oluşturmuştur. Zira Selahaddin "el-Medresetu'n-Nasiriyyetu'l-Ûla"nın binasını bitirdiğinde buraya, civarında bulunan kuyumcu dükkânı ile Feyyûm'da bulunan bir köyü vakfetmiştir.⁴⁹⁰ Aynı şekilde "el-Medresetu'l-Kamhiyye" yi yaptırdığında üstü

⁴⁸⁵ Sellâm, Eymen Şâhin, s.135.

⁴⁸⁶ el-Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 1. Böl., s.305.

⁴⁸⁷ İbnu'l-'Amid, el-Mekin Cerces b. el-'Amid, *Ahbarü'l-Eyyûbiyyin*, Tabu 'l-Ma 'hedi'l-Firensi, Dimâşk, 1958, s.44.

⁴⁸⁸ İbn Dakmak, *el-İntisar*, s.96.

⁴⁸⁹ el-Kalkaşendî, V, 327; en-Nâbulusî Feherü'd-Din Osman b. İbrahim, *Lemu'l-Kavanini'l-Müdiyye fi Devavini'd-Diyari'l-Misriyye*, Mektebetü's-Sekafetü'd-Diniyye, Kahire 1987, s.25.

⁴⁹⁰ el-Makrîzî, *el-Hutat*, II, 363.

kapalı Sahaflar Çarşısı ile Feyyûm'da bulunan biri küçük olan Hanbuşiyye Köyü ile diğeri büyük olan el-A'lâm Köyü'nü bu medrese için vakfetmiştir.⁴⁹¹ Yine “ el-Medresetu's-Süyufiyye” için Ordu Komutanlığı Çarşı Hattı ile Fütuh Kapısı ve Bırcevan Sokağı'nda bulunan otuz üç dükkânı vakfetmiştir.⁴⁹² Aynı şekilde “el-Medresetu'n-Nasırıyyetu's-Sani” için bu medresenin civarında bulunan hamam, karşısında bulunan fırın, yanında bulunan dükkân ile Kahire dışında bulunan “Ceziretü'l-Fil bi Bahrı'n-Nil” adasını vakfetmiştir.⁴⁹³

Sultan Selahaddin'in devlet hazinesinden yukarıda belirtilen medreselere harcama yaptığı gibi, vâkıfı ve kurucusu kendisi olan ve olmayan Şam ve Mısır'ın genelinde yapılan medreselere de harcama yapmıştır. Yine mescitlere, toplantı yerleri ile sığınma yerleri gibi toplumun eğitime, düzenine ve barınmasına dönük yerlere de birtakım harcamalarda bulunmuştur. İbnu Cübeyr bu durumu şöyle ifade etmektedir: Mısır mezarlığında yapılan mescitler ile toplantı yerleri vardır ki buralara garipler, âlimler, Salihler ve fakirler gelmektedir, Sultan Selahaddin tarafından buralara aylık harcama yapılmaktadır. Bu da aylık iki bin kûsur Mısır dinarındır. Mısır'da Sultan Selahattinin bu faziletinden yararlanmayan hiçbir câmi, mescit, kabir bahçesi, sığınma yeri yoktur. Zira sultanın iyiliği buralara devam eden herkesi kuşatmıştır.⁴⁹⁴ el-Makrizî'nin de belirttiğine göre Sultan Selahaddin, 1175'te önce Dimaşk'a, sonra Baalbek ile Büsra'ya girdiğinde insanlara iyilikte bulunmuş, ileri gelenleri giydirmiş, medrese ve ribat ehli ile aile reislerine dirhem vermiştir.⁴⁹⁵

Selahaddin'in ilim ve ilim ehline düşkünlüğü ile bunları maddi yönden desteklemeleri şu örneklerde görmekteyiz:

İbnu Şeddad'ın belirttiğine göre, Selahaddin, babasının elinden tutup yürürken güzel Kur'ân okuduğunu gördüğü bir çocuğa yaklaşmış, kendi özel yiyeceğinden ona bir pay verdikten sonra kendisine ve babasına bir kısım toprak vakfetmiştir.⁴⁹⁶ el-

⁴⁹¹ en-Nâbulusî, *Tarihü'l-Feyyum ve Biladihi*, s.60; el-Makrizî, *el-Hıtat*, II, 364; İbn Dakmak, *el-İntisar*, s.95.

⁴⁹² el-Makrizî, *el-Hıtat*, I, 381; II, 366.

⁴⁹³ el-Makrizî, *el-Hıtat*, II, 400.

⁴⁹⁴ İbn Cübeyr, *Rahletü İbni Cübeyr*, s.51, 53.

⁴⁹⁵ el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, I, 441; İbn Tağriberdî, *en-Nücumu'z-Zahire*, VI, 88; el-Makrizî, *es-Sülûk*, I, 1. Böl., s.326.

⁴⁹⁶ İbn Şeddad, s.9.

Makrizî, Sultan Selahaddin'ın Fransızlarla yapılan savaşta elde ettiği ganimeti, İskenderiye'deki fakih âlimlere vakfettiğini belirtmektedir.⁴⁹⁷

Eyyûbiler dönemi boyunca Selahaddin-i Eyyûbi gibi tüm Mısır'ın medrese kurucuları, medreselerinin kalıcılığını sağlamak için ilgili vakıflar kurmuşlardır. Bu nedenledir ki servet ve makam sahibi olanların kurdukları vakıflar daha büyüktür. Nitekim Takiyüddin Ömer, Menazilu'l-İz Medresesi için civarındaki hamam ile etrafındaki yerleri vakfettiği gibi yanındaki ahırın yerine yaptığı otel ile er-Revze adası diye tanımlanan el-Hıtat'tan bir mahalleyi de vakfetmiştir.⁴⁹⁸ Yine Takiyüddin Ömer, Feyyûm'da bulunan "el-Medresetu't-Takaviyetu's-Şafiiyye" ye, "er-Rubiyyun" diye bilinen Feyyûm'daki köyü vakfederken "Kaşuş" diye bilinen Feyyûm'daki köyü de Feyyûm'da bulunan "el-Medresetu'l-Malikiyye" ye vakfetmiştir.⁴⁹⁹ İbnu'l-Ersufi de Şafii fakihlerine vakfettiği medrese için, içinde dükkânlar ve alışveriş merkezlerinin bulunduğu büyük bir alanı vakfetmiştir.⁵⁰⁰

Güçlü vakıf desteğine sahip medreseler olduğu gibi zayıf kalan vakıf desteğine sahip medreseler de bulunmaktadır. el-Mesruriyye Medresesi'ne küçük bir otel vakfedilmiştir.⁵⁰¹ İbn-i Reşik Medresesi'ne her yıl Tekrur kabilesi tarafından yardımlar yapılmakta iken bu medreseye ait vakıflar zayıf kalmaktadır.⁵⁰² Mısır'da bulunan Kavsiye Medresesi için ise Mısır'da değil, Şam'da kendisine ait vakıf bulunmaktadır.⁵⁰³ en-Nu'aymî'nin belirttiğine göre Şam'da bulunan "el-Medresetu'l-Fethiyye" için benzeri bir durum mevcuttur. Zira bu medrese için de Mısır'da vakıf bulunmaktadır.⁵⁰⁴

Feyyûm'da bulunan "el-Medresetu's-Şafiiyyetu'l-Hüsamiyye" ise, yıllık geliri 177 dirhem olan ve Feyyûm'un "Münyetü'l-Eskef" denilen yerde bulunan küçük bostanın bir parçasının vakfına sahip olduğundan en küçük vakfa sahip medreselerden sayılmaktadır.⁵⁰⁵

⁴⁹⁷ el-Makrizî, *es-Sülûk*, I, 1. Böl., s.63.

⁴⁹⁸ el-Makrizî, *el-Hıtat*, II, 364; İbn Dakmak, *el-İntisar*, IV, 93.

⁴⁹⁹ en-Nâbulusî, *Tarihü'l-Feyyum*, s.143.

⁵⁰⁰ İbn Dakmak, *el-İntisar*, IV, 98.

⁵⁰¹ el-Makrizî, *el-Hıtat*, II, 378.

⁵⁰² İbn Dakmak, *el-İntisar*, IV, 96.

⁵⁰³ İbn Abdizzahir, s.93.

⁵⁰⁴ en-Nu'aymî, I, 560.

⁵⁰⁵ en-Nâbulusî, *Tarihü'l-Feyyum*, s.177.

Eyyûbi döneminde eğitim ve öğretimin önemini ifa etmeye çalışan medreselerin devamını sağlamada, vakıf edilen yerler ile topraklar önemli rol oynamıştır. el-Makrizî'nin belirttiğine göre bu dönem Mısır'da, medreselerin temel ihtiyaç ve esaslarını tespit etmek, faaliyetlerin devamını sağlayarak yok olmaktan kurtulmalarına vesile olmak üzere vakıflar oluşturulmuştur. Nitekim dünyanın en gelişmiş ve en işlek yerinde kurulan ve daha sonra etrafı mezbelelik haline gelen “el-medresetu'n-Nasırıyyetu'l-Ûla” ile etrafı harabeler kuşatan “el-Medresetu'l-Kamhiyye” nin varlık göstermesi, vakfın desteğini alan ve burlarda faaliyet gösteren fakihlerin sayesindedir.⁵⁰⁶ Böylece bu medreselerin aktivitesi ile devamı, kurucuları ile vakıflarının durumuna bağlıdır.

Eyyûbi dönemi Mısır vakıfları, medreselerin müderrisleri ile muid ve talebelerinin hayat standartlarını düzenli tutmak için konum ve derecelerine uygun olarak onlara maaş bağlamışlardır. Şöyle ki; Sultan Selahaddin, “el-Medresetu's-Suyufiyye” için şu uygulamalarda bulunmuştur:

1-Bu medresenin müderrisi eş-Şeyh Mecdud-Din Muhammed b. Muhammed el-Cibuti'ye vakfın dörtte bir gelirinden aylık 11 dinar maaş bağlamıştır.

2- Vakfın dörtte bir gelirinin geri kalanı ise derecelerine göre burada istikrarlı devam eden Hanefi talebelerine, medrese vakıf işlerine bakma karşılığı olarak Mecdud-Din el-Cibuti'ye ve Müslümanların diğer işlerine bakanlara tahsis etmiştir.⁵⁰⁷ Yine Şafii medreselerinden “el-medresetu'n-Nasırıyyetu's-Saniye” ye Şafii fıkıhını öğretmek üzere Necmeddin el-Hubûşânî'yi müderris tayin etmiştir.⁵⁰⁸ Ona tedris karşılığı olarak 40 dinar, malum medrese vakıflarına bakma karşılığı olarak da 10 dinar tayin ederken her gün ihtiyacı kadar kendisine ekmek ve su tahsis etmiştir.⁵⁰⁹

Yukarıda belirtilen Eyyûbi dönemi sultanlarının medreselerinde olduğu gibi bu dönemin diğer medreselerinde de, farklı oran ve uygulamalarla da olsa, müderris, muid ve diğer görevlilerden oluşan tüm eğitim ve öğretim ekibi, kendi derecelerine ve konumlarına göre vakıf gelirlerinin dörtte birinden istifade etmişlerdir.⁵¹⁰

⁵⁰⁶ el-Makrizî, *el-Hıtat*, II, 364.

⁵⁰⁷ el-Makrizî, *el-Hıtat*, II, 365.

⁵⁰⁸ es-Suyûtî, *Hüsnü'l-Mühadere*, II, 257.

⁵⁰⁹ el-Makrizî, *el-Hıtat*II, 400.

⁵¹⁰ Hüsnin, Muhammed Rabî', *en-Nezmü'l-Maliyye fî Mısır Zemeni'l-Eyyûbiyyîn*, Darü'n-Nehdetü'l-'Arabiyye, Kahire1990,s.75; Muhammed Muhammed Emin Ali, *es-Sultanü'l-Melikü's-Salih Necmüddin Eyyüb*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ed. Fak., Kahire Üniv., 1968, s.194.

2.2. MEDRESELERİN PERSONELİ

Başta eğitim ve öğretim faaliyetleri olmak üzere medreselerin faaliyetleri ile uğraşan kimseler medreselerin personelini oluşturur. Daha önce İslam coğrafyasında bulunan medreselerin personel durumu, Eyyûbiler döneminde de taklit edilerek devam ettirilmiştir. Böylece faaliyet gösteren medreselerin personel durumları şöyledir:

2.2.1. Müderrisler

Eyyûbiler döneminin müderrisliğini tanımlayan dönemin muasır kaynağına rastlayamadık. Ancak bu dönem sonrası kaynaklarından, es-Subkî'nin “*Muidü'n-Nı'am ve Mübidu'n-Nekam*” ile el-Kalkaşendî'nin “*Subhü'l-A'sa*” kitaplarından kısaca şu tanım ortaya çıkmaktadır:

Müderris; Medreseyi oluşturup ona ait vakıf kuranın şartlarına uyarak buranın fıkıh, hadis ve tefsir derslerinin eğitim ve öğretiminde görevli kimsedir.⁵¹¹

Bu dönemin müderrisleri ile ilgili yazılanlara baktığımızda şu bilgilere ulaşmaktayız:

1-Eyyûbi medreselerinin inşa hareketini ilk savunanlar, müderrisler olmuşlardır. Müderrislerin ilmi şahsiyetleri ile faaliyetlerine dayanarak kendilerine duyulan saygının ifadesi olarak medreseler, mucitlerinden ve vakıflarından daha çok müderrislerin adları ile anılmıştır. Nitekim el-Medresetu'l-Ğaznevî, Medresetu İbnu Reşik vs. bunun örnekleridir.

Mısır'da yeni olan medrese hareketi, Mısırlıların zihninde bu dönemde şekillenmemiştir. Dolayısıyla Mısır'da medrese kuran Eyyûbiler, meşhur âlimlerin öncülüğünde bu hareketi başlatarak eğitim ve öğretim faaliyetlerine devam etmişlerdir.⁵¹²

2-Müderrisler ilk başlarda eğitim ve öğretim faaliyetlerinin yanında medrese vakıfları (kurucuları, vakfedenleri) nın yerine medreselerin sorumluluğunu da üstlenmişlerdir. Daha sonra bu sorumluluğu üstlenen vakıf müfettişlerinin en önemli

⁵¹¹ es-Subkî, Tacü'd-Din, *Mu'idü'n-Nı'am ve Mübidu'n-Nekam*, (2.bs.), (thk. Abdülfettah Muhammed Ali en-Neccar, Ebu Zeyd Şelbi, Muhammed Ebu'l-'Uyun), Kahire 1993, s.105; el-Kalkaşendî, V, 43.

⁵¹² İrû'l-Ebîdûs, *es-Siyasetü'd-Diniyye fi 'Ahdi'l-Eyyûbiyyin ve Tetevvuru'l-Mezahibi's-Şer' iyye fi'l-Kahire Ebhasu Nedvetü'd-Devliyye li Tarihi'l-Kahire Matba'atu Darü'l-Kütüb*, Kahire 1970, I, 254.

görevi, uygun gördükleri birilerini medreselere atamak ve görevlendirmek olmuştur. Bu nedenledir ki en-Nabluşî vakıf müfettişlerinden söz ederken şu özelliklere dikkat çekmiştir: Bunlar âlim, çok yönlü, çeşitli ilimlerde söz sahibi, güvenilir, fazilet ve edep sahibi, görevine saygılı, hedefi büyük kimseler olmalıdırlar. Zira bu müfettişler; diledikleri âlimleri, fakihleri, Karî'leri, muhaddisleri, faziletli kimseleri, hatipleri, yöneticileri, müderrisleri ve mescit imamlarını kendi uygulamalarıyla, sultanın izni ve bilgisi olmaksızın, cezalandırabilir veya devam ettirebilirler.⁵¹³ Ancak mutlak yetkiye sahip bu müfettiş uygulaması bazı Eyyûbi meliklerince ihlal edilmiştir. Zira el-Melikü'l-Kamil, müfettişlere bırakmaksızın, önce İbnu Dahye'yi, sonra kardeşini Kamiliyye Medresesi'ne müderris olarak atamıştır.⁵¹⁴

3-Mısır Eyyûbilerinde müderrislik görevi, müstakil görevlerden değildir. Zira edindiğimiz bilgilere göre Eyyûbi Dönemi'nde Mısır'ın bazı medreselerinde müderrislik yapan kimseler, bu görevlerinin yanında hitabet, fetva verme ve kadılık görevlerini de üstlenmişlerdir.⁵¹⁵ Nitekim el-Kadi Ebu Tahir İsmail, Esvân Medresesi'nde müderrislik yaparken kadılık (hâkimlik) görevinde de bulunmuş, 'Izz b. Abdusselam da Salihyye Medresesi'nde müderrislik görevinde bulunurken kadılık ile Mısır Câmisi'nin hatiplik görevlerinde de bulunmuştur.⁵¹⁶ el-Kadi İmadüddin İbnu's-Sekrî de, es-Salihyye, el-Meşhedü'l-Hüseyni ve Menazilü'l-'Izz medreselerinde müderrislik görevlerinin yanında kadılık ve el-Camiu'l-Hakimi'de hitabet görevlerini sürdürmüştür.⁵¹⁷

4-Bazı medreselerde ailece medresenin müderrislik görevinde bulunulmuştur (babadan sonra oğlu ile çocukları). Nitekim İmaduddin b. es-Sekra, "el-Medresetu't-Takviye'de, Sadruddin b. Hameviye "el-Medresetu'n-Nasiriyetu'l-Ûla'da müderrislik görevinde bulunduktan sonra çocuklarının biri diğerinin ardından babalarının yerine müderrislik görevinde bulunmuşlardır.⁵¹⁸ Bu maddede belirtildiği üzere müderrisliğin ailece yürütülmesinin gelenek haline gelmesi şu bilgilerden de anlaşılmaktadır:

⁵¹³ en-Nâbulusî, *Lemu' l-Kevanini'l-Müdiyye*, s.26.

⁵¹⁴ İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, XIII, 144.

⁵¹⁵ el-Edfüvî, *et-Taliu' s-Sa'id*, (thk. Sa'd Muhammed Hasan), s.166; es-Suyûtî, *Hüsnü'l-Mühadere*, I, 407.

⁵¹⁶ ed-Darvüdî, I, 318.

⁵¹⁷ el-'Askalani, *Refu'l-Eser an Kudâtı Mısır*, I, 1. Böl., s.341.

⁵¹⁸ İbn Dakmak, *el-İntisar*, IV, 93; el-Münzirî, III, 319, 598.

Salihyye Medresesi'nin müderrisi İzzü'd-Din b. Abdüsselam ölümüne yaklaştığında el-Melikü'z-Zahir Baybars, ona gidip kendisinden sonra müderrislik için yerine hangi çocuğunun vasiyet ettiğini sormuştur. O da kendi çocuklarından buna uygun birilerinin olmaması nedeniyle el-A 'Azz'ın kızının oğlu olan el-Kadi Tacü'd-Din'i, kendisinden sonra müderrislik için vasiyet ettiğini söylemiştir.⁵¹⁹ Bu da kendi çocuklarından başlayarak vasiyet yoluyla bu görevin devredildiğini, yani müderrisliğin ailece üstlenmesinin gelenek haline geldiğini göstermektedir.

5- Eyyûbi döneminde Mısır'da müderrislik görevi, saygın ve ağır başlılık gerektiren büyük bir meslek haline gelmiş, tayin edilen müderrisin, herhangi bir nedenle medresede bulunmaması durumunda dönüşüne kadar onun yerine bakacak bir vekil tayin edilmiştir.⁵²⁰

2.2.2. Muidler

Faydayı derinleştirmek ve konuyu pekiştirmek için dersi talebeye dinletme ve tekrarlatma görevine tahsis edilen kimselerdir. Muid, ya ihtisas seviyesindeki bir öğrenci olmakta ya da eğitimini tamamlamış ve kendisine ait fıkıh kürsüsü olmayan yetişkin bir fakîh/müftî olmaktadır.⁵²¹ Öğrencilerin anlama seviyelerindeki farklılıklar dikkete alınarak değişik kabiliyetteki talebelere yardım etmek ve onların, diğer talebeler seviyesine ulaşmalarını sağlamak amacıyla medreseler ile birlikte muidlik görevi ortaya çıkmıştır. Bu nedenle medrese kurucuları, en önemli görevleri müderrisin verdiği dersleri tekrarlatmak ve kavratmak olan muidleri bu medreselerde görevlendirmeye özen göstermişlerdir.⁵²² es-Subkî'nin belirttiğine göre muidlik, talebeleri derslerinde başarılı hale getirerek aldıkları derslerini müderristen tekrar okunmayacak duruma getirmektir.⁵²³

Muidler bu görevi yaparken, vakitte cimrilik etmemektedirler. Bunların ciddi fedakârlıkları olup ufukları geniştir. Bunlar, âdet gereği ders bitene ve ders halkası dağılana kadar müderrislerin yakınında oturmaktadırlar. Ders bitince ilk olarak müderris

⁵¹⁹ İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, XIII, 235, 236; el-'Ayni, s.339.

⁵²⁰ Macide Muhammed Hasan, *es-Sekafetü ve't-Terbiyetü fî Mısır 'Ala 'Ahdi Beni Eyyüb*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans tezi, Eğitim Fak.), Münya Üniversitesi, 1987, s.123.

⁵²¹ George Makdisî, *Ortaçağ'da Yükseköğretim*, s.283

⁵²² Macide Muhammed Hasan, s.123.

⁵²³ es-Subkî, *Mu'idü'n-Ni'am*, s.108.

ders halkasından çıkar ve muidlerin görevlerini yapmak üzere talebeleri muidlere bırakmaktadır. Dolayısıyla muidler, müderrislerin yaptıkları eğitim ve öğretim faaliyetlerini kemale erdirmektedirler.⁵²⁴

Muidlik görevi Eyyûbiler döneminden önce ortaya çıkmıştır. Eyyûbilerden önce Selefiyye Medresesi'nde muidlerin çalıştığı bilinmektedir.⁵²⁵ Mısır medreseleri bölümünde değinildiği gibi Eyyûbi dönemi Mısır medreselerinde de muidlik görevi yürütülmüş ve Eyyûbiler devrinden itibaren, muidlik müessesesi yaygın bir mevki halini almıştır. Bu devirde inşa edilen medreseler içerisinde, muidin bulunmadığı bir medreseye pek az rastlanılmaktadır. Nitekim Selahaddin-i Eyyûbi, Nasırıyye Medresesi'ne iki muid tayin ettiği gibi el-Meliku's-Salih Necmeddin Eyyûb de Salâhiyye Medresesi'ne görevlendirdiği dört müderristen her birine ikişer muid tayin etmiştir. Bazen de bir kısım medreselerin müderrislik yokluğunu yaşadığından muidler, başarısızlığı engellemede büyük rol oynayarak eğitim ve öğretim faaliyetlerinde bulunmuşlardır. el-Makrizî'nin belirttiğine göre "el-Medresetu'n-Nasırıyyetu's-Saniye", 30 yıl (1248–1279) müderrissiz kaldığında eğitim ve öğretim faaliyetlerinde 10 müid ile yetinmek zorunda kalmıştır.⁵²⁶ Böylece muidler, medresede müderrislik sıfatı ile de ders verdikleri halde müderrisin aldığı ücreti alamamışlardır.⁵²⁷ Muidler, müderris yardımcıları ile münazara ve fetva faaliyetlerine de katıldıkları halde kıt kanaat vakıf gelirlerinden yararlanmışlardır.⁵²⁸ Ancak şu da bilinmelidir ki muidlik görevinde bulunanlar, hayat boyu bu görevde kalmamışlardır. Zira daha önce medreseler bölümünde değinildiği gibi bildiğimiz birçok müderris, ilk başlarda medreselerde muidlik yaparken sonraları müderrislik görevine terfi etmiştir. Böylece muidlik müderrislik derecesine ulaşmada bir basamak olmuştur.

Medreselerde muidlik ve müderrislik görevleri, medrese vakıflarının şartlarına ve imkânlarına göre sınırlılık göstermektedir. Zira bir muid (bu görevde uzun süre kalmış olsa bile), bulunduğu medresede veya diğer medreselerden herhangi birinde müderrislik

⁵²⁴ Abdullah Nasuh 'Ulvan, s.116.

⁵²⁵ Cemalü'd-Din eş-Şiyal, *İ'alamu'l-İskenderiyye*, s.141.

⁵²⁶ el-Makrizî, *el-Hitât*, II, 400; es-Suyûtî, *Hüsnü'l-Mühadere*, II, 157; Çelebi, s.258–259

⁵²⁷ Çelebi, s.259.

⁵²⁸ George Makdisî, *Ortaçağ'da Yükseköğretim*, s.277.

makamında görev alabilmesi için o medresenin vâkıfının şartlarına göre bu makamdaki görevinin boş olması gerekmektedir.⁵²⁹

Muidlik görevi, medrese içinde etkin ve saygın bir görevdir. Buraya gelen talebelerin kabulü ve burada yerleştirmeleri ile düzenlerini sağlamada da muidlerin fonksiyonu büyüktür. Bu durumu şu örnekle açıklayabilmekteyiz: Ebu Tahir el-Mahalli Mısır'a geldiğinde kalmak istediği "el-Medresetu'n-Nasriyyetu'l-Ula"da yer bulamayınca bu konuda medresenin muidinden yardım istemiştir.⁵³⁰

Muidlik görevinin medrese ile birlikte ortaya çıktığı ve mescidde bulunmadığını savunanlar şu görüşü ileri sürmüşlerdir: Medrese, farklı kabiliyetlerde bulunan pek çok talebeyi bünyesinde topladığından bu talebelere yardım ederek aralarındaki seviye farklarını gidermek veya en aza indirmek için medreselerde muidlik görevine ihtiyaç duyulmuştur. Mescitlerde ise; her seviyede ilim halkaları bulunduğu bir talebe, ilmi seviye bakımından her hangi bir talebe grubundan geriliğini hissettiğinde, o halkayı bırakmakta ve kendi seviyesine uygun diğer halkalardan birisini seçmektedir.⁵³¹

Muidlik görevinin medreselere mahsus bir görev olmadığını savunanlar ise şu düşüncüyü belirtmişlerdir: Öğrencilere dersi tekrar etmek ile dersi anlamakta zorluk çekenlere yardımcı olmak olan muidlik görevi, belli kurumlara bağlı bir görev olmayıp özellikle fıkıh ilminin öğretildiği kurumlarda bulunmaktadır. Örneğin, Ebu't-Tayyib et-Taberî'nin fıkıh öğrencisi olan Ebû İshâk eş-Şirazî, Nizamiye Medresesi kurulmadan çok önce Taberî Mescidi'nde muid olmuştur.⁵³² Yukarıda belirtilen ve aşağıdan edinilen bilgiler paralelinde muidlik görevini değerlendirdiğimizde şu sonuca ulaşabilmekteyiz: Medreselerdeki muidlik görevi daha kapsamlı ve sistemli bir anlam ifade ederken mescitlerdeki muidlik görevi dar bir çerçevede kalmaktadır. Dolayısıyla belirttiğimiz iki farklı görüşün, muidlik kavramına yüklenen anlamlara bağlı olabilmektedir. Zira medrese muidliği, müderrislikten bir önceki makam olup⁵³³ müderris ile öğrenci arasında bir konumu ifade eden ve derecelendirilen bir görevdir.⁵³⁴ Böylece medreselerdeki muid ihtisas seviyesinde bir öğrenci olabildiği gibi eğitimini

⁵²⁹ el-Münzirî, III, 479.

⁵³⁰ es-Subkî, *Tabakat'uş-Şafiyye*, VIII, 48.

⁵³¹ Ğanime, Muhammed Abdurrahim, s.265; Çelebi, s.258.

⁵³² George Makdisî, *Ortaçağ'da Yükseköğretim*, s.284; İbn Hallikân, I, 5.

⁵³³ Kalkaşendi, V, 436

⁵³⁴ Ziya Kazıcı, *İslam Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, (7. bs.), İFAV Yay., İstanbul 2009, s.379–380.

tamamlamış ve kendisine ait öğretim kürsüsü olmayan yetişkin bir fakih veya müftü de olabilmektedir.⁵³⁵

Birden fazla muidi olan medreselerin muidlerinden birisi, “baş muid” olarak seçilmektedir. Nitekim İmamı’l-Haremeyn el-Cuveynî’nin öğrencilerinden olan ve “İlkiyâ el-Herrasî” diye şöhret bulan Ebu Hasan Ali b. Muhammed (ö. 1110), İmamı Gazzalî’den sonra derslerde “baş muid” olarak görev yapmıştır.⁵³⁶

Medreselerin ilmi seviyelerine göre muidlik ve müderrislik durumu değişebilmekte ve dolayısıyla bir medresede ancak muid olabilen ve bu görevde bulunan bir şahıs aynı seviye ile başka bir medresede müderris olabilmektedir. Nitekim Fıkıhta derya gibi bir imam olan Nusayr b. et-Tabbâh, Kutbiyye Medresesi’nde müderrislik yaptığı dönemde Salâhiyye Medresesi’nde de müderris olan İbnu Abdusselam’a muidlik yapmıştır.⁵³⁷

Mescitlerdeki muidlik ise, medreselerdeki muidlik gibi bu denli ciddi, düzenli ve sistemli değildir. Zira Mescit halkalarında yetişen ve hocaları ile irtibatlı talebelere, hocaları tarafından müzakereci ve yardımcı anlamında muid seçmektedir. Bunun yanında mescit muidleri, kendilerine özgü ders halkaları da oluşturabilmektedirler. Nitekim yukarıda belirtilen Ebu’t-Tayyib et-Taberî’ye muidlik yapan ve döneminin imamı olan Ebû İshâk eş-Şirazî’nin kendisine ait ders halkası olmuştur. Ayrıca fıkıh/hukuk eğitimi veren tüm eğitim kurumlarında muidlik kadrosu bulunmamaktadır. Dolayısıyla medreselerde muidlik kadrosu zorunlu iken diğer eğitim kurumlarında zorunlu olmamaktadır.⁵³⁸

2.2.3. Kâri’ler

Eyyûbi medreselerinde yürütülen görevlerden biri de Kur’ân-ı Kerim’i insanlara öğretmektir. Nitekim es-Salih Ebi’r-Rebî’ Süleyman Ebu Abdullah b. Yusuf el-Hevarî (ö.1215), Sahibiyye Medresesi’nde kâri’ olarak halka Kur’ân-ı Kerim’in okumasını öğretmekte ve burada imamlık yapmaktadır.⁵³⁹ Ancak bu görevi medresede okuma olarak gören es-Subkî, okumanın aşağıda belirtilen üç anlama geldiğini ve es-Salih’in

⁵³⁵ es-Suyûtî, *Buğyetu’l-Vu’ât*, II, 155.

⁵³⁶ es-Subkî, *Tabakatu’s-Şafiiyyeti’l-Kübra*, VII, 232.

⁵³⁷ es-Suyûtî, *Hüsnü’l-Mühadere*, I, 194.

⁵³⁸ en-Nu‘aymi, I, 54; George Makdisî, *Ortaçağ’da Yükseköğretim*, s.285–286.

⁵³⁹ el-Münzirî, II, 341, 361; III, 368.

bunlardan hangi anlama karşılık gelen Kırâat faaliyetini yürüttüğünün bilinmediğini belirtmektedir.

1-Derse başlamadan önce Kırâati ‘Aşere (on okuma şekli)’ye göre Kur’ân-ı Kerim’i okumaktır.

2-Allah’ın Kelamı olan Kur’ân-ı Kerim’i, en iyi bir ses tonu ve makamla okumaktır.

3-Kürsüye çıkıp buradan halka Hadis ve Kur’ân tefsirinden bir şeyler anlatmaktır.⁵⁴⁰

2.2.4. İmamlar

Namazlarda medresede ikamet edenlere imamlık yapmakla görevlendirilen kimselerdir. Eyyûbi dönemi Mısır medreselerinde örneğini gördüğümüz görevlilerdendirler. el-Münzirî’nin belirttiğine göre Mukrî Şafii A‘ma Ebu İshak İbrahim el-Mazinî (ö. 1241), Şeyh Ebu’l-Cevd Ğiyas b. Faris’in gözetiminde Kur’ân-ı Kerim okumuş, birçok kişiyi dinlemiş, Mısır’da Şafii fıkıhını öğrenmiş, eski caminin yönetimini üstlenmiş ve ölümüne dek Kahire’deki Fadiliyye Medresesi’nde imamlık yapmıştır.⁵⁴¹ Yine el-Münzirî’nin belirttiğine göre, Ebu’l-Mühend Hussam b. Mürhef b. İsmail el-Fezarî eş-Şafii (ö.1215), farklı kırâatlerle Kur’ân-ı Kerimi okumuş, Şafii fıkıhını öğrenmiş, bir süre Zafiri Camisi ile uğraşmış ve buranın yönetimini üstlenmiş, Kahire’de bulunan iki köşk arasındaki mescit ile Fadiliyye Medresesi’nde imamlık yapmıştır.⁵⁴²

2.2.5. Müezzinler

Hem Fatımîler ve hem de Eyyûbiler döneminde Mısır medreselerinde bulunan görevlerden biri de müezzinliktir. Namaz vakitlerinde medresede ezanı yüksek sesle okumak olan müezzinlik görevini üstlenenler, müderris ve mudlerin dışında bir veya birden fazla kimselerden oluşmaktadır. Nitekim Ebül’-Kasım Neca b. Ali b. Hasan er-

⁵⁴⁰ es-Subkî, *Mu‘idu’n-Nı‘am*, s.109, 110, 113.

⁵⁴¹ el-Münzirî, III, 479.

⁵⁴² el-Münzirî, II, 361.

Remelî, Tertuşî Medresesi ile Selefiyye Medresesi'nde müezzinlik yaptığı gibi⁵⁴³, Ebu'l-Hasan Ali el-Lahmi (ö.1241) de vefatına kadar Mısır'daki Salihyye Medresesi'nde müezzinlik yapmıştır.⁵⁴⁴

2.2.6. Nazirler

Vakıf maslahatlarının idari işlerine bakmakla görevlendirilen kimselerdir. Medresenin vakıf nazırlığı görevinde asıl olan, bağımsız bir görev olarak medresenin vakıf menfaatlerini korumak ve içeriğini denetlemektir. Ancak Eyyûbi döneminin hiçbir Mısır medresesinde “Nazırlık” bağımsız bir görev olarak uygulanmamıştır. Zira edindiğimiz bilgilere göre “el-Medresetu'n-Nasırıyyetu's-Saniye” ile “el-Medresetu's-Süyufiyye”nin müderrisleri, bulundukları medreselerde hem müderrislik hem de nazırlık görevlerini birlikte yürütürlerken her bir görev için ayrı ayrı kendilerine tahsis edilen maaşı almışlardır.⁵⁴⁵ Ancak nazırlık, bağımsız olarak yürütülmediği gibi, ikinci bir görev olarak ancak müderrislik ile beraber yürütüldüğü kanaati da oluşmamalıdır. Nitekim bir süre müderrissiz kalan el-Medresetu'n-Nasırıyyetu's-Saniye'nin vâkıfı da öldüğünde bu süre zarfında medresenin eğitim ve öğretim faaliyetlerinin yanında vakıf nazırlığının görevi de muidlerce yürütülmüştür.⁵⁴⁶

2.2.7. Hizmetliler

Medresenin temizlik ve bakım işleri ile medresede bulunanların ihtiyaçlarını gidermekle görevlendirilen kimselerdir. Zira Medrese kurucuları, burada yapılacak olan medresenin temizlik ve bakım işleri ile medrese mensupları olan müderrisler, talebeler, muidler ve diğer görevli kimselerin hizmetlerini gören hizmetlileri görevlendirmeye önem vermişlerdir. Medreselerin oluşumundan itibaren Eyyûbiler dönemi dâhil tüm dönemlerde İslam coğrafyasında hizmetlilik görevi hep bulunmuştur. İbnu Cübeyr bu konuyu şöyle ifade etmiştir: İskenderiye ile Mısır'ın diğer medreselerinde yerli talebeler için çeşitli eğitim faaliyetlerinde bulunulmuştur. Özellikle hac ve ticaret yolu üzerinde

⁵⁴³ es-Selefi, Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. İbrahim Ebü't-Tahir, *Mu'cemu's-Sefer*, Darü'l-Kütübü'l-Mısıriyye, Kahire Yazma Eser, s.78 (nkl. el-Medarisu'l-İslamiyye fi Mısır fi'l-'Asrı'l-Eyyûbi); Cemalü'd-Din eş-Şiyal, *İa'lamu'l-İskenderiyye*, s.141, 142.

⁵⁴⁴ el-Münzirî, s.572.

⁵⁴⁵ el-Makrîzî, *el-Hıtat*, II, 365, 400.

⁵⁴⁶ el-'İmad el-Katib el-İsfahânî, *el-Fethü'l-Kussi*, s.297; es-Subkî, *Tabakat's-Şafiiyye*, VI, 25; es-Suyûtî, *Hüsnü'l-Muhadara*, II, 157.

bulunan Mısır'ın medreselerine uğrayan yabancı talebeler için çeşitli eğitim ve öğretim faaliyetlerin yanında temizlik- sağlık, barınma ihtiyaçları temin edilmiş ve bu anlamda kendilerine yardımcı olacak hizmetliler seçilmiştir.⁵⁴⁷

2.2.8. Kütüphane Görevlileri

Bunların en önemli görevi, kütüphanelerdeki kitapları insanların istifadesine sunarken bunların iadesini denetleyerek korumaya çalışmaktır. Bu da, medreselerde yürütülmesi gereken görevlerden biridir. Ancak muasır olmayan es-Subkî'nin dışında dönemin Mısır medreselerinde yürütülen bu görevden bahsedene rastlayamamaktayız. es-Subkî ise medreselerin bu görevinden, olması gerektiği şeklinde bahsetmiştir.⁵⁴⁸ O halde muasır kimselerin Eyyûbiler döneminin medreselerinde belirtilen görevin olduğundan söz etmemeleri, bahseden es-Subkî'nin de müteaahir (sonraki dönemlerde yaşayan) olması ve sözkonusu görevden de “olması gerektiğine inandığı” şeklinde söz etmesi, Eyyûbi döneminin Mısır medreselerinde bu görevin varlığından açıkça söz etmemize imkân vermemektedir.

2.2.9. Öğrenciler

Medrese kurucularının belirledikleri esaslara itibar ederek medreselerinde eğitim gördükleri kimselerdir. Medreselere devam eden talebelerin yaş sınırlamaları ile ilgili herhangi bir bilgiye rastlayamamaktayız. Fakat medreselerde uyulması gereken esaslara ve buralardaki uygulamalara baktığımızda devam eden medrese talebelerinin akil ve reşid (olgun) olmaları gerektiği kanaatine ulaşmaktayız.⁵⁴⁹ Medresede uyulması gereken esaslardan söz ederken buraya gelen devamlı ve geçici öğrenci gruplarından söz etmemiz gerekir.

2.2.9.1. Devamlı (Örgün Eğitime Tabi) Öğrenciler

Her medrese, vâkıfının belirlediği kurallara göre düzenini sağladığında eğitim ve öğretim faaliyetlerine devam etmiştir. Kalıcı ve düzenli olarak medresenin eğitim ve öğretim faaliyetlerine devam eden talebeler, bu kurallara uyan devamlı öğrencilerdir.

⁵⁴⁷ İbn Cübeyr, *Rahletu İbni Cübeyr*, s.46.

⁵⁴⁸ es-Subkî, *Mü' idü'n-Nı'am*, s.11.

⁵⁴⁹ es-Subkî, *Mü' idü'n-Nı'am*, s.109.

Medreselerde belli bir oran ve sayıda talebelerin olması ile ilgili edindiğimiz kesin bilgi bulunmamaktadır. Ancak vâkıfın şartları ile imkânları bu ihtimali doğurmaktadır. Nitekim el-Makrizî, Kamhiyye Medresesi'nden, "Burada dört müderris görevlendirilmişken her müderrisin yanında sayılı talebe bulunmaktadır." Şeklinde söz ederken Seyfiyye Medresesi'nden ise, "vakıf gelirinin dörtte birinden Hanefî talebelerine (konumlarına göre) harcama yetkisini, buranın Müderrisi Mecdüddin el-Cibuti'ye verilmiştir."⁵⁵⁰ Şeklinde söz etmektedir. İşte belirtilen bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere buralarda öğrenci sayısından söz edilmezken, sınırlı bir sayıdan ve kaynaktan söz edilmektedir. Bu da sayı sınırlaması ihtimalini doğurmaktadır. Ancak bazıları her müderrise ait öğrenci sayılarının 20 olduğu belirtmektedir.⁵⁵¹

Burada devam eden yerli talebelerin yanında yabancı talebeler de bulunmaktadır. Zira hac ve ticaret yolu üzerinde bulunan Mısır'a uğrayanlar, özellikle Fas ve Endülüslüler, yolculukları bitene kadar Mısır'daki Eyyûbi medreselerinde kalarak buranın eğitim ve öğretim faaliyetlerinden ve hizmetlerinden istifade etmektedirler. En çok istifade ettikleri ise, uzman kimselerden fıkıh derslerini almalarıdır. İbnu Cübeyr'in, Mısır'a yaptığı yolculuk sırasında bizzat şahit olduklarını anlatan sözleri yukarıda belirtilenleri desteklemektedir. İbnu Cübeyr, burada gördüklerini şöyle anlatmaktadır: Sultan Selahaddin'in Mısır ile ilgili oluşturduğu gelenekler şunlardır; talebeler ile ibadet edenler için medreseler ve ilgili vakıflar kurulmuş, uzak yerlerden gelenler için kalacak yer ile öğrenmek istediği ilmin öğretimi için müderris temin edilmiş, bunların her türlü ihtiyaçlarını karşılayacak imkânlar oluşturulmuştur. Özellikle yabancılar için imkânlar genişleterek yeni gelenlere aşağıdaki imkânlar da sağlamıştır:

1-Banyo yapma ihtiyaçları için banyolar hazırlanmıştır.

2-Hastaları için hastane hazırlanmış ve durumlarını kontrol etmek üzere doktorlar görevlendirilmiştir.

3- İhtiyaç duyduklarında kendilerine ilaç ve yemeklerini vermek üzere hizmetliler görevlendirilmiştir.

4- Hastaneye ulaşamayanların durumlarıyla ilgilenmek üzere bunları ziyaret edip doktora muayene ettirmelerini sağlayan kişiler görevlendirilmiştir.⁵⁵²

⁵⁵⁰ el-Makrizî, *el-Hıtat*, II, 364.

⁵⁵¹ es-Seyyid el-Baz, s.223.

⁵⁵² İbn Cübeyr, *Rahletu İbni Cübeyr*, s.42; el-Hafâcî, s.3.

O halde belirtildiği üzere yerli ve devamlı öğrenciler için medreselerde sağlanan imkânların daha ilerisi, bu medreselere gelen yabancı öğrenciler için sağlanmıştır.

2.2.9.2. Geçici (yaygın eğitime tabi) Öğrenciler

Durumlarına uygun ve şartlarının el verdiği ölçüde belli bir düzen ve kurala tabi tutulmaksızın isteklerine bağlı, eğitim ve öğretim faaliyetlerine katılmak üzere medresede bulunan âlimlerin meclislerinde bulunan ve öğrenme isteğinde olan talebelerdir. Burada bulunan bu öğrenciler için vâkıfın hiçbir şart ve ödevlerine uyma zorunluluğu yoktur. Bunun en güzel örneği ise, Selahaddin ve iki çocuğunun İskenderiye’de olduklarında eş-Şeyh Ebu Tahir es-Selefi’nin derslerini dinlemek için istediklerinde Selefîyye Medresesi’ne gitmeleridir.⁵⁵³

2.3. MEDRESELERİN MİMARİ YAPISI

Medreselerin başlangıçta belli bir mimari yapısı yoktu. Zira bazı hangâh ve kiliseler mimari yapıları ile olduğu gibi medreseye dönüştürülmüştür (el-Emir Nasirü’l-Devle, İbnu Furek için Hangâh’ı medreseye dönüştürdüğü gibi, Selahaddin de “Sendehane” diye adlandırılan kiliseyi medreseye dönüştürmüştür). Fakat miladi on ikinci yüzyıldan sonra medreseler, ilk olarak kendine özgü şekillerle inşa edilmiştir.⁵⁵⁴

Medreseler verdikleri eğitim ve öğretim faaliyetler ve hizmetler itibarı ile çeşitli birim ve bölümlere ayrılmıştır.⁵⁵⁵ Bu birimler sırasıyla aşağıda belirtilmiştir:

2.3.1. Derslikler (Sınıflar)

Medreselerde eğitim ve öğretim faaliyetleri yürütmek için medreselerin içinde oluşturulan sınıflardır. Medrese kurucuları sınıfları oluştururken burada devam edebilecek öğrenci sayılarını dikkate almışlardır. Bunun en büyük örneği ise, Kamhiyye Medresesi’nde öğrenci sayılarını dikkate alarak sınıf oluşturup bu sınıfların her birine ayrı ayrı müderris atayan Selahaddin’in uygulamasıdır.⁵⁵⁶ Burada oluşturulan dört sınıfın her birinde sadece Maliki mezhebine göre eğitimin verilmesi; farklı sayıda

⁵⁵³ el-Hafâcî, s.23; Sellâm, Eymen Şâhîn, s.8–9.

⁵⁵⁴ Mustafa Abdullah Şeyhe, s.17.

⁵⁵⁵ Sellâm, Eymen Şâhîn, s.157–162.

⁵⁵⁶ Sellâm, Eymen Şâhîn, s.157.

sınıfların bulunmasının amacının, farklı mezheplerin eğitimlerini sağlamak değil, belki çok sayıdaki öğrencilerin eğitimi verimli bir şekilde sağlamak olduğunu göstermektedir.⁵⁵⁷

2.3.2. Meskenler

Medresenin müderris ve talebeleri için medrese bünyesinde oluşturulan kalma yerleridir. Zira medrese kurucuları medreseleri kurarken buranın kalıcı elemanları olan müderris ve talebeler için kalma yerleri olan (günümüzdeki pansiyon ve lojmanlar gibi) meskenleri oluşturmuşlardır. Daha önceden belirtildiği gibi İskenderiye'deki Fatımi döneminde bulunan "Ebubekir et-Tertoşi Medresesi"nde Müderris et-Tertoşi'nin evlenerek medresenin bir bölümü olan bir yapıda zifafa girmesi medresenin mesken örneğidir.⁵⁵⁸ Salihyye Medresesi'nde el-'Izz b. Abdusselam'a meskenin tahsis edilmesi⁵⁵⁹ ile Suyufiyye Medresesi'nde Ebu Abdullah Muhammed b. Abdulvahap'a meskenin tahsis edilmesi⁵⁶⁰ ise, Eyyûbi dönemi medreselerin mesken örnekleridir. İşte müderrislere tahsis edilen ve ailece barınmalarını sağlayan bu meskenler, yaşam şartlarında önemli bir konumu teşkil ettiğinden müderrislerin medresedeki müderrislik görevinde kalmalarını ve devam etmelerini sağlamaktadır. Bu nedenledir ki İbnu Hacer el-Askalani bu durumu şu örnekle izah etmektedir: İmadüddin b. es-Sekra, Menazilü'l-'Izz Medresesi'nin müderrisliğinden azledilince ilk şikâyet ettiği nokta, ailece kaldığı medrese meskenini bu vesile ile kaybetmiş olmasıdır. Zira es-Sekra, bundan dolayı ailece sıkıntı yaşadığını eş-Şeyh Ebu'l-Abbas ile paylaşmıştır.⁵⁶¹ Böylece meskenlerin tahsisi ile deneyimli müderrislerin eğitim ve öğretim faaliyetlerine devamı durumunda eğitim ve öğretimin kalitesi artarak devam etmektedir. Daha önceki bölümde belirtildiği gibi, bazıları medreselerin meskenler bölümünün olmasıyla hangâh ve han gibi diğer eğitim müesseselerinden ayrıldığını söylemiş iseler de bunun doğru olmadığını, belki bu özelliğin medresenin mescitten ayırıcı özellik olabileceğini söylemiştik. Ancak eğer bu ayırıcı özellik, sadece eğitim ve öğretim için burada bulunanlara mahsus meskenlerin yapıldığı anlamında⁵⁶² ise bu görüş doğru olmaktadır.

⁵⁵⁷ İbn Dakmak, *el-İntisar*, IV, 95.

⁵⁵⁸ ed-Debi, s.137.

⁵⁵⁹ ed-Darvüdni, I, 318.

⁵⁶⁰ el-Münzirî, III, 642.

⁵⁶¹ el-'Askalani, *Refu' l-Eser an Küdatı Mısır*, I, 1.Böl., s.341.

⁵⁶² Seyyid, Eymen Fuad, *Ebhasu Nedvetu'l-Medaris*, s.93.

Zira handa bulunan barınma yeri (mesken), gelenlerin geneli için yapılmış ve doğal olarak eğitim ve öğretim için buraya gelenlere de bu barınak olabilmektedir.⁵⁶³

Medreselerde oluşturulan meskenler sayesinde müderris talebe ilişkisi aile şefkati ilişkinse dönüştüğünden eğitim ve öğretim faaliyetleri sevgi ve şevkat çerçevesinde yürütülmektedir. Zira müderris burada talebelerin tedrisatıyla ilgilendiği gibi baba şefkati göstererek tüm dertleriyle de hemhal olmaktadır. Bu bağlamda Selahiyye Medresesi'nin müderrisi Necmeddin el-Hubûşanî'nin öğrencisiyle şu yaşadıkları dikkate değerdir: el-Hubûşanî, bir gece öğrencilerin durumlarını kontrol etmek üzere medresede kaldıkları yerlerini gezerken yalnız başına kendi iç dünyasını yansıtan ve duygu yüklü şiir okuyan dışında herkesin Kur'ân-ı Kerimi okuduğunu görmüştür. Sabah olunca o müstesna durumunda olan talebeye bu durumunun sebebini sorduğunda, talebe de cevaben şunu anlatmıştır; amcamın kızı olan eşim, benden ayrılıp babasına gittiğinde onu çok sevdiğimi anladım. Onun bana geri vermesi için babasına gittiğimde, el-Hubûşanî kendisine gelmeyinceye kadar, eşimi geri vermeyeceğine yemin etti. Ben de size söylemekten utandığım bu durumu terennüm ettim. Bunun üzerine el-Hubûşanî, talebe ile birlikte amcasına giderek eşinin iade edilmesini sağlamıştır.⁵⁶⁴

2.3.3. Medrese Kütüphaneleri

Medreselerde eğitim gören, okuma, araştırma ve inceleme yapanların bu faaliyetlerini kolaylaştırmak amacıyla ilim merkezlerinden olan medreselere, kütüphaneleri ilave etme düşüncesi doğmuştur. Fadiliyye Medresesi'nin kurucusu olan el-Kadi el-Fadıl'ın buraya kütüphanesini ilave etmesi, Eyyûbi dönemi Mısır medreselerinde oluşturulan kütüphanelerin açık bir örneğidir.⁵⁶⁵ el-Makrizî'nin belirttiğine göre, medrese kurucusu olan el-Kadi el-Fadıl, kurduğu medresenin kütüphanesine farklı ilimleri kapsayan yüz bin ciltlik kitap vakfetmiştir. el-Kadi el-Fadıl; bu kitapların büyük bir çoğunluğunu, Fatımi sarayından satılan kitaplardan kendi parasıyla satın alarak temin etmiştir. Ancak daha sonra 1294'te oluşan kıtlık ve yokluk nedeniyle Sultan Melikü'l-Adil Ketbuğa el-Mensurî'nin de sıkıntıya düştüğünde buradaki medrese talebeleri, her bir cildi bir somun ekmeğe satarak bu kitapların büyük

⁵⁶³ İbn'l-Cevzî, X V, 105.

⁵⁶⁴ İbnu'z-Zeyyat, s.214, 215; 'Afaf Sabre, s.188.

⁵⁶⁵ es-Seyyid es-Seyyid, en-Neşar, *Tarihu'l-Mektebati fi Mısır fi'l-'Asrı'l-Memluki*, (thk. Muhammed Fethi Abdulhadi ve Diğerleri), ed-Daru'l-Mısıriyyetu'l-Lübnaniyye, Kahire 1993, s.69.

bir kısmını dağıtmışlardır. Geri kalan kitapları da fakihler emaneten yanlarına almışlardır. Dolayısıyla buradaki kitapların tamamı dağılmıştır. Ancak bu medresenin kütüphanesinde kalan ve el-Makrizî'nin zamanına kadar (ö. 1442) ulaşan sadece Mushaf olmuştur. Bu Mushaf ise, Kufe hattı (yazısı) diye bilinen ilkyazı ile yazılan ve Halife Hz. Osman b. Affan'a nispetle "Mushaf-ı Osman" denilen Kur'ân-ı Kerim nüshasıdır.⁵⁶⁶

2.3.4. Mescitler

Medresede eğitim görenler ile ilimle uğraşanların, namaz vakitlerinde dışarıya çıkma ihtiyacı duymamaları için, medrese kurucuları burada namaz kılma yerleri olan mescitleri kurmuşlardır. İçinde ibadet eğitiminin de yapıldığı mescitlerin oluşturulduğunun en büyük göstergesi medresenin idari yapısında imam ve müezzin görevlilerinin bulunması ile Fadiliyye Medresesi'nde mihrabın bulunmasıdır.⁵⁶⁷

2.3.5. Hamamlar

Medresede kalanların sıhhat, temizlik ve banyo ihtiyaçlarını karşılamaları amacıyla, medrese kurucuları, medreselerine hamamları ilave etmişlerdir. Sultan Selahaddin'in "el-Medresetu'n-Nasırıyyetu's-Saniye"ye ilave ettiği ve vakfettiği hamam⁵⁶⁸ ile el-Melikü'l-Müzafer Takıyüddin'in "Menazilu'l-'İzz Medresesi" ne ilave ve vakfettiği hamam⁵⁶⁹, medrese hamamlarının birer örnekleridir. İbnu Cübeyr'in de İskenderiye ve Mısır'ın diğer yerlerinde şahit olduğu medrese hamamları, bu örneklerin yaygınlığını göstermektedir.⁵⁷⁰

2.3.6. Maristanlar (Hastaneler ve Eczaneler)

Eyyûbiler, medresenin eğitim ve öğretim faaliyetlerinde her türlü imkânı sağlarken hastaneler ile eczaneleri oluşturarak sağlık anlamında da imkân oluşturmuşlardır. Sultan Selahaddin, Mısır'a sahip olduğu sürede Kahire'de bulunan

⁵⁶⁶ el-Makrizî, *el-Hıtat*, II, 366.

⁵⁶⁷ el-Münzirî, II, 361; III, 479, 572.

⁵⁶⁸ el-Makrizî, *el-Hıtat*, II, 400.

⁵⁶⁹ el-Makrizî, *el-Hıtat*, II, 364; İbn Dakmak, *el-İntisar*, IV, 93.

⁵⁷⁰ İbn Cübeyr, *Rahletu İbni Cübeyr*, s.42; el-Hafâcî, s.3.

köşkün içinde bir hastane oluşturmuş ve bu hastane için büyük bir vakıf kurmuştur.⁵⁷¹ Eyyûbi medreselerinin müessisleri, talebe ve müderrislerin sağlıklarına da önem verdiklerinden bunların sağlık (teşhis-tedavi) ihtiyaçlarını gidermek amacıyla hastaneleri yapıp medreselerine ilave etmişlerdir.⁵⁷² Daha önceden belirtildiği üzere İbnu Cübeyr'ın İskenderiye ve Mısır'ın diğer yerlerinde medreselere bağlı hastanelere şahit olduğu, medreselerde hastanelerin varlığının göstergesidir.⁵⁷³ Dolayısıyla tıp medreseleri de diyebileceğimiz bu Medreseler dâhil olmak üzere İslam dünyasında hastanelerin kurulduğu her alanda tıp ilminin gelişimi ve yaygınlaşması da olmuştur. Bu sebeptendir ki, her hastane ve uygulama alanı aynı zamanda bir tıp eğitim merkezi ve okulu sayılmaktadır.⁵⁷⁴ Eyyûbiler döneminde Mısır'daki bu uygulama, olduğu gibi Eyyûbi dönemi sonrasında da devam etmiştir. Kahire'de, Melik Mansur Kalavun el-Elfî es-Salihî (Mısır ve Suriye'deki Dönemi:1280–1290)'nin, kendisine nispetle Mansuriye Medresesi'ni, el Maristanu'l-Kebir el-Mansuriye (Büyük Mansuriye Hastanesi)'nin içinde yaptırmayı ve burada dört mezhep fıkhının yanında tıp derslerinin de verilmesi, bu uygulamanın gelişerek devam ettiğini göstermektedir.⁵⁷⁵

2.4. MEDRESELERİN SİYASAL VE TOPLUMSAL ETKİLERİ

Mısır'da bulunan Eyyûbi dönemi medreseleri, mükemmel bir ilmi yaşamı sağladığı gibi dönemin siyasal ve sosyal yapısına da olumlu etki yapmıştır. Zira bu dönemin hükümdar ve emirleri ilmi faaliyetleri ile siyasal ve sosyal istikrarı sağlamada yüksek bir konuma sahip olan dönemin müderrislerinden yararlanmışlardır. el-Hubûşânî ile ilgili es-Subkî'nin rivayet ettiği şu iki örnek olay müderrislerin konumları hakkında bize bilgi vermektedir:

1-Sultan Selahaddin Fransızlarla yapılacak savaşa çıkacağı sırada el-Hubûşânî kendisini uğurlamaya geldiğinde ondan halktan vergilerin indirilmesi için tâlimatlar vermesini istemiştir. Selahaddin onun dediğini yapmayınca el-Hubûşânî, “Allah yardımcın olmasın” bedduasında bulunmuştur. Saygıdan bu duruma sessiz kalan

⁵⁷¹ İbn HallikânII, 402; Mahmud, Mustafa, s.272.

⁵⁷² el-Haffâcî, s.23.

⁵⁷³ İbn Cübeyr, *Rahletu İbni Cübeyr*, s.42; el-Haffâcî, s.3.

⁵⁷⁴ George Makdisi, *Ortaçağda Yükseköğretim*, s.71.

⁵⁷⁵ es-Suyûtî, *Hüsni'l-Mühadere*, II, 263; el-Makrîzî, *el-Hitât*, IV, 226; Gözütok, s.262, 263.

Selahaddin, savaşta başarısız olunca bunun sebebinin eş-Şeyh'in bedduası olduğuna inanmış ve döndüğünde el-Hubûşânî'den af dileyerek elini öpmüştür.

2-Sultan Selahaddin'in kardeşinin oğlu Takiyüddin Ömer'in birahanelerinin olduğunu öğrenen eş-Şeyh, içinde "Ömer'in birahanesinin olduğunu" yazdığı bir sahifeyi Selahaddin'e göndermiştir. Selahaddin de bu yazıyı Ömer'e göndererek eş-Şeyh'e gücünün yetmediğini ve onun memnun edilmesi gerektiğini söylemiştir. Takiyüddin de korumasıyla eş-Şeyh'e gelip kapıda beklerken, koruması aracı olarak içeriye girdiğinde eş-Şeyh'e; "Takiyüddin sana selam ediyor." deyince eş-Şeyh cevaben; "Takiyüddin değil, belki Şekiyüddindir, Allah'ın selamı üzerine olmasın, " demiştir. Bunun üzerine korumasının; "Takiyüddin'in özür dileyerek içinde bira satılan yerinin olmadığını söylemektedir, " demesi üzerine eş-Şeyh, onun yalan söylediğini belirtmiş ve korumasının söyledikleriyle ikna olmamış ve kendisini kovarcasına dışarı çıkartmıştır.⁵⁷⁶

Salihyye Medresesi'nin müderrisi olan İzzüddin b. Abdusselam; el-Melikü's-Salih'in meclisinin hocası olan Fahrüddin Yusuf'un Mısır'da bulunan bir mescit üzerine eğlence yerleri yaptığını tespit ettiğinde, bu binanın yıkımına karar vermiş ve Fahrüddin'i görevinden aldırılmıştır. Yine İzzüddin b. Abdusselam, bir bayram gününde Sultan'ın herkesin teveccühünde ve huzurunda olduğu bir yerde sultana; "Ey Eyyûb, siz Mısır memleketinin nimetlerinden yararlanıyorsunuz ve şu dükkânlarda içkilerin satılmasını yasaklamıyorsunuz. Bunun için Allah'a nasıl cevap verirsiniz?" diye seslenince bundan haberi olmadığını söyleyen Sultan bu dükkânları kapattırmıştır.⁵⁷⁷

el-Medresetü'n-Nasırıyyetü's-Saniyye'nin müderrisi olan Ebu'l-Hasan Muhammed (1158–1220), el-Melikü'l-Adil ve oğlu el-Melikü'l-Kamil'e elçilik yapmıştır.⁵⁷⁸

el-Medresetü'l-Kamhiyye'nin müderrisi olan Necmeddin Abdullah b. Şa's, cihat amaçlı medresenin müderrisliğinden ayrılarak yapılan beşinci haçlı savaşında yer almak için Dimyat'a gitmiştir.⁵⁷⁹

⁵⁷⁶ es-Subkî, *Tabakat's-Şafiyye*, VI, 16, 17; Su 'ad Mahir, II, 176.

⁵⁷⁷ es-Subkî, *Tabakat's-Şafiyye*, VIII, 211 -212; el-'Askalani, *Refu' l-Eser an Küdatı Mısır*, I, 1. Böl. s.353.

⁵⁷⁸ Sellâm, Eymen Şâhin, s.191.

⁵⁷⁹ İbn Es'ad el-Yafî, IV, 39; es-Suyûtî, *Hüsnü'l-Mühadere*, I, 409.

İşte yukarıda belirtildiği gibi müderrisler, dönemin sosyal ve siyasal faaliyetlerinde rol oynamışlardır. Bazen çok ince hassasiyetli konularda bile meliklere rehberlik yapmışlardır. es-Subkî'nin belirttiğine göre, el-‘İzz b. Abdusselam, Tatar saldırısına karşı kendisiyle yapılan istişarede Sultanı ve Mısır halkını cesaretlendirerek savaşın kazanmasına vesile olmuştur.⁵⁸⁰

⁵⁸⁰ es-Subkî, *Tabakat’ş-Şafiyye*, VIII, 215.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MISIR EYYÛBİLERİNDE EĞİTİM VE ÖĞRETİM FAALİYETLERİ

Eyyubilerde eğitim ve öğretim faaliyetleri, çağının ilmi faaliyetleri ile paralellik göstermiştir. Bu da önceki dönemlerden miras alınan ilimlere bağlı ilerleme kaydetmiştir. Bu nedenle önce araştırmamızın giriş kısmında değinildiği gibi Mısır'ın Müslümanlarca fethedilişinden Eyyûbi dönemine kadar olan ilmi süreci kısaca değerlendireceğiz, sonra Eyyûbiler döneminde Mısır'ın ilmi durumunu inceleyeceğiz. Daha sonra bu dönem için Mısır'ın genel eğitim ve öğretim faaliyetlerini, dolayısıyla bu faaliyetlerin gerçekleştirilmesi sürecindeki eğitim ve öğretim ortamları ile eğitim programını değerlendireceğiz.

3.1. EYYÛBİLERDEN ÖNCEKİ İLMİ DURUM

Mısır Eyyubilerindeki ilmi durumun ilham kaynağı olan önceki İslami dönemlerin Mısır dâhil İslam coğrafyasındaki ilmi durumunu şöyle değerlendireceğiz: Müslümanların fethettiği şehirlerle ilgili savaş-fetih bilgileri, Kur'ân ve sünnetten çıkan fıkıh ilmi ile az miktarda nahiv, edebiyat, rivayet ve lügat gibi bazı ilimlerin eğitimi bulunmaktadır. İslami bir eğitime sahip olan bu dönemin belirtilen ilimlerin doğal olarak en önemlisi fıkıh ilmidir. Bu ilimler İslam bölgelerine ilk taşıyanlar sahabelerdir. Buralarda İslami fetih ve savaşlardan bahseden tarih, Peygamberimizin siyer ve savaşları, Peygamber ve sahabelerin görüşleri doğrultusunda Kur'ân tefsiri, hadis dersleri, hadisten ve Kur'ân'dan hükümler çıkarma, kendilerince sahih olan rivayetlere göre farklı kırâatlerde Kur'ân okuma faaliyetleri mevcuttu. Mısır'da bulunan bu tür faaliyetler ise, burada oluşan ilim meclisleri sayesinde gerçekleşmiştir. Bu anlamda Mısır, Irak ve Şam'a benzemiştir. Zira Emeviler döneminde Şam'da ve Abbasiler Dönemi'nde ise Irak'ta halifelerin bulunmasıyla bu iki kent Arap Lügatleri, şiir ve bunlardan doğan nahiv ve edebiyat rivayetleri ile dini ilimlerde zirveye ulaşmıştır. Dolayısıyla Mısır; nahiv, edebiyat ve şiirde Şam ve Irak derecelerinde değil ise de bu tür faaliyetlere sahip olmuştur. Zira lügat ve nahiv ilimleri ile uğraşma gerekçesi olan fetihler neticesinde Arap dışı lügatların Arapçaya karışmasıyla Kur'ân için oluşan endişe Mısır'da da mevcuttu. Buradaki ilmi faaliyetler ise, ilmi müessesenin yaratıcılık

faaliyetlerine göre değil, taklit ve alıntı niteliğindeydi. Ancak felsefe, tıp, mühendislik vb. alanlardaki ilmi faaliyetler, bu dönemlerde doğrudan Mısır'da olmamıştır. Zira halife Bağdat'ta bulunduğundan toplum bilimlerini Arap bilimlerine naklederken bu bilimleri Bağdat'ta nakletmiştir. Mısır ise, hilafet merkezinden uzak kaldığından belirtilen ilimler Bağdat'ta yayılışından sonra bir kısmı Mısır'a ulaşmıştır. Belirtilen Sünni ilimlerin etkinliği ile Irak'ta bulunan Sünni mezheplerin yanında Mutezile ve Mürcie gibi farklı İslami fırkalar ile mülhidlik mezhebi Mısır'da bulunmamıştır.⁵⁸¹

Toluni Devleti döneminde ise; Mısır'da şiir ve kitabetin yanı sıra ilmi hareketlilik mevcuttu. Burada ilim tahsili ile telif faaliyetlerinin yanında halife ve meliklerce dünyevi ilimlere teşvik yapılmıştır. Daha önce Mısır'da bulunan ilimler olan, hadis, fıkıh, tarih ve nahiv eğitimi varlığını devam ettirmiştir.⁵⁸²

İhşitler Devleti döneminde ise; Toluni döneminde olduğu gibi, Mısır'da şiir ve kitabetin yanı sıra lugavi ve tarihi ilimlerin eğitimi mevcuttu. Ancak bu iki dönemlerde Mısır'da felsefe ve mantık ilimlerin eğitimi pek olmamıştır.⁵⁸³

Fatımiler Devleti döneminde ise; Mısır'da şiir ve kitabetin yanı sıra daha önceki dönemlerde bulunan tüm ilimler mevcuttu. Burada ilim ve ilim adamlarına her türlü imkân sağlandığından ilmi çevreler oluşturulmuş ve çok sayıda bulunan ilimlerle ilgili yüz binlerce kitabı kapsayan dev kütüphane oluşturulmuştur. Dolayısıyla ilmi anlamda Mısır, Bağdat'la yarışır hale getirilmiştir. Sünni mezhep âlimleri dışında olan edebiyatçıların, nahvilerin, tarihçilerin, tıpçıların ve müneccimlerin eğitim ve öğretim faaliyetleri halifelerin Şia mezheplerine ters düşmediği sürece itibar görmüştür.⁵⁸⁴

3.2. EYYÛBİLER DÖNEMİNDE İLMİ DURUM

Eyyûbiler Devleti döneminde Mısır'da bulunan ilmi durumu şöyle değerlendirebiliriz: Eyyubilerden önce Mısır'da bulunan ilmi durum, bu dönemde daha ileri bir boyuta ulaşmıştır. Fakat Fatımiler dönemde burada ağırlıklı bulunan Şia

⁵⁸¹ Mahmud Mustafa, s.81–83.

⁵⁸² Mahmud Mustafa, s.125–126,151; İbn'l-İmad, *Şezeratü'z-Zeheb*, II, 134, 167; es-Suyûtî, *Hüsnü'l-Mühadere*, I, 198, 319.

⁵⁸³ Mahmud Mustafa, s.173–174, 186, 190; İbn Hallikân, I, 111; Mahmud Mustafa, s.194–195.

⁵⁸⁴ el-Makrîzî, *el-Hıtat*, I, 490; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-Zahire*, IV, 254; es-Suyûtî, , *Hüsnü'l-Muhadara*, I, 323; II, 16; İbn Hallikân, I, 40, 137, 338,359; Mahmud Mustafa, s.221, 246, 249; Corci Zeydan, III, 209

mezhep fıkhı eğitiminin yerini Sünni mezhep fıkhı eğitimi almıştır. Bu dönemde bazı sebeplere bağlı olarak Mısır'da ilmi canlılık mevcuttur. Bu sebepler ise, yönetici ve vezirlerinin ilme önem vermeleri, ilimde ve edebiyatta belli bir konumda olmaları gibi sebepler ile İlmi faaliyetlerin devamını sağlayan sebeplerdir. Sırasıyla bu sebepleri şöyle inceleyebiliriz:

1-Eyyûbi Devleti'nin ilme ve edebiyata önem vermesi: Eyyûbi devlet adamları ilim ve edebiyatın değerini iyi bilip ilimi bir seviyeye ulaştırmışlardır. Sultan Selahaddin, güzel şiirleri beğenip meclisinde söyletmiştir. Onun Şiir ve edebiyat ile ilgili birçok örnek uygulamaları olduğu gibi ilimi faaliyetlerdeki örnek uygulamaları da olmuştur. Daha önceden belirtildiği gibi Sultan Selahaddin, iki oğlu el-Aziz Osman ile el-Efdel Ali ve devlet adamları, birlikte İskenderiye'ye gidip burada el-Hafız es-Selefi'den hadis dinlemişlerdir. Yine Selahaddin İskenderiye'ye gidip el-Fakih et-Tahir b. Avf 'tan ilim tahsil etmiş ve namaza devam edercesine hadis dinlemeye devam etmiştir.⁵⁸⁵

Sultan Selahaddin gibi el-Melikü'l-Kamil b. Adil, Feruḥşah b. Şahinşah b. Eyyûb ve el-Aziz b. Selahaddin el-Eyyûbi vb. Eyyûbi devlet adamları, âlimlere değer vermiş, ilmi toplantılarına onların bir ferdi gibi katılmışlar ve anlaşılmayan her bir ilimle ilgili sorular sormuşlar. Fıkıh ve nahivden sorulan sorulara cevap verenlere iyiliklerde bulunmuşlar.⁵⁸⁶

Devlet adamları olan vezirler ve kadılar da ilmi toplantılarına katılma ile edebiyatla uğraşmada sultanlarına uymuşlardır. Nitekim el-Kadı el-Fadıl, edebiyatçıların meclislerinde bulunarak onların ilmi tartışmalarına katılmıştır.⁵⁸⁷

2-Eyyûbi Devleti'nde medreselerin yaygınlaştırılması ve ilgili vakıfların kurulması ile devamının sağlanması: Mısır'da medreselerin inşa hareketinin devamını ve yaygınlaşmasını sağlayan ve medrese kurucularının ölümleri durumunda bile varlıklarının devamı için vakıfları oluşturan ilk devlet Eyyûbi Devleti'dir.⁵⁸⁸

Eyyûbi sultanları medreseleri kurup eğitim ve öğretim faaliyetleri ile işleyişin devamını sağlamada Selçukluları örnek almışlardır. Nitekim Selçuklu Melikşah'ın

⁵⁸⁵ Es-Suyûtî, *Hüsnü'l-Muhadara*, II, 34; Mahmud Mustafa, s.267; Cemalüddin eş-Şiyal, *Tarihu Medineti'l-İskenderiyye*, s.65.

⁵⁸⁶ İbn Tağribedî, *en-Nücumu'z-Zahire*, VI, 227, 232, 236, 237; Mahmud Mustafa, s. 268.

⁵⁸⁷ Mahmud Mustafa, s.269–271.

⁵⁸⁸ el-Makrîzî, *el-Hutat*, II, 184-185; Çelebi, s.112; İbn Cübeyr, *Rehletu İbni Cübeyr*, s.40-41,50-52.

veziri Nizamü'l-Mülk, Bağdat'ta medrese kurup, buraya muallimleri tayin etmiştir, okutulan ilimleri belirleyerek burada bulunan talebe ve muallimler ile tüm ilgililere erzak tahsis etmiş ve medreselerin varlıklarını devam ettiren vakıfları kurarak bu medreselerin yaşam güvencelerini sağlamıştır. Böylece Selahaddin Mısır'a sahip olduğunda ilk kez bu sistem üzerine medreseleri inşa etmeye başlamıştır.⁵⁸⁹

İbnu Hallikan'ın belirttiğine göre, Sultan Selahaddin Mısır'ın yönetimine sahip olunca küçük mezarlıkta bulunan İmamı Şafii'nin mezarı yanında bir medrese inşa ettiği gibi Kahire'de bulunan el-Hüseyin b. Ali (r.a)'nin mezarı yanında bir medrese inşa etmiş ve bu medrese için büyük bir vakıf kurmuştur. Mısırlıların hizmetinde bulunan Said es-Sa'dar'ın evini hangâh yaptığı gibi Abbas'ın evini de Hanefiler için medrese yapmış ve buralar için birer vakıf kurmuştur. Kahire'de bulunan köşkün içinde bir hastane yapmış ve burası için de vakıf oluşturmıştır. Yine Selahaddin Malikiler için Mısır'da bir medrese inşa ederek bu medrese için vakıf tahsis etmiştir.⁵⁹⁰ Dolayısıyla eğitim kurumlarının kalıcılığı sağlanarak eğitim ve öğretim faaliyetlerinin devamı temin edilmiştir.

İster Şafii, ister Hanefi ve ister Maliki mezhebine mensup olsun, bu medreselerin önemsedikleri ve üzerinde durdukları nokta, din öğretimidir. Ancak şunu da bilmeliyiz ki, dini öğretmek dini ilimlerin yanında dil ve edebiyat, tarih, coğrafya ve astronomi gibi ilimlerin eğitim ve öğretim faaliyetleri ile olmaktadır. Zira bu ilimler sayesinde dini ilimler anlaşılıp amaç ve hakikatlerine ulaşabilmektedir. Böylece dini ilimlerin yanında bu ilimlerin anlaşılmasına sebep olan diğer ilimler de medreselerde okutulmaktadır.⁵⁹¹

Eyyûbi Devleti döneminde devlet adamlarından olan emirler ve vezirler, meliklerine uyarak medreselerin inşa hareketine devam edip bu medreseler için vakıflar kurmuşlardır. Dolayısıyla medreselerin müderris ve talebeleri ile buraların hizmetinde bulunanların erzaklarını temin etmişlerdir. Böylece Mısır'da büyük bir ilmi hareketin gerçekleşmesine vesile olmuşlardır. Nitekim el-Kadı el-Fadıl, meliklere uyarak el-Kadı el-Fadıl Medresesi'ni kurmuş, buraya kitaplar bırakmış ve buranın varlığını Memluklar Dönemi'ne kadar devam ettiren vakıflar kurmuştur. Burada ders gören talebeler,

⁵⁸⁹ el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, II, 286; İbn Cübeyr, *Rahletu İbni Cübeyr*, s.275.

⁵⁹⁰ İbn Hallikân, II, 402; Mahmud Mustafa, s.272.

⁵⁹¹ el-Makrîzî, *el-Hitât*, II, 371; Mahmud Mustafa, s.316.

Mısır'da kıtlığın baş gösterdiği, yağmalamanın olduğu ve kitapların satıldığı zamana (1295) kadar buranın kütüphanesinden de yararlanmışlardır.⁵⁹²

3.3. EĞİTİM VE ÖĞRETİM FAALİYETLERİ

Mısır Eyyubilerinde bulunan eğitim ve öğretim faaliyetlerini İslamın genel eğitim anlayışı çerçevesinde ilham aldığı İslami dönemlere dayalı şöyle değerlendirebiliriz: Okuma yazma öğrenme ve öğretme, Kur'ân ahkâmını öğrenme ve Kur'ân'ı ezberleme, Hz Peygamber (s.a.v.) döneminin başlıca eğitim ve öğretim faaliyetleridir. Kur'ân'ın toplanması, yazılması ve çoğaltılması işlemleri de, dört halife döneminin eğitim ve öğretim faaliyetleri çerçevesinde gerçekleştirilmiştir. Bu anlamdaki eğitim ve öğretim, süreç içerisinde İslami ilimler ve kurumlar düzeyinde gelişme göstermiştir. Sahabe ve tabiin âlimleri, İslami ilimler noktasında ciddi bir ilmi seviyeye ulaşmışlardır. İslami eğitimde fedakârlıklarda bulunan bu âlim şahsiyetler, İslam'ın geniş alanlara yayılması ile oluşan sıkıntıların giderilmesinde de etkin rol oynamışlardır. Böylece belirtilen hususlarda gelecek kuşaklara kaynaklık eden İslami eğitim, bu dönemden sonraki eğitim ile ilgili faaliyetlerinde Müslümanlar için referans olmuştur. Dolayısıyla Eyyubilerdeki eğitim ve öğretim faaliyetleri de bu minval üzerine gelişme göstermiştir.⁵⁹³

Eyyubilerde eğitim ve öğretim faaliyetleri, Sünni düşünceye göre insanları eğitime amacını taşımaktadır. Bu da dini ilimler ile bu ilimlerin anlaşılmasına yardımcı olan birçok ilimlerin öğretilmesi şeklindedir. Yani verilen eğitimin ağırlığı din ile ilgilidir. Din ile doğrudan alakalı olmayan eğitimin amacı ise yine dindir. Dolayısıyla temelde İslam'ın ruhuna ters düşmeyip İslam'dan önce bulunan astronomi, tıp, şiir, ensab vb. ilimlerin yürütülmesine devam edilmiştir.⁵⁹⁴ Söz konusu ilimlerin öğretilmesinde etkin rol oynayan öğreticilerin yanında yardımcı unsurlar da bulunmaktadır (muidler, öğretim imkânları vb.). Öğretim faaliyetlerinde bulunan öğreticiler, öğrenci durumunda olan kişileri eğitirken istekle eğitim faaliyetlerine katılmalarını istemektedirler. Yürütülen eğitim ve öğretim faaliyetleri ile yetişen öğrenciler, öğrendiklerini başkalarına öğretme faaliyetlerine devam etmektedirler. Eyyubiler dönemi dâhil tüm İslami dönemlerde

⁵⁹² el-Makrîzî, *el-Hıtat*, II, 366; Mahmud Mustafa, s.250–251.

⁵⁹³ Yıldız, Hakkı Dursun, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, Çağ Yayınları, İstanbul 1992, II, 282.

⁵⁹⁴ el-İbraşi, Muhammed Atiye, *et-Terbiyetu'l-İslamiyye ve Felasifetuha*, (Terc: Hüseyin Varol), Gonca Yayınları, İstanbul 1969, s.7.

dünya ve ahiret mutluluğunu iki temel hedef olarak ortaya koyan İslami eğitimin her aşamasında, sevgi, saygı ve içtenlik esastır. Sahip olduklarını din kardeşleriyle paylaşmaya üst düzey bir anlam yüklediği bir din olan İslam'da, aynı şekilde bilginin de paylaşımı esastır. Zira İslami eğitimin en önemli saç ayaklarından biri de öğrenme sürecinin kalfa çırak ilişkisi biçiminde sürekli ve pratik olarak icrasıdır. Bu pratiğin gerisindeki asıl düşünce ise, tebliğ yükümlülüğü ile doğrudan ilintilidir. Müslüman bir birey, malının zekâtı gibi, bilginin de 'zekâtı'nı vermek, yani bilgili insan yetiştirmek zorundadır.⁵⁹⁵

İslami eğitime sahip olan Eyyûbiler döneminde Mısır'da bulunan eğitim ve öğretim faaliyetleri araştırmamızın birinci bölümünde belirtilen eğitim kurumlarında yürütülmüştür. Söz konusu eğitim kurumlarından bahsedilirken eğitim ve öğretim faaliyetlerine de değinilmiştir. Eyyûbiler buralardaki eğitim ve öğretim faaliyetleri ile hâkim oldukları coğrafyada ve özellikle Mısır'da Şii düşüncenin yerine Sünni düşüncelerini yerleştirmeye çalışmışlardır. Bu nedenle düşüncelerinin yerleşmesini ve benimsetmesini sağlayan yeni yapılar oluşturarak Ehl-i Sünnet ilimleriyle ilmi faaliyetlerde bulunan âlimleri buralarda görevlendirmişler.⁵⁹⁶ Dolayısıyla Sünni âlim ve müderrisler sayesinde medreseler, Sünni mezhebe göre hüküm vermenin ve bu mezhebi canlandırmanın başyardımcısı olduğu gibi, Sünni Abbasi hilafet merkezi olan Bağdat'a dini ve kültürel bağlılığı sağlamakla hilafet makamının kutsal bağına da kurmuştur. Böylece medreseler, Mısır toplumunu Haçlı tehlikesine karşı hazırlamanın ilk adımını da oluşturmuştur.⁵⁹⁷ Ayrıca Sultan Selahaddin Mısır yönetimini ele geçirince benzerine rastlanmayan ve Darü'l-Hikmet denilen kütüphanede bulunan Şia mezhebi ile ilgili kitapları yok ederken bu kitaplardan beğenilenler ise, talebeler ile müderrislerin istifadesine sunmak üzere el-Kadı el-Fadl'ın medresesine bırakılmıştır. Buradaki talebeler ile müderrisler bu kitaplardan yararlanarak da eğitim ve öğretim faaliyetlerinde bulunmuşlardır.⁵⁹⁸

⁵⁹⁵ Müslim, Ebu Hüseyin b. Haccac el-Kuşeyri en-Neysaburi, *Sahihu Muslim bi Şerhi Nevevi*, Daru İhyai't-Turassi'l-'Arabî, Beyrut 1972, III, 215; Hasan İbrahim Hasan, II, 209-210.

⁵⁹⁶ en-Neccar Ahmed, *el-İntacü'l-Edebi fi'l-'Asreyni'l-Fatımi ve'l-Eyyûbi fi Medineti'l-İskenderiyye*, el-Meclisü'l-A'lâ li Ri'âyeti'l-Fünûni ve'l-Âdâbi ve'l-'Ulumi'l-İctima'iyye, Kahire 1964, s.65; Mahmud Mustafa, s.315.

⁵⁹⁷ Ahmed 'İzzet Osman, s.408; Macide Muhammed Hasan, s.42; Su'ad Mahir, I, 124.

⁵⁹⁸ el-Makrîzî, *el-Hitât*, II, 366; Mahmud Mustafa, s.250-251,269-271.

Eyyûbiler, medresenin inşa hareketi neticesinde Fatımi tehlikesine karşı Mısır'da ilmi faaliyetlerinde bulunulurken özellikle Mısırlıların şu iki özelliğinden yararlanmışlardır:

1-Fatımi döneminde yaşayan ve Sünni düşüncesine mensup Mısırlılardan yararlanma. Bu durumu şöyle açıklayabiliriz: Eyyûbi döneminde Mısır'da kurulan medreseler, Mısırlıların saygın ilim adamlarının faaliyetlerinden yararlanma fırsatını oluşturmuştur. Nitekim Fatımi Devleti'nin korumasında büyüyen, yaşayan, Sünni olan ve 1116'da Nişâbûr'da doğan Necmüddin Muhammed b. el-Müvafık b. Said b. el-Hasan b. Abdullah el-Hubûşanî, doğduğu Nişâbûr'da fıkıh eğitimini almıştır. Fatımi Halifesi el-Adid döneminde 1169'da Mısır'a geldiğinde bir süre mescidinde kaldıktan sonra İmamı Şafii'nin medresesi ile türbesinin yapımı için uğraşmış ve bir müddet bu medresede müderrislik yapmıştır. es-Subkî'nin belirttiğine göre, alim olduğu kadar cesareti ve sert tabiatıyla da kendisinden söz ettirmiştir. Nitekim Fatımilerin son halifesi olan el-'Adid ölüm döşeginde iken Sultan Selahaddin, el-'Adid'in duyup üzülmelerinden ve Şiilerin karışıklık çıkarmasından endişe duyduğundan Abbasi halifesi adına hutbe okutmayınca el-Hubûşanî, bastonuyla minberin önünde durarak hatibe emrederek Abbasiler adına hutbe okutmuştur.⁵⁹⁹ Sünni olan el-Kadi el-Fadıl Abdürrahim b. Ali el-Beyzanî ise, Fatımi vezirlerinden İbnu Rezik'in vezareti döneminde Mısır'a geldiğinde Fatımi köşkünde görev almıştır. Çalışkan ve iyi bir edebiyatçı olduğundan halifenin mektuplarını kontrol etme görevini üstlenmiştir. Bu görev ise, el-Kadi el-Fadıl'ın önce Nureddin Mahmud ile sonra temsilcisi Esedüddin Şirkuh ve sonrada da Selahaddin ile iletişim kurmasına kolaylık sağlamıştır.⁶⁰⁰ Bu da Mısır'da kendisine nispetle el-Fadıliyye Medresesi'nin 1184 tarihinde yapımını üstlenmesine ve mektup kontrollerinden elde edilen gelirlerinin tamamını da bu medreseye harcamasına vesile olmuştur.⁶⁰¹

2-Daha önce Mısır'da bulunan ve Fatımiler tarafından yalnızlaştırılmış Sünni kültürün önündeki engeli kaldırmaktan yararlanma.⁶⁰² Bunu da şöyle açıklayabiliriz: Eyyûbiler döneminde Mısır'da kurulan medreseler, Fatımilerce uygulanan Sünni

⁵⁹⁹ es-Subkî, *Tabakat's-Şafiiyyetü'l-Kübra*, VI, 14, 15; İbn Es'ad el-Yafi'î, III, 433.

⁶⁰⁰ İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, XIII, 24.

⁶⁰¹ Sellâm, *Eymen Şâhin*, s.167.

⁶⁰² Muhammed Muhammed Emin Ali, *el-Evkafu ve'l-Hayatü'l-İctimayetu fi Mısır Dırasatün Tarihiyetün ve sekafiyetün*, Darü'n-Nehdetü'l-Arabiyye, Kahire 1980, s.65; Enderiye Rimut, s.98.

düşünceye yönelik soyutlanma engelini kaldırmış, diğer İslam şehirlerindeki birçok Sünni âlimden yararlanarak Sünni dünyasına olan bağlantı kapılarının açılmasına da vesile olmuştur. Nitekim yukarıda belirtildiği üzere en-Nu‘mani, el-Aziz b. Selahaddin tarafından Kudüs’teki Ömer Camisi’nden Mısır’a getirilmiş ve daha sonra Medresetu’l-Emir el-Esedî’de ölümüne dek müderrislik yapmıştır.⁶⁰³ Yine 1127–1199 yıllarında âlimler arasında büyük bir konuma sahip olan eş-Şihab et-Tusî, Bağdat ve Hicaz’dan sonra 1184’te Mısır’a geldikten sonra Menazilu’l-‘İzz Medresesi’nde müderrislik yapmış ve burada çok sayıda âlim yetiştirmiştir.⁶⁰⁴ Aslen Iraklı olan Eminüddin et-Tebrizî, Mısır’a gelip yerleştiğinde el-Medresetu’n-Nasırıyyeti’l-Ûla’da müderrislik yapmıştır. O, Mısır’ın ve dönemin en büyük ilim şeyhlerinden olup fıkıhı ve usulü’l-fıkıhı iyi bildiğinden tartıştığı konuda hep galip gelmiştir.⁶⁰⁵ Yine riyaset ve ilim ehli olan bir aileye mensup Sadruddin b. Hameviyye’nin aile fertleri, Irak’tan Mısır’a geldiklerinde Eyyûbilerden büyük bir saygı görerek Eyyûbi medreselerinin müderrislerine üstatlık yapmışlardır.⁶⁰⁶ Sadruddin’in kendisi ise, 1148 yılında Horasan civarında bulunan Cüveyn’de doğmuş ve Ebu’l-Hasan b. Ömer b. Hameviyye el-Cüveynî lakabının yerine el yazmasında Şeyhü’ş-Şüyuh olarak ifade edilmiştir. Dolayısıyla ilimde ve ilmi faaliyette önemli bir konumda olduğu belirtilmiştir.⁶⁰⁷ Ebu’l-Hasan, gençliğinde başta Şam’da bulunan ve ilimde çok önemli bir konumda olan babası olmak üzere Irak ve Şam’da birçok âlimden eğitim görmüştür. Babası 1181 yılında vefat edince Sultan Selahaddin onun Irak’a dönmesini yasaklayarak kendisini babasının yerine Şam’da Şeyhu’ş-Şüyuh yapmıştır. Daha sonra Kahire’ye giden Ebu’l-Hasan 1219’da burada vefat etmiştir.⁶⁰⁸ Dolayısıyla başta Şeyhu’ş-Şüyuhluk derecesinde olmak üzere Şam’da ve Kahire’de müderrislik faaliyetlerinde bulunmuştur.

Mısır’a gelip buranın medreselerinde ilmi faaliyetleri sürdüren diğer âlim şahsiyet ise, el-‘İzz b. Abdusselam’dır (ö.1261). Kahire’ye geldiğinde buranın Sultanı el-Melikü’s-Salih Necmuddin Eyyûb b. el-Kamil tarafından önce Salihyye Medresesi’nde

⁶⁰³ ed-Darvüdî, I, 136; es-Suyûtî, *Bühyetü’l-Vu‘at*, I, 305.

⁶⁰⁴ ez-Zehabî, *Siyeru A‘lami’n-Nübelâ*, XXI, 387; İbn Kesir, *el-Bidaye ve’n-Nihaye*, XIII, 24; el-Makrîzî, *es-Süluk li Ma‘rifeti Düveli’l-Müluk*, I, 161; el-Münzirî, I, 365.

⁶⁰⁵ es-Subkî, *Tabakat’ş-Şafiyyetü’l-Kübra*, VIII, 373; es-Suyûtî, *Hüsnu’l-Mühadere*, I, 410; el-Münzirî, III, 134.

⁶⁰⁶ İbn Kesir, *el-Bidaye ve’n-Nihaye*, XIII, 93; el-Makrîzî, *el-Mukfi’l-Kebir*, VI, 420.

⁶⁰⁷ İbnu’l-‘Adim, X, s.4394; es-Subkî, *Tabakat’ş-Şafiyyetü’l-Kübra*, VIII, 96; İbn Kesir, *el-Bidaye ve’n-Nihaye*, XIII, 93; İbn’l-‘Adim, X, s.4394.

⁶⁰⁸ el-Makrîzî, *el-Mukfi’l-Kebir*, VI, 45.

müderreslik, daha sonraları Amr b. As Cami'sinde hatiplik ve bu caminin güneyinde ise kadılık görevi gibi ilmi ve siyasi birçok derecede görevlendirilmiştir. Ancak son zamanlarında vefatına kadar Mısır'da sadece Salihyye Medresesi'nin müderresliği görevini yapmıştır. Aynı şekilde el-‘İzz b. Abdusselam'ın arkadaşı olan eş-Şeyh Ebu Amr b. el-Hacib el-Maliki (ö.1258) de Mısır'a geldiğinde Kahire'deki Fadiliyye Medresesi'nde kırâat müderresliğini yapmış ve İskenderiye'de vefat etmiştir.⁶⁰⁹

3.4. EĞİTİM YÖNTEM VE TEKNİKLERİ

Eyyubilerin örnek aldığı ve uyguladığı İslami eğitimde anlatılacak ve öğretilecek konular, sert ve zorlaştırıcı değil; kolaylaştırıcı, ödüllendirici ve teşvik edici bir yöntemle ele alınmaktadır. Nitekim Yüce Allah Kur'an'da; “Rabbinin yoluna hürmetle ve güzel öğütle devam et,” buyurmuştur.⁶¹⁰ Hz. Peygamber (s.a.v.) eğitimde kolaylaştırıcı yöntemleri takip etmeyi, sabrı ve tahammülü teşvik ve tavsiye etmiş; öfkeye ve şiddete yer verilmemesini istemiştir. “Öğretin, kolaylaştırın, zorlaştırmayın, öfkelendiğiniz zaman susun!” hadisi de bu yöntemi önermektedir.⁶¹¹ Dolayısıyla İlahi bir disiplin ve rehberlikle ne yapacağını ve nasıl yaşayacağını bilen huzurlu bir insan modeli hedeflenmektedir.⁶¹² “ Kitap ve hikmeti öğreten bir Peygamber göndermekle Allah (c.c.), müminlere büyük bir lütufta bulunmuştur.”⁶¹³ ayeti kerimesinden Hz. Peygamber'in tebliğ yöntemini kullandığını anlaşılırken, suffa görevlilerinin ders halkasına katılanlardan öğrendiklerini üç kez tekrarlamalarını istemeleri⁶¹⁴ de bu görevlilerin tekrar yöntemini kullanıldıkları anlaşılmaktadır. “ Kıyamet yaklaştı ve ay yarıldı. Onlar bir mucize görürlerse hemen yüz çevirirler ve : “Eskiden beri devam edegelen bir büyüdür.” derler.”⁶¹⁵ ayeti kerimesinden Hz. Peygamber'in insanları ikna etmek için mucizeler göstererek gösteri yöntemini kullandığı anlaşılmaktadır. Başta Hz. Peygamber (s.a.v.) olmak üzere Müslümanlarca tedricilik yöntemi de kullanılmıştır. Bu yöntemle bilgiler azar azar verilerek iyice anlaşılması ve yer edinmesi

⁶⁰⁹ es-Suyûtî, *Hüsni'l-Mühadere*, I,s.314; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, XIII, 235; ed-Darvüdni, I, 320; İbn Es'ad el-Yafi'i, IV, 114; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, XIII, 236.

⁶¹⁰ Nahl: 16/125.

⁶¹¹ İbn Hanbel, Ahmed, *Müsned*, Daru'l-Maarif, Kahire 1949, I, 239, 283, 365.

⁶¹² Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili I*. (Sadeleştiren: İsmail Karaçam vd.), Azim Yayınları, İstanbul 1992, s.92.

⁶¹³ Al-i İmran: 3/164.

⁶¹⁴ el-Kettânî, Muhammed Abdülhay, *et-Terâibu'l-İdâriyye*, (Terc.: Ahmet Özel), İz Yayıncılık, İstanbul 1990,II, 87.

⁶¹⁵ Kamer: 54/1-2.

sağlanmaktadır.⁶¹⁶ Yine Hz. Peygamber (s.a.v.), Cibril (a.s.)’ın “ İslam nedir Yâ Rasûlallah ?” sorusuna verdiği cevapla⁶¹⁷ soru-cevap yöntemini kullandığı gibi, bir başka yerde muhatabına anlayacağı şekilde yaklaşarak ikna etme yöntemini kullanmıştır.⁶¹⁸ Ayrıca Hz. Peygamber (s.a.v.), Kur’ân’daki kıssaları anlatarak kıssadan hiise çıkarma yöntemini kullanmıştır.⁶¹⁹ İslamın ilk dönemlerinde eğitim ve öğretim faaliyetleri; yukarıda belirtilen yöntemlerle ders halkaları, ders meclisleri, hutbeler ve mektuplar (risaleler) şeklinde gerçekleşmiştir. Bu faaliyetler, belirtilen yöntemler esas alınarak medreselerin varlığıyla müderrislerin farklı uygulamalarıyla da sürdürülmüştür.

Ders halkası, öğrencilerin, öğretmen etrafında halka şeklinde oturarak ders almaları demektir. Bu türden bir eğitim, geniş bir alana ihtiyaç duyduğundan, daha çok cami ve mescitlerde verilmektedir.⁶²⁰ Öğretmenin bilgi düzeyine paralel olarak oluşan halkada oturanlara “Halaka” ve bu türden bir eğitime ise “Halka-ı Tedris” denmekteydi. İslam’ın ilk yıllarında başlamış olan bu şekildeki eğitim ve öğretim, sonraki yüzyıllarda da devam etmiştir. Aile reisleri, bu ders halkalarından edindikleri bilgileri, aileleriyle paylaşmak suretiyle bir tür eğiticilik işlevini görmekteydiler.⁶²¹

Cami avlusu gibi açık alanlarda yapılan ders meclisleri ise, halka açık olduğundan katılımcılarının sayısı değişebilmekte ve burada yapılan dersler düzenli zaman aralıklarıyla yapılmamaktadır. Bu tür derslerin bazısı, halk arasında ciddi şekilde rağbet görmüştür. Ebu Abdillah Muhammed b. İsmail el-Buharî’nin Bağdat’ta oluşturduğu hadis meclislerinde yoğunluğun yaşandığı, bunu teyit etmektedir.⁶²²

Hutbeler ve mektuplar ise, okuması olan ve olmayan herkese gereken bilgi ve mesajı aktarmak için sözlü ifade tarzı olarak hitabet ortaya çıkarken, iletilmesi istenen

⁶¹⁶ Buhari, Ebu Abdullah Muhammed b. İsmail el-Buhari, *Sahihu’l-Buhari*, Mektebetu’l-İslami, İstanbul t.y., I, 24; Bayraktar, M.Faruk, *İslam Eğitiminde Öğretmen-Öğrenci Münâsebetleri*, İFAV Yayınları, İstanbul1994, s.66.

⁶¹⁷ Buhari, I, 57-58.

⁶¹⁸ Buhari, I, 49; Bayraktar, s.76.

⁶¹⁹ Buhari, I, 54. ; Bayraktar, s.73.

⁶²⁰ et-Taberanî, Ebu’l-Kasım Süleyman b. Ahmed, *el-Mu’cemu’l-Kebir*, (2.bs.), (thk. Hamdi ‘Abdulmecid es-Selefi), Mektebetu Teymiye, 1983, II, 168.

⁶²¹ Müslim, Ebu Hüseyin b. Haccac el-Kuşeyri en-Neysaburi, *Sahihu Muslim bi Şerhi Nevevi*, Zühhd, el-Matbaatu’l-Mısriyye, Kahire(ts.),XVIII, 93-166;Tırmızı, Ebu İsa Muhammed b. İsa, *el-Camiu’s-Sahih Sünenü’t-Tirmizi*, (1.bs.),(thk. Ahmed Muhammed Şakir), İlim, Daru’l-Kutubi’l-İlmiyye, Beyrut 1987,V.s.28-49; Hüseyin Gazi, Yurdaydın, *İslam Tarihi Dersleri*, AÜİF. Yayınları, Ankara 1971, s.65.

⁶²² el-Bağdadî, Hafız Ebubekir, II, 20.

bilgi ve mesajı hazırda bulunmayan kimselere ulaştırmak amacıyla yazılı ifade tarzı olarak da mektuplar (risaleler) ortaya çıkmıştır.⁶²³

Eyyûbiler, medreselerin eğitim ve öğretim faaliyetleri için belli bir üslup ve yöntemi belirlememişlerdir. Belki daha önceden var olan yöntemler kullanılmıştır.⁶²⁴ Medrese kurucuları ve vakıfları, medreselerin hangi mezhep ve amaç için yapıldığı ile hangi imkânlarla sahip olduğunun işareti dışında herhangi bir ayrıntıya girmemişlerdir. Böylece medreselerde eğitim ve öğretimin tabi olduğu üslup ve yöntemler, müderrislerin derslerini anlatıp kavratmadaki uygulamalarla farklılık göstermektedir.⁶²⁵ Buna örnek uygulamalar aşağıda belirtilmiştir:

a-el-Münzirî'nin belirttiğine göre; Kamhiyye Medresesi'nin müderrisi Ebu'l-Mansur Zafer b. el-Hüseyin el-Ezdî, medresedeki eğitim ve öğretim faaliyetlerinde kendisine özgü şu yöntemleri uygulamıştır: Günün ilk başlarında derse başlamakta ve dersi anlatmaktadır. Daha sonra ise öğleden sonra medreseye gelmekte yapılan dersin anlaşılması ve pekişmesi için muhakemesi, tartışması yapmakta ve ilgili sorular sorup cevaplar almaktadır, ikindiye kadar bu çalışmaya devam etmektedir. İkindiden sonra talebelere bir kez daha ders anlatmakta ve akşamdan sonra tekrar dersin muhakemesini, tartışmasını yapmakta ve ilgili sorular sorup cevaplar almaktadır.⁶²⁶ Fadiliyye Medresesi'nin müderrisi olan Ebu'l-Kasım el-Küdaî, ödüllendirici ve teşvik edici bir yöntemle öğrencilerine dersi anlatmakta ve dersi sevdirmekte, yapılan derslerin anlaşılıp anlaşılmamasını soru-cevap yöntemi ile kontrol etmekte ve öğrencilerin faydalarına çalışmaktadır.⁶²⁷

b-İbnu'l-Cevzi'nin belirttiğine göre; Fadiliyye Medresesi'nin müderrisi olan eş-Şatibî, Fadiliyye Medresesi'nde sabah namazını kıldıktan sonra Kurân-ı Kerimi okutmakta ve bireysel yöntemle (birebir eğitim) İnsanlara ders vermektedir, dersi anlatmada teşvik edici-ödüllendirici ve kolaylaştırıcı yöntem kullandığı için insanlar ona gelmek için geceden birbirleriyle yarışmakta ve sıraya girmektedirler. eş-Şatibi ise,

⁶²³ Muhammed Muhammed Halife, *el-Edebu ve'n-Nusus fî'l-Asreyni'l-Câhili ve Sadri'l-İslâm*, Daru'n-Nehdeti'l-Mısriyye, Kahire 1979, s.123-124.

⁶²⁴ Şeşen, *Selahaddi Eyyûbi ve Devlet*, s.341.

⁶²⁵ en-Nu'aymi, I, 302-303.

⁶²⁶ el-Münzirî, I, 388.

⁶²⁷ el-Münzirî, II, 98; ez-Zehebî, *Tarihü'l-İslam*, et-Tabaka: 62, s.133.

derse oturduğunda “ilk sırada olan okusun” sözüyle geliş sırasına göre okutmayı başlatmaktadır.⁶²⁸

c-el-Makrizi’nin belirttiğine göre; Menazilu’l-‘İzz Medresesi’nin müderrisi Şerefüddin İbnu Sekra, babası gibi kolaylaştırıcı, ödüllendirici ve teşvik edici bir yöntemle dersi anlatmakta ve ağır başlılıkla iyi davranışlarda bulunmaktadır.⁶²⁹

ç-es-Subkî’nin belirttiğine göre; el-Medresetu’n-Nasıriyyetu’s-Saniye’nin müderrisi Muhammed b. el-Hüseyin b. Abdurrahman el-Ensarî, talebelerin zihinlerini canlı tutarak dersi anlatmaktadır. Nitekim ders esnasında talebelerinden birinin uyukladığını görünce ellerini birbirine vurarak onu uyandırıp zihninin canlılığını sağlamıştır. Yine es-Subkî’nin belirttiğine göre; Muhammed b. el-Hüseyin örnek göstererek dersi anlatmaktadır. Hibe (bağış) konusunu derste işlerken “Evlatlarına hibede bulunan babanın evlatları arasında eşitlik sağlaması sünnettir, ” cümlesi geçince, “Bu ikisinin babası birisine divit hibe edip diğerini terk ederse” şeklinde talebeler arasında bulunan es-Setha’nın iki çocuğunu örnek vermiştir.⁶³⁰

d-Salihiyye Medresesi’nin müderrisi ‘İzz b. Abdusselam, ilmi toplantılarda ele aldığı konuyu kibar, esprili bir dille anlatmakta ve bunu şiirlerle delillendirmektedir.⁶³¹

e-Menazilu’l-‘İzz Medresesi (el-Medresetu’t-Takviyye) müderrisi eş-Şihab et-Tusî, dresi kitaptan okuyup anlatmaktadır.⁶³²

Genel anlamda medreselerin eğitim faaliyetlerine baktığımızda “ilka ve telkin (anlatma ve hatırlatma)” esasına bağlı kalındığını, başta Kur’ân ve hadisler olmak üzere lügat ilimleri ile edebiyat, tefsir ve kasidelerin kavratılmasında tekrarlar ile ezberlerin yapıldığını, kavratılan bilgilerin yazarak pekiştirildiğini görmekteyiz. Yine müderrislerle talebeler arasında konularla ilgili soru-cevap faslının bulunduğunu bilmekteyiz.⁶³³

Eyyûbilerin topraklarında ve özellikle Mısır’da kurulan Eyyûbi medreseleri, Sünni mezhep ilimlerini gerçekleştirme amacıyla olduğunu daha önce belirtmiştik. Bu amaç için adeta kendilerini adanmış müderrisler, doğal olarak bu amacı

⁶²⁸ İbnu’l-Cezerî, II, 21.

⁶²⁹ el-Makrizî, *el-Mukfî’l-Kebir*, VI, 35.

⁶³⁰ es-Subkî, *Tabakat’s-Şafiyyetü’l-Kübra*, VIII, 54.

⁶³¹ İbn Kesir, *el-Bidaye ve’n-Nihaye*, XIII, 235; el-İsnevi, II, 85.

⁶³² Zehebî, *Siyeru A’lami’n-Nübelâ*, XXI, 388.

⁶³³ es-Seyyid el-Baz, s.223–224.

gerçekleştirmenin baş aktörleri olmuşlardır. Bu anlamda es-Subkî'nin belirttiği şu örnek dikkat çekicidir: Kamiliyye Medresesi'nin müderrisi Abdulâlîm el-Münzirî, bu medresedeki görevine adanmışlık duygusuyla bağlanmıştır ki, Cuma namazları dışından buradan ayrılmamıştır. Bu kurala bağlılığı o kadar sıkıdır ki, muhaddis olan oğlunu kaybedince medresenin içinde cenaze namazını kıldıktan sonra kapıya kadar cenazeyi uğurlamıştır. Burada gözlerinden yaşlar akarken, ey evladım “seni Allah’a ve arkadaşlarına emanet ediyorum, ” diye seslenmiştir.⁶³⁴

Bunca fedakârlıkla kendilerini eğitime adanmış ve eğitimin önemine inanmış bu müderris kimseler, elbette ki öğrencilerinden de ciddiyet ve samimiyet beklemektedirler. Dolayısıyla ders esnasında işlenen konunun dışında talebenin başka şeylerle meşgul olması hoş karşılanmamaktadır. Örneğin, İbnu Sekine diye bilinen Abdulvahhab b. Ali (ö. 1210), ders işlerken öğrencilerin boş konuşmalarına veya bir kimsenin gıyabında konuşmalarına ya da faydası olmayan hususları dile getirmelerine müsaade etmemiştir.⁶³⁵

3.5. EĞİTİM MÜFREDATI

Mısır Eyyubilerinde uygulanan eğitim müfredatını ilham aldığı dönemlerin İslami eğitiminde uygulanan müfredat çerçevesinde şöyle değerlendirebilmekteyiz: Cami ve mescitler gibi umuma açık yerlerde nasıl bir eğitim müfredatının uygulandığı ile ilgili bilgi bulunmamaktadır. Zira buralardaki dersler ile bu derslerin vakti hem hocanın hem de öğrencilerin uygun zamanlarına ve isteklerine göre çok geniş ve esnektr.⁶³⁶ Ancak medreselerde bu durumun daha farklı olduğu görülmektedir. Zira medreselerde eğitim ile ilgili kitaplar ve takip edilmesi gereken farklı programlar bulunmaktadır. Bu da okutulan derslerin zorunluluk arz etmediğini gösterdiği gibi tek tip bir eğitim anlayışının olmadığını da göstermektedir. Çünkü eğitim kurumlarını tesis edenler ile buralarda müderrislik yapanların, okutulacak derslerin belirlenmesi dâhil olmak üzere, kendi kurumlarının organizasyonu konusunda tercih hürriyetine sahiptirler. Ders süresi olarak, özellikle cami ve mescitlerde dersler belli bir zamana bağlı değil iken medreselerde yürütülen dersler ise, belirli sürelerle bağlı olarak gerçekleşmektedir. Zira

⁶³⁴ es-Subkî, *Tabakat’ş-Şafiyye*, VIII, 26.

⁶³⁵ İbnu’n-Neccâr, Hafız Muhibuddin Ebu Abdillâh Muhammed b. Mahmud b. Hasan, *Zeylu Tarihi Bağdad*, (thk. Kayser Ferah), Daru’l-Kutubi’l-İlmiyye, Beyrut ts., XVI, 359.

⁶³⁶ el-Hamevî, *Mu‘cemu’l-Üdebâ’*, IV, 8; es-Subkî, *Tabakat’ş-Şafiyye*, IX, 129; VI, s.30–31.

her medresenin bağılı olduğu günlük programı vardır. Bu programlar teoride, Kur'ân, hadis, Kur'ân ilimleri (tefsir, kırâat), hadis ilimleri (ravilerin biyografilerine göre incelemeler dâhil), iki usûl (usûluddin, usûlu'l- fıkıh), mezhep (müntesip olunan mezhebin görüşleri), hilaf (hem mezhep içi hem de mezhepler arası ihtilaflar) ve cedel şeklinde sıralanmıştır.⁶³⁷ Nitekim Heytemî, tefsir, hadis, iki usûl, mezhep, hilaf ve cedel sırasına göre oluşan benzer bir programdan bahsetmiştir⁶³⁸. Uygulamada ise, medreselerin ortak amaçlarına göre oluşan farklı günlük programlarının taşıdığı ortak noktalar şudur: Medreselerde müderris, medreseye erken gelmekte, talebelerle birlikte Kur'ân okuyarak güne başlamaktadır. Vakıf kurucusu ve Müslümanlar için dua ettikten sonra mezhebin fıkıh derslerine başlamaktadır. Bu derslere müteakip müderris dilediği ilimleri okutmaktadır. Daha sonra muidler, kendilerine bağlı olan öğrencilerine, sabah müderris ile okudukları derslerin ilk öğretimini hemen yaparlarken ikinci öğretimini ise ikindiden sonra yapmaktadırlar. Müderris, tatil günleri hariç haftanın her günü ders vermektedir.⁶³⁹ Muidler, özellikle talebeler ile birlikte müderristen dersi dinlemek üzere ders meclisinde otururken talebelerin kaçırdığı noktaları kendilerine aktarmakta ve dersi anlamalarına yardımcı olmaktadır.⁶⁴⁰

Eyyûbiler döneminin örnek aldığı bir önceki dönemin birkaç program uygulamasını şöyle belirtebiliriz:

a-eş-Şafii (ö. 820)'nin önde gelen öğrencilerinden olan Rebî' b. Süleyman, onun bir günlük ders programını şöyle anlatmaktadır: eş-Şafii, sabah namazından sonra halkasındaki yerini almakta ve Kur'ân öğrencilerini kabul etmektedir. Güneş doğunca, bunlar ayrılmakta ve hadis öğrencileri gelmektedir. Güneş yükselince onlar da ayrılmakta ve ders halkası, dersin karşılıklı alışverişi (müzakere) ve tartışması (münazara) için gelenlere tahsis edilmektedir. Sabahın son vakitlerinde onlar da gitmekte ve ders halkası Arapça (nazım, nahiv ve şiir) öğrencilerine bırakılmaktadır. Bu ders öğle vaktine kadar devam etmekte ve öğle vaktinde ise, eş-Şafii buradan ayrılmaktadır.⁶⁴¹

⁶³⁷ George Makdisi, *Ortaçağda Yükseköğretim*, s.140.

⁶³⁸ Heytemî, İbn Hacer, *el-Fetâvâ 'l-Kübrâ*, Kahire 1911, III, 254.

⁶³⁹ George Makdisi, *Ortaçağda Yükseköğretim*, s.155–156; es-Suyûtî, *Büğyetü 'l-Vu'at*, I, 478; es-Subki, *Tabakatü 'ş- Şafiiyye*, VI, 30–31.

⁶⁴⁰ es-Seyyid el-Baz, s.224.

⁶⁴¹ el-Hamevî, *Mu' cemu 'l-Üdebâ*, XVII, 304.

b-Ebu'l-Hasan en-Nahvî (ö. 820) 'nin bir günlük ders programını Ebû Hayyân et-Tevhidî şöyle belirtmektedir: Ebu'l-Hasan, güne Kur'ân ve kırâat okutarak başladıktan sonra hadis dersine geçmektedir. Herhangi bir konuyla ilgili bilinmeyen bir rivayet ya da alışık olmadıkları bir ifade ile karşılaştıklarında dikkatlice ele alınan konu ile ilgili öğrencilerine sorular sormaktadır. Ayrıca sabahları ve akşamları Sa'leb'in *Mücâlesât*'ını okutmaktadır.⁶⁴²

c-İbnu Ebi Müslim el-Farazî (ö. 1016): Bir fakih ve Kur'ân âlimi olan Ebî Müslim, her gün Kur'ân dersleri ile öğretime başlamaktadır. Her yaştan öğrencisi bulunan el-Farazî, öğrencilerin ders halkasındaki yerlerini, yaşlarına ve sosyal konumlarına bakılmaksızın, bilgi seviyelerini esas alarak belirlemektedir. Kur'ân dersinin ardından, bir yardımcıya bırakmadan bizzat kendisi hadis okutmaktadır. Hadis yazdırmak ise, sıkıcı bir iş olduğundan yaygın olarak yardımcı hocalara havale edilmektedir. Ancak İbnu Ebi Müslim, dayanabildiği kadar uzun bir süre boyunca hadis okumaya ve yazdırmaya devam etmekte, yorulunca kitabını toplamakta ve halkayı dağıtıp oradan ayrılmaktadır.⁶⁴³

Eğitimde yaş uygulaması ise; dönemin eğitim faaliyetlerinde, konumuzun ikinci bölümünde de değinildiği gibi, belli bir yaş sınırı uygulaması yoktur. Ancak eğitim kurumlarındaki uygulamalara baktığımızda buralarda eğitim görenlerin belli bir olgunluk yaşında olmaları gerektiği kanaatindeyiz.

Eğitimde tatil ve mesai uygulamasında ise; Kesin bir kural bulunmamaktadır. Böylece medreselerde bile bununla ilgili vakıf senedinde bir düzenleme olmadığından konu örf ve müderrise bırakılmaktadır. Dolayısıyla müderrisin vakıf senedindeki herhangi bir şartı ihlal etmeksizin dilediği gibi davranması mümkün olmaktadır. Örneğin, X. yüzyılda yaşamış olan el-Muammerî yalnızca çarşamba günleri ders yapmaktadır.⁶⁴⁴ Yine kimi medreselerde haftanın salı, cuma ve cumartesi günlerinde ders yapılmazken Kemaleddin b. ez-Zemkânî (ö. 1327) tarafından haftanın tüm günlerinde ve hatta Kurban bayramının son üç günlerinde bile ders yapılmaktadır.⁶⁴⁵

⁶⁴² el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Üdebâ*, XVII, 139–140.

⁶⁴³ İbn'l-Cevzî, VII, 278–279.

⁶⁴⁴ el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, XVII, 177.

⁶⁴⁵ en-Nu'aymi, I, 194.

Belirtilen günler tatilin yanında, muhtemelen Ramazan ayı olmak üzere, aylık tatilin olduğu da fetvalardan anlaşılmaktadır.⁶⁴⁶

Eğitimde mezuniyet uygulaması ise; Mısır Eyyubilerinde eğitim ve öğretim günümüzdeki gibi yıllara bağlı olmamakla birlikte belli yaşlara da tahsis edilmemektedir. Öğretim tamamen öğrencinin zekâ, yetenek ve ilgisine göre şekillenmektedir. Kişi istediği yaşta öğretime başlarken kabiliyetine göre bitirme süresi uzayıp kısalabilmektedir. Zira belirtilen eğitim, zeki ve yetenekli öğrencilerin öğretimlerini çok erken zamanda bitirmelerine imkân tanımaktadır. Böylece erken bitirme ve mezun olma şansını yakalayan bir öğrenci, kolaylıkla erken yaşlarda müderrislik görevinde bulunabilmektedir. Yani kişi, öğretim esnasında günümüzdeki gibi bir dersi geçmek için sınıf arkadaşlarını beklemek zorunda değildir. Örneğin, Takiyuddin es-Subkî (ö. 1374), tam yedi yaşında 1370 yılında Şam'daki Eminiyye Medresesi'nde babasıyla birlikte müderris olarak ders vermeye başlamıştır.⁶⁴⁷ Yine Muhammed b. İdris eş- Şafîi (ö. 819), on beş yaşına geldiğinde bütün öğrenimini tamamlamış ve fetva vermeye yetki kazanmıştır.⁶⁴⁸ Dolayısıyla bir önceki dönemlerden ilham alan ve sonraki dönemlere ışık ve ilham kaynağı olan Eyyûbiler döneminde, Mısır dahil hakimiyetlerinde bulunan coğrafyada bu uygulamanın olması muhakkaktır.

Eğitimde icazet (diploma) uygulaması ise; İslami eğitim kurumlarında öğrenimini tamamlayan bir öğrenci, günümüzdeki gibi öğrenim kurumunu bitirdiğine dair belge almamakta, belki ders adına öğretimi tamamladığına dair icazet almaktadır. Bu icazetler, bir kitaba has verilebildiği gibi, bir kitabın bir kısmı için de verilebilmektedir. İlk icazet hadis alanında miladi 10. asırda verilmiştir. Nitekim İbnu Zeytun diye meşhur olan Ebu Kasım İbnu Ebi Bekir et-Temimî'ye, Ali Ebi Muhammed Abdulazim el-Münzirî (ö. 1258) tarafından kendisinin Sahihu'l-Müslim'in dörtte biri ile Buharî'nin baş tarafından üçte biri için yaptığı özetler dolayısıyla, yani bu iki kitabın bazı kısımlarını okuduğuna dair icazet verilmiştir.⁶⁴⁹ Bazen de icazet vermeye yetkili kişi, öğrenciye bir konu ile ilgili icazet verebildiği gibi, iki ayrı alanı birleştiren (hadis-fıkıh

⁶⁴⁶ İbn Teymiyye, Takiyuddin, *Mecmu'u Fetâvâ*, (1.bs.), (Birazaya getiren. Abdurrahman b.Muhammed en-Necdî), Riyad, h.1398, XXXI, s.203; George Makdisî, *Ortaçağda Yükseköğretim*, s.157.

⁶⁴⁷ İbn'l-İmad, *Şezeratü'z-Zeheb*, VIII, 382.

⁶⁴⁸ el-Bağdadî, Hafız Ebubekir, II, 64.

⁶⁴⁹ Tahir Ma'murî, *Cami'u'z-Zeytune ve Medârisu'l-İlm fi'l-'Ahdeyn: el-Hafşî ve Türki*, Daru'l-Arabiyyeti'l-Kitab, Tunus 1980, s.41-42.

gibi) icazetler de verebilmektedir.⁶⁵⁰ Belli dersler bütününü tahsil edenlere fetvaya yetkili niteliğinde icazetler de verilmektedir. Dolayısıyla “el-İcaze li’l-ifta” yani hukuki alanda görüş beyan edebilme belgesi ile “el-İcaze li’t-tedris” yani öğretimde bulunabilme yetkisini gösteren belge şekillerinde iki tür icazet ortaya çıkmaktadır.⁶⁵¹ Yine herhangi bir alanda yetkili kılan “el-İcazetu’l-Has” yani özel icazetname, ilmin pek çok alanında yetkili kılan ve ders vermeyi uygun bulan “el-İcazetu’l-‘Âmm” yani genel icazetname şekillerinde farklı iki icazetnameler de bulunmaktadır.⁶⁵²

3.5.1. Okutulan Kitaplar ve İlimler

Öceki İslami dönemlerin eğitim uygulamasına dayalı gelişen Mısır Eyyubilerindeki eğitim uygulamasında okutulan kitaplar ile ilimleri şöyle değerlendirebiliriz: Bu dönemde okutulan kitaplar ile ilimlerden bahsetmeden, önce bu ilimlere ulaşma noktasında sağlanan imkânlar ile bu konuda gösterilen ilgilere dikkat çekmekteyiz. Daha sonra bu dönem eğitiminin asil hedefini oluşturan dini ve ilmi faaliyetlerinde etkin rol oynayan dönemin çok önemli âlimlerinden bahsetmekteyiz. Bunlar eğitim ve öğretim faaliyetlerinde yazdıkları kitapları ile dinin ana kaynağı olan Kur’ân ve sünneti (hadis) kullanmışlardır. Dolayısıyla bu dönemin âlimlerinden bahsederken aynı zamanda bu dönemin ilmi faaliyetlerinde kullanılan ve okutulan kitaplardan da bahsetmiş olacağız.

Önceden de belirtildiği üzere bu devletin yöneticileri, mücadelelerinde maddi ve şahsi çıkar gözetmeden Bağdat’taki Nizamiye Medresesi usulü Mısır’da ilk medreselerini kurmuşlardır. Bunlar yönetici ve müderris görevlileri ile talebelerin günlük ihtiyaçlarını ve masraflarını karşılama garantisini sağlayan vakıfları bu medreseler için kurmuşlardır. Bu devletin yöneticileri, âlimlerin faziletlerini iyi bilip onlara yakınlık göstermiş ve onların sohbetlerinde bulunmuşlardır.

Sultan Selahaddin hadis âlimlerine yakın dururdu, hadis şeyhinden derecesi yüksek bir hadis kendisine ulaştığında yanında bulunanlara duyurduğu gibi, kendi evlatları ile hizmetinde bulunanlara da dinletirdi. Bunu yaparken hadise olan saygının

⁶⁵⁰ Abdulmehdi, Abdulcelil Hasan el-Halil, *el-Medârisu fî Beyti’l- Mukdis fî’l-Asreyn el-Eyyûbi ve’l-Memlûkî ve Devruha fî’l-Hareketi’l-Fikriyye*, Mektebetu’l-Aksâ, Amman, 1981, I, 143.

⁶⁵¹ George Makdisî, *Ortaçağda Yükseköğretim*, s.385.

⁶⁵² Ebu Bekir, Muhammed b. Hayr b. Ömer b. Halife el-Emevî, *Fihrisetu İbn Hayr el-İşbilî*, (1.bs.), (thk. Muhammed Fuad Mansur), Daru’l-Kutubi’l-İlmiyye, Beyrut 1998, s.401 vd.

ifadesi olarak nezaket ile oturmalarını emrederdi. Muhaddisler Sultan Selahaddin'in yanına uğramazlarsa da Sultan Selahaddin kendilerine uğrayıp onlardan istifade ederdi.⁶⁵³

Şu örneklerde görüldüğü üzere, bu dönemde âlimler Mısır'da bulunmaya teşvik edilmekteydi:

1-Fatımiler Dönemi'nde Mısır'da bulunan el-Hubûşani, o dönemin yöneticileri tarafından ilmi büyüklüğünün kıymeti tanınmadığından, kendisine destek sağlanmadığı için maddi sıkıntılar yaşamıştır. Ancak Sultan Selahaddin, döneminde el-Hubûşani'yi dindeki ve ilimdeki konumuna binaen kendisine yakın tutmuş ve onun işaretiyle bazı işleri yapmıştır. Zira Sultan Selahaddin onun işaretiyle İmam-ı Şafii'nin mezarının yanında medrese yapımına başlamış ve yapımı bittiğinde bu kurumun tedrisatını kendisine teslim etmiştir.⁶⁵⁴

2-Sultan Selahaddin'in oğlu el-Aziz, el-Hasan İbnu'l-Hatîr en-Nu'manî'nin Mısırdaki bulundurmasına karşılık ona ciddi maddi imkânlar sağlamış ve günlük ihtiyaçlarını temin etmiştir. İbnu Neciyye ile bilinen ve Mısır'da yerleşen Hanbelî fakihi İbnu Ğanaim el-Ensarî, borçtan dolayı zor günler yaşadığında, el-Aziz b. Selahaddin ona dört bin dinardan ziyade yardım etmiştir.⁶⁵⁵

3- Mısır'da bulunan Tacüddin Ebu'l-Yümn, önce el-Kadı el-Fadıl'ın meclisinde Feruḥşah ile tanışmış, sonra kendisinin ve kardeşi Takiyüddin'in yanında ölümüne dek kalmış ve bu vesile ile bol miktarda mala sahip olmuştur.⁶⁵⁶

4-el-Melikü'l-Kamil, hadis ve hadis ehlini sevdiği gibi hadisi ezberlemeye ve nakletmeye düşkündü. Barışta ve savaşta âlimlerle bir arada olmayı tercih etmiştir. Ebu'l-Kasım es-Sefravî, ona kırk hadis sunmuş ve bir guruba dinletmiştir. Babası el-Hafız es-Selefi, hadis rivayet etmek üzere kendisi için el-Melikü'l-Kamil'den izin almıştır.⁶⁵⁷

5-el-Melik Ömer b. Şahinşah, "el-Menazilu'l-'Izz" ile bilinen medreseyi eş-Şihab et-Tusî için yapmıştır. Sonradan Mısır'da yerleşenlerden olan et-Tusî, Mısır Camisi'nde

⁶⁵³ İbn Tağriberdî, *en-Nucûmu'z-Zâhire*, VI, 9.

⁶⁵⁴ İbn Hallikân, I, 421; Mahmud, Mustafa, s.315.

⁶⁵⁵ İbnu'l-'Amad, *Şezeratü'z-Zeheb*, IV, 341.

⁶⁵⁶ Ebu Şame Şihabuddin Abdurrahman b. İsmail el- Makdisî, *er-Ravdeteyn fi Tarihi Devleteyn: en-Nuriye ve's-Selahiye*, (2.bs.), (thk. Muhammed Hilmi, Muhammed Ahmed), Darü'l-Kutubu'l-Mısriyye, Kahire 1998, II, 33; Mahmud, Mustafa, s.315.

⁶⁵⁷ İbn Tağriberdî, *en-Nucûmu'z-Zâhire*, VI, 227.

vaaz vermiş ve herkes tarafından saygı duyulan büyük bir âlim olmuştur. Herkes kendisinden çekinirken o da el-Hubûşanî'den çekinmiştir.⁶⁵⁸

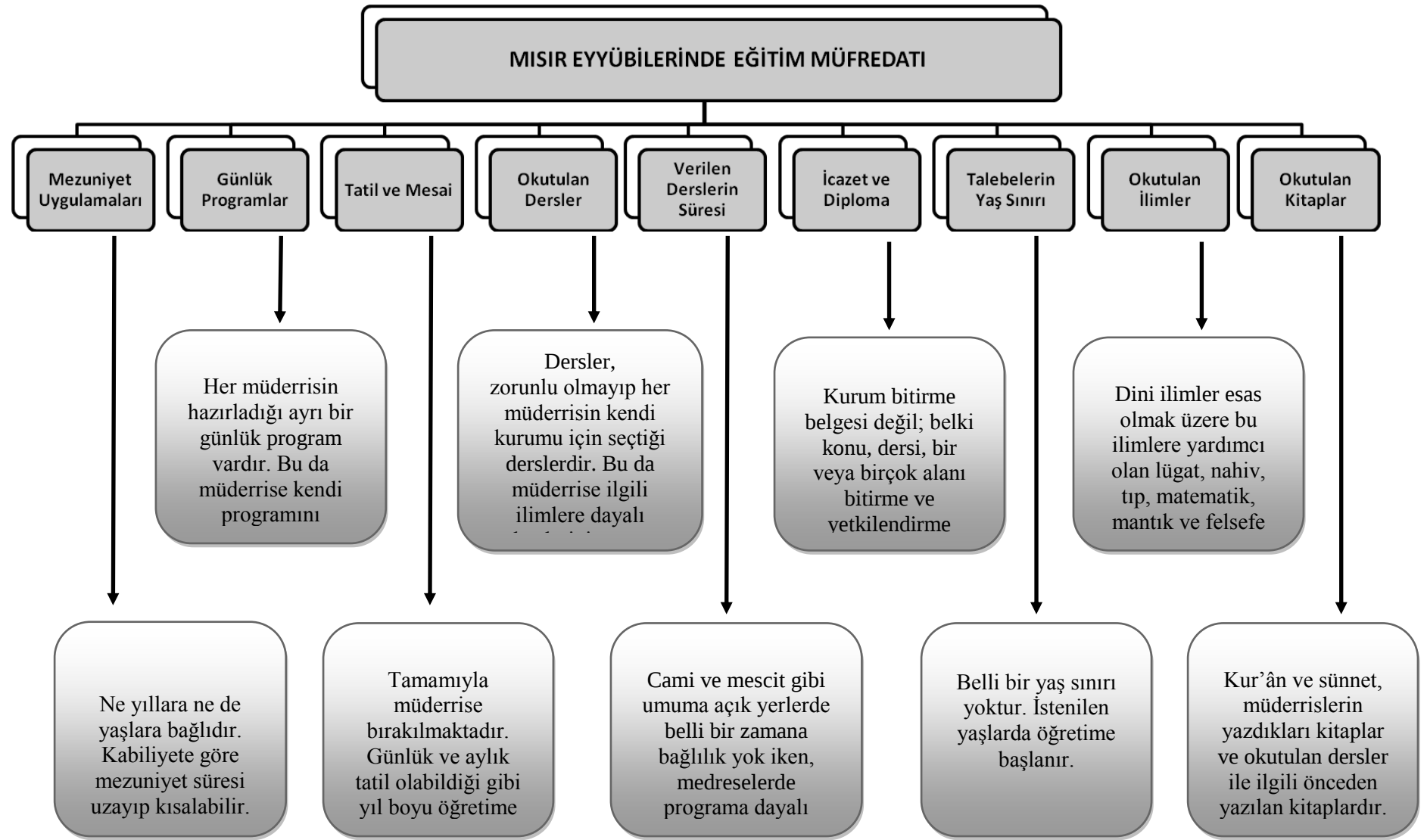
Eyyûbiler Dönemi'nde Mısır'da bulunan ilimler ise; dini ilimler (Kur'ân İlimleri, Hadis İlmi, Fıkıh-Akaid İlimleri, Tsavvf İlmi),dil ve edebiyat ilimleri, tarih, coğrafya ve astronomi gibi ilimlerdir. Ancak Fatımilerin Mısır'daki hilafetleri döneminde hoş karşıladıkları Felsefe, Eyyûbiler Dönemi'nde hoş karşılanmadığı gibi ona ve onun adamları ile mücadele edilmiştir. Sultan Selahaddin, hadis ve din adamlarının genelini sevip onlarla karşılaşmaya gayret gösterirken felsefe kitapları ile mantık adamlarından, şeriata ters düştükleri gerekçesiyle nefret etmiştir.⁶⁵⁹ “Fıkıh-Akâid İlimleri” başlığı altında bahsedileceği gibi, mantık ve felsefe ile ilgili eserleri olan Seyfeddin el-Amidî, akide ve felsefî düşüncesinden dolayı dönemin ünlü Mısır âlimleri tarafından hakkında tutanaklar tutulmuştur. O da ölümden kurtulmak için Mısır'dan ayrılmak zorunda kalmıştır. Bu da göstermektedir ki, tasvip edilmez ise de ileride belirtileceği üzere Eyyûbilerin sınırları içerisinde felsefeciler bulunmakta ve imkânları ölçüsünde Felsefe İlmi ile uğraşmaktadırlar.

Sultan Selahaddin gibi diğer Eyyûbi Devleti melikleri de âlimlere değer verip hadis ve sünnet adamlarının düşüncelerini tanımışlar ve kendilerine ikramda bulunmuşlardır. Ancak aynı şekilde felsefe ve mantık adamlarını cesaretlendirip onlara ilgi göstermemişlerdir.

Yukarıda belirtilen Mısır Eyyubilerindeki eğitim müfredatının göze de hitap edip daha iyi anlaşılması için aşağıda belirtilen ilgili tablo oluşturulmuştur:

⁶⁵⁸ İbn'l-'Amad, *Şezeratü'z-Zeheb*, IV, 328; Mahmud, Mustafa, s.316.

⁶⁵⁹ İbn Tağriberdî, *en-Nucûmu'z-Zâhire*, II, 9.

Eyyûbiler Dönemi Mısır Âlimleri

Her ne kadar temsil ettikleri ve hizmet verdikleri bilim dalları itibarıyla ilgili yerlerde kendilerinden söz edilecek iseler de, genel olarak dönem itibarıyla şöhret bulmuş ve ilmi açıdan döneme damgasını vurmuş âlimleri kısaca şöyle değerlendirmekteyiz:

1-el-Hafız es-Selefi Ahmed b. Muhammed (ö.1181), hadis toplamak için diyar diyar gezdikten sonra 1118'de İskenderiye'de yerleşmiş ve vefatına dek burada kalmıştır. Burada İbnu Salar, kendisi için medrese yapıp ona teslim etmiştir. Bu süre zarfında insanlar uzak yerlerden gelip kendisinden istifade etmişlerdir.⁶⁶⁰

2-el-Hubûşanî Ebu'l-Berekat Necmüddin Muhammed b. el-Muveffik (ö.1191), Şafii fakihî olup Sultan Selahaddin'in yanında çok önemli bir konuma sahiptir. Dimaşk kadısı olan Ali b. Zeki ed-Dimaşkî'den de fıkıh derslerini almıştır. Güçlü bir hafızaya sahip olan el-Hubûşanî, *el-Muhit fi Tahkiki'l-Vesit* kitabının yanında bulunmadığı zamanlarda bu eseri ezberinden aktarmıştır.

Sultan Selahaddin, Mısır'a hâkim olunca ilmine ve diyanetine inandığı için el-Hubûşanî'yi kendisine yakın tutmuş, ona ikramda bulunmuştur. Selahaddin, Mısır'da İmamı Şafii'nin mezarı yanında bir medrese yaptırmış ve tedrisatı gerçekleştirmek üzere burasını el-Hubûşanî'ye teslim etmiştir. Böylece burada hizmete devam eden el-Hubûşanî vefat ettiğinde İmamı Şafii'nin ayakuçlarında defnedilmiştir.

3-İbrahim b. Mansur (ö.1194), Mısırlı Şafii fakihlerinden olup Bağdat ve Mısır'da çeşitli ilmi faaliyetlerde bulunmuştur. Nitekim Ebu İshak eş-Şirazî'nin on bölümden oluşan *el-Mühezzeb* adındaki kitabını şerh etmiş ve Mısır Camisi (Amr Camisi)'nde hatip olarak görev yapmıştır.⁶⁶¹

4-el-İşkedebanî Muhammed b. Abdullah (ö.1194), Hanbelî Fıkıhına mensup olup Mısır'da Ebu Tahir ez-Zeyat'tan ve İskenderiye'de el-Hafız es-Selefi'den hadis dinlemiştir. Mısır'da hadisle uğraşan el-İşkedebanî, ömrünün sonunda Mekke'de bulunup burada Hanbelîlerin büyüklerinden olmuştur.⁶⁶²

⁶⁶⁰ İbn Hallikân, I, 31; Mahmud Mustafa, s.317.

⁶⁶¹ Mahmud Mustafa, s.322-323.

⁶⁶² İbnu'l-'Amad, *Şezeratü 'z-Zeheb*, IV, 304.

5-Muhammed b. Bennan el-Enbarî (ö.1200), aslen Mısırlı âlim bir şeyh, kâmil bir edebiyatçı ve belagat sahibi, güzel yazı yazar, iyi şiir söyleyen biridir. Mısır'ın devlet divanında da yöneticilik yapan el-Enbarî, Sultan Selahaddin döneminde farklı hizmetlerde bulunmuştur. el-Kadı el-Fadıl Muhammed, el-Enbarî'nin ilim meclisine düşkün biri olarak kendisini övmüş ve ona ulaşmakla övünmüştür.⁶⁶³

6-eş-Şihab et-Tusî Mühammed b. Mahmud (ö.1200), Mısırlı Şafii Mezhebinin âlimlerinden olup ders, fetva ve vaaz görevlerinde bulunmuştur. el-Melik Ömer b. Şahinşah tarafından “Menazilu'l-‘Izz” diye bilinen yerde adına medrese yapılmıştır. Dolayısıyla birçok insan kendisinden istifade etmiştir.⁶⁶⁴

7-el-Hasan b. el-Hatir en-Nu‘manî ez-Zehir (ö.1202), Mısırlı âlimlerdendir. Kendisi, “en-Nu‘manî” ile anılmasının sebebini, en-Nu‘man b. el-Münzir'in çocuklarından biri olmasına veya en-Nu‘manîye denilen köyde doğmasına bağlar. Bu köyden Şiraz'a gidip burada fıkıh öğrendiğinden kendisine “Faris” da denilmiştir. Farklı ilim dallarını bilen el-Hatir, kırâati ‘aşare (on kırâat) ile şaz kırâate göre Kur’ân-ı Kerim'i okumuş ve Kur’ân'ın tefsirini bilip nasih ve mensuh ayetlerini birbirinden ayırt edebilmiştir. Aynı zamanda fıkıh, münazara, kelam, mantık, hesap, astronomi ve tıp ilimlerini bilmiş, lügat, nahiv, aruz ve kafiye’de, Arap şiirleri ile Arap günlüklerinde, Arap ve Acem (Arap olmayan) meliklerle ilgili tarihi bilgilerde üstün bir konuma sahip olmuştur. Belirtilen bu ilimlerin her bir dalı için bir kitap ezberlemiştir. Bu kitapları Fatiha gibi tekrarlamış ve Kur’ân gibi ezberlemiştir. Bunu da on dört senede başarmıştır. İbrani lügatini bilip onlarla tartışabilmiştir. Mısır'da bulunan eş-Şeyh Osman b. İsa en-Nahvi el-Beltî, edebiyat ilmini bilip en-Nu‘manî'ye Mısır'da bulunduğu sırada bazı sözcüklerle ilgili soru sormuş ve kendisinden istifade etmiştir. Daha önceden belirtildiği gibi el-Aziz b. Selahaddin, en-Nu‘manî'yi Kudüs'ten Mısır'a getirdiğinde ona değer verip maddi imkân sağlamıştır. Daha sonra et-Tusî ile yapılan mücadelede yenik düşün en-Nu‘manî, el-Emir el-Esedî'nin Medresesi'ne bağlı kalarak ölümüne dek burada Hanefî Fıkıhına göre dersler vermiştir.

8-İbnu'l-Hac el-Kanavî (ö.1202), Aslen Mısırlı olup Arapçaya değer vermiş bu anlamda eserler yazmıştır. Çekinmeden Mısır meliklerine hakkı söylemiş ve bundan

⁶⁶³ Mahmud Mustafa, s.317.

⁶⁶⁴ İbn'l-‘Amad, *Şezeratü'z-Zeheb*, IV, 327.

dolayı da kendisine değer verilmiştir. es-Selefi'den hadis dinlemiş olan İbnu'l-Hac, hadis derslerini de vermiştir.⁶⁶⁵

9-İbnu Neciyye ile bilinen İbnu Ğanaim Ali b. İbrahim (ö.1203), Mısırlı fakih âlimlerden olup burada çeşitli ilmi faaliyetlerinde bulunmuştur. Daha önceden belirtildiği gibi büyük bir servet ve nimet sahibi iken borç sıkıntısını yaşadığında el-Aziz b. Selahaddin, ilmine binaen kendisine dört bin dinardan ziyade yardımda bulunmuştur.⁶⁶⁶

10-İbnu Dırbas Osman (ö.1206), Mısırlı âlimlerden olup kendi döneminin Şafii fıkıhını en iyi bilenlerdendir. Mısır'ın kadısı olan el-Kadı Sadreddin'in kardeşi olup hükümde kendisine vekillik yapmıştır. Sultan Selahaddin tarafından kendisine Mısır kadılığı verilmiştir. el-Emir Cemaluddin el-Hekkarî, yaptığı medreseyi İbnu Dırbas'a vakfederek buranın tedrisini ölümüne kadar kendisine bırakmıştır.⁶⁶⁷

11-İbnu'l-Enceb Ali (ö.1214), aslen Mısırlı olup Maliki Mezhebi'ne mensup fakihlerden ve büyük hafızlardandır, İskenderiye'de el-Hafız es-Selefi ile beraber olmuş, ondan istifade etmiş, ona vekillik etmiş ve dersler vererek eğitim-öğretim faaliyetlerine kayılmıştır. Buradan Kahire'ye giden İbnu'l-Enceb, İbnu Şakir ile bilinen el-Vezir Sefiyüddin'in medresesi olan "el-Medresetu's-Salihiye"de dersler vermiştir.⁶⁶⁸

12-Abdulhakim b. İbrahim b. Mansur (ö.1216), aslen Mısırlı olup babasından sonra Mısır Camisi'nde hitabet görevinde bulunmuştur. Şair olup güzel ve eşine az rastlanan şiirleri söylemiştir.⁶⁶⁹

13-Salih el-Emevî (ö.1217), aslen Mekkelî olup Mısır'a geldikten sonra burada el-Ertahî'den, es-Selefi'den ve bir grup Mısırlıdan hadis dinlemiştir. Fıkıhta da ileri bir dereceye ulaşmıştır.

14-Süleyman ed-Dakikî (ö.1217), aslen Mısırlı olup bir süre Nahiv'de İbnu Berra'dan dersler almıştır. es-Suyûtî'nin belirttiğine göre onun nahiv, aruz ve belagat ilimleri başta olmak üzere birçok ilimde otuz dört kitabı bulunmaktadır.

⁶⁶⁵ Mahmud Mustafa, s.318.

⁶⁶⁶ İbn'l-'Amad, *Şezeratü'z-Zeheb*, IV, 340.

⁶⁶⁷ İbn Hallikân, I, 311.

⁶⁶⁸ İbn Hallikân, I, 329.

⁶⁶⁹ İbn Hallikân, I, 5.

15-Ebu Tahir el-‘Ukaylî (ö.1226), aslen Mısırlı olup buranın ileri gelenlerinden ve âlimlerindendir. Kur’ân kırâatleri ile Arap lûgatini iyi bilip güçlü bir dini inanca sahip zahid ve muttaki biridir.⁶⁷⁰

16-el-Bilensî el-Hafız Ömer (ö.1236), hadis ilmi ile ilgili derin bilgiye sahip belli başlı Mısır’ın âlimlerdendir. Endülüs’ün genelinde hadisleri aramıştır, nahiv, lûgat ve Arap günlükleri ile Arap şiirlerini iyi bilmiş, Kahire’de vefat etmiştir.⁶⁷¹

17- İbnu’l-Hacib Ebu Ömer Cemaluddin Osman b. Ebubekir b. Yunus (ö.1248), aslen Mısırlı olup el-Emir İzzüddin’in korumasının oğludur. İbnu’l-Hacib, Mısır’da küçüklüğünden itibaren Kur’ân ezberlemiştir. Daha sonra İmam-ı Malik’in mezhebine göre fıkıh derslerini vermiştir. Sonra da Arapça ile kırâat derslerini vermiştir. eş-Şatibi ve İbnu’l-Cud’dan dersler almıştır. Sahip olduğu ilimlerde ileri bir dereceye ulaşp bu ilimleri derin bir şekilde incelemiştir. Bundan sonra da Dimaşk’a gidip buradaki camide Maliki Zaviyesi’nde dersler vermiştir. Geneli Arap dili lûgati ve edebiyatı olmak üzere birçok ilimde derin ve geniş bilgiye sahiptir. Kendi mezhebi olan Maliki Mezhebi fıkıhını özetleyen *Muhtasaru Müntehe’s-Suveli ve’l-Emel* adında bir kitap yazmıştır. Yazma eser olan bu kitabın yanında Nahiv ile ilgili *el-Kafiye* adında ve Sarf ile ilgili ise *eş-Şafiye ve Şerhü’l-Mukaddimeteyn* adında basılı kitapları bulunmaktadır. ez-Zemahşerî’nin *el-Müfassel* adındaki kitabının şerh ve açıklaması olan ve *el-İdâh* adını taşıyan kitabı da kaybolmuştur. Nahiv ile ilgili *el-Emalî* adındaki kitabı ve maliki fıkıhı ile ilgili *Camiu’l-Ummehât* adındaki kitabı yazma eserler olarak bulunmaktadır. Usulu’l-Fıkıh hakkında da eseri bulunmaktadır. Ayrıca aruz ile ilgili yazma eser olarak *el-Maksadu’l-Celil* adındaki kasidesinin yanında güzel ifade tarzları olan bedî‘ ile ilgili eseri bulunmaktadır.

Birçok yerde diğer nahiv âlimlerine muhalefette bulunmuş ve cevapları zor olan problemli yerleri onlara zekice sormuştur. İbnu Hallikân’ın Arapça ile ilgili kendisine sorduğu birçok problemli yerleri, büyük bir sükûnetle ispatlı ve belîğ bir ifade ile cevaplandırmıştır.

Dimaşk’tan Kahire’ye geldikten sonra burada bulunan Fadiliyye Medresesi’nde insanlarla ilgilenmiş ve daha sonra İskenderiye’de vefat etmiştir.⁶⁷²

⁶⁷⁰ Mahmud Mustafa, s.319.

⁶⁷¹ İbn Hallikân, I, 381.

18-Süleyman el-Heliyy (ö.1252), Mısır'da bulunan âlimlerden olup büyük bir nahvidir. Mısır'da ikamet ederken Feyyûm'da dersler verip değerlendirmelerde bulunmuş, Sibeveyhî'nin *el-Kitab* adındaki kitabını okutmuş ve bu konuda el-Melikü'l-Kamil ile ilgilenmiştir.⁶⁷³

19-Şerefüddin en-Nahvî Ebu Abdullah Muhammed b. Abdullah b. Ebi'l-Fadl el-Mısırî (ö.1257), Mısır'da bulunan âlimlerdendir. Nahiv ve şiirde ileri olup kendi döneminin edebiyatçılarındandır. ez-Zamehşerî'nin *el-Mufassel* adındaki kitabı üzerinde konuşup burada sayıları yetmişi bulan birçok hatayı delilleri ile tespit etmiştir. Endülüslü olan Şerefüddin Horasan, Bağdat, Halep, Dimaşk ve Medine'yi dolaştıktan sonra 1226 yılında Mısır'a gelmiş, "el-Mısırî" lakabını da almış ve Sahih-i Müslim'i senetsiz ezberlemiştir. Hadis, kırâat, fıkıh, hilaf, usulu'l-fıkıh, usulu't-tevhid, nahiv ve lügat'ta önemli bir konuma sahip faziletli âlimlerdendir. el-Mısırî, ince manaları fark etmiş ve belirtilen ilimlerde eserler yazmıştır. Bunun yanında nazım (şiir) ve nesir (düz yazı) konusunda ileridir. Bulunduğu her yerde kırâat ve tedrisatla uğraşmış ve Mısır'dan Şam'a giderken vefat etmiştir.⁶⁷⁴

20-İbnu'l-Fedaî Muhammed b. Abdulkavî (ö.1269), aslen Mısırlı ve el-Ahfeş lakaplı bir âlim olup Nahiv (dil) ilminde otoriter bir konumda olmuştur. el-Camiu'z-Zafirî'de yapılan dini ve ilmi faaliyetlerine öncülük etmiştir.

21-İbnu'z-Zehir el-Merakeşî Muhammed (ö.1278), Mısır'da bulunan âlimlerden olup Erbil'de ve Bağdat'ta hadis dinlemiş, el-Hafız ed-Dımyatî'den hadis rivayet etmiştir. Fakih, şair ve edebiyatçı olan el-Merakışî nazım sahibi olup nahiv ve lügatta etkin olmuştur. Dimaşk'ta eğitim ve öğretim faaliyetlerinde bulunduktan sonra Mısır'a geldiğinde burada hadis öğretiminde bulunmuştur.

22-Selame b. Süleyman (ö.1282), Mısır'da bulunan âlimlerden olup Arap lüğatinin büyük öncülerindendir. el-Cemal b. Malik'in öğrencilerinden olan Selame, Mısır'da bir gurubu okutmuş ve el-Cemal'ın övgüsünü kazanmıştır.

⁶⁷² Zirkili, Hayruddin, *A'lamu Kamusu't-Teracim*, Darü'l-İlim li'l-Medayîn, Beyrut 1986, II, 629; İbn Hallikân, I, 314; Mahmud Mustafa, s.325.

⁶⁷³ Mahmud Mustafa, s.319.

⁶⁷⁴ el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Üdeba*, XVIII, 209; Mahmud Mustafa, s.326.

23-İbnu Annan el-Meydumî Şerefüddin Muhammed (ö.1285), aslen Mısırlı olup 1213 yılında Kahire’de doğmuştur. Kur’ân kırâatleri ile nahiv ve hadis faaliyetlerinde etkin rol oynamıştır ve bu konuda selefin yolunu takip etmiştir.

24-Nasirüddin el-Cüzamî (ö1285), Mısır asıllı olup 1222 yılında İskenderiye’de doğmuştur. Nahiv, edebiyat, usul ve tefsirde imam olup beyan ve inşa ilimlerinde geniş bilgiye sahiptir. İskenderiye’de hutbe okuyup el-Hubûşî Camisi’nde ders vermiştir. Resmi görevde bulunup kadılıkla meşgul olmuştur. *el-İntisaf Sahibü’l-Keşşaf* adlı kitabı başta olmak üzere birçok eseri tasnif etmiştir.⁶⁷⁵

25-eş-Şatibî Ebu Muhammed el-Kasım b. Feyre (ö.1184), Mısır’da bulunan âlimlerden olup Kur’ân okuyucularındandır. Nahiv ve lügat ilminde etkin, rüya tabirleri konusunda bilgiliydi. Endülüs’te Kur’ân-ı Kerim’i kırâatleri ile en-Neferi ve İbn-i Hüzeyl’in denetiminde okumuştur. Birçok kimseden hadis dinlemiştir. Aşırı hastalıkta bile şikâyetçi olmayıp durumunu soranlara afiyette olduğunu ifade etmiştir. eş-Şatibî, 1176’de Kahire’ye geldiğinde farklı ilimlerdeki çok sayıda kitapları ezberlemiştir. Mısır’da bulunan el-Kadı el-Fadıl’ın yanına geldikten sonra el-Kadı el-Fadıl onu Kur’ânı Kerim’i okutmak ve okumak ile görevlendirirken nahiv ve lügat tedrisinde de öncülük etmesini sağlamıştır. eş-Şatibî, Kur’ân kıratları ile ilgili 1173 beyitten oluşan ve *Harzu’l-Emani ve Vechu’t-Tehânî* adındaki kasideyi yazmıştır. Bu anlamda verdiği eserler, telif tarihlerinden gönümüze kadar, kırâatte kaynaklık etmiştir. Kendisi de “Kim bu kasidemi okursa Allah (c.c.) bundan dolayı ona fayda verir. Zira ben bu kasideyi ancak Allah rızası için yazdım. ” demiştir. eş-Şatibî, Kur’ân-ı Kerim’in tefsir ve kırâati ile Hz. Peygamber’in hadisleri konusunda bilgi birikimine sahip olduğundan Sahihi Buhari, Müslim ve el-Mute’den kendisine hadis okunduğunda yapılan yanlışları düzeltmiştir.⁶⁷⁶

26-Rediyüddin el-Kustinî (ö.1297), Mısır’da bulunan âlimlerdendir. Kudüs’te doğup İbnu Muat ve İbnu Hacıp’ten Arapça dersleri almıştır. Kahire’de bulunan Arapça imamlarının büyüklerindendir. Fıkıh ve hadis ilimlerinde de etkin bir seviyeye ulaşmıştır.

⁶⁷⁵ Mahmud Mustafa, s.320.

⁶⁷⁶ Mahmud Mustafa, s.323–324.

27-İbnu'n-Nuhas el-Halebî Muhammed (ö.1300), dini ilimlere sahip olup sonradan Mısır'a yerleşmiş ve burada ilmi faaliyetlerine devam etmiştir.

28-Ebu Tahir İsmail ez-Zühri (ö.1185), Mısır asıllı olup Ebubekir et-Tertoşi'den fıkıh dersini almıştır. Maliki mezhebinde ileri düzeye ulaşmıştır. Sultan Selahaddin ona gelerek İmamı Malik'in *el-Mute'* kitabını kendisinden dinlemiştir.

29-Mahluf b. Ali (ö.1187), Mısır asıllı olup Maliki Mezhebi'nin büyük imamlarından. Mısır ve İskenderiye'de kaldığı sürede insanlar kendisinden fıkıh derslerini almıştır.

30-et-Tac el-Mesudî el-Bencedihî (ö.1188), sonradan Mısır'da yerleşenlerden olup Mısır'da hadis meclislerini kurmuştur. Fıkıh, hadis ve edebiyat gibi tüm bilimlerde ileri düzeye ulaşmıştır.

31-Ebu'l-Hasan Şuca' b. el-Müdleci (ö.1195), aslen Mısır olup Maliki fakih ve nahividir. Ali b. el-Haziyye'den Kur'ân Kırâatlerini okumuş ve Mısır Camisi'nde yöneticilik yapmıştır.⁶⁷⁷

32-İlmüddin es-Sehavî Ali b. Muhammed (ö.1245), Mısır asıllı olup burada eş-Şatibî ile ilmi faaliyetlerde bulunmuştur. Kur'ân kırâatleri ile nahiv ve lügat ilimlerinde ileri bir seviyeye ulaşmıştır. İskenderiye'de es-Selefi'den ve Mısır'da el-Busirî ve İbnu Yasin'den hadis dinlemiştir.⁶⁷⁸

3.5.1.1. Dini İlimler

Mısır Eyyubilerinde eğitim ve öğretim faaliyetleri dini menşeli olduğundan bu dönemin eğitim ve öğretim faaliyetlerinde dini ilimler esas alınmaktadır. Dolayısıyla Mısır Eyyubilerinde okutulan dini ilimleri şöyle değerlendirmekteyiz: Eyyûbi hanedanının akâidde Eş'arî amelde ve fıkıhta ise Şafii mezhebine mensup olması, bu devletin kurucusu olan Selahaddin'in de küçük yaştan itibaren bu anlamda belli bir düzeyde eğitim görmüş olması, ehl-i sünnetin inancı çerçevesinde bir ilmi anlayışın devlete hâkim olmasını sağlamıştır. Bu itibarla Fatımiler döneminde egemen kılınan akılcı ilmi anlayış, yerini büyük ölçüde nakilci anlayışa terk etmiştir. Bu anlayışın sonucu olarak da Eyyûbi hükümdarları ve dönemlerinin âlimleri dini ilimlere önem

⁶⁷⁷ İbnu'l-İmâd, *Şezeratü'z-Zeheb*, IV, 268, 276, 280, 306; Mahmud Mustafa, s.321.

⁶⁷⁸ İbn Hallikân, I, 345.

vermişlerdir. Bu ilimleri Başlıca, Kur'ân, hadis, fıkıh ve tasavvuf ilimleri olmak üzere dört ana grupta toplayabiliriz.

3.5.1.1.1. Kur'ân İlimleri

Dini ilimlerden olan Kur'ân İlimlerini genel olarak, tefsir, tecvid ve kırâat ilimleri olmak üzere ikiye ayırabiliriz. Bu ilimleri sırasıyla aşağıdaki şekillerde inceleyebiliriz

a. Tefsir İlmi

Tefsir kelimesi, lügatta kapalı olan bir şeyi açığa çıkarmak anlamındadır.⁶⁷⁹ İstılahta ise, beşerin takati ölçüsünde, Kur'ân-ı Kerîm'in lafızlarından Allahu Teâlâ'nın maksudını anlamaya çalışan bir ilimdir."⁶⁸⁰ Kur'ân-ı Kerîm'in tefsir tedrisi, Kur'ân-ı Kerîm'i anlama, manalarıyla ayetlerin nüzul sebeplerine ulaşma, nasih ve mensuh ayetlerini birbirinden ayırt etme ve bu ayetlerden hüküm çıkarabilme hususlarını içermektedir. Ancak tefsir ilmi yalnız değerlendirilemez. Zira bu ilimle uğraşanların usulü'l-fıkıh ve hadis ilimlerinden yardım almaları gerektiği gibi lügat, nahiv, sarf, maani, beyan, bedî' ve kırâat ilimlerinde de eğitim almış olmaları gerekmektedir. Diğer İslami dönemlerde olduğu gibi Eyyûbiler döneminde de İslam coğrafyasında tefsir tedrisatı bakımından verimli çalışmalar yapılmıştır. Nitekim Salihîyye Medresesi'nin müderrisi eş-Şeyh 'İzzüddin b. Abdusselam, Mısır'da ilk tefsir derslerini vererek bu alanda ilmi faaliyetlerde bulunmuştur.⁶⁸¹

Eyyûbiler döneminde tefsir, eskiden beri devam eden rivayet ve dirayet şeklinde yazılmaktadır. Birinci metotla Kur'ân-ı Kerîm'in ayetleri hâdis ve haberlerle izah edilmektedir. İkinci metotla ise ayetler daha çok filoloji ve mantık yönünden karşılaştırmalı olarak izah edilmektedir.⁶⁸²

Tefsir tedrisatında verimli çalışmalar yapılan Eyyûbi medreselerinde en fazla okutulan ve rağbet gören Tefsir ders kitapları şunlardır: İmam Muhammed İbnu Cerîr et-Taberî'nin (ö.922) *Câmi'u'l-Beyân 'an Te'vîli'l-Kur'ân*, el-İmam Ebu'l-Kasım Cârullâh Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşerî'nin (ö.1143) *el-Keşşâf 'an Hakâiki't-Tenzîl*,

⁶⁷⁹ Luveys Ma'luf, s.583.

⁶⁸⁰ Süleyman b. Ömer el-Cemel, *el-Futûhâtul-İlâhiyye bi Tevdihi Tefsiri'l-Celâleyn li'd-Dekâiki'l-Hafîyye*, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabiyye, Beyrut ts., I, 2; es-Sâvî , Ahmed b. Muhammed, *Hâşiyetün Alâ Tefsîri'l-Celâleyn*, Mektebetü Dâri'l-Kütübi'l-Arabiyye, ts., I, 2.

⁶⁸¹ el-İsnevî, s.II, 85; Sellâm, Eymen Şâhîn, s.189.

⁶⁸² Şeşen, *Selahaddi Eyyûbi ve Devlet*, s.420.

İmam Ebî Muhammed el- Hüseyin b. Mes‘ud el-Beğavî’nin (ö. 1121) *Ma‘âlimu’t-Tenzîl fî’t-Tefsir*, İmam Fahreddîn Muhammed b. ‘Ömer er-Râzî’nin (ö. 1209) *Mefâtihu’l-Ğayb* (*Tefsiru’l-Kebîr* olarak da bilinen) adlarındaki eserleridir.⁶⁸³ Sultan Selahaddin devrinde 10’dan fazla tefsir kitabı yazılmıştır. Bunlardan en önemlisi, Mecdüddin b. el-Esir tarafından yazılan “*el-İnsâf fî’l-Cem‘i Beyne’l-Keşfi ve’l-Keşşaf*” adlı eseridir. İbnu’l-Esir, tefsirinde Zemahşerî’nin “*el-Keşşâf*” adlı eseri ile Sa‘leb’in “*Keşfu’l-Beyân*” tefsirinde verilen bilgileri toplamış ve bu bilgilere bazı ilaveler yapmıştır. Alauddin el-Kâsânî’nin “*Te’vilatu’l-Kur’ân*” adlı eseri de bu devirde yazılmış önemli tefsirlerdendir. Bunları, Muhammed b. Hıdır b. Teymiye’nin bi’r-rivâye olarak kaleme aldığı 30 ciltlik tefsiri ile Alemuddin es-Sehavî’nin “*Tefsiru’l-Kur’ân*”, eş-Şerîşî’nin *Tedricü ehli’l-Bidâyât*, Kemaleddin b. Yunus’un *Keşfü’l-Müşkilât ve İzâhü’l-Mu’dilât fî Tefsiri’l-Kur’ân* adlarındaki eserleri takip etmektedir. Hanbelîler tarafından büyük bir ilgi gören *el-Murûk fî’t-Tefsir* adlı eser Nâsihuddin b. el-Hanbelî tarafından yazılmıştır. İbnu Ye‘îş’in gramer bilgilerine dayanan *et-Tefsirü’l-Müntehâ min Beyâni İ’râbi’l-Kur’ân* adlı eseri, İbnu el-Haddus’un *Nihayetu’l-Beyân fî Tefsiri’l-Kur’ân* adlı eseri, Fahrüddin er-Râzî’nin *Mefâtihu’l-Gayb* adlı tefsir kitabının İhlâs süresi tefsirine reddiye olarak Abdüllatif el-Bağdâdî’nin *el-Vâziha fî Tefsiri’l-Fatiha* adlı eseri, İbnu Şehrâşûb’un *Müteşâbihu’l-Kur’ân* ile *Esbabu’n-Nüzul* adlı eserleri, Alemuddin es-Sehavî’nin, *et-Tâvd* ile *er-Râsih fî’l-Mansûh ve’n-Nâsih* adlı eserleri de bu alanda yazılan önemli eserlerdir.⁶⁸⁴ Böylece bu dönemin medreselerinde bir yandan mevcut tefsir kitapları okutulmuşken öte yandan yeni tefsir kitapları yazılmıştır.

Yukarıda belirtilen tefsir kitaplarından en önemlilerini şöyle değerlendirebiliriz: Taberî’nin otuz ciltlik tefsiri rivayet tefsiri olmakla birlikte çok sayıda dirayet unsurunu içermektedir.⁶⁸⁵ Çok sayıda baskısı yapılan bu kitapta lügat, nahiv, kırâat, şiirle istişhad, sebeb-i nüzul gibi konulara da yer verilmiştir. İslam dünyasında hemen her dönemde ders kitabı olarak okutulan Zamehşerî’nin tefsiri, Kur’ân-ı Kerim’in belagatini ortaya koyan ve takdir edilen bir eser olduğundan kendisinden sonra yazılan hemen bütün tefsirlere kaynaklık etmiştir. Bunu açıklamak üzere iki yüz elli kadar haşiye yazılmıştır. Bunlardan en çok takdir toplayanı Şerefüddin Hüseyin b. Abdillâh b. Muhammed et-

⁶⁸³ Abdulmehdî, *el-Medâris*, I, 39.

⁶⁸⁴ Şeşen, *Selahaddi Eyyûbi ve Devlet*, s.343, s.420.

⁶⁸⁵ Suat Yıldırım, *Tefsire Giriş*, Ensar Yay., İstanbul 2001, s.12–13.

Tayyibî'nin (ö. 1341) *Fütûhu'l-Ğayb fi'l-Keşf 'an Kınai'r-Reyb* adlı altı ciltlik haşiyesidir.⁶⁸⁶ Beğavî ise, tefsirinde Sa'lebî'nin tefsirinden mevzu hadisler çıkararak kısaltmıştır, ayetleri kolay bir ibare ile açıkladıktan sonra selefının ilgili görüşlerini nakletmiştir, birçok müfessirden farklı olarak i'râb ve belağat bahislerine girmekten kaçınarak ilk bakışta müşkül görünen bazı hususlara temas edip onların izahlarını yapmıştır. Bu eser İslam âlimlerince takdir edilmiştir.⁶⁸⁷ Dirayet tefsirlerinden olan, akaid, kelam, felsefe, mezhepler tarihi ve tabii ilimlerin yanı sıra usul, nahiv, lügat ve belağat meselelerine de büyük yer veren Fahreddin er-Râzî'nin *Tefsiru'l-Kebîr* eseri de medreselerde en fazla okutulan kaynaklardan birisi olmuştur.⁶⁸⁸

b. Kırâat İlmi:

Kur'ânı Kerimin, anlamına ve kurallarına uygun okuma şekilleri olan kırâat ve tecvid, Kırâat İlmi ile ifade edilmektedir. Kırâat ilmi, Kur'ân-ı Kerim'in Mütevatir olarak bize ulaşan farklı okuma şekillerinden bahseden ilimdir. Kur'ân-ı Kerim'in düzenli okunması ve bu düzenin meleke haline gelmesi Arap dilî ve edebiyatına dayanmaktadır. Bu ilim aynı zamanda mütevatir olmayıp, fakat meşhur olan farklı okuma şekillerinden de bahsetmektedir.⁶⁸⁹

Mısır'da medreselerin inşa hareketinin yayılması ile Kırâat İlmi de zirveye ulaşmıştır. Buranın bazı medreselerinde Kırâat İlmi'ne mahsus dersler yapılmıştır. el-Münzirî'nin belirttiğine göre; Mısır doğumlu ve Mısır'da ikamet eden Ebü's-Sena Hamid b. Müferrec b. Ğiyas el-Ensârî (ö.1214), Mısır'da kırâat ile uğraşmıştır, Şeyh Ebu'l-Cud Ğiyas b. Farıs el-Mukrî' ile eş-Şerif el-Hatip Ebu'l-Fütûh Nasır b. el-Hasan ez-Zeydî'den Kırâat İlmi'ni okumuştur. Mekke'de İbnu Tabah ile bilinen Hafız Ebu Muhammed el-Mübarek b. el-Hüseyn el-Bağdadî'den kırâat dersini aldıktan sonra eski Mısır Camisi ile Nil Nehri'nin kıyısında bulunan es-Sedid et-Tabib Medresesi'nde uzun süre Kırâat İlmi'nin tedrisatını yapmıştır. Daha sonra kendi adıyla bilinen mescitte 86 yaşında vefat edene kadar imamlık yapmıştır.

⁶⁸⁶ Yıldırım, s.31.

⁶⁸⁷ Yıldırım, s.13.

⁶⁸⁸ Yıldırım, s.14-15.

⁶⁸⁹ ed-Dimyati, Şihabüddin Ahmed b.Muhammed b. Abdulğani, *İthafu Fûdelai'l-Beşer fi'l-Kırâati'l-Erbaati 'Aşar*, (1.bs.), (thk. Enes Mühre), Daru'l-Kutubu'l-İlmiyye, Lübnan, 1998, s.2; Heyet (Ahmed Halit Şükri, Ahmed Muhammed Müflih, Muhammed Halit Mansur), *Silsiletu Ulumi'l-Kırâat Mukaddimatün fi Ulumi'l-Kırâat*, Daru Ammâr, Amman-Ürdün, 2001, s.48.

Medresetu Müniyye İbni Hasib'de Kur'ân kırâati için özel dersler yapılmıştır. Zira el-Münzirî'nin belirttiğine göre Ebu'l-Cûd Ğiyas b. Faris, burada fıkıh derslerinin yanında ayrıca özel olarak Kur'ân-ı Kerim'in kırâatinin tedrisatını yapmıştır.⁶⁹⁰

Sema' (öğretmenin okuyup öğrencinin dinlemesi) ve arz (talebenin okuyup hocanın dinlemesi) usulleriyle tedrisatı yapılan Kırâat İlmi hemen her devirde medreselerde büyük bir rağbet görmüştür.⁶⁹¹

Salâhaddîn devri başta olmak üzere Eyyûbiler dönemi büyük kari'lerin yetiştiği ve kırâat ilminin fazlaca ilgi gördüğü dönemlerden biridir. Medreselerde kırâat ilminde tedrisatı yapılan ve âlimlerin icazet verdiği kitaplar farklılık göstermekle birlikte genellikle şu kitapların okutulduğu görülmektedir:

Kırâat-ı Seb'a ile ilgili Ebî 'Amr Osman b. Sa'îd ed-Dânî'nin (ö.1053) *et-Teysîr fi'l-Kırâati's-Seba'* adlı kitabı; Kırâat-ı 'Aşra ile ilgili Necmuddîn 'Abdullah b. 'Abdülvâhit el-Vâsıtî'nin (ö.1127) *el-Kenz fi'l-Kırâati'l-'Aşr* adlı kitabı ile Ebu'l-'İzz Muhammed b. el-Hüseyin b. Bündâr el-Kalânîsî el-Vâsıtî'nin *İrşâdü'l-Mübtedî ve Tezkiretü'l-Müntehî fi'l-Kırâati'l-'Aşr* adlı kitabı okutulmaktadır. Yine Ebu'l-'İzz el-Vâsıtî'nin kırâata dair *Kifayetü'l-Kübrâ*'sı ve Şemsuddîn Muhammed b. Muhammed el-Cezerî eş-Şafîi'nin kırâat-ı seba'ya üç kırâat ekleyerek yazdığı *Tahrîrû't-Teysîr fi'l-Kırâati's-Seba'* adlı kitabı ile tecvide dair yazdığı *el-Mukaddime el-Cezeriyye fi 'İlmi't-Tecvid* adlı eseri medreselerde okutulan ders kitaplarındandır. Yine kırâat-ı erba'-'aşra'dan Şemsuddin Ebî 'Abdullah Muhammed b. Halil b. Ebî Bekr el-Kabâkîbî el-Halebî'nin *Îzâhu'r-Rumuz ve Miftâhu'l-Kunûz* adlı eseri de medreselerde okutulan kırâat kitaplarındandır.⁶⁹² Ancak medreselerde kırâat ilminde başvuru kaynak eserlerin başında Ebu Muhammed Kasım b. Firruh eş-Şâtîbî'nin (ö.1193) *Hırzu'l-Emânî ve Vechü't-Tehânî* adlı yedi kırâate dair yazdığı ve eş-Şâtîbiyye olarak bilinen eseri gelmektedir. Bu manzume eser 1173 beyitten müteşekkildir. Aynı zamanda İmam Şâtîbî kırâat ilminde temel bir dayanak olarak kabul edilmektedir.⁶⁹³ Dolayısıyla yukarıda belirttiğimiz kitaplardan en önemlisi şüphesiz eş-Şâtîbî'nin kitabıdır. Kırâat İlmi'nde İmam Şâtîbî'nin mümtaz bir yeri vardır. İbnu Haldun, Şâtîbî'nin Kırâat İlmi'nde bir dayanak olduğunu belirttikten sonra eserinden bahisle veciz ifadelerin, mükemmel

⁶⁹⁰ el-Münzirî, II, 321, 162.

⁶⁹¹ ez- Zürkânî, Muhammed Abdülazim, *Menahilü'l-İrfan fi Ulumi'l-Kur'ân*, Mısır, 1362/1943, I, 412.

⁶⁹² Abdülmehdî, *el-Medâris*, I, 13-14.

⁶⁹³ Abdülmehdî, *el-Medâris*, I, 14.

rumûzların ve lâtif işaretlerin bulunduğu mükemmel bir manzume olduğunu söylemiştir. *eş-Şâtibiyye* adlı kitabı üzerinde birbirinden değerli şerhler yapılmış ve medreselerde okutulmuştur.⁶⁹⁴ Yine *Kitâbü't-Teysîr fi'l-Kırâati's-Seba'* adlı kitabı da kırâat kitaplarının en sahihlerinden sayılıp üzerinde birçok şerh yapılmış ve devrinde en çok başvuru ve bilinen kitaplardan olmuştur.⁶⁹⁵

Kırâat İlmi'nde Eyyûbi medreselerinin en önemlilerinden sayılan Fadiliyye Medresesi, kırâat müderrislerinin ciddi çalışmalarıyla Mısır'ın içinde ve dışında Kırâat İlmi'ne önem verenler için cazibe merkezi olmuştur. Çalışmalarıyla öne çıkan kırâat müderrislerinin en önemlileri şunlardır:

Ebu'l-Kasım eş-Şatibî (1143–1194): Endülüs'ün Şatibe kentinde doğan Ebu'l-Kasım b. Feyre b. Halef b. Ahmed er-Rainî eş-Şatibî el-Endülüî, Şatibe'de Ali Ebu Abdullah b. Ebi'l-'As en-Neferî'den Kur'ân kırâati dersini almıştır.⁶⁹⁶ Sonra şehrine yakın ve Endülüs'ün Belensiye şehrine gitmiş, orada ezberlediklerini Ebu Amr ed-Dani'ye dinletmiştir. İbnu Hüzeyl ile Ebu Abdullah Muhammed b. Hamit'ten kırâat dersini almıştır. Yine Muhammed b. Hamit'ten Sibeveyhi'nin *el-Kitab*, Müberred'in *el-Kamil* ve İbnu Kuteybe'nin *Edebu'l-Katib* kitaplarını ders almıştır. *Kitabu Reyı'z-Zaman fi Tefsiri'l-Kur'ân*'ın sahibi olan Ebu'l-Hasan b. en-Ni'me'den ve tefsir sahibi olan Ebu'l-Kasım Habiş Sahib Abdulhak b. 'Atiyy'den ders almıştır.⁶⁹⁷ Daha sonra Mısır'a gitmeye karar vermiştir. Zira şehrinin hitabet görevinin üstlenmesi kendisinden istenince o da hatiplerin minberde hutbeleri okurken meliklerin vasıflarında mübalağaya düşmelerini caiz görmediğinden bu görevi kabul etmeyerek hacca gitmiştir.⁶⁹⁸ Yolculuk sırasında eş-Şatibî, 1171'de İskenderiye'ye ulaştığında Ebu Tahir es-Sılefi'den ders almıştır. 1176'da Kahire'ye geldiğinde ise, el-Kadi el-Fadıl kendisine değer verip onu Fadiliyye Medresesi'ne getirmiş ve medresenin şeyhi yapmıştır. O da kırâat dersi için bu medresede otururken insanlar her taraftan ona gelmeye başlamıştır. Sonra el-Melikü'n-Nasır Sultan Selahaddin Yusuf, Kudüs'ü fethedince 1193'te Kudüs'e gidip Selahaddin'i ziyaret etmiştir. Kahire'ye döndüğünde Fadiliyye Medresesi'nde kalarak

⁶⁹⁴ Muhammed Halid Mensûr, *el-Müzhiru fi Şerhi's-Şâtibiyye ve'd-Dürre*, Amman 2001, s.13–15.

⁶⁹⁵ Kâtib Çelebi (ö.1067/1657), *Keşfi'z-Zünûn 'an Esâmi'l-Kütüb ve'l-Fünûn*, el-Matba'atu'l-İslâmiyye, Tahran 1387/1967, I, 520.

⁶⁹⁶ İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, XIII, 10; Zehebi, *Siyeru A' lâmi'n-Nübelâ'*, XXI, 262; es-Subkî, *Tabakâtu's-Şâfi'iyyeti'l-Kubrâ*, VI, 271.

⁶⁹⁷ İbnu'l-Cezeri, II, 20.

⁶⁹⁸ İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, XIII, 10; Ebu Şame, *Teracimu Ricali'l-karneyn*, s.7.

vefat edene kadar burada kırâat öğretimine devam etmiştir. İbnu'l- Cezerî'nin belirttiğine göre eş-Şatibî Kırâatte ileri olmakta, hadisleri ezberlemekte, Arapçayı bilmekte, edebiyatta önde olmaktadır.⁶⁹⁹ İbnu Ferhun'un anlattığına göre eş-Şatibî, Allah'ın kitabının kırâat ve tefsirini bilmekte ve bu konuda yorum yapmaktadır. Yanında Sahihi Buhari, Müslim, Muvatta okunduğunda bu eserlerin nüshalarında yapılan hataları düzelttirmektedir, açıklanmasına ihtiyaç duyulan yerler için anlamlı açıklamalarda bulunmaktadır. Kendi döneminde nahiv ve lügat ilimleri ile rüya tabirlerini iyi bilmektedir.⁷⁰⁰ eş-Şatibî, Endülüs'te başladığı *eş-Şatibiyye Kasidesi*'ni Mısır'da Fadiliyye Medresesi'nde bitirmiştir. eş-Şatibiyye Kasidesi'nin ardında belîğlerin bile tartışmasında aciz kaldığı *Lamiye*'si gelmektedir. Bunun yanında yedi kırâate dair *Hırzu'l-Emânî ve Vechü't-Tehânî* adlı manzumeye ve mushafların yazı özelliklerinden bahseden ed-Dani'nin *Kitâb el-Muknisi*'nin nazmı olan *Akiletu Etrabi'l-Kasâid* adlı kasidesiye sahiptir. Hocalar ve talebeler arasında şöhret bulan bu iki eser, medreselerde kıraat konusunun ana ders kitaplarından olmuş, pek çok âlim tarafından şerh edilmiştir. Şihabuddin el-Kastalanî, onun hayati ve eseri hakkında müstakil eser yazmıştır. Böylece tüm İslam coğrafyasında şöhret bulan bu kitaplardan istifade edilmiştir.⁷⁰¹

Ebu'l-Cûd Ğiyas b. Faris (1124–1208): Kırâat, nahiv ve aruz ilimleri ile uğraşan Ğiyas b. Faris b. Mekki b. Abdullah el-Münzirî el-Lehmî, a'ma olup Mısır'da kırâatle ilgili sorunlar onunla sonuçlandırılmıştır. Gençliğinden itibaren kırâat ilmi ile uğraşmıştır. eş-Şatibî'den sonra vefat edene kadar Fadiliyye Medresesi'nde kırâat ilmine öncülük öncülük ederek tedris faaliyetlerinde bulunmuştur. el-Münzirî'nin belirttiğine göre, uzun süre insanlara kırâat dersini veren Ebu'l-Cûd'dan, Kahire ehli ile dışarıdan gelen birçok insan faydalanmış, Mısır'da bulunan birçok kırâat öncüleri, ya kendisinin arkadaşı ya da arkadaşının arkadaşı olmuştur.⁷⁰² Bunlardan birkaçı şunlardır:

İbnu İmran b. Ziyade el-Mukrî ed-Derir (a'ma) el-Maliki (ö.1231), vefat edene kadar Fadiliyye Medresesi'nde kırâat derslerine öncülük ederek tedris faaliyetlerinde bulunmuştur. el-Münzirî'nin belirttiğine göre, insanlar bu âlimden istifade etmiştir.⁷⁰³

⁶⁹⁹ İbnu'l-Cezeri, II, 21.

⁷⁰⁰ İbn Ferhun, s.217.

⁷⁰¹ İbnu'l-Cezeri, II, 21–22; Şeşen, *Selahaddin Eyyûbi ve Devlet*, s.344.

⁷⁰² el-Münzirî, II, 162; İbnu'l-CezeriII, 4; ez-Zehebî, *Tarihü'l-İslam*, s.62.

⁷⁰³ es-Suyûtî, , *Hüsnü'l-Mühadere*, I, 499; el-Münzirî, III, 315.

Ali b. Abdussamet (1162–1235) ile usul, nahiv ve kırâatle uğraşan Düvin'nin Esnai doğumlu ve Maliki mezhebine mensup Osman b. Amr b. Ebubekir b. Yunus Ebu Amr b. el-Hacip (1175–1248) de kırâatte kendilerinden istifade edilenlerdir.⁷⁰⁴

el-Kurtubî (ö.1257-58): Maliki mezhebine mensup Muhammed b. Ömer b. Yusuf Ebu Abdullah el-Kurtubî el-Ensarî'dir. Fas'ta doğmuş olup sonradan Mısır'a intikal etmiştir. Burada Fadiliyye Medresesi'nde bir müddet eş-Şatibî ile kalarak ondan kırâat dersi almış ve Lamiye kasidesinin tamamını dinlemiştir. Böylece Lamiye kasidesinin bilinmeyen bazı beyitleri de kendisince rivayet edilmiştir. Bunlardan biri el-Bakara (İnekle ilgili) diğeri ise er-Ra'd (gök gürültüsü) ile ilgilidir.⁷⁰⁵ es-Suyûtî'nin belirttiğine göre; el-Kurtubî, önde gelen kurra'lardan olup tüm kırâat şekillerini bilmektedir, Maliki mezhebine mensup olup Arap dili ve edebiyatında uzman ve Kur'ân tefsirinde ileri bir bilgi birikimine shaip olmaktadır.⁷⁰⁶

eş-Şerîşî (1155–1232): Endülüs'ün Şerîş şehrinde doğan eş-Şerîşî İsâ b. Abdülaziz, 1175 yılından sonra İskenderiye'ye gelip yerleşmiştir. Başta kırâat ilmi olmak üzere çeşitli sahalarda eserler yazmıştır. Kırâat ilmi sahasındaki en önemli eseri yedi bin rivayeti senetleriyle topladığı *el-Câmiu'l-Ekber ve'l-Bahru'l-Ezher* adlı kitabıdır. Bu eser Ekim 1217 yılında kendisine okunarak tashih edilmiştir. Aynı konuda on bir önemli eser daha neşreden eş-Şerîşî, İskenderiye'de vefat etmiştir.⁷⁰⁷

Alemüddin es-Sehâvî (1163–1245): Mısır'ın Sehâ şehrinde doğan ve Dimaşk'ta vefat eden Alemüddin es-Sehâvî Ali b. Muhammed, Mısır ve Şam'daki âlimlerden ders almıştır. Kur'ân ve dil ilimlerinde şöhret bulmuştur. Hocaları arasında eş-Şâtibî ve Tâcüddin Ebu'l-Yümn el-Kindî bulunmaktadır. Kırâate dair önemli eserleri, hocası eş-Şatibî'nin eserleri üzerinde yazdığı *el-Fethu'l-Vasîd fi Şerhi'l-Kasîd*, *el-Vesile İlâ keşfi'l-'Akile* adlı eserleri ile tecvide dair *Nûniyye Kasidesi* adlı eseri bulunmaktadır. Bu kaside Şemsüddin Ahmed b. Mahmud el-Edib tarafından şerhedilmiştir.⁷⁰⁸

⁷⁰⁴ es-Suyûtî, *Hüsnü'l-Mühadere*, I, 281; İbnu'l-Cezeri, I, 509.

⁷⁰⁵ İbnu'l-Cezeri, II, 220.

⁷⁰⁶ es-Suyûtî, *Tabakatü'l-Müfessirin*, (1bs.), (thk. Ali Muhammed Ömer), Mektebetü Vehbe, Kahire 1976, s.117

⁷⁰⁷ İbnu'l-Cezeri, I, 609–611.

⁷⁰⁸ İbn Hallikân, III, 27, 28; el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ'*, X V, 65–66.

3.5.1.1.2. Hadis İlmi

Hadis ilmi, İslam şeriatının tamamlayıcısı olup Hz. Peygamber'den nakledilen sözleri, fiilleri ve tasdik ettiklerini kapsamaktadır. Bu ilimde nasih ve mensuh hadisleri, bu hadislerin rivayet çeşitleri ile hükümlerini ve ravilerin cerh (doğrulukta yara alma) ve gafletten arınma şartlarını bilmek gerekmektedir.⁷⁰⁹

Hadis ilminin diğer ilimler olan tefsir, fıkıh, nahiv, lügat ve kırâat ilimleri ile bağlantılı olduğu bilinmektedir. Bunun yanında hadis ilmine özgü çalışıp araştırma yapanlar, hadis ilmini fıkıh ve diğer ilimlerden bağımsız bir ilim haline getirmişlerdir.⁷¹⁰

Mısır, Müslümanlarca fethedilişinden itibaren hadisi şerifleri nakledip düzenleyen ve tasnif eden bir grup insanlarla buluşmuştur. Fatımilerin Mısır'a hâkim oluşu da muhaddislerin hadis ilmindeki derslerine engel olmamıştır. Bunun en güzel örneği ise; 1180 yılında vefat eden el-hafız es-Selefi'dir.

Eyyûbi döneminde ise hadis derslerine öyle önem verilmiştir ki, bu dönemde hadis ilmine mahsus “Kamilliye Medresesi” gibi müstakil bir müessese kurulmuştur. Bu da bu ilimde ihtisas derecesinde bile derslerin görülmesine fırsat oluşturmuştur. Daha önce Kamiliyye Medresesinde değindiğimiz gibi bu dönemin en bariz ve en önemli muhaddislerinden biri el-Hafız Zekiyüddin Abdulazim b. Abdulkuva b. Abdullah b. Selame el-Münzirî eş-Şafîi el-Mısırî (1185–1258)'dir. el-‘Aynî'nin belirttiğine göre Mısır'da doğan el-Münzirî, uzun yıllar hadis toplamak için yolculuk yaparak bir çok kimseden hadis dinlemiş ve bulduğunu tasnif etmiştir, Sahihi Müslim ve Süneni Ebu Davut'tan sonuçlar çıkarıp kısaltmalarda bulunmuştur.⁷¹¹ ez-Zehebî'nin belirttiğine göre el-Münzirî, hadis ilminde benzeri bulunmayan bir üstat olup farklı hadis dallarını (hadis tarihi, hadis usulü gibi) bilmekte, sahih ve illetli (hastalıklı) hadisleri sebepleri ile açıklayabilmekte, hadis hükümlerini bilmekte, anlaşılmaclarını oldukça iyi anlamakta, garip (tek ravi, senedi açık olmayan) hadisler ile murep (senedi açık) olanları değerlendirmektedir.⁷¹² es-Suyûtî'nin belirttiğine göre el-Münzirî, *Terğib, Terhib, Şerhu't-Tenbih* vb. kitapları te'lif etmiştir.⁷¹³ es-Subkî'nin belirttiğine göre, Şeyhülislam

⁷⁰⁹ Ebu Yahya Zekerîya el-Ensari, *el-Lü'lüu'n-Nazim fî Revmi't-Ta'allümi ve't-Ta'lim*, Kahire h.1319, s.8.

⁷¹⁰ el-Kalkaşendî, V, 464.

⁷¹¹ el-Kalkaşendî, V, 464.

⁷¹² ez-Zehebî, *Tezkiretü'l-Hüffaz*, IV, 1437.

⁷¹³ es-Suyûtî, *Hüsni'l-Mühadere*, I, 355.

‘İzzuddin b. Abdusselam, Dimaşk’ta hadis dinlettiği halde Mısır’a geldiğinde edip Şeyh Zekiyuddin el-Munzirî ’nin meclisinde bulunup hadis dinleyenlerle beraber ondan hadis dinlemiştir. Dolayısıyla bu söylenenlerden el-Munzirî ’nin bu dönemde hadis ilmindeki ilmi otoritesi ve gücü anlaşılmaktadır.⁷¹⁴

Bu dönemde hadis ilmi altın çağlarından birini yaşamıştır. Hadisçiler halk ve idareciler tarafından büyük ilgi ve itibar görmüştür. Hadis toplum düzeninin temel taşlarından birini oluşturduğu için aktüel bir ilim olduğundan her aydın kimse az-çok hadisle ilgilenmiştir.

Bu dönemin en meşhur hadis kitapları arasında; meşhur *Altı Hadis Kitabı* (*el-Kütübu’s-Sitte*) ile Mâlik b. Enes’in *el-Muvatta’* adlı kitabı ve Ahmed b. Hanbel’in *el-Müsned* adlı kitabı bulunmaktadır. Her şeye rağmen Sünniler arasında Buhari ile Müslim’in *el-Cami’* , *es-Sahih* adındaki mecmuaları en çok değer verilen hadis kitaplarıdır. Ayrıca bu dönemde çeşitli hadis cüzleri büyük ilgi görmüş, bu konuda yeni eserler yazılmıştır. Hadis metninin yanında hadisçilerden bahseden eserler de yazılmıştır. Bütün hadis ricalinden bahseden eserlerin en önemlilerinden biri bu dönemde el-Hâfız Abdülgani tarafından yazılmıştır.⁷¹⁵ Bu devirde muhaddisler ‘umumî manada bütün hadis kitaplarına başvurmakla birlikte hususî olarak *Kutûb-i Sitte*’nin tedrisatını yapmışlardır. Bunlar da *Sahîh-i Buhârî*, *Sahîh-i Müslim*, *Sünen-i Tirmizî*, *Sünen-i Nesâî*, *Sünen-i Ebî Dâvud* ve *Sünen-i İbni Mâce* adındaki kitaplardır. Bu kitaplar, hadis tedrisatının kaynağını oluşturduğu gibi, üzerine sayısız eserler de te’lif edilmiş ve birbirinden değerli şerhler yapılmıştır. Yine bu kitaplardaki hadislerin yeni ve tek bir nüsha halinde birleştirilmesi suretiyle cem‘ çalışmaları yapılmış, kitapların daha kullanışlı hâle gelmesi için mükerrer hadisler atılmıştır.⁷¹⁶ Bu devirin medreselerinde Buhârî ile Müslim’in *el-Câmiu’s-Sahîh* adındaki mecmuaları, en fazla değer verilen hadis kitapları olmuştur. Malikîler kendi imamı Malik b. Enes’in *el-Muvatta’* kitabına, Hanbelîler Ahmed b. Hanbel’in *el-Müsned*’ kitabına ayrı değer vermişlerdir.⁷¹⁷ *Kutûb-i Sitte* dışında dönemin okutulan hadis kitaplarının en önemlilerinden birisi, Hüseyin İbnu Mes‘ud el-Begavî eş-Şafi‘î’nin (ö.1122)

⁷¹⁴ es-Subkî, *Tabakâtu’s-Şâfi‘iyyeti’l-Kubrâ*, VIII, 259.

⁷¹⁵ Şeşen, *Selahaddi Eyyûbi ve Devlet*, s.345.

⁷¹⁶ Abdülmehdî, *el-Medâris*, s.20.

⁷¹⁷ Şeşen, *Salâhaddîn-i Eyyubi ve Devri*, s.423.

Mesâbîhu's-Sünne adlı eseridir.⁷¹⁸ Sahih hadislerden 4484 tanesini içeren bu eser, güvenilir ve günlük ihtiyaca cevap verir olduğundan âlimler tarafından fazlaca ilgi görmüş, çeşitli şerhleri yapılmıştır. Muhammed b. 'Abdillâh el-Hatîb et-Tebrizî (ö. 1336'dan sonra), bu eseri gözden geçirerek ilâvelerde bulunmuş ve oluşturduğu bu yeni esere "*Mişkâtü'l-Mesâbih*" adını vermiştir. Bu eserin de muhtelif şerhleri yapılmıştır. En meşhur şerhi Ali el-Karî'nin *Mirkâtu'l-Mefâtîh Şerhu Mişkâtü'l-Mesâbih* adlı eseridir.⁷¹⁹

Bu dönemde büyük hadis râvileri yetişmiştir. Çeşitli İslam ülkelerini dolaşarak çok sayıda hadis kitabı okuyan ve bu kitapları okutmak için icazet (izin, diploma) alan bu âlimler pek çok talebe yetiştirmişlerdir. Sultan Selahaddin de bu talebeler arasında yer almıştır. Hadisçilerden Hanbelîler tamamen şekilci olup dini ve dine laik her türlü serbest fikir akımına karşı katı bir tutum sergilemişlerdir. Dönemin yetişen hadisçilerinden en önemlileri, İbnu Asâkir, es-Selefi, el-Hâfız Abdülgani ve Mecdüddin b. el-Esir'dir. Bunlara Taccüddin Ebu'l-Yümn el-Kindî, el-Huşû (ö.1203), İbn-i el-Harasâtî (ö.1218), İbnu el-Cümezyî (ö.1252) gibi büyük râvi ve müderrisler ilave edilmelidir.⁷²⁰

Belirttiğimiz bu dönemin en önemli hadisçileri olan İbnu Asâkir'i, es-Selefi'yi, el-Hâfız Abdülgani'yi ve Mecdüddin b. el-Esir'i kısaca değerlendirmekte fayda olduğunu düşünmekteyiz. Belirtilen bu dört hadisçiden İbnu Asâkir, Dimaşk'ta doğup ölümüne dek burada hizmet vermiş. İbnu el-Esir ise Cizre'de doğup Musul'da hizmet vermiş ve burada vefat etmiştir. Dolayısıyla bunlar Eyyûbi dönemi itibarıyla Mısır'da eğitim ve öğretim faaliyetlerinde bulunmamış olsalar da, verdikleri eserler ve eğitim-öğretim faaliyetleri ile dönemi ve dolayısıyla Mısır hadisçilerini etkilediklerinden burada bu iki hadisçiden de sözdilmektedir.

es-Selefi (1080–1180): İsfahan'da doğan Ebu Tâhir Ahmed b. Muhammed es-Selefi, hadis sahasında dönemin en ünlü âlimidir. Bu dönemde hemen her hadisçi kendisinden hadis dersini almış ve hadis kitabını rivayet etmiştir. Önce memleketindeki âlimlerden ders almıştır. Onlar hakkında *el-Meşyehat el-İsfehâniyye* adlı eserini yazmıştır. Oradan Bağdat'a geçerek buradaki hadisçilerden ders almıştır. Bunlar

⁷¹⁸ Abdülmehdî, *el-Medâris*, s.25.

⁷¹⁹ İbrahim Canan, *Hâdis Usulü ve Hâdis Tarihi*, Akçağ Yay., Ankara 1998, s.251.

⁷²⁰ Şeşen, *Selahaddi Eyyûbi ve Devlet*, s.345.

hakkında yüz cüzden fazla olan *el-Meşyehat el-Bağdadiyye* adlı eserini yazmıştır. 1115 yılında Bağdat'tan Dimaşk'a gelen es-Selefi, iki sene buradaki âlimlerden ders aldıktan sonra 1117 yılında Sur şehrine gelmiş ve buradan Mısır'a geçmiştir. Mısır'da tahsiline devam ederken oradaki hocaları hakkında üçüncü bir *Meşyehat*'ı (*Mu'cem el-Sefer*'i) düzenlemiştir. Bundan sonra İskenderiye'de yerleşen es-Selefi, Fatımi veziri el-Adil b. el-Salâr tarafından ders okutması için bir medrese inşa edildiğinden ölümüne dek bu medresede ders okutmakla meşgul olmuştur. İslâm âleminin her tarafından gelen talebeler kendisinden ders almışlardır. Bu talebeler arasında Sultan Selahaddin de bulunmaktadır. Kitaba çok önem veren es-Selefi, birçok hadis kitabı toplayıp istinsah ettiği gibi hadise dair farklı farklı kitaplar da yazmıştır.⁷²¹

el-Hafız Abdulğani (1146–1203): Kudüs'te doğan el-Hafız Abdulğani b. Abdulvahid b. Sürûr el-Makdisi, 1155 yılında Frenklerin Cemmâil'i işgali üzerine ailesi ile Dimaşk'a gelmiştir. Oradaki âlimlerden ders aldıktan sonra akrabalarından İbnu Kuddame ile 1166 yılında Bağdat'a gitmiştir. Bağdat, İsfahan, Musul gibi ilim merkezlerindeki âlimlerden ders aldıktan sonra Dimaşk'a dönmüştür. 1171–1181 yılları arasında Mısır'da bulunan el-Hafız, es-Selefi'den, el-Medini'den ve Mısır'daki diğer âlimlerden ders almış ve hadis ilminde dönemin en büyük âlimlerden olmuştur, hadislerini İbnu Asakir ve diğer hadisçiler gibi isnatlı olarak yazmıştır.⁷²²

Tacuddin Ebu'l-Yümn el-Kindi, onun es-Selefi'den ve el-Medini'den daha çok hadis bildiğini, Dârkutnî'den sonra yetişen en büyük hadisçi olduğunu söylemiştir. Hadisçi olan ve Hanbelî fıkıhı ile ilgili değerli eserlerin müellifi olan el-Hafız Abdulğani'nin eserlerinin listesini Sıbt b. el-Cevzi, İbnu Receb ve ez-Zehebi vermektedirler. Bu kitapları arasında Kütüb-ı Sitte'nin râvilerinden bahseden *el-Kamâl fi Ma'rifeti'r-Ricâl*, hadise dair *Nihayetü'l-Murad min Kelami Hayri'l-İbâd* adlı eserleri, müşkilü elfazî'l-hadis ile hadis fıkıhına dair kitapları bulunmaktadır. *el-Kamâl fi Ma'rifeti'r-Ricâl* adlı eseri daha sonraki hadisçiler tarafından düzenlenip kısaltılmıştır.⁷²³

Mutaassıb bir Hanbelî olan el-Hafız Abdulğani, şiddetle Selefiyye Mezhebi'ni benimseyen mutaassıb bir düşünce adamı olduğundan İbnu Teymiyye'nin en büyük

⁷²¹ İbn Hallikân, I, 87–89.

⁷²² Sıbt b. el-Cevzî, s. 519–522.

⁷²³ İbn Receb, II, 5–34.

seleflerindendir. Zamanında fikirlerinden dolayı çeşitli meşakkatlere maruz kalmıştır. İsfahan'dayken Ebû Nuaym el-İsfahânî'nin *Hüyet el-Evliyâ*'sını tenkit etmiş, Şafiilerin ayaklanması üzerine kaçmak zorunda kalmıştır. Musul'dayken Ebû Hanife'ye tenkitlerde bulunmuş, bir yazma eserden onun hâl tercümesine ait fasikülü yırtmıştır. Bu sebeple Hanefiler ayaklanarak onu hapse attırmışlardır. el-Hafız'ın tecsimeye (cisimlendirmeye) sapıp Allah'ın dünya semasına indiğini, savt (ses) ve harfle konuştuğunu söylemesi üzerine, Dimaşk'taki Eş'ariler ayaklanarak Ümeyye Camisi'nde kendisine ait minberi kırdıklarında o da Baalbek'e kaçarak canını zor kurtarmıştır. Ömrünün sonunda Mısır'a gittiğinde fikirlerini orada da yayması üzerine, Şafii fakihler katlinin helâl olmasına fetva vererek zamanın veziri İbnu Şükr'e hakkında şikâyetle bulunmuşlardır. Mısır valisince Fas'a sürgün kararı çıktığı sırada Mısır'da ölmüştür.⁷²⁴

İbnu Asakir (1105–1176): Aslen Dimaşklı ve döneminin Şam hadisçilerinin reisi olan İbnu Asakir Ebu'l-Kâsım Ali b. el-Hasan, ilim tahsili için Şam, Irak, Hicaz, İran ve Horasan'a seyahatler yapmış ve birçok âlimden ders almıştır. Nureddin Mahmud Zengi onun hadis derslerini vermesi için Dâru'l-Hadis'i kurmuştur. Aşırı bir Eş'arî olan İbnu Asakir'in başta meşhur eseri *Târihu Dimaşk* olmak üzere yüz kadar eseri bulunmaktadır. Daha çok hadis ricali(ravileri) kitabı sayılan *Tarihu Dimaşk* adlı kitabı seksen ciltlik olup hadisçilerin metoduyla (senet veya ravileri göstererek) ele alınmıştır. 1300 kadın ve erkek muhaddis hocadan bahseden *Mu'cemü's-Şuyûh*, 72 cüz tutan *el-Muvafakat*, *Mu'cemü's-Şüyûhü'l-Kütübü's-Sitte* adlarında hadis ve rical kitapları ile çeşitli hadis cüzleri önemli eserlerindendir. Ebu Hasan el-Eş'arî'yi müdafaa için yazdığı *Tebyinü Kezibi'l-Müfteri* adlı eseri kelâm sahasındaki değerli eserlerindendir.⁷²⁵

İbnu el-Esir (1149–1210): Cizre'de doğan Mecdüddin Ebu's-Sâdât Mübarek b. Muhammed İbnu el-Esir, Musul'da vefat etmiştir. Bir hadisçi olduğu kadar dilci, edip ve tarihçidir. Hadise dair yazdığı meşhur eserleri ise; Kütübî Sitte'nin hadislerini toplayan on ciltlik *Camîu'l-Usul fî Hadisi'r-Resûl*, beş ciltlik *Şâfi'l-İyy fî Şerhi*

⁷²⁴ Kahhâle Ömer Rıza, *Mu'cemu'l-Müellifin*, Dimaşk, 1376–1381/1957–1961, V, 275; Zehabi, *Siyer-i A'lâm*, XIII, 100b-108b.

⁷²⁵ el-İmad, el-Kâtib el-İsfahânî, *Harîdetu'l-Kasr ve Cerîdetu'l-Asr: Kısmu Şu'arâ'i-Şam*, (nşr. Şükrî Faysal, Dimaşk, s.1375–1383/1955–1964, I, 274–280.

Müsnedi’ş-Şâfiî, Şerhu Garib et-Tivâl, hadis lügatine dair *en-Nihaye fî Garibi’l-Hadis*, usulu’l-hadise dair *Ulumu’l-Hadis* adlarındaki kitaplarıdır.⁷²⁶

3.5.1.1.3. Fıkıh-Akâid İlimleri

Medresenin öğretim konularının bel kemiğini fıkıh teşkil etmektedir. Fıkıh kelimesi ise, lügatta “bir şeyi bilmek, iyi ve tam anlamak, iç yüzünü ve inceliklerini kavramak” anlamına gelmektedir.⁷²⁷ Istılahta ise, hicrî ilk asırlarda dinî bilgilerin tamamını kapsamaktadır. Ancak iman ve itikad konularının ayrı bir ilim dalı şeklinde oluşmasına bağlı olarak ileri dönemlerde İslâm’ın fert ve toplum hayatının muhtelif yönleriyle ilgili şer’î-‘ameli hükümlerini bilmenin ve bu konuyu inceleyen bilim dalının özel adı olmuştur. Fıkıhın şer’î delillerinden elde edilen fıkıhî hükümleri sistematik tarzda ele alan dalına Fırûu’l –Fıkıh; delillerden hüküm elde etme metodunu inceleyen dalına da Usûlu’l-Fıkıh denilmektedir.⁷²⁸ Dolayısıyla ibadet ve hukukun birleşmesinden oluşan Fıkıh İlmi, toplumun dünyevi ve uhrevi hayatını düzenleyen bir ilim olduğundan toplumda bu ilimle uğraşanlar büyük bir itibar görmüşlerdir. Dolayısıyla bu ilim, hem devlet, hem de dini işleri tanzim eden aktüel bir ilimdir. Başta Kur’ân ve hadis, sonra icmâ-i ümmet (ümmetin ittifak ettiği meseleler), kiyâs-ı fukahâ (fakihlerin kıyas ve içtihatları) olmak üzere başlıca dört ana kaynağa dayanmaktadır. İcmâ-ı ümmetin içine aldığı ve toplumun benimsediği güzel âdetler ve tatbikatlar da bu ilmin önemli kaynaklarındandır. Devlet adamları tarafından tatbik edilen idari ve siyasî teamüller de bilhassa amme hukuku bakımından önemlidir.⁷²⁹

Eyyûbi döneminde medrese inşa hareketlerinin Mısır’ın her tarafında başlatılması, Sünni ilimlerinin (Sünni fıkıhı ve itikadi ilimler) yayılması ile canlanmasında büyük rol oynamıştır. Dolayısıyla fıkıhla uğraşanların toplumun değerlerini, Kur’ân ile hadisi iyi bilmeleri gerekmektedir.

Yukarıda belirtilen esaslara bağlı olarak gelişen fıkıh ilmi, insanların ibadât (ibadetler), muamelât (sosyal ilişkiler) ve âdetlelerle ilgili fiillerinde şer’î

⁷²⁶ el-Kıfî, Cemalüddin Ebu Hasan Ali b. Yusuf, *İnbâhu’r-Rüvât ‘Alâ Enbahi’n-Nuhat*, Mısır 1950–1955, III, 257–260.

⁷²⁷ Heyet (İbrahim Enis, Abdulhalim Muntasır, Atiyye es-Sevâlihî, Muhammed Halefullah Ahmed), *el-Mu’cemu’l-Vesit*, el-Mektebetu’l-İslamiyye, ts., İstanbul II, 698.

⁷²⁸ Ali Bardakoğlu, *İlmihal*, (5. Bs.), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2004, I, 141.

⁷²⁹ eş-Şenkitî, Muhammed el-Emin b. Muhammed el-Muhtar, *Müzekkiretu Usuli’l-Fıkhi ala Ravzati’n-Nazar*, (thk. Bekr Ebu Zeyd), Daru ‘Alimu’-Fevaid, Mekke, 1426, s.76-449.

yükümlülüklerin hükümlerini bildiren ilimdir. Bu ilmin gereği ise, insanların Allah'ın emir ve yasaklarına uymalarıdır.

Doğuşundan Eyyûbiler döneminin sonuna kadar olan Mısır'daki fıkıhi mezhep hareketini kısaca şöyle değerlendirebiliriz:

1-Önceleri mezhepleri bilinen dört imamların (Malik, Ebu Hanife, Şafii ve İbnu Hanbel) yanında, el-Leys b. Sa'd gibi mezhepleri bilinmeyen imamlar da Mısır'da bulunmuşlardır.⁷³⁰ Böylece fıkıh, Mısır âlimlerinin içtihadına bağlı olarak şu şekilde ortaya çıkmıştır: İlk olarak Maliki mezhebinin fıkıhıyla tanışan Mısır ehli, İmamı Şafii'nin 814 yılı civarında Mısır'a gelmesiyle Şafii mezhebinin fıkıhıyla tanışmıştır. Daha sonra Şafii mezhebinden nefret eden ve Mısır'da kurulan İhşidiye Devleti (Akşitler Devleti), Hanefî mezhebine yönelmiştir. Başta Maliki ve Şafii olmak üzere burada bulunan bu üç mezhep arasında çekişmeler hep devam etmiştir. el-İmam Ahmed b. Hanbel'in miladi dokuzuncu yüzyılda Irak'ta oluşturduğu mezhebinin fıkıhı ise, miladi on üçüncü asır ve sonrasında Mısır'da ortaya çıkabilmiştir. Zira Hanbelî fıkıhının Irak'ın dışına çıkabildiği miladi onuncu yüzyılda Übeydiler Mısır'ı ele geçirince, diğer üç mezhep mensuplarını da ya öldürmüş ya da sürgün etmişler, Rafidilik ve Şia mezhep fıkıhını burada uygulamışlardır. Böylece Rafidilik ve Şiâ mezhep fıkıhı miladî on ikinci yüzyılın sonlarına kadar Mısır'da devam etmiştir. Ancak Eyyûbilerin Mısır'a hâkim olmasıyla Ubeydilerce Mısır'ın dışına çıkartılan Sünni mezhep fıkıhları, Mısır'a geri dönebilmiştir.⁷³¹

2- Mısırlıların Fatımilerin hükmüne boyun eğdiği ve 969–1171 yıllarını kapsadığı dönemde Fatımiler, Mısır'da Sünni mezheplerin yerine İmamiyye mezheplerini yerleştirmeye çalışmışlardır. Bu mezhebinin mensupları ardına kadar içtihadın kapısını açık bırakarak, nakli esaslara ters düşse bile, fetvada akli esas almışlardır.⁷³² Oysaki Sünni fıkıhı düşüncede nakli esaslara ters düşmemek kaydıyla akıl dikkate alınmıştır.⁷³³

3- Eyyûbilerin 1171 yılında Mısır'a egemen olduklarında dönemin Mısır fakihleri, bilinen dört Sünni mezhepten bağlı oldukları mezhep fıkıhına uymuşlardır. Bu mezheplerin dayandıkları nass(kaynak)ları bilmeksizin her mezhep mensubu,

⁷³⁰ el-Makrîzî, *el-Hıtat*, II, 331 ve Sonrası.

⁷³¹ el-Makrîzî, *el-Hıtat*, II, 333.

⁷³² el-Makrîzî, *el-Hıtat*, II, 335.

⁷³³ es-Suyûtî, *Hüsni'l-Mühadere*, I, 254; es-Subkî, *Tabakâtu's-Şâfi'îyyeti'l-Kubrâ*, III, 203.

imamlarının dediklerine göre hareket etmeyi aşılamayacak sınır olarak görmüşler. Dolayısıyla “Her dört imamın mezhebini temsil etmesi, şahsiyetleri ile ilgili değildir, belki iki ana kaynak olan Kur’ân ve Sünnette dayanan içtihatları ile ilgilidir” durumu göz ardı etmişler. Zira herhangi bir konuda bir mezhep imamının görüşü nakledildiğinde bu konuda bilinen diğer üç mezhep imamının görüşlerine de bakmak gerekir.⁷³⁴ Nitekim Eyyûbiler, Sünni çerçevede bulunan tüm düşünceler için İslami akla hürriyet tanımışlardır. Daha önceden belirtildiği üzere Sultan Selahaddin, Şafii mezhebine mensup iken Maliki ve Hanefi mezhep fıkıhının tedrisatı için medreseleri yaptırmıştır. Hanbelî fıkıhını istemedikleri halde Eyyûbilerden bazıları, Hanbelî medresesi olan Kahire’deki Sahibiyye Medresesi’nde Hanbelî fakihî olan el-Hafız Ebu’l-Hasan el-Makdisî’den bir müddet ders almıştır.⁷³⁵ Ancak Eyyûbilerce fıkhi mezhep çerçevesinde İslami akla tanınan bu hürriyet, felsefi düşünceye tanınmamıştır. Nitekim Seyfuddin el-Amidi, önce Hanbelî iken sonra Şafii fıkıhına geçerek Şafii fakihlerinden olmuştur, sonra usul ile meşgul olurken usulu’l-fıkıh, usulu’d-din ve ma’kulat (mantık, felsefe) ile ilgili eserler yazmış ve bir süre Mısır’da kalmıştır. Dolayısıyla sahip olduğu akide ve felsefi düşüncesinden dolayı bazı ünlü âlimler, ona karşı tavır ve tedbir almak için tutanak yazarak diğer ünlü âlimlere ve dönemin yöneticisine göndermişlerdir. Bunun üzerine el-Amidi, Mısır’dan ayrılmak zorunda kalarak Hama’ya gelmiş ve bir müddet sonra gittiği Dimaşk’ta vefat etmiştir.⁷³⁶

4-Eyyûbilerin selefi olan Zengiler Hanefi mezhebine mensup iken, Eyyûbiler Şafii mezhebine mensup olup baş kadılarını da daima Şafiilerden seçmişlerdir. Ancak Sünni mezheplerin tamamını himaye eden Eyyûbilerin yerleşim yerlerinden Halep ve Musul’da Hanefiler, Dimaşk ve Mısır’da Şafiiler, Harran ve Kudüs’te Hanbelîler çoğunlukta bulunmuş, Suriye’de halkın yarısına yakını Şiilerden oluşmuştur. Mısır ve Yemen’de İsmailîler gizli olarak varlıklarını devam ettirmişlerken İsmailîlerin en önemli kollarından olan Haşhâşîler ile Dürzîler Suriye ve Lübnan dağlarında çok sayıda bulunmuşlardır. Nitekim Haşhâşîlerin lideri olan el-Cebel Sinan, Suriye’de Misraf Kalesi’nde oturmuştur.⁷³⁷

⁷³⁴ Ahmed İzzet, s.427.

⁷³⁵ el-Münzirî, III, 367.

⁷³⁶ Ahmed Fikri, *Hasaisu İmaretü’l-Kahire I*, s.163; Ebu’l-Fida, III, 163.

⁷³⁷ ez-Zehbî, *Tezkiretu’l-Hüffaz*, Beyrut 1375–1377/1955–1958, IV, 111; Şeşen, *Selahaddin Eyyûbi ve Devlet*, s.348–349.

Eyyûbiler döneminin Mısır'da bulunan mezhepler fıkhnın müderrisleri aşağıda belirtilmiştir:

a. Şafii Fıkhi Müderrisleri

Nureddin Zengi ile Selahaddin-i Eyyûbi devirlerinde Şafii fıkhi en parlak dönemlerini yaşamıştır. Dönemin bu mezhep fakihleri ilmiye sınıfının en önemli kişileri olmuşlar ve değerli eserleri kaleme almışlar. Nureddin ve Selahaddin'nin etrafında bulunan büyük bürokratlar ve baş kadılar bu mezhebe mensuptular. Bu devirde yetişen meşhur Şafii fakihleri arasında Şahrazûri, İbnu Asâkir, İbnu Ebi Asrun, İbnu Dirbas ve İbnu Yunuslar bulunmaktadır. Böylece Mısır'da Sünniliğin üstünlüğünü sağlayan âlimlerin çoğu Şafii mezhep mensuplarıydı. Bunlardan Mısır'da bulunan ünlü Şafii âlimleri şunlardır:

el-Hubûşanî Ebu'l-Berekat Necmüddin Muhammed b. el-Muvaffak (1116–1191): Nişabur'un Hubûşân kasabasında doğmuş ve Gazzali'nin talebelerinden Muhammed b. Yahya'dan ders almıştır. Onun *el-Muhit fi Şerhi'l-Vasit* adlı eserini şerh ederek bu şerhe *Tahkiku'l-Muhit* adını vermiştir. 1170 yılında Mısır'a gelip İmam-ı Şafii'nin türbesine yerleşen el-Hubûşânî, mutaassıp bir Şafii ve Eş'ari olduğundan diğer Sünni mezheplerin mensuplarıyla tartışmıştır. Bilhassa Hanefilerin reisi olan İbnu el-Sâbuni ve Hanbelîlerin reisi olan Zeynuddin b. Necâ ile aralarında sert mücadeleler olmuştur. Dolayısıyla zaman zaman Şafiilerle bu mezheplerin mensupları arasındaki çatışmalara sebep olmuş ve bu çatışmalar ölümüne dek devam etmiştir. el-Hubûşanî daha önceden de belirtildiği üzere, aynı zamanda Fatımi Hilâfetinin kaldırılmasına ve Abbasilerin adına hutbe okunmasına önayak olan lider alimlerden biridir. Samimi dindarlığı ve Sünniliği dolayısıyla Selahaddin'in takdirini kazandığında İmam-ı Şafii'nin türbesi yanındaki Şafii Medresesi'nin mütevelli heyetine ve müderrisliğine tayin edilmiştir. Fustat'ta ölen el-Hubûşanî'nin *Kitâbü'l-Hudûd mine'l-Usûl'il-Kelâmiyye ve'l-Fıkhiyye* adlı önemli bir kitabı bulunmaktadır.⁷³⁸

Şihâbuddin et-Tusi, Muhammed b. Mahmud (1128–1200): Mısır'daki Şafiilerin şeyhi olan et-Tusi, Tus doğumlu olup Kahire'de ölmüştür. 21 Ağustos 1173 günü Bağdat Camisi'ndeki vaazında Hz. Ali'yi öldürmekle Abdurrahman b. Mülcem'in kâfir olmadığını söylemesi üzerine ayaklanan Şafiiler, vaaz ettiği minberini yakmışlardır.

⁷³⁸ İbn Hallikân, III, 374–375; Şeşen, *Selahaddi Eyyûbi ve Devlet*, s.354.

Kendisi de âlimlerin müdahalesi ile ölümden kurtularak Bağdat'ın batı kısmına sürülmüştür. 1179 yılında hacca giden et-Tusi, Hicaz'dan Mısır'a gelerek Kahire'deki Salâhiyye Hangâhı'na yerleşmiştir. Takiyüddin tarafından kurulan Menazilu'l-‘İzz Medresesi'nin müderrisliğine getirilmiştir. Kuyu bir Eş'ari olduğundan Hanbelîlerin şeyhi Zeynüddin b. Necâ ile aralarında münakaşalar olmuştur. Daha sonraları el-Melikü'l-Adil ile veziri İbnu Şükr'ün, medreselerin vakıflarına dokunmalarına karşı çıkan et-Tusi'nin bilinen ve rastlanılan eseri yoktur.⁷³⁹

Tacüddin el-Bermeki, Muhammed b. Hibetullah el-Hamavi: Selahaddin-i Eyyûbi'nin dönemindeki Şafii fakihlerinden olup Kahire'deki Salahiyye Medresesi'nde müderrislik yapmıştır. Çok miktarda manzum eseri olan Tacüddin'in terekesi arasından elliden fazla Divanu'l-Huttab çıktığı söylenmektedir. Çok sayıda esere haşiye yazdığı gibi Recez vezniyle *Ravzatu'l-Murtaz* adlı ferâiz kitabı ile Selahaddin için aynı vezinle *Hadaiku'l-Fusûl ve Cevâhiru'l-Usûl* adlı akâid kitabı yazmıştır.⁷⁴⁰

İbnu Dirbaslar: Bunlar Selahaddin'in atalarının mensup olduğu Hezbani kabilesindendir. Aslen Musullu olup 1170 yılında Eyyûbilerle Mısır'a gelmişlerdir. Bunlardan Abdülmelik, Mısır baş kadılığı yapıp herhangi yazılı bir eseri bilinmemektedir. Kardeşi Ziyaüddin Osman ise, Erbil'de tahsile başladıktan sonra Şerefüddin b. Ebi Asrun'dan Musul'da Fıkıh derslerini almıştır. Ağabeyi Abdülmelik'e kadılıkte naiplik yapmıştır. Cemaluddin Hoşterin tarafından Kahire'de inşa ettirilen medresenin müderrisliğini yapmış ve bu vazifede bulunurken Haziran 1206 yılında vefat etmiştir. Ebû İshak eş-Şirâzî'nin *el-Mühezzeb* kitabı üzerine *el-İstiksâ li Mezahibi'l-Fukahâ* adlı bir şerh yazmaya başlamış ve yazdığı yirmi ciltte Kitabü's-Şehâdât'a gelebilmiştir. Yine aynı müellifin *et-Tenbih* ve *el-Lüma' fi Usûli'l-Fıkıh* adlarında kitaplarını şerh etmiştir.⁷⁴¹

el-Muktarah Muzaffer b. Abdullah el-Mısri (ö.1215): Bu dönemde yaşayan meşhur kelâm, hadis ve fıkıh âlimlerindendir. Önce İskenderiye'de Selefiyye Medresesi'nde, daha sonra Fustat'ta Şerif Ebu Sa'leb Medresesi'nde müderrislik

⁷³⁹ İbn Hallikân, III, 360.

⁷⁴⁰ es-Subkî, *Tabakâtu's-Şâfi'iyyeti'l-Kubrâ*, IV, 195–197.

⁷⁴¹ İbn Hallikân, II, 406–408; Zehabi, *Siyeru A'lam*, XIII, 108b-109a; Şeşen, *Selahaddin Eyyûbi ve Devlet*, s.356.

yapmıştır. En meşhur eserleri İmam el-Haremeyn'in *el-İrşad* 'i üzerine şerh ile cedel sahasında yazdığı *Şerh el-Muktarah fi'l-Mustalah* adlı kitabıdır.⁷⁴²

b. Maliki Fıkıhı Müderrisleri

Bu devirde yaşayan Malikî fakihler arasında en meşhuru hiç şüphesiz İbnu Avf'tır. Ondan sonra, İbnu Şa's es-Sa'di, İbnu Atik er-Raba'î ve ünlü vezir Safiyüddin b. Şükr bu mezhebin büyük fakihleri arasında yer almaktadırlar.

İbnu Avf Ebû Tâhir İsmail b. Mekki (ö.1185): Aynı zamanda büyük bir hadisçi olup Mısır'daki Malikilerin reisidir. Sünnilerin Mısır'da idareyi ele geçirmelerine yardım edenlerdendir. İkinci Mısır seferinde Şâver'e karşı Sultan Selahaddin'i desteklemiştir. İskenderiye'de kendi adıyla anılan medresesinde ders vermiştir. Onun talebeleri arasında Selahaddin-i Eyyûbi, İmaduddin Zengî gibi devlet büyükleri de bulunmaktadır. *et-Tezkire fi Usuli'd-Din* adında akâide dair bir eseri bulunmaktadır.⁷⁴³

İbnu Şa's Abdullah b. Muhammed es-Sa'di (ö.1219): Fustat'taki Amr Camisi'nin yanındaki Maliki Medresesi'nde müderrislik yapmıştır. Gazzali'nin *el-Veciz*'i tarzında kaleme aldığı *el-Cevâhirü's-Semine fi Mezhebi Âlimi'l-Medine* adındaki eseri Malikiler arasında ilgi görmüştür. Dimyat'ta Haçlılarla çarpışırken şehit olmuştur.⁷⁴⁴

İbnu Atik el-Rabai Cemaluddin el-Hüseyn (1154–1235): Bu dönemde Mısır'daki Mâlikilerin şeyhliğine kadar yükselirken Selahaddin'in baş kadısı Abdülmelik b. Dirbâs'ın yanındaki danışmanlarından olmuştur. *Mizanu'l-'Amel* adında bir eser yazmış ve mezhebinde fetva vermiştir.

Bunların dışında Şis b. İbrahim el-Kıfti'nin fıkıha dair eserleri ile vezir Safiyüddin b. Şükr'ün *el-Basâ'ir* adlı eseri bu dönemdeki önemli Malikî fıkıhı kitaplarındandır.⁷⁴⁵ Böylece belirtilen Maliki fakihlerin faaliyetlerinden ve sahip oldukarı fıkıhi derecelerinden Eyyûbi döneminin ve Mısır'ın Maliki fıkıhının durumu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla bu dönemde ve özellikle Mısır'ın Maliki medreselerinde fıkıh tedrisi yapılırken bu anlamda eserler yazılmakta ve bu mezhebin fıkhi eğitim anlayışı kalıcı hale getirilmektedir.

⁷⁴² es-Subkî, *Tabakâtu's-Şâfi'iyyeti'l-Kubrâ*, V, 156; Şeşen, *Selahaddin Eyyûbi ve Devlet*, s.357.

⁷⁴³ Zehabî, *Siyeru A'lam*, XIII, 28a-b; Şeşen, *Selahaddin Eyyûbi ve Devlet*, s.351.

⁷⁴⁴ İbn Hallikân, II, 262–263; Kahhâle, *Mu'cemu'l-Müellifin*, VI, 158.

⁷⁴⁵ İbn Ferhûn, s.105–106.

c. Hanefi Fıkıhı Müderrisleri

Bu dönemde Hanefi fıkıhında çalışma yapan ve özellikle Selahaddin döneminde Mısır'da faaliyet gösteren ünlü fakihleri şunlardır:

es-Sâbûni Cmâluddin Muhammed b. Ahmed (1107–1185): Bağdat'ta doğan ve Mısır'da vefat eden es-Sâbûni, Nureddin Mahmud Zengi döneminde Dimaşk'a gelmiştir. Mısır'ın fethinden sonra Necmeddin Eyyûb ile Mısır'a gittiğinde burada Hanefilerin şeyhi olmuştur. Şafii mezhep mutaassıbı olan Necmeddin el-Hubûşani ile aralarında anlaşmazlıklar yaşandığından el-Hubûşani, onun elindeki vakfı almak istemiş ise de Selahaddin'in devreye girmesiyle bu isteğinden ve müdahalesinden vazgeçmiştir.⁷⁴⁶

ez-Zâhir en-Nu'mânî el-Hasan b. Hatir (1152–1202): Kahire'de doğmuş ve yine burada vefat etmiştir. Ülkesinde ilim tahsilini tamamladıktan sonra farklı yerleri dolaştığında buralardaki âlimlerden dersler almıştır. Sonuçta Kahire'deki Terkûn el-Esedi Medresesi müderrisi olmuştur. Fıkıhtan başka hadis, dil, mantık, riyaziye, tıp, edebiyat alanlarında da yetkili bir âlim konumuna gelmiştir. Fıkıh sahasında *el-Fetavâ* ile *İhtilâfî's-Sahabe* ve *t-Tabi'in ve Fukahâu'l-Emsâr* adlı eserleri bulunmaktadır. Ebu Hanife mezhebinde olduğu için

“en-Nu'mânî” nisbesini de almıştır.⁷⁴⁷

Ayrıca bu dönemde yaşayıp Hanefi fıkıhında önemli eserleri olan şu meşhur Hanefi fakihleri bulunmaktadır. Bunlardan biri Alâuddin el-Kâsânî Ebu Bekr Mes'ûd b. Muhammed (ö.1191)'dir. Bunun Hanefi fıkıhının temel kitaplarından sayılan *Bedâiyu's-Sanayî' fî Tertibi's-Şerâyî'* adında dört büyük ciltte yazdığı eseri, ders aldığı Muhammed b. Ahmed'in *Tuhfetü'l-Fukahâ* adlı eserinin şerhidir. Bunun yanında akaide dair *es-Sultânü'l-Mübin fî Usûli'd-Din* adlı eseri bulunmaktadır. el-Kâsânî gibi Cemâluddin el-Gaznevi (ö.1197)'nin Hanefiler arasında çok tutulan ve Hanefi fıkıhına dair yazdığı *el-Mukaddimetu'l-Gazneviyye* ve *el-Hâvi'l-Kudsî* adındaki eserleri ile akâid alanında yazdığı *Ravzatu'l-Mütekellimin* adlı eseri bulunmaktadır. Yine Hüsamüddin er-

⁷⁴⁶ ez-Zehebî, *Tezkiretu'l-Hüffaz*, IV, 111; İbn Kutluboğa, *Tacü't-Terâcim fî Tabakati'l-Hanefiyye*, Bağdat, 1962, s.27; Kâhhâle, *Mu'cemu'l-Müellifin*, V, 109; Şeşen, *Selahaddin Eyyûbi ve Devlet*, s.350.

⁷⁴⁷ el-Hamevî, *İrşadu'l-Erib*, III, 64; Kâhhâle *Mu'cemu'l-Müellifin*, III, 222; Şeşen, *Selahaddin Eyyûbi ve Devlet*, s.350.

Râzî (ö.1202)'nin, Kudûrî'nin *el-Muhtasar* 'i üzerine yazdığı Hanefî fıkıhına dair *Hülâsetu'd-Delâil fî Tenkihi'l-Mesâil* adlı meşhur eseri bulunmaktadır.⁷⁴⁸

ç. Hanbelî Fıkıhı Müderrisleri

Bu dönemde Hanbelî fıkıhı en güçlü dönemlerinden birini yaşamıştır. Dimaşk'ta Makdisi, Harran'da İbnu Teymiyye, Mısır'da Zeynüddin b. Necâ bu dönemdeki Hanbelî fıkıhının en büyük mümessilleridir. Makdisilerden Hâfız Abdülğâni ile İbnu Kudâme, sonraki Hanbelîler üzerine etkili olmuşlardır.

Bu sırada Hanbelîler arasında en ilgi gören eserler, Ahmed b. Hanbel'in kitapları, el-Hıraki'nin *el-Muhtasar*'ı, Ebu'l-Hattâb b. Mahfuz (ö.1116)'un *el-Hidâye fî Furu'il-Hanbeliyye* adlı kitabıdır. Hanbelîler, eserlerini en çok hadis ve senetlerine (ravilerin durumlarına) dayandırıp hadisçilerin metoduyla yazmışlardır.

Mısır'da etkin bir konumda olan Hanbelî fakihî ve buradaki Hanbelîlerin reisi (şeyhi) İbnu Necâ Zeynuddin Ebu'l-Hasan Ali b. İbrahim (1114–1203), Dimaşk'ta doğmuş ve Kahire'de ölmüştür. Dimaşk, Bağdat ve İskenderiye gibi şehirlerde bulunan âlimlerden dersler almıştır. İskenderiye'den Dimaşk'a döndüğünde, Nureddin tarafından Bağdat'a elçi olarak gönderilmiştir. Orada Sa'd el-Hayr b. Muhammed el-Ensâri'nin kızıyla evlenmiştir. Sa'd el-Hayr öldüğünde kitapları kendisine kalınca bunları Mısır'a götürerek Fustat'a yerleşmiş ve Mısır'da Hanbelîlerin şeyhi olmuştur. Sünnilerin Mısır'ı ele geçirmelerini ve Esedüddin'nin Mısır'a sefer düzenlemesini teşvik etmiştir. Kudüs'te kılınan ilk cuma namazında Selahaddin tarafından kendisine vaaz etme görevi verilmiştir.⁷⁴⁹

Ayrıca bu dönemde ünlü Hanbelî fakihlerin yazdıkları meşhur eserlerini kısaca şöyle değerlendirebiliriz:

İbnu Sürurlar (Makdisiler), bunlardan Hafız Abdulğani hadisçi olduğu kadar bir Hanbelî fakihidir. Fıkha dair *Umdetü'l-Ahkâm*, *el-Ahkâmü's-Süğra*, *el-Câmiu's-Sağir li Ahkâmi'l-Beşir en-Nezir* adlarında meşhur eserleri mevcuttur. Yine akaide dair, *el-Akâid ve'l-İktisâd fî'l-İtikâd* adında meşhur eseri bulunmaktadır.⁷⁵⁰

⁷⁴⁸ Şeşen, *Selahaddin Eyyûbi ve Devlet*, s.351–352.

⁷⁴⁹ Ebû Şâme, *er-Ravzeteyn*, s.34–35; İbn Receb, I, 436; Şeşen, *Selahaddin Eyyûbi ve Devlet*, s.359.

⁷⁵⁰ Ebû Şâme, *er-Ravzeteyn*, s.71–73; İbn Receb, II, 52–61.

Abdulğani'nin kardeşi İmaduddin İbrahim b. Abdülvâhid b. Sürûr (1148–1218): Sibî b. el-Cevzî'nin arkadaşlarından olup *Kitabu'l-Furûk fi'l-Mesâilî'l-Fıkıhiyye* adlı bir esere sahiptir.⁷⁵¹

İbnu Kuddâme Muvaffakuddin Abdullah b. Muhammed (1147–1223): Selahaddin döneminin en büyük Hanbelî fakihi olup Şam'daki Hanbelîlerin şeyhidir. Fıkıh, akâid, zühd ve tarihe dair çok sayıda eseri bulunmaktadır. *el-Muğni Şerhi Muhtasarı'l-Hiraki* adındaki on ciltlik kitabı en meşhur eserlerindendir. Zamanımıza kadar ulaşan bu eser Hanbelî fıkıhının en önemli kaynaklarından. Bundan başka dört ciltlik *el-Kâfi fi'l-Fıkıh*, *Muhtasarı'l-Hidâye fi'l-Fürûi'l-Hanbeliyye*, *el-'Umde fi'l-Fıkıh*, *Menâsikü'l-Haccı ve'l-Fetva* adındaki kitaplar fıkıh sahasındaki; *Muhtasarı'l-İlel li'l-Hallâl*, *el-Meşyeha* ve pek çok cüz de hadise dair önemli eserlerindendir. *el-Meşyeha ve et-Tebyin fi Ensâbı'l-Kureşsiyyin*, *el-İstibsâr fi Fezaili'l-Ensâr* adındaki kitapları Tarih sahasındaki; *Kitabü't-Tevvâbin*, *el-Mütehabbune fillâh*, *er-Rikka ve'l-Bükâ* zühde dair en önemli eserleridir. İbnu Kuddâme, Ahmed b. Hanbel'in hem yaşayış ve hem de inanış bakımından şiddetle takipçisidir. Kelâm ilmi ile Kur'ân ayetlerini te'vil etmenin şiddetle aleyhindedir. Bunun için *Mes'ele fi Tahrimi'n-Nazar fi Kütübi Ehli'l-Kelâm* adında bir eser yazmıştır. Bu eserde Eş'arileri tenkit etmiştir. Akaide dair eserlerini hadisçilerin methodologyyla yazmıştır. Red maksadıyla dahi olsa kelâmcılarla kelâma dair münakaşaları doğru bulmamıştır. Allah'ın sıfatlarına, müteşabihâta dair ayet ve hadislerin olduğu gibi kabul edilmesini, yani te'vile kalkışılmamasını savunmuştur.⁷⁵²

İbnu el-Müneccâ Ebu'l-Ma'âli Es'ad el-Ma'arri (1125–1209)'nin, 20 ciltte tamamladığı *en-Nihâye fi Şerhi'l-Hidâye fi'l-Furû' el-Hanbeliyye* adlı kitabı en meşhur kitabıdır. Bunun dışında *Hülâsa fi'l-Fıkıh* ve *el-Umde fi'l-Fıkıh* adlı eserleri de meşhurdur.⁷⁵³

İbnu Teymiyye Muhammed b. Hıdr el-Harrâni (1148–1225), Gazzali'nin *el-Basit*, *el-Vasit* ve *el-Veciz* adındaki eserleri tarzında Hanbelî mezhebinde üç kitap yazıp bunlara *Telhisu'l-Matleb fi Telhisi'l-Mezheb*, *Tarğibü'l-Kasıd*, *Bülğatü's-Sâğib* adlarını vermiştir. Ayrıca Fıkıhta *Şerhu'l-Hidâye*, *el-Müzih fi'l-Ferâiz* adlı kitapları vardır.⁷⁵⁴

⁷⁵¹ Sibî b. el-Cevzî, VIII, 586–587; İbn Receb, II, 93, 106.

⁷⁵² Sibî b. el-Cevzî, VIII, 627–630; Ebû Şâme, *er-Ravzeteyn*, ss.139–142; İbn Receb, II, 133–149.

⁷⁵³ İbn Receb, II, 49–51; en-Nuaymî, II, 114–116.

⁷⁵⁴ İbn Hallikân, IV, 20–22; Ebû Şâme, *er-Ravzeteyn*, 146; İbn Receb, II, 151.

İbnu el-Hanbelî Nâsihuddin b. Necm (1159–1236), Şam'da Hanbelîlerin şeyhi olup çeşitli konularda eserler yazmıştır. Zühd ve vaaza dair *el-İncâd fi'l-Cihâd*, *Şerhü Esmâullâh el-Husnâ*, *el-Hadâ'ik fi'l-Va'z ve'l-Cedel ve'l-Akyise* gibi eserleri bulunmaktadır. Tarih sahasındaki en önemli eseri ise *el-İstis'âd li Men Lekitu min Sâlihi'l-İbâd fi'l-Bilâd* adlı eseridir.⁷⁵⁵ Böylece Eyyûbiler döneminde Mısır'da yürütülen Hanbelî mezhebinin fıkıh eğitimi, belirtilen mezhep fakihlerinin faaliyetleriyle ilgili medreselerde yürütülürken bunların yazdıkları eserler de kaynak kitaplar olarak okutulmuştur.

d. İmâmiyye Fıkıhî Müderrisleri

İmamiyye mezhep fıkıhına göre İmam, dini ve dünyevi liderdir. Hz. Peygamber'in halifesi ve vekilidir. Peygamber'den sonra ilk imam Hz. Ali'dir. Şiiler arasında Ali'yi tanrı mertebesine çıkaranlar olduğu gibi onu sadece diğer sahabilerden üstün, halifelğe daha layık gören mu'tediler de vardır. İmamiyye Şiası ise bu iki uç arasındadır. Onlara göre Hz. Ali, beşer olmakla beraber Allah'ın elçisinden sonra onun münakaşa götürmez halifesidir. İmamlık Hz. Ali'nin evladının hakkıdır. Sahabelerin çoğu onların hakkını gasp etmiş ve bu yüzden münafık olmuşlardır.⁷⁵⁶

Eyyûbiler Dönemi'nde Şam'da kalabalık olan Şia mezhebi, İmâmiyye, Haşhâşiler, Dürzîler gibi çeşitli kollara ayrılmışlardır. Bunlardan İmâmiyye Mezhebi'nin Şam'daki merkezi Halep'tir. Bu nedenle bu devirde Halep'te mezhebe mensup yetişen bazı büyük âlimler, burada etkin mezhebi öğretim faaliyetlerinde bulunmuşlardır. Mısır ve Filistin'de de bulunan İmâmiler, Sünnilerle karşılaştırılabilir etkinlikte bir ilmi harekete sahip olamadılar. Örneklik teşkil etmesi bakımından İmâmiyye Mezhep imamlarından iki tanesinin kısaca değerlendirmesinde fayda olduğu kanaatindeyiz.

1-İbnu Zühre, İzzuddin Hamza b. Ali el-'Alevi (1118–1191): Halep'te doğmuş ve yine Halep'te ölmüştür. O'nun, *Ğünyetü'n-Nüzû' ilâ İlmi'l-Usûl ve'l-Fürû'*, *Serâirü'l-Hâvî fi Tahrîri'l-Felâvî* adlarında meşhur eserleri bulunmaktadır.⁷⁵⁷

⁷⁵⁵ Sıbt b. el-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, VIII, 700–702; Ebû Şâme, *er-Ravzeteyn*, s.164.

⁷⁵⁶ Hasan Onat, "Şîî İmamet Nazariyesi", *Ankara Üniversitesi İlahîyat Fakültesi Dergisi*, c. 32 (Ankara 1992), s.93; Mehdî es-Semâvî, *el-İmâme fi dav'i'l-Kitab ve's-Sünne*, 1399/1979, I, 69.

⁷⁵⁷ Muhsin el-Emin el-'Amîli, *A'yânü's-Şiâ*, Beyrut 1956, XXVIII, 180–184; Kehhâle, *Mu'cemu'l-Müellifin*, IV, 79–80.

2-Tâcü'l-'Ulâ el-Eşref b. el-Eğarr b. Hâşim er-Remlî en-Nessâbe (1089–1213): Remle'de doğmuş ve Halep'te ölmüştür. O'nun Fıkıhla ilgili, *Cennetü'n-Nâzir* ve *Cünnetü'l-Münâzır*, *Nüketü'l-Enbiyâ*, *Tahkîkü Gaybetu'l-Muntazar* adlarında eserleri bulunmaktadır.⁷⁵⁸

Yukarıda değinildiği gibi İmamiler Eyyûbiler döneminde Mısır'ın dışında etkin faaliyetleri sürdürdükleri gibi, azda olsa Mısır'da da mezhebi öğretim faaliyetlerinde bulunmuşlardır.

e. İsmailiye Fıkıhı Müderrisleri

Şii İsmaili olarak ortaya çıkan Fatimiler, Mısır'ı ele geçirdikten sonra 970 yılında Kahire'de el-Ezher Medresesi'ni kurarak burada birçok dâ'î (davetçi) yetiştirip bunları mezheplerinin propagandasını yapmak üzere çeşitli ülkelere göndermişlerdir. İsmailiye tarihinin en büyük âlimleri bu dönemde yetişmiştir.⁷⁵⁹

Bu dönemde Mısır, Suriye ve Yemen'de birçok İsmailiye Mezhebi mensubu bulunmaktadır. İsmaililer, kutsal metin ve dini emirlerde açık ve gizli diye iki temel yapı olduğunu, esas olanın gizli yapı olduğunu kabul etmişler. Kur'ân'da bulunan bu söz konusu içerik ve değişmez hakikatleri ortaya çıkarmak için agnostik (bilinmezcilik) bir düşünce sistemi geliştirmişlerdir. Bu düşünce, Kur'ân ve hadislerin açık anlamlarının arkasında gizli anlamlarının da bulunduğu inancına dayanmaktadır. İsmailîler, aynı zamanda peygamberler veya söz sahipleri tarafından izah edilen dini yasaların dönem dönem değişiklik geçirmesine karşın, hakikatin sonsuza kadar baki kaldığını söylemektedirler. Peygamberlerin halifeleri olan Evliya veya İmamlar ise her devirde te'vil veya gizemli yorum yoluyla vahiylerdeki gizli anlamları ortaya çıkarmaktadırlar. Böylece bunlar Kur'ân'ın açık manasına göre değil, kendi imamlarının te'villeri olan bâtın (iç) manasına göre amel ettikleri için bunlara Batiniler de denilmektedir. Bu devirde Selahaddin'e karşı 1174'te hazırlanan komploya katılmakla bilinen Şii İsmaili

⁷⁵⁸ Muhsin el-Emin, XIII, 403–408; el-Askalânî, *Lîsânü'l-Mîzân*, Haydarâbâd 1330, I, 449–450.

⁷⁵⁹ Fuat Sezgin, *Tarihu't-Turasi'l-Arabî*, (Arapçaya terc. Mahmud Fehmi Hicazî), Vizareti't-Ta'limi'l-'Ali, Suudi Arabistan, 1991, II, 321.

Şeyh el-Cebel Raşidüddin Sinan ile diğer âlimlerinin kayda değer fıkıh kitapları bulunmamaktadır.⁷⁶⁰

Yukarıda değindiğimiz gibi süreç içerisinde oluş sırasıyla Sünnî mezhep fıkıhları (Malikî, Şafii, Hanefî), Şia mezhep fıkıhları (İmâmiyye Fıkıhı, İsmailiyye Fıkıhı) ve yine Sünnî mezhep fıkıhı olan Hanbelî Fıkıhı eğitimi, dönemin ilgili âlimleri tarafından başta ilgili medreseleri olmak üzere dönemin İslami eğitim kurumlarında yapılmaktadır. Dolayısıyla medreselerde öğretim konularının bel kemiğini teşkil eden fıkıh, Eyyûbiler devrinde dört mezhep müntesipleri için açılan medreselerde öğretilmiştir. Burada okutulan kitaplar ise, ilgili mezhep imamlarına ve mezhep müderrislerine ait kitaplardır. Zengin Fıkıh kaynaklarına sahip bu dönemin medreselerinde kullanılan kaynak kitaplar arasında şu meşhur kitaplar bulunmaktadır:

Şafî'î fukahâ arasında imam Şafî'î'nin eserleriyle birlikte, İsmail b. Yahya el-Müzenî eş-Şafî'î'nin (ö. 877) fûrû'u's-şâfi'ye hakkında te'lîf ettiği *Muhtasarü'l-Müzenî* adlı eseri ve Ebî İshâk İbrahim b. 'Ali eş-Şîrâzî'nin (ö.1083) *et-Tenbîh fî Fûrû'î's-Şâfi'yye* adlı eseri en fazla kullanılan eserlerdir. Ayrıca İmam Gazzâlî'nin (ö.1111) fıkıhla ilgili yazdığı eserler de bu devir Şafî'î medreselerinde tedrisatı yapılan eserler arasında yer almaktadır.⁷⁶¹

Hanefî fukahâ arasında en fazla bilinen ve Eyyûbi medreselerinde de tedrisatı yapılan eserler ise; İmam Ebî Abdullah Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî el-Hanefî'nin (ö. 804) *el-Câmi 'u'l-Kebîr fî'l-Fûrû'* adlı, İmâm Ebu'l-Hüseyin Ahmed b. Muhammed el-Kudûrî el-Bağdâdî'nin (ö.1036) *Muhtasaru'l-Kudûrî* isimli, Şeyhü'l-İslâm Burhanuddin 'Ali b. Ebî Bekir el-Merğînânî'nin (ö.1196) *el-Hidâye* adlı eseridir. Belirttiğimiz eserlerle birlikte et-Tahâvî'nin eserleri de Eyyubi medreselerinde okutulan eserlerdendir.⁷⁶²

Mâlikî mezhebi fakihleri arasında en fazla bilinen ve tedrisâtı yapılan eserlerden biri Ebu Abdullah Abdurrahman İbnu'l-Kâsım el-Mâlikî'nin (ö.797) *el-Müdevvene fî'l-Fûrû'î'l-Mâlikîyye* adlı eseri, diğeri de Ebu Muhammed Abdullah b. Ebî Zeyd el-

⁷⁶⁰ Mustafa Öz, "İsmailiyye Mezhebi", *Milletlerarası Tarih ve Günümüzde Şii Sempozyumu*, İslami İlimler Araştırma Vakfı, İstanbul s.13–15, Şubat 1993, s.605–645; Şeşen, *Salâhaddi Eyyûbi ve Devlet*, s.363.

⁷⁶¹ Abdülmehdî, *el-Medâris*, s.48; Şeşen, *Salâhaddîn-i Eyyubi ve Devri*, s.431.

⁷⁶² Abdülmehdî, *el-Medâris*, s.58–59; Şeşen, *Salâhaddîn-i Eyyubi ve Devri*, s.431.

Mâlikî el-Kayrevânî'nin *er-Risâle* isimli eseridir.⁷⁶³ Mağrib'deki Malikîlerin büyük fakihlerinden olan ve Sahnûn lakaplı Abdusselâm b. Saîd (ö. 854), *el-Müdevvenetü'l-Kübrâ*'sını yukarıda zikrettiğimiz *el-Müdevvene* adlı eserden yararlanarak telîf etmiştir. Sahnûn'un eseri de Malikîler arasında çokça bilinen ve medreselerde okutulan kaynak bir kitap mahiyetindedir. Bu eserde, Mâlikî fıkıhı naslara istinâden takrîr ve tesbit edilmiştir.⁷⁶⁴ Bunların dışında İmâm Mâlik b. Enes'in *el-Muvaatta* kitabı ile İbnu Rüşd'ün (ö.1126) eserleri de Mâlikîler arasında Eyyubi medreselerinde tedrisâtı yapılan eserler arasında zikredilmektedir.⁷⁶⁵

Hanbelî fakihleri arasında öğretimi yapılan ve Hanbelî ulemânın en fazla rağbet ettiği kitapları da şöyle değerlendirebiliriz: İmâm Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned* adlı kitabı, Hanbelî mezhebi için inşa edilmiş medreselerde en fazla tedrisâtı yapılan kaynak eserlerin başında gelmektedir. Hanbelî fıkıhıyla ilgili el-Harakî lakabıyla bilinen Ebu'l-Kasım 'Amr b. el-Hüseyin el-Hanbelî (ö.945)'nin telîf ettiği *Muhtasaru'l-Harakî* adlı kitabı, Hanbelî ulemanın en fazla başvurduğu kaynaklardandır. Kitabın müellifi Hanbelîlerin bilinen fakihlerinden biri olup, mezhebiyle ilgili çok sayıda kitap telîf etmiş ve Dimaşk'ta vefat etmiştir. Ayrıca mezhebin ileri gelenlerinden oluşan büyük bir cemâ'at da kendisinden ders almıştır. Harakî'nin *Muhtasar* adlı kitabı, döneminde Hanbelîlerin ilgiyle takip ettikleri önemli bir kaynak olarak zikredilmektedir. Zira *Muhtasar*'da 2300 mesele bulunmaktadır. Kitabın ehemmiyetinden dolayı birçok şerhi yapılmıştır. En fazla rağbet edilenler arasında İbnu Kudâme'nin (ö.1223) te'lîf ettiği *Kitâbü'l-Muğnî* adlı kitabı bulunmaktadır. Hanbelî mezhebine mensup âlimlerin en fazla yararlandıkları arasında bulunan bu eser, mezhepte yazılmış en belîğ eserlerden birisi olarak kabul görmüştür.⁷⁶⁶

3.5.1.1.4. Tasavvuf İlmi

Bütün İslâmî ilimler gibi tasavvufun da kaynağı Kur'ân ve sünnettir. Tasavvuf, İslâm'ın ruh hayatını ve İslâm peygamberinin şahsında temsil edilen manevi otoriteyi ifade etmektedir.⁷⁶⁷ Tasavvuf kelimesini ilk kullanan sûfî olan Maruf el- Kerhî 'ye (ö.

⁷⁶³ Abdülmehdî, *el-Medâris*, s.65.

⁷⁶⁴ Abdülmehdî, *el-Medâris*, s.65–66.

⁷⁶⁵ Şeşen, *Salâhaddîn-i Eyyubi ve Devri*, s.431.

⁷⁶⁶ Abdülmehdî, *el-Medâris*, s.67–69; Şeşen, *Salâhaddîn-i Eyyubi ve Devri*, s.431.

⁷⁶⁷ H. Kâmil Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, İstanbul 2000, s.17.

200/815) göre tasavvuf, “hakikatleri almak ve insanların ellerinde olandan ümid kesmektir.”⁷⁶⁸ Tasavvuf terbiyesi, daha çok hangâh ve zaviyelerde bir mürşidin nezareti altında gerçekleştirilmektedir. Salâhaddîn’in mutasavvıflara saygı göstermesi, Mısır ile Şam ve Kudüs’te onlar için hangâhlar yaptırması, devrin büyük sofilerinin Salâhaddîn’e yanaşmalarını sağlamıştır.⁷⁶⁹ Bu devirdeki eğitim ve öğretim kurumları arasında bulunan hangâhlar, ribatlar ve türbelerde okutulan ilimlerin başında nefsi terbiye etme ve iyi ahlak sahibi kılma amacıyla olan tasavvuf gelmektedir.⁷⁷⁰ Mutasavvıflar bu dönemde birçok İslam şehirlerinde olduğu gibi Mısır’da da İslami ilimler ile tasavvufu hep iç içe işlemişlerdir. Bunun en güzel örneğini ise, Kahire’de bulunan ve hem hangâh hem de medrese ismiyle anılan Aslan Hangâh Medresesi’nde görebilmekteyiz.⁷⁷¹ Mısır’ın Tasavvuf tarihi kesin bilinmemekle birlikte Eyyûbiler döneminde Mısır ve mahiyetlerindeki diğer İslam coğrafyasında tasavvuuf’a ve mutasavvıflara büyük ilgi gösterilmiştir. Onlar ülkenin manevî sultanları olarak kabul edilmişlerdir. Zunnun el-Mısırî (796–860) ile en büyük mutasavvıf şairlerinden olan İbnu’l-Farid (ö.1181) Mısır’ın mutakaddim meşhur mutasavvıflarındandır. Yine mutasavvıf el-Busirî’nin meşhur *Bürde* adındaki kasidesi İslam âleminin her tarafına yayılmış ve istifade kaynağı olmuştur. Sultan Selahaddin ve halifeleri döneminde Mısır’da tasavvufun her tarafa yayıldığıнын en büyük delili, hangâhlar ile ribatların ve zaviyelerin Mısır’ın her tarafında görülmesidir.⁷⁷² Mutasavvıfların reisine Şeyhü’ş-Şüyuh (Şeyhu’t-Tevaif) denilmektedir. Reislik ise, Cüneyt el-Bağdadî (823–911)’den beri süre gelen bir gelenektir. Önceleri sadece Bağdat’ta olan bu gelenek sonraları başka yerlerde de bulunmuştur. Nureddin’in zamanından itibaren Şam ve Mısır’daki mutasavvıfların da bir Şeyhü’ş-Şüyuhu bulunmuştur. Şam’daki Şeyhü’ş-Şüyuh Sümeysâtiyye Hangâhı’nda oturmuştur.⁷⁷³ Eyyûbiler Devleti sınırları içinde mutasavvıfların en çok bulunduğu yerler Dimaşk, Halep, Harran, Kudüs, Musul, Kahire ve İskenderiye gibi büyük şehirlerdir.

Eyyûbiler döneminde Mısır’da faaliyet gösteren etkin mutasavvıflardan birkaçı şunlardır:

⁷⁶⁸ Mustafa Kara, *Devişin Hayatı Süfinin Kelamı*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2005, s. 13.

⁷⁶⁹ Abdülmehdî, *el-Hareketü’l-Fikriyye fî Zillî’l-Mescidi’l-Aksâ fî’l-‘Asreyn: el-Eyyûbi ve’l-Memlûkî, Mektebetü’l-Aksâ*, Ürdün, 1400/1980, s.143.

⁷⁷⁰ el-Keylânî, s.45.

⁷⁷¹ es-Subkî, *Tabakatu’ş-Şafiyyeti’l-Kübra*, IX, 129.

⁷⁷² es-Seyyid el-Baz, I, 216.

⁷⁷³ es-Seyyid el-Baz, I, 217–218.

1-İzzuddin el-Belhî (ö.1178'den sonra), aslen Belhli olup bir süre Bağdat'ta oturduktan sonra Dimaşk'a gelmiştir. Necmeddin Eyyûb'un yakın arkadaşlarından olduğundan onunla beraber Mısır'a gitmiştir. Nil kıyısında bir ev yaptırıp burasını misafirlere ve sûfilere açmıştır. Kitap toplamayı çok sevmiş, misafirlere ve âlimlere değer vermiştir. Boş zamanlarını edebiyatla ve kitap istinsah etmekle geçirmiştir. Ölümünden önce evini Sûfilere vakfetmiştir. Bilinen eseri bulunmamaktadır.⁷⁷⁴

2-Şeyhü's-Şüyûh Sadruddin Muhammed b. Hammûye (ö.1220): Babasıyla Şam'a gelerek burada Kutbuddin en-Nisâbüri ve diğer âlimlerden ders almıştır. Kutbuddin'in kızıyla evlenen Sadruddin, babasının ve kayınpederinin ölmesi üzerine Sultan Selahaddin tarafından Şeyhü's-Şüyûh, Cârûhiyye Medresesi ile Gazzâlî Zâviyesi'ne müderris olarak tâyin edilmiştir. el-Melikü'l-Adil ise, onu Mısır'daki Şafîi ve Hz. Hüseyin türbelerinin müderrislikleri ile Mısır'daki Salâhiyye Hângâh'ının Şeyhü's-Şüyûhluğuna getirmiştir. Sadruddin'in üç oğlu olan Fahrüddin Yusuf, Kemâluddin Ahmed ve Muinuddin Hasan Eyyûbilerin son devirlerinde büyük rol oynamışlardır. Frenklerin Dimyat'ı işgali üzerine el-Kâmil tarafından yardım etmek üzere Halife en-Nâsır'a elçi olarak gönderilen Şeyhü's-Şüyûh Sadruddin, Bağdat'a giderken Musul'da vefat etmiştir. *Selvettu't-Tâlibin*, *Takvim en-Na'im* ve *Ukbe'n-Nedîmu'l-Mukîm* adlarında eserleri bulunmaktadır.⁷⁷⁵

3-Ebu'l-Hüseyin Ahmed b. Muhammed et-Tüimsânî (1158–1236): Aslen Mağribli olup Fustat Câmîi Atik'in yanındaki ribatta oturmuştur. Tasavvufî anlayışı biraz felsefî olup bu anlamda eserleri bulunmaktadır.⁷⁷⁶

4-İsmail b. Südkîn b. Abdullah en-Nûri el-Hanefî (1153–1248): Kahire'de doğmuş ve Halep'te vefat etmiştir. Uzun süre Muhyiddin el-Arabî ile arkadaşlık yapan, Kahire ve Halep'te Tassavvufî faaliyetlerde bulunan İsmail'in Tasavvufa dair eserleri arasında *Levâkihu'l-Esrâr* ile *Kitabü's-Selât* adlarında kitapları ve Kelâma dair eserleri arasında ise Abdullah en-Nesefî'nin *Umdetü'l-Akâid*'in şerhi bulunmaktadır.⁷⁷⁷

Kur'ân ve sünnete dayanan mutasavvıfların yazdıkları eserler, belli bir derinlik kazanmış ve sistematize edilmiştir. Bunlardan sonraki dönemlere de kaynaklık ettiğini

⁷⁷⁴ el-Bündarî, I, 98.

⁷⁷⁵ İbn el-Esir, Ziyaüddin Ebu'l-Feth Nasrullah b. Ebi'l-Kerem Muhammed b. Muhammed b. Abdilkerim eş-Şeybani, *Resailu İbni'l-Esir*, (thk. Enis el-Makdisi), Dâru'l-İlm li'l Melâyin, Beyrut 1959, XII, 400.

⁷⁷⁶ Şeşen, *Selahaddin Eyyûbi ve Devlet*, s.367.

⁷⁷⁷ Kehhâle, *Mu'cemu'l-Müellifin*, II, 271.

ve Eyyûbiler devrinde eğitim ve öğretim faaliyetlerinde kullanıldığını düşündüğümüz yaygın eserleri şu şekilde sıralayabiliriz.

Hâris b. Esed Muhâsibî'nin (ö. 857) te'lif ettiği *er-Ri'âye li-Hukûkillâh* adlı eseri tasavvuf klasiklerinden sayılmaktadır. Bu eser Kuşeyrî ve Gazzâlî'ye kaynaklık etmiş ve öneminden dolayı defalarca basılmıştır. Muhasibi'nin *er-Ri'âye*'si tasavvufun en saf dönemlerine ait olan, kendisinden sonra gelmiş Gazzali gibi birçok mutasavvıf-sûfiyi de etkileyen ve asıl gayesi Allah'ın hukukuna riayet etmenin tek yolu "nefis tezkiyesinin psikolojik metotlarını tespit ve öğretmek" olan bir kitaptır⁷⁷⁸. Bir diğer klasik tasavvuf kitabı ise, Tirmizî'nin (ö. 932) te'lif ettiği *Hatmü'l-Velâye ve'l-Îlelû's-Şeriyye* adlı eseridir. Bu eser İbnu Arabî'ye kaynaklık etmiştir. Müellif aynı zamanda büyük bir muhaddis olarak kabul edilmektedir.⁷⁷⁹ Ebû Nasr Serrâc'ın (ö. 988) *el-Luma* adlı eseri ise, tasavvuf ilminin kaynakları ve zuhuru hakkında bilgi veren, tasavvuf kavramlarını en geniş bir biçimde ele alan ilk eserdir. Bu eserin en ilgi çekici yanı, tasavvufa ve mutasavvıflara özeleştirileri içermesidir. Bu eser H. Kâmil Yılmaz tarafından *İslâm Tasavvufu* adıyla Türkçeye de çevrilmiştir.⁷⁸⁰ Ebû Bekir Kelâbâzî (ö. 990), *et-Ta'arruf* adlı kitabında tasavvuf klasiğindeki tasavvufî kavramları açıklamaktadır. Eserin müellifi aynı zamanda kelâm, fıkıh ve hadis âlimi olarak da bilinmektedir.⁷⁸¹ Abdülkerim Kuşeyrî'nin (ö.1072) *er-Risâle* adlı *Kuşeyri Risâlesi*, Sünnî tasavvufu sistemleştirmiş olması bakımından klasikler arasında mühim bir yer tutmaktadır. Bu risalenin birçok şerh ve tercümesi yapılmıştır.⁷⁸² Ebû Tâlib el-Mekkî'nin (ö. 996) *Kûtu'l-Kulûb* adlı eseri ise zühd, ibadet, tâat ve 'amelî tasavvufun uygulama biçimleri olarak açıklamakta ve Kendi dönemine ait tüm fikrî tasavvufî akımlarını anlatmaktadır. Tasavvufî meseleleri ayet ve hadis ışığında çözülmeye çalışmaktadır. Tasavvuf taraftarları ile şeriat taraftarları arasında bir köprü kurmaya çalışan bu klasik eser 48 bölümden oluşmaktadır. Eser pek çok kez basılmış olup Gazzâlî'ye kaynaklık etmiştir.⁷⁸³ Muhammed Gazzâlî'nin *İhyâu 'Ulûmi'd-Dîn* adlı eseri diğer ilimlerde olduğu gibi tasavvufta da âbide eserlerdendir. İslâm dünyasının en yaygın eserlerinden biri olan

⁷⁷⁸ Yılmaz, s.53.

⁷⁷⁹ Yılmaz, s.53.

⁷⁸⁰ Bedrettin Basuğuy, *Selahaddin-i Eyyûbi Devrinde İlmi Faaliyetler*, (1.bs.), Hivda yay., İstanbul 2009, s.48.

⁷⁸¹ Yılmaz, s.54.

⁷⁸² Basuğuy, s.48.

⁷⁸³ Yılmaz, s.54.

İhyâ'nın pek çok baskıları ve muhtelif dillere tercümeleri yapılmıştır.⁷⁸⁴ Bağdat'ta Şeyhu's-Şuyûh olan Ebû Hafs Ömer Sühreverdî'nin (ö.1234) tarikat dönemi tasavvufunun kaynaklarından olan '*Avârifü'l-Ma'ârif*' adlı eseri de bu alanda telîf edilmiş önemli eserlerdendir. Bu eserin farkı, tekke hayatı ve halvet adabı gibi konulara da yer vermiş olmasıdır.⁷⁸⁵ Böylece ruhu temizleme ve manevi otoriteyi sağlama amacıyla olan tasavvuf, önceki İslami dönemlerde olduğu gibi Eyyûbiler döneminin Mısır dâhil tüm şehirlerinde de mevcuttur. Eyyûbiler, tasavvufa ve mutasavvıflara önem verip tasavvufî kurumlar oluşturmuşlardır. Dolayısıyla manevi ve ruhu temizlemenin eğitim ve öğretimini sağlayan mutasavvıfların aynı zamanda bu anlamda yazdıkları eserlerle hizmetlerinin devamını sağlamışlardır.

3.5.1.2. Dil ve Edebiyat İlimleri

Nahiv, sarf, şiir, aruz, inşa ve edebiyat tenkitçiliği bu guruba giren ilimlerdenidir. Selahaddin döneminde bu ilimlerin verimli çalışmaları yapan âlimler, sonraki nesilleri etkileyen eserler yazmışlardır. Sözkonusu bilginler arasında İbnu Berri, Tâcuddin Ebu'l-Yümn el-Kendi, el-Balati, el-Şerişi, el-Sehâvî gibi büyük dilciler bulunmaktadır. Eyyûbiler dönemde önceki müelliflerin eserlerinden sarf ve nahivte *Kitâbu Sibeveyh* ile Ebû Ali el-Farisî'nin eserleri, lügatta el-Cevheri'nin *es-Sihâh*' adlı kitabı revaçtadır. Edebi eserlerden en çok tutulanlar Ebû Temmâm'ın *el-Hamâse* adındaki kitabı, el-Mütenebbi'nin *Divan*'ı ile *Kitabü'l-Eğâni*, *Hutabu İbn-i Nübâte* ve *el-Makâmâtü'l-Haririyye* adlarındaki kitaplarıdır. Yine bu dönemde lügat ilmi sahasında değerli hadis lügatları ile genel lügatlar meydana getirilmiştir.⁷⁸⁶

Eyyûbiler dönemde Mısır'da faaliyet gösteren ve yazılı eserleri olan dilcilerden önde gelenler şunlardır:

1-İbnu Berri Ebû Muhammed Abdullah b. el-Makdisi (1106–1187); Fustat'ta doğup büyüyen ve ölen İbnu Berri, İbnu el-Katta' gibi birçok âlimden ders almıştır. Lügat, sarf ve nahiv ilimlerinde döneminin imamı olmuştur. Diğer ilimleri pek anlamadığı halde dil konusunda o kadar otoriterdi ki Fatımilerin *Divanü'l-İnşa*'sından çıkan önemli mektupları, dil bakımından o kontrol ederdi. Pek çok talebe yetiştirip

⁷⁸⁴ Hüseyin Zerrinkub, *Ferar ez Medrese*, (Çev.: Hikmet Soylu), İstanbul 2001, s.212, 279.

⁷⁸⁵ Yılmaz, s.55.

⁷⁸⁶ Şeşen *Selahaddin Eyyûbi ve Devlet*, s.367–368.

geniş bilgisine rağmen az eser veren âlimlerdendir. Eserlerinin en meşhuru *Sihâhu'l-Cevheri* 'ye tashih ve ilâveleri olan *et-Tenbih ve'l-Ifsâh 'an mâ Vaka' mine'l-Vehmi fi's-Sihâh* adlı haşiyesidir.⁷⁸⁷

2-el-Bündehî Tâcuddin Ebû Sa'îd Muhammed b. Abdurrahman el-Mes'ûdi (1128–1188): Aslen Mağripli olup mutasavvıf, edip, hadisçi ve fakihtir. Dimaşk'a gelip Sümeysâtiyye Hangâhı'nda yerleşmiştir. Selahaddin'in oğlu el-Melikü'l-Efdel'e hocalık yapmak üzere Mısır'da da eğitim ve öğretim faaliyetlerinde bulunmuştur. Sultan Selahaddin 1177–1181 yıllarında kendisinden hadis dersi almıştır. Eserleri arasında en çok şöhret bulan, beş cilt halinde te'lif ettiği *Meğâni'l-Mukâmât fi Me'âni'l-Makâmat* adlı *el-Makâmâtü'l-Haririyye* 'nin şerhidir.⁷⁸⁸

3-İbnu el-Haccâc el-Kannâvî Şis b. İbrahim el-Kıftî (1116–1202): Mısır'da doğmuş, Fustat'ta vefat etmiştir. Mutaassıp bir Malikî fakihi ve Kadi'l-Fadıl'ın yakın arkadaşısıdır. Fıkhın dışında, dil bilimleri sahasında da kuvvetli bir âlim olan İbnu el-Haccâc, sultanlara ve idarecilere karşı halkı kurmaktadır. Dile ait eserleri arasında *el-Lü'lüetü'l-Meknûne* ve *'l-Yetimetü'l-Masûne* adında müzekker isimlerden bahseden yetmiş beyitlik kasidesi ile *el-Mesâilü'n-Nahviyye* adında kitabı bulunmaktadır. Yine kendisini tenkit eden bir nahviye karşı yazdığı *Hazzu'l-Gulâsım ve İfhâmü'l-Muhâsım* ve nahve dair yazdığı *el-Muhtasar* ve bunun muhtasarı olan *el-Muhtasar* ile *el-İşâre fi Tahsili'l-İbâre* adlarında eserleri bulunmaktadır.⁷⁸⁹

4-el-Balatî Tâcuddin Osman b. Îsâ (1130–1202): Musul'da doğup Kahire'de ölen el-Balati, önce Dimaşk ve sonra Mısır'a giderken Selahaddin tarafından Amr Camisi'nde nahiv ve Kırâat müderrisi tayin edilmiş, kendisine aylık bağlanmıştır. Dil ve edebiyat sahasında en önemli eserleri, *el-Arûzu'l-Kebîr*, *el-Arûzu's-Sağir*, *en-Neyyir fi'l-Arabiyye*, *el-Müstezâd 'ale'l-Müstecâd min Felati'l-Ecvâd*, *et-Tashîf* ve *t-Tahrîf*, *İlmi Eşkâli'l-Hatt* adlarında bulunan kitaplarıdır. Bu eserlerin dışında bulunan *Muhtasaru'l-Ağânî*, çeşitli kişilere yazdığı muarazalarını topladığı *el-Müddehar* ve *'l-Müftehar*, *Ahbâru'l-Mütenebbî*, *el-Kasîdetü'l-Harbâviyye* adlarındaki eserleri edebiyata dair eserlerindendir. Belirtilen kasidesi ise, mimiyye olup kafiyelelerini raf', cerr ve nasb ile okumak mümkündür. Mağribliler tarzında mısra ve tevşihli (süslemeli) şeklinde

⁷⁸⁷ Kehhâle, *Mu'cemu'l-Müellifin*, VI, 37.

⁷⁸⁸ el-Hamevî, *İrşadu'l-Erib*, XVIII, 215–216; İbn Hallikân, IV, 23–25.

⁷⁸⁹ el-Hamevî, *İrşadu'l-Erib*, XI, 277–281; es-Safadî, Hlil b. Aybek, *Nekt el-Himyân*, Mısır, 1329/1911, s.167–170; el-Edfüvî, Ca'fer b. Sa'leb, *et-Tali'us-Sa'id*, Kahire 1332/1914, 137–139.

yazdığı bu kaside ile de Kâdi'l-Fadıl'ı methetmekte, bu kasidede sadece ğayn, zâl, dâd ve zâ harflerini kullanmaktadır.⁷⁹⁰

5-Cemâluddin Ebu'l-Fütûh Nasr b. Muhammed el-Mavsili (1155–1232); Musul'da doğmuş ve Mısır'da ölmüştür. Bağdat'ta İbnu el-Haşşâb, İbnu el-Enbâri gibi âlimlerden ders aldıktan sonra Mısır'a gelen Cemâluddin, burada Câmiu'l-Ezher'de müderrislik yapmıştır. *Risâle fi'd-Dâd ve'z-Zâ* adlı bir eseri bulunmaktadır.⁷⁹¹

6-Abdümünim b. Sâlih b. Ahmed et-Teymi el-Kureşî (1152–1236): Mekke'de doğmuş ve İskenderiye'de ölmüştür. Genç yaşta Mısır'a gelen Abdümünim, burada İbnu Berri'den ve başka âlimlerden ders almış, eğitim ve öğretim faaliyetlerinde bulunmuştur. *Tuhfetü'l-Mu'rib ve Turfetü'l-Muğrib* adlı bir eseri bulunmaktadır.

7-İbnu Harûf Ali b. Musa el-İşbili (1127–1212): Arap dili alanında yetişmiş büyük âlimlerdendir. Endülüs'ten doğuya gelen İbnu Harûf bekâr olup belli bir ikametgâhı yoktu, hanlarda kalkıp yatmaktaydı. Mısır dahil birçok Eyyûbi şehirlerinde eğitim ve öğretim faaliyetlerinde bulunmuştur. Halep'te kuyuya düşüp ölmüştür. Eserleri arasında Kâdi'l-Cem'â Ahmed b. Abdurrahman el-Lahmi'nin *Tenzihü'l-Kur'ân 'Ammâ lâ Yelîku bi'l-Beyân* adlı eserine reddiye olarak yazdığı *Tenzihu Eimmetü'n-Nahv 'Ammâ Nüsibe İleyhim mine'l-Hataî ve's-Sehv* adlı kitabı bulunmaktadır. Bu eserde Kur'ân-ı Kerim'de nahiv kaidelerine aykırı ibareler olduğunu söyleyen gramercileri müdafaa etmektedir. Bundan başka Sibeveyhi'nin *el-Kitâb*'ındaki müşkillerin şerhi olan *Tenkihü'l-Elbâb fi Halli Gavâmizi'l-Kitâb* gibi eserleri bulunmaktadır.⁷⁹²

Alet ilmi olarak bilinen ve dinin anlaşılmasına vesile olan⁷⁹³ lügat ilimleri, naklî ilimlerin tedrisatı için önem taşımaktadır. Dolayısıyla lügat ilimleri ile ilgili te'lif edilen eserler medreselerde okutulmuştur. Bu ilimlerin eğitim ve öğretim faaliyetlerinde dönemin ve özellikle Mısır'ın medreselerinde yukarıda belirtilen kitapların yanında meşhur diğer kitaplar da okutulmuştur. Bunlar Sîbeveyh'in (ö. 796) *el-Kitâb*, İbnu Sekât'in (ö. 858) *Islâhu'l-Mantık*, Ebî 'Alî el-Fârisî'nin (ö. 987) *Kitâbü'l-Îzâh fi'n-Nahv*, Abdülkadir el-Cürcanî'nin (ö. 1078) *Cürçâniyye fi'n-Nahv* olarak da bilinen

⁷⁹⁰ el-Kütübî, Selahuddin Muhammed b. Şakir b. Ahmed b. Abdurrahman ed-Darinî ed-Dimaşkî, *Fevâtü'l-Vefeyât*, Kahire 1951, II, 66–70.

⁷⁹¹ Şeşen, *Selahaddin Eyyûbi ve Devlet*, s.372.

⁷⁹² el-Hamevî, *İrşadu'l-Erib*, X V, 75–76.

⁷⁹³ Abdülmehdî, *el-Hareketü'l-Fikriyye*, s.143.

Kitâbü'l-Cümel fi'n-Nahv, el-Hariri'nin (ö.1122) *Milhatü'l-A'râb* adlarındaki kitaplardır.⁷⁹⁴ Yine Ebu 'Alî el-Fârisî'nin *Kitâbü'l-Îzâh* isimli eseri, Salâhaddîn'in inşa ettiği medreseler ile kendisinden önce kurulan medreselerde okutulan ve hıfzedilen kitaplardan birisidir. Bu kitabın müellifi el-Farisî de lûgat ilimlerinde ve özellikle nahivde zamanının imamı olarak kabul edilmiştir.⁷⁹⁵ Yine Abdülkadir el-Cürcanî'nin *Kitâbü'l-Cümel*'i de nahiv alanında yazılmış meşhur muhtasarlardan biridir.⁷⁹⁶

Salâhaddîn devrinde edebî eserler arasında rağbet gösterilen ve medreselerde okutulan kitaplar; Ebû Temmâm'ın (ö. 845) *Dîvânu'l-Hamâse*, Ebu't-Tayyîb el-Mütenebbî'nin *Dîvan*, *Kitâbü'l-Eğânî*, *Hütübü İbnu Nübâte* ve Muhammed Kasım b. Ali b. Muhammed b. Osman el-Harîrî'nin (ö. 1122) *el-Makâmatü'l-Harîriyye* adlarındaki eserleridir.⁷⁹⁷

a. Nahiv İlmi

Mısır, Nahiv İlminde büyük bir geçmişe sahiptir. İlk etapta Basra ve Kufe'deki nahiv faaliyetlerinden etkilenen Mısır, daha sonra bu alanda bağımsız bir ilim merkezi haline gelmiştir.⁷⁹⁸

Mısır'da bulunan Amr Camisi ile İbnu Tolun Camisi, nahiv eğitimindeki ilmi hareketin düzenlenmesinde büyük rol oynamışlardır. Eyyûbiler döneminde Mısır'ın nahiv ilmindeki canlılığı devam ederken medreselerinde nahivle ilgili dersler yapılmıştır. el-Makrizî'nin Salihîyye Medresesi'nde Nahiv eğitiminin yapıldığını belirtmesi bunun bir örneğidir.⁷⁹⁹ Yine daha önceden belirtildiği üzere nahiv ilminde meşhur olan İbnu'l-Hacib, Fadlıyye Medresesi'nde müderrislik yapmıştır.⁸⁰⁰ Bu da gösteriyor ki, asıl görevleri dini ilimlerin öğretimi olan müderrislerin eğitim ve öğretim faaliyetlerinde lûgat ve alet ilimleri sayılan nahiv ve diğer ilimleri de bilmeleri gerekmektedir.

⁷⁹⁴ Abdülmehdî, *el-Medâris*, s.70–71.

⁷⁹⁵ Abdülmehdî, *el-Hareketü'l-Fikriyye*, s.150; *el-Medâris*, s.73.

⁷⁹⁶ Abdülmehdî, *el-Medâris*, s.74.

⁷⁹⁷ Şeşen, *Salâhaddîn-i Eyyubi ve Devri*, s.460.

⁷⁹⁸ es-Suyûtî, *Hüsnü'l-Mühadere*, I, 537, s.538.

⁷⁹⁹ el-Makrizî, *el-Hutat*, II, 371.

⁸⁰⁰ es-Suyûtî, *Büğyetü'l-Vu'at*, II, 133; İbnu'l-Cezeri, I, 508; Sellâm, Eymen Şâhîn, s.188.

b. Edebi Nesir ve Şiir

Selahaddin devrinde Arap nesri ve şiiri en parlak dönemlerinden birini yaşamıştır. Eyyûbi şehirlerinde ve özellikle Mısır'da edebiyat sadece Arap dili ile yazılmıştır. Bu dönemde veciz nesirde Kadi'l-Fadl, İmâduddin el-Kâtib; düz nesirde Üsâme b. Münkiz gibi büyük üslûpçular (ahenginde ve tekniğine uygun yazarlar), el-Vahrâni gibi büyük hikâyeciler, Ziyâuddin b. el-Esir gibi edebiyat tenkitçileri; İbnu Senâ el-Mülk ve İbnu Uneyn gibi ünlü şairler yaşamışlardır.⁸⁰¹

Bu dönemde inşa sanatı, Kadi'l-Fadl ve İmâduddin el-Kâtib gibi ünlü kâtiplerle zirveye ulaşmış ve daha sonraki nesilleri etkilemiştir. Bu sırada inşa (diplomatik) nesrin en büyük mümessili şüphesiz Kadi'l-Fadl'dır. Böylece inşa sanatına "Sanâtü'l-Fadl" diyen edipler olmuştur.⁸⁰² Eyyûbi Döneminde yaşayan Ziyâuddin İbnu'l-Esîr, dil, edebiyat ve belâgat ilimlerine katkısı büyüktür, bu anlamda beş ayrı kitabın müellifi olduğu gibi resmî ve hususî mektuplardan oluşan ve birbirinden farklı üç münşeât mecmuasının da sahibidir. İlk olarak Salahaddin el-Eyyûbi'nin yanında göreve başlayan İbnu'l-Esîr, inşa ettiği mektuplarda taklitten uzak durmaya çalıştığı halde el-Kâdî el-Fadl'ın kitabet tarzından etkilenmiştir.⁸⁰³

Nazım ise bu dönemin aktüel edebi türlerdendir. Okuyan ve kültürlü insanların tamamı az ya da çok bu türle ilgilenmiştir.⁸⁰⁴ Bu dönemde nazım aynı zamanda ediplerin geçim kaynağı olmuştur. Bunlar hükümdarları ve emirleri methederek onlardan hediye almakta ve himayelerini temin etmektedirler. Hükümdarlar da dönemin büyük bir propaganda aracı olan şiiri ve dolayısıyla şairi himaye etmektedirler. Bu dönemde dünyevi sahada (dünyevi işlerle ilgili şiir yazar ve söyleyen) İmâduddin el-Kâtib ve İbnu es-Saâti gibi şairler yetişirlerken tasavvufî sahada İbnu'l-Fârîd gibiler yetişmişlerdir. Henüz çok genç olan İbnu'l-Fârîd, Salahaddin döneminde Arap edebiyatında en güzel tasavvufî şiir örneklerini vermiştir.⁸⁰⁵

Ana konusu methiye olan kasidenin yanında hicviyeler, zühdiyât, Haçlılarla yapılan savaşlar ve bunların tasvirleri, tebşirnâmeler, tebriknâmeler, şitâiyeler, lügazlar

⁸⁰¹ el-Hamevî, *İrşadu'l-Erib*, XIII, 86.

⁸⁰² Şeşen, *Salâhaddîn-i Eyyubi ve Devri*, s.373.

⁸⁰³ Şeşen, *Salâhaddîn-i Eyyubi ve Devri*, s.388-390; Abdulhadi Timurtaş, *Ziyâuddîn İbn'l-Esîr'in Dîvân Kitâbeti* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2012, s.252-253.

⁸⁰⁴ el-Hamevî, *İrşadu'l-Erib*, XIII, 86.

⁸⁰⁵ Şeşen, *Salâhaddîn-i Eyyubi ve Devri*, s.374.

vardır. Nureddin ve Selahaddin'in Haçlılarla yaptıkları savaşları en güzel işleyenlerin başında İmâduddin ile el-Cüveyni gelmektedirler.⁸⁰⁶ Böylece dönemin dil edebiyat ve kültürüne önemli katkısı olan edebi nesir ve şiir çerçevesinde edebi nesir olarak kitabet ve kâtipliği, edebi nazım olarak ise şiir ve şairliği değerlendireceğiz.

Eyyûbiler Döneminde Kitabet (Yazışma ve Kâtiplik)

Bilgilendirme ile bilgi edinmenin en önemli araçlarından biri de yazıdır. Yazı ise, kitabet ve dolayısıyla kâtipliğin kaynağıdır. Böylece kitabet veya kâtiplik faaliyeti insanların bilgilendirilmesine ve dolayısıyla öğretimine de etkili olmaktadır. Eyyûbiler Devleti döneminde kâtiplik faaliyeti ile meydana gelen risaleler iki şekilde bulunmaktadır. Bunlardan biri halk ve devlet nezdinde yazılan “İhvani Risaleler” iken, diğeri ise halife veya meliklerin devlet adına resmi politikalarını belirten ve edip-beliğ kimselerce yazılan “Divani Risaleler” dir.⁸⁰⁷

Dîvân kitâbeti sanatının şiirin önüne geçtiği Eyyûbiler döneminde yaşayan Kadi'l-Fadl, Ziyâuddîn İbnu'l-Esîr ve İmâduddin el-Kâtib dîvân kitâbeti için ciddi gayretler göstermişler ve bu anlamda eserler yazmışlar.⁸⁰⁸ Böylece Mısır Eyyûbilerinde cereyan eden kitabet faaliyeti ile dil, edebiyat ve belâgat ilimlerine katkısı büyük olan⁸⁰⁹ resmî ve hususî mektuplardan oluşan eserler meydana getirilmiştir. Avam tabakasının kendi arasında ve avam ile havas dediğimiz devlet erkânı arasında oluşan kitabet, dönemin kültürüne uygun ifadelerle yazıldığından döneminin sosyal iletişim kültürünü de yansıtmıştır. Nitekim Fatimilerdeki risaleler ile Eyyubilerdeki risaleler bu anlamda farklılık göstermiştir.⁸¹⁰

Eyyûbi Dönemi'nde Şiir

Eyyûbi Devleti döneminin kültür ve edebiyatına, dolayısıyla eğitim ve öğretimine katkısı olan şiir faaliyetlerine önem verilmesinin sebepleri şunlardır:

1-Devlet adamlarının edebiyatla ilgilenmeleridir. Dolayısıyla bunlar ilgili kişilere değer verip bunlar için meclis (toplantı yeri) oluşturmuşlar ve edindikleri malları hayır

⁸⁰⁶ Şeşen, *Selahaddin Eyyûbi ve Devlet*, s. 375.

⁸⁰⁷ Kalkaşendî, VIII, 167; Mahmud Mustafa, s.204.

⁸⁰⁸ İbn Hallikân, V, 389; Timurtaş, Önsöz, s.IX; Şeşen, *Salâhaddîn-i Eyyubi ve Devri*, s.373-374,379-382,388-389.

⁸⁰⁹ Mahmud Mustafa, s.304; Şeşen, *Salâhaddîn-i Eyyubi ve Devri*, ss.373-375.

⁸¹⁰ Mahmud Mustafa, s.304-306.

yolunda fakir, Salih ve âlim kimseler ile beraber şairlere de harcamışlardır. Nitekim Sultan Selahaddin vefat ettiğinde belirtilen harcamalardan hazinesinde geri kalan kırk yedi Nasırı dirhemi ve bir Suriye dinarı olmuştur.⁸¹¹

2-Devlet adamları genel olarak edebiyat ve özel olarak şiir inşa etme yeteneklerine sahip olmalarıdır.⁸¹²

3-Devlet adamlarının şiir vasıtasıyla dini ve vatani duyguları harekete geçirmeleri ve dolayısıyla haçlılara karşı dini ve siyasi zaferlere ulaşılmasını sağlamalarıdır. Zira bu dönemin şiirlerinde savaşa teşvik, zafer neticesinde tebrikler ve bu vesile ile musibetten kurtulduklarından Allah'a hamd vardır.⁸¹³

Şairlerin meclisleri ise, Eyyûbi Devleti'nden önceki devletlerde olduğu gibi oyun ve eğlence aracı olarak değil,⁸¹⁴ dini ilimlerin esaslarına bağlı kültürel etkinlik ve eğitim aracıdır.⁸¹⁵ Dolayısıyla şairler bu çerçevede meclislerde şiirlerini söylemişler, şiirlerinin başlama harfleri veya kelimeleri ile yarışmalarda bulunmuşlar. Söylenen şiirler ise, doğru ifade biçimlerine delil olarak gösterilmiştir. Bu meclisler başta emirler olmak üzere hiçbir kimseye veya guruba tahsis edilmemiştir. Burada bir gün ders yapılmış ve bir gün de müşterek bir karar almak için toplantı yapılmıştır. Aynı zamanda bu meclisler Mısır'a misafir gelen şairlerin konuk edildikleri yerler olarak da kullanılmıştır.⁸¹⁶ Nitekim dönemin şairlerinden olan İbnu Senau'l-Melik'in hal tercümesinde belirtildiği üzere kendi döneminde Mısır'da bir grup şaire Şam'dan Şerefüddin İbnu Anin adına bir şair Mısır'a gelmiştir. Belirtilen şair gurubu onunla meclislerinde bir araya gelmiş ve onu Şam şairi olarak tanımış ve kendisi için toplantılar düzenleyip iyiliklerde bulunmuştur.⁸¹⁷

Eyyûbi döneminde bulunan şairlerin birçoğunun şiir divanı bulunmakla birlikte bu divanların tamamı da varlıklarını devam ettirememektedir. Ancak divanları sonraki dönemlerde de varlıklarını devam ettiren, dolayısıyla bulunduğu dönemlerin kültürüne ve eğitimine kakısı bulunan şairler şunlardır:

⁸¹¹ İbn Tağrıberdî, *en-Nücumu 'z-Zahire*, VI, 52.

⁸¹² Mahmud Mustafa, s.274.

⁸¹³ İbn Hallikân, II, 392; Mahmud Mustafa, s.276.

⁸¹⁴ İbn Tağrıberdî, *en-Nücumu 'z-Zahire*, VI, 8-9.

⁸¹⁵ İbn Tağrıberdî, *en-Nücumu 'z-Zahire*, VI, 331

⁸¹⁶ Mahmud Mustafa, s.280.

⁸¹⁷ İbn Hallikân, II, 189.

1-el-Kdı el-Fadıl'ın Divanı: Bu divan film (fotokopi) şeklinde 4859 numarayla “Daru'l-Ktübü'l-Mısriyye” denilen Kahire Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.

2-İbnu's-Saati'nin Divanları: Biri *Mukatt'atun'n-Nil* adında olup yazma eser olarak “Daru'l-Ktübü'l-Mısriyye” denilen Kahire Kütüphanesi'nde 528 numarayla bulunmaktadır. İbnu's-Saati, bu divanı besmele ile başladıktan sonra teberrüken Hz. Peygamberin övgüsüyle devam eden *Banet Su'adu Kasidesi*'ni nazm etmiştir.

3- Ali b. Muhammed b. en-Nebih'in Divanı: Matbu bulunmaktadır. Bu divan 1915 senesinde Kahire'de bulunan İlmiye Matbaası'nda basılmıştır.

4-İbnu'l-Farid'in Divanı: Bu divan, el-Matbaatu'l-Hüseyniye'de 1913'te Mısır'da basılmıştır. Tasavvufla ilgili şiirleri içermektedir.

5-İbnu Matruh'un Divanı: Bu divan, Matbaatü'l-Cevaib'de 1881'de el-Istanet'te basılmıştır. es-Sultan el-Kamil b. el-Adil'in methi ile başlamıştır.

6-Bahauddin Züheyr'in Divanı: Bu divan, Şeref Musa Matbaası'nda basılmış olup alfabetik harflere göre kafiyelenmiştir.

7- Hibetullah b. Senau'l-Melik'in Divanı: “Daru't-Tiraz” adında bir divan olup bu divan film (fotokopi) şeklinde 4931 numarayla ve yazma eser olarak da 2038 numarayla “Daru'l-Ktübü'l-Mısriyye” denilen Kahire Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.⁸¹⁸

Çok eski bir tarihi geçmişe sahip olan şiirin diğer dönemlerde olduğu gibi Mısır Eyyûbilerinde de önem arz etmektedir. Şairlerin genel amaçları olan edebiyata ilgi, maddi kazanç, dini ve vatani duyguyu harekete geçirmek Eyyûbilerde de mevcuttur. Ancak toplumu yönlendirmede büyük önem arz eden şiir ve dolayısıyla şairler, diğer dönemlerden farklı olarak Eyyûbiler döneminde İslami hassasiyetle kültürel etkinlik oluşturup, zihni ve İslami mücadele ruhunu geliştirmişler. Dolayısıyla fiili olarak şiirsel etkinlikleri ile önem arz eden bu dönem şairleri, mevcut divanları ile de kalıcı etkileri olduğundan daha fazla önem arz etmişler.

⁸¹⁸ Mahmud Mustafa, s.284-299.

3.5.1.3. Tarih, Coğrafya ve Astronomi İlimleri

Bu dönemde Irak'ta olduğu gibi Şam ve Mısır'da tarih ilmi, parlak bir dönemi yaşamıştır. Selahaddin Eyyûbi'nin oluşturduğu olumlu ilimi ortam, gerek Müslümanlarla Haçlılar arasında, gerekse Müslümanlar arasında cereyan eden tarihi olaylar hakkında geniş bilgilere sahip olmamızda etkili olmuştur.

Eyûbîler ve özellikle Selahaddin döneminin sadece siyasî ve askeri olaylarından bahseden eserlerin yanında, bu dönemin idaresinden, mali teşkilâtından, kültür hayatından, siyaset ve harp sanatlarından bahseden eserler de yazılmıştır. Bu eserlerden ancak bazıları zamanımıza kadar ulaşabilmiştir. Belirtilen tarihi eserleri yazarların çoğu devlet işlerinde önemli görevler almış olup bahsettikleri konuların en yetkilisi ve hâkimi olmuşlardır. Böylece inandırıcı bilgiye sahip olan bu kimseler, dönemin şehir tarihlerinden bahseden kitapların yanında hadis ve edebiyat başta olmak üzere çeşitli sahalardaki ilim adamlarının hayatlarından bahseden çok sayıda biyografi (tercûme-i hal), meşyaha (bir âlimin hocalarından bahseden kitap) ve antoloji kitapları da yazmışlardır. Bu tarih kitaplarında her sene ölen âlimlerden, büyük hadisçilerden, ders aldıkları şeyhler ile okudukları kitaplardan ve dolayısıyla bu âlimlerin ilmi faaliyetleri ile etkiledikleri dönemlerden bahsetmişlerdir.

Eyyûbîler döneminde yazılan tarihi kitaplarının geneli nesirle yazılmıştır. Bununla beraber, İbnu Memmâtî'nin Selahaddin'in hayatı ve el-Cilyânî'nin Selahaddin'in fetihleri hakkında yazdıkları kitaplar manzumdur.

Bu dönemde tarihi değerleri birbirinden farklı olan Kudüs, Şam, Mısır, Mekke, Medine ve Yemen ile ilgili pek çok eser yazılmıştır. Bu eserlerin yanında kahramanlık menkıbelerini konu alan destanî eserler de yazılmıştır. 'Antere b. Şeddad'ın, *Siretü 'Anter* isimli destan kitabı ile el-Vâkıdî'ye nispet edilen fetih kitapları bu türdendir. XIII. asırda yaşayan Ebu'l-Hasan Ahmed b. Abdullah el-Bekri, Vâkıdî'ye nisbet edilen kitaplarının bir kısmını yazmıştır. İbn-i Hacer, bu şahsın eserlerinde yazdıkları olayları gerçeklere göre değil, hayaline göre anlattığını belirtmiştir.

Eyyûbiler döneminde tarihçilikte çok titiz davranılarak olaylar gün ve saatine göre kaydedilmiş, sebep ve sonuçlar ihmal edilmemiş ve olaylarla ilgili vesikalar belirtilmiştir.⁸¹⁹

Bu dönemde tarih kitaplarına göre coğrafya kitapları az yazılmıştır. Devlet idaresi ve siyaseti ile ilgili en önemli eserleri eş-Şeyrezi, el-Mahzumi ve İbnu Memmâti yazmışlardır. Harp sanatı ile ilgili ise, Mardî b. Ali ile el-Heravî'nin eserleri önemlidir. Dolayısıyla Eyyûbi dönemi Mısır yöneticileri siyaset ve harp sanatları vasıtasıyla idari ve mali teşkilat ile kültür hayatlarında başarılar edinmişlerdir. Böylece kendi dönemlerindeki insanlara örnek olup onlara yol göstermişlerdir. Ayrıca gösterdikleri performans, sahip oldukları özellikler ve takip ettikleri yöntem itibarıyla de sonraki dönemlere model teşkil etmişlerdir.

Eyyûbiler döneminde Mısır'da yaşayan tarihçilerin başlıcaları şunlardır:

1-EbûYahyâ İlyesa b. İsâ b. Hazım el-Gafiki el-Ceyyânî (ö.1179): Aslen Endülüslü olup İskenderiye'de yerleşmiştir. Selahaddin'in himayesini gören bir tarihçi olup *el-Muğrib fi Mehâsini Ehli'l-Mağrib* adlı bir tarih kitabı bulunmaktadır.⁸²⁰

2-Umârat el-Yemenî (ö.1174): Son zamanlarını Mısır'da geçirmiş olup siyasi ve askerî olayları, entrikaları *en-Nüketü'l-Asriyye fi Ahbâri Vüzerâi'l-Misriyye* adlı eserinde belirtmiştir. Diğer eserleri ise, *Ahbârü'l-Yemen*, *el-Müfid fi Ahbâri Zebîd*, *Zikrû Şuarâü'l-Yemen* adlarındaki kitaplarıdır.⁸²¹

3-el-Cevvânî Şerefüddin Muhammed b. Es'ad en-Nessâbe (1131–1192): Aslen Mısırlı olup Mısır ve Şam'da çeşitli âlimlerden ders almıştır. Mısır'da “Nakibü'l-Eşrâf” (Hz. Muhammed (s.a.s)'in neslinden gelen kişilerle ilgili işleri gören kimse) rütbesine kadar yükselmiştir. Ensâb ilminde zamanının en en yetkili âlimi sayılmaktadır. En önemli eseri *en-Nuketu li Mu'cma mâ Üşkile mine'l-Hitat* adlı kitabıdır. Bunun dışında *Nesebu Rasulullah*, *Usûlü'l-Ahsâb* ve *Fusûlü'l-Ensâb*, *et-Tuhfetü's-Şerife*, *el-Musannefu'n-Nefis fi Nesebi Beni İdris*, *Risâle fi'l-Ensâb* adlarında kitapları bize ulaşmaktadır. Ayrıca el-Melikü'l-Adil için telif ettiği ve onun hal tercümesiyle bittiği

⁸¹⁹ el- 'Askalanî, *Lîsânü'l-Mîzân*, I, 202.

⁸²⁰ ez-Zahebî, *Ma' rifetu'l-Kurrâ*, I, 436–437.

⁸²¹ Şeşen, *Salâhaddîn-i Eyyûbi ve Devlet*, s.392.

Ğayzu Ūli'r-Rafd ve'l-Mekr fî Fadlı Men Yûkennâ Ebâ Bekr adlı önemli eseri bulunmaktadır.⁸²²

4-Kâdi'l-Fadl (1135–1200): 1162 yılından ölümüne kadar olan süreçte Fatımilerin ve Eyyûbilerin Divânü'l-İnşâ başkanlığı ile sır-kâtipliğini yapmış ve bu devirdeki idari hayatta önemli rol oynamıştır. Bu dönemde Mısır divanlarında zamanın olaylarını, iktisadi gelişmeleri yakından izlemiş ve günlükler halinde kaydetmiştir. Kâdi'l-Fâdıl'ın kolay bir üslûpla yazdığı ve Selahaddin devrinin Mısır tarihini anlattığı *el-Müteceddidât*, *el-Mükâvemât*, *el-Mâcereyât* adlarında önemli eserleri bulunmaktadır. Ayrıca ciltlerle kitap haline getirilen yazıları ve risaleleri bulunmaktadır.⁸²³

5-İbnu Memmâti (ö.1209): Tarihe dair eserlerinden en önemlisi, Mısır'daki divanlar ve bunların işleyişi hakkında yazdığı ve el-Melikü'l-Aziz'e takdim ettiği *Kavâninü'd-Devâvin* adlı kitabıdır. Selahaddin'in vefatından sonra tamamlanan bu kitap, kendi döneminde bulunan Mısır'daki malî divanların işleyişinden, Mısır'ın iktisadi ve ziraî hayatından bahsetmektedir. Onun Selahaddin devrindeki Mısır'ın mali teşkilatı ve diğer birçok mesele ile ilgili çok önemli bir kaynak olan *Kavâninü'd-Devâvin* adlı kitabı bulunmaktadır. Ayrıca kendisinin Kahire valisi ve Sultan Selahaddin'in saray ağası olan Bahâuddin Karakuş'un icraatlarını tenkit eden *el-Fâşûş fî Ahkâmi Karakûş* adlı kitabı ile *Ravâi'l-Vakâyi' fî t-Tarih*, *Huccetu'l-Hakk 'ale'l-Halk* adlarında önemli eserleri bulunmaktadır.⁸²⁴

6-İbnu Zafir, Cemâluddin Ebu'l-Hasan Ali el-Ezdi (1170–1216): Tarihçi, edip ve idarecidir. Babasının ölümünden sonra Fustat'taki Maliki Medresesi'ne müderris olmuştur. Mısır'daki Vekâletü Beytû'l-Mâl vazifesinde bulunduktan sonra istifa etmiştir. Ölünceye kadar telif ve tedrisle uğraşmıştır. Tarih ve edebiyata dair çeşitli eserler yazmıştır. Tarihe dair eserlerinden en meşhuru, hanedanlara göre tertip ettiği *ed-Divânü'l-Munkatîa*'dır. Bunun dışında İslâm tarihindeki kahramanlardan bahseden *Ahbaru's-Şüc'ân*, el-Kâdi'l-Fadl'ın münşeatına benzer *Bedâiyü'l-Bedâih* ile adı Ali

⁸²² İbn es-Sâbûni, *Tekmiletü İkmâlü'l-İkmâl*, (thk. Mustafa Cevâd), Bağdad, 1377/1957, ss.101–109; Pakalın, II, 647.

⁸²³ Şeşen, *Salâhaddîn-i Eyyûbi ve Devlet*, s.396.

⁸²⁴ Şeşen, *Salâhaddîn-i Eyyûbi ve Devlet*, s.402–403.

olanın suikastına uğrayan kişilerden bahseden *Men Usîbe bi Men İsmuhû Ali* adlarında kitapları bulunmaktadır.⁸²⁵

7-Abdullatif el-Bağdadî: Tarih sahasında *Ahbârü Mısır, el-İfâde ve'l-İtibâr fi Ahbâri Mısır, Acâibü'l-Ahbâr* adlarında eserleri bulunmaktadır. Yine oğlu Şerefüddin için yazdığı *Siretu Hayatî* adlı eseri bulunmaktadır.1205'te tamamladığı *el-İfâde ve'l-İtibâr* adlı eseri kültür tarihi bakımından önemli olup, eserinde bu devirde Mısır'daki içtimaî hayat ile eski eserler hakkında değerli bilgileri vermektedir. *Siretu Hayatî* adlı eserinde ise, Selahaddin'in dönemi ile ilgili bazı hatıralardan da bahsetmektedir. Siyaset ve harp sanatına dair ise, *el-'Umde fi Usuli's-Siyaseti'l-'Ameliyye, Makaletün fi'l-Medineti'l-Fâdile* adlarında eserleri ile 1226'da tamamladığı *Makâle fi Tedbiri'l-Harb* adlı eseri bulunmaktadır.⁸²⁶

Ayrıca genel anlamda bu dönemde yaşayıp dönemin tarih, coğrafya ve siyaseti ile ilgili ciddi eserler yazan, dolayısıyla Mısır Eyyûbîlerini de etkileyen ve Mısır'ın dışında faaliyet göseren en ünlü âlimleri yazdıkları eserleri ile kısaca değerlendireceğiz:

1-İbnu'l-Esir, İzzeddin Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed (1160–1233): Cizre'de doğup Musul'da vefat etmiştir. Ünlü tarihçi olan İbnu'l-Esir, Selahaddin'in 1187 yılındaki fetihleri hakkında incelemelerde bulunmakla beraber kitap mütalaa etmek ve eser yazmakla meşgul olmuştur. İlme ve âlimlere önem veren ve evini adeta âlimlerin toplantı yeri haline getiren İbnu'l-Esir, tarih ve biyografi alanında bilgi sahibidir. Hicri 1231 yılı sonuna kadar olan süreci kapsayan *el-Kâmil fi't-Tarih* adlı on ciltlik büyük İslâm tarihi, döneminde ve daha sonraki dönemlerde dünya çapında haklı bir şöhret bulmuştur.⁸²⁷

2-el-Melikü'l-Mansûr Muhammed b. Takiyyüddin Ömer (ö.1220): Babasının ölümünden sonra Hama emirliğini üstlenmiştir. Çalışkan, âlim ve âlimleri kuruyan el-Melikü'l-Mansûr, etrafındaki âlimlerin de yardımıyla tarihe ve edebiyata dair değerli eserler meydana getirmiştir. Bu kitapların arasında en meşhuru *Mizmârü'l-Hakâik ve Sirrû'l-Halâik* adlı yirmi ciltlik İslâm tarihidir.⁸²⁸

⁸²⁵ el-Hamevî, *İrşadu'l-Erib*, XIII, 264–267.

⁸²⁶ Şeşen, *Salâhaddîn-i Eyyûbi ve Devlet*, s.405.

⁸²⁷ Ebû Şâme, *er-Ravzeteyn*, s.162; İbn Hallikân, III, 33–35.

⁸²⁸ Ebû Şâme, *er-Ravzeteyn*, s.124.

3-İbnu Şeddâd Bahâduddîn Yûsuf b. Râfî‘ (1145–1234): Musul’da doğmuş ve Halep’te ölmüştür. Selahaddin’in siyasi tarihi ile ilgili ve devrinin en önemli kaynaklarından olan *en-Nevâdirü’s-Sultaniyye ve’l-Mehâsinü’l-Yusufiyye* adlı eseri yazmıştır.⁸²⁹

4-el-Herevi, Ebu’l-Hasan Ali b. Ebî Bekr (ö.1215): Musul’da doğmuş ve Halep’te ölmüştür. Coğrafya ve tarih sahalarında geniş bilgi sahibi bir âlimdir. Çok ülkeleri dolaşarak seyahat ettiği yerleri ve seyahatlerini *Menazilü’l-‘Arz Zâtü’t-Tul ve’l-Arz* adlı kitabında anlatmıştır. Bundan başka önemli ziyaret yerlerinden bahseden *el-İşârât ilâ Marîfeti’z-Ziyârât* adında bir eser yazmıştır. Ayrıca harp sanatından bahseden *et-Tezkiretü’l-Hereviyye fi’l-Hiyeli’l-Harbiyye* adlı kitabı bulunmaktadır.⁸³⁰

5-İmâdeddin el-Kâtib el-İsfehânî, Ebu Abdullah Muhammed b. Muhammed (1125–1201): İsfahan’da doğmuş ve Dimaşk’ta ölmüştür. İsfahan’da ve Bağdat’ta ilim tahsilini yapan ve çeşitli devlet görevlerinde bulunan İmâdeddin, Selçuklu Devleti’nin geçirdiği çalkantıları ve Abbasi Hilâfeti ile Selçuklular arasındaki rekabeti yakından izlemiştir. Şam’da bulunurken Zengiler ile Eyyûbiler devletlerinde cereyan eden olayları takip etmiştir. Irak ve Şam’da kaldığı sürelerde şahit olduğu olaylarla ilgili yazdığı tarih kitaplarından en önemlisi, Selahaddin’in 1187–1194 yılları arasındaki hayat ve mücadelesiyle ilgili *el-Fethu’l-Kussî fi’l-Fethi’l-Kudsî* adlı iki ciltlik kitabıdır. Ayrıca Selahaddin’in hayatı ile mücadelesi hakkında yazdığı ve 1198–1199 yıllarında tamamladığı asil önemli eseri, yedi ciltlik *el-Barkü’s-Şamî* adlı kitabıdır.⁸³¹

İslami fütuhla Müslümanların eline geçen topraklara İslami anlayışın yerleştirilmesinde stratejik noktalar ile dünyanın dengesini sağlayan unsurların⁸³² da bilinmesi önemlidir. Böylece bu anlamda İslami eğitime ve dolayısıyla Eyyûbi dönemi Mısır eğitimine katkısı olan coğrafya ve astronomide belirgin dönemin âlimlerini inceleyeceğiz:

⁸²⁹ Şeşen, *Salâhaddîn-i Eyyûbi ve Devlet*, s.405.

⁸³⁰ İbn Hallikân, III, 31–33; İbn es-Sâbûni, *Tekmiletü İkmâlü’l-İkmâl*, s.205; Kehhâle, VII, 47.

⁸³¹ Şeşen, *Salâhaddîn-i Eyyûbi ve Devlet*, s.396–399.

⁸³² “Hâlâ bakmazlar mı o deveye ki, nasıl yaratılmış? Göğe ki, nasıl kaldırılmış? Dağlara ki, nasıl dikilmişler? Yere ki, nasıl yayılmış?” (Ğâşiye: 88 / 17-20.)

1-Ebu'l-Fadl b. Yâsin el-Halebî (ö. 1207): Güçlü bir astronomi bilginidir.

2-Abdullah b. el-Cemâilî (ö. 1223): Gezegenler ve yörüngeleri konusunda ihtisas sahibidir.

3-Yakût el-Hamevî (ö. 1228): *Mu'cemu'l-Buldan* adlı eserin sahibi olup yerkürenin yuvarlak oluşunu, Galile'den önce keşfetmiştir.

4-Ali b. Ahmed eş-Şukrî (ö. 1271): Astronomide otorite sahibi bir bilginidir.

5-Astrolog Ali b. Mahmud b. Münecim el-Edib (ö. 1281): Nücûm ilminde söz sahibidir.⁸³³ Böylece insanlar, belirtilen ilimlerle İslam coğrafyasının ve Eyyûbi döneminin idari, mali, siyasi ve askeri alanları ile fethedilen bölgelerin stratejik noktaları hakkında bilgilendirildikleri gibi eğitim ve kültür durumları hakkında da bilgilendirilmektedirler. Zira belirtilen başarılar hakkında bilgi verilirken, bu başarıların temelinde bulunan hadis, edebiyat vb. ilimler ile dönemin ilim adamlarının ilmi yaşantıları ve imkânları hakkında bilgi verilmektedir. Ayrıca insanlar, dünyanın farklı bölgelerdeki yaratılış biçimlerine ve düzenine bakarak Allah'ın büyüklüğünü görerek imanlarını güçlendirmektedirler. Dolayısıyla farklı ilim dallarıyla uğraşan bu âlimler, tarihi olay ve noktalarını, dünyanın yaratılış biçimini bilimsel çerçevede değerlendirerek bu anlamda dersler çıkarmada toplumu eğitmektedirler.

3.5.1.4. Felsefe İlimleri

Eyyubiler döneminde tasvip edilmemekle birlikte eğitim ve öğretimi yapılan Felsefeyi, ilgili ilimler olan riya ziye ve tabii bilimler⁸³⁴ ile şöyle değerlendirebiliriz: Müslümanlar tarafından önceki medeniyetlerden miras alınan ve geliştirilen ulum-i kadim (eskilerin ilimleri) veya ulum-i dâhile denilen ilimlere, aklî ve tecrübî bilgiler de demek mümkündür. Bunlar felsefe - mantık, aritmetik, cebir, geometri, astronomi, fizik, kimya, tıp, harp sanatı, botanik, zooloji, musiki ilimleridir. Elbette ki Müslümanlar doğal olarak kendilerinden önceki medeniyetlerden yararlanmışlardır. Böylece daha önceki milletlerden aldıkları bilgilerden oluşan bu ilimlere Ulum-i Kadim denilmektedir. Bu ilimler Museviliğin ve Hristiyanlığın mahsulü değil, putperest

⁸³³ Yazar, s.280.

⁸³⁴ Gerviyânî, Muhsin, *İslam Felsefesine Giriş (Bilgi ve varlık)*, (Çev.: Hasan Almas), Birey yay, İstanbul 1998, s.30-31.

kültürlerin mahsulüdür. Bu dönemde bu ilimlerin temsil ettiği kültüre “Helenizm Kültürü” adı verilmektedir. Zîra İskender’in fethiyle Eski Yunan kültürü doğu kültürleriyle karışarak sadeliğini kaybetmiş ve “Helenizm” adıyla yeni bir hüviyet kazanmıştır. Dördüncü asırdan itibaren Batı Roma İmparatorluğu’nun güç kaybına uğramasıyla idare merkezi Roma’dan İstanbul’a taşınmıştır. Böylece Batı Roma İmparatorluğu, kavimlerin istilasına uğramasıyla kriz yaşarken Doğu Roma İmparatorluğu birliğini ve canlılığını devam ettirmiştir. Dolayısıyla siyasi üstünlük Doğu Roma İmparatorluğuna geçmiştir. Bu sırada Helenizm, en kuvvetli mekteplerinin bulunduğu İskenderiye’de, Dicle- Fırat ırmakları ile Asur toprakları arasında kalan ve Münbit Hilal (verimli hilal yani topraklar) diye nitelendirilen bölgenin çeşitli merkezlerinde faaliyetlerine devam etmiştir. Ancak Roma İmparatorluğunca Hristiyanlığın resmi din kabul edilen dördüncü asırda, eski putperest kültürünün mirası gözüyle bakılan felsefe ve ondan çıkan riyâzî ve tabîî ilimler eski itibarlarını kaybetmiştir. Bunun sonucu Helenizm kültürünün temsilcisi olan mektepler zayıflamıştır. Pek geçmeden İmparator Jüstinianus tarafından Atina’daki felsefe mektebi 525’te kapatılmıştır. Bu mektepte hocalık yapan filozoflar ise, İran’a gelerek Anûşirevan’ın hizmetine girmişlerdir. Böylece Sâsânilerin en büyük ilim merkezlerinden biri olan Cündişapur Akademisi en parlak dönemini yaşamıştır. Ayrıca bu dönem için Hindistan’da Helenizm, en kuvvetli mekteplerden birine sahiptir. İslâmiyet’in ortaya çıktığı Arap yarımadası bir taraftan İskenderiye, Şam sahillerindeki Sur, Antakya, Mezopotamya’daki Urfa, Harran, Nusaybin, Cündişapur, Hire gibi önemli ilim merkezleri ile diğer taraftan Hindistan gibi Helenizmin önemli merkezleriyle çevirili durumdadır. Şüphesiz Araplar bu kültür merkezlerinden etkilenmişlerdir. Nitekim Peygamberimiz (s.a.v.) döneminde Arapların en önemli tabibi kabul edilen Hâlid b. Kelede Irak’a giderek orada tıp tahsil etmiştir. Öte yandan Sâsâniler, Hindistan’daki Helenizm kültüründen ve Yunan felsefesinden değerli eserleri kendi dillerine çevirerek İran kültüründe parlak bir dönemi yaşatmışlardır. Böylece bu kültür, buraya müdahale eden Müslümanları da etkilemiştir. İşte Müslümanların ilk asırlarda ilim ve kültür alanlarındaki ciddi ilerlemeler kaydetmelerinin sebebi, böyle parlak ve gelişmeye müsait bir kültür sahasına vâris olmalarıdır. Dolayısıyla Emeviler devrinin sonları ile Abbasilerin ilk zamanlarındaki hummalı tercüme faaliyeti, bu kültür alanıyla buluşmanın bir sonucudur. Böylece İslâm’dan önce Münbit Hilâl’da başlayan tercüme

ve te'lif faaliyeti, bölgede siyasi istikrarı sağlamış, ilmi teşvik etmiş ve İslâm'la parlak bir hale gelmiştir.⁸³⁵ Ancak yapılan tercümelerin etkisiyle oluşan felsefî düşüncelerin İslâm'a zarar verdiğini savunan hadisçilerin görüşü, dokuzuncu asırdan itibaren kabul görünce tercüme faaliyeti zayıflamış ve onuncu asrın ilk yarısında sona ermiştir. Bundan itibaren bazı istisnalar dışında yabancı dillerden Arapçaya pek tercüme yapılmamıştır. Yabancı dillerden bu tercümelerin kesilmesi, İslâm Medeniyeti'nin başka kültürlerle ilişkisinin zayıfladığının ve kapalı bir medeniyet hüviyeti almaya başladığının en önemli belirtisidir. İslâm Medeniyeti'nin içine kapandığı bu sırada Batı Avrupa hareketlenmeye başlayarak on birinci asırdan itibaren başka kültürlerle temasa geçmiştir. Daha önce İslâm Dünyası'nda görülen tercüme faaliyeti Avrupa'da meydana gelmiştir. Bunun sonucunda da Rönesans akımı ortaya çıkmıştır.⁸³⁶

İslâm Dünyası'nda tercüme faaliyetlerinin sona ermesi ve akılcı akımların gözden düşmesi üzerine, felsefe ve felsefeden çıkan riyazî ve tabii ilimler eski itibarlarını kaybetmiştir. Batıl düşünce sahiplerinin kendilerini müdafaa için felsefe ve mantığı silah olarak kullandıkları anlayışı, akli düşünceye karşı şekilci muhafazakârları görünürde haklı göstermiştir. İşte böyle parçalamış bir fikri ve siyasi ortamda ortaya çıkan Gazneliler ve Selçuklular, siyasi bütünlüğü sağlayabilmek için Sünniliği müdafaa etmelerine ve bunu sağlamak için bu amaçla kurulan medreselerin geliştirilmesi gereğine inanmışlar, dolayısıyla medreselerin faaliyetlerine yardımcı olmuşlardır.⁸³⁷

Medreseler, ortaya çıktığında felsefî fikirlerle mücehhez olan Bâtınlık ile Bâtınlık kisvesi altındaki çeşitli felsefî akımlarla mücadele edilmiştir. Bu nedenle, felsefî düşünce medresenin gözünde sapıklığın ve bölücülüğün sembolüdür. Medresenin ilk büyük temsilcisi olan Gazzâlî gibi bir büyük mütefekkir, felsefenin İslâm dünyasını parçaladığına inandığı için, Batınlığa karşı Sünniliği müdafaa ederken bizzat felsefeyi de dışlayarak Felsefe'nin ve Kelâm İlmi'nin halk tarafından okunmasının doğru olmadığını savunmuştur. Dolayısıyla Medresede felsefe ve ondan doğan ilimler ve hatta Kelâm ilmi değer kaybederken hadisçiler ve fakihler itibar kazanmışlardır. Böylece Hanbelîler ve Selefiler arasında revaçta olan kelâm ilmi düşmanlığı, Zengiler ile Eyyûbilerin dönemlerinde medresenin esas görüşü haline gelmiştir. Bununla beraber

⁸³⁵ el-Keylânî, s.55. ; Şeşen, *Salâhaddîn-i Eyyûbi ve Devlet*, s.406–407.

⁸³⁶ Şeşen, *Salâhaddîn-i Eyyûbi ve Devlet*, s.407–408.

⁸³⁷ Şeşen, *Salâhaddîn-i Eyyûbi ve Devlet*, s.408.

Sünniler arasında kelâm ilmi hakkında büyük görüş ayrılıkları vardır. Hanefiler ve Şafiiler tarafından Ebu'l-Hasan el-Eşari ile Ebû Mansur el-Maturidi'nin ortaya koyduğu kelâm türü benimsenirken Hanbelîler ve Selefiler nezdinde ise, kelami görüşü benimseyenler bidat ehlinden sayılmışlar. Felsefi kelâm (din felsefesi) ise, bu dönemin tüm Sünni mezheplerince kabul görülmemiştir. Nitekim felsefi kelâmın en büyük üstatlarından olan Seyfuddin el-Âmidî, medreselere sokulmadığı gibi, el-Melik el-Muazzam, el-Melik el-Kâmil gibi hükümdarlar tarafından da hor görüldüğünden Hama'ya el-Melikü'l-Mansur'a sığınmak zorunda kalmıştır. Yine bu dönemde işrakîyye felsefesinin kurucusu ve İslâm Tarihi'ndeki en büyük temsilcisi olan Yahya b. Habeş es-Sühreverdi, yaydığı düşüncelerinden dolayı, Halep'te fakihler tarafından idama mahkûm edilmiş ve Selahddin'in emriyle burada bulunan oğlu ez-Zahir tarafından 1192 yılında idam edilmiştir.⁸³⁸

Nureddin gibi Selahaddin de medrese terbiyesini gördüğünden medresenin fikirlerini benimsemiş ve bu sayede siyasi birliği sağlamıştır. Dolayısıyla felsefeye karşı tutumu, medrese paralelinde gelişmiştir.⁸³⁹ Bu dönemde felsefe ve mantıkla uğraşan herkes sapıklıkla itham edilmiştir. Nitekim Kemaluddin b. Yunus büyük bir fakih olmasına rağmen, aklî ilimlerle uğraştığından sapıklıkla itham edilmiştir. Arap edebiyatının ünlü tasavvuf şairi İbnu'l-Farîd, felsefe ve vahdet-i vücudu eserlerinde işlediği için, Kasım b. Asâkir tarafından tenkit edilmiştir.⁸⁴⁰ İbnu Salih eş-Şehrazûri'den mantık ve felsefe ile uğraşmanın caiz olup olmadığı hakkında fetva istenmiştir. O da şu fetvayı vermiştir: Felsefe, sapıklığın, zındıklığın kaynağı ve sebebidir. Felsefe ile uğraşanın gözü şeriatın güzelliklerini görmemektedir. Onunla meşgul olan kişi perişan ve şeytanın uşağı olduğundan kalbindeki nübüvvet nuru sönmektedir. Şeriata dair meselelerde mantiki ıstılahları kullanmak en fena kötülüktür. Şeriatın asla mantığa ihtiyacı yoktur. Mantık kuru laf kalabalığıdır. Allah (c.c.), zihni sağlam kişileri ona muhtaç kılmamıştır. Sultana düşen görev bu uğursuzların şerrini Müslümanların başından defetmek, onları medreselerden çıkarıp uzaklaştırmaktır.⁸⁴¹

Bu olumsuz havaya ve ortama rağmen Kemaleddin b.Yunus, Şihâbuddin es-Sühreverdi, Abdüllatif el-Bağdâdi, İbnu Meymun ve Seyfuddin el-Âmidî gibi ünlü

⁸³⁸ Şeşen, *Salâhaddîn-i Eyyûbi ve Devlet*, s.408; Yalar, s.267.

⁸³⁹ İbn Şeddad, *Siretu Selahaddin*, s.10; Şeşen, *Salâhaddîn-i Eyyûbi ve Devlet*, s.407–409.

⁸⁴⁰ Ebu'l-Fida, III, 178; İbn Hallikân, IV, 400.

⁸⁴¹ ez-Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, XIII, 255a-b.

mütefekkir ve Felsefeciler, Selahaddin Devrin'de Eyyûbilerin sınırları içerisinde bu anlamda ilmi faaliyetlerde bulunmuşlardır.

Eyyûbiler döneminde Mısır'da bulunan önemli felsefecileri eserleri ile şöyle değerlendirebiliriz:

1-Mûsa b. Meymûn el-Kurtubi (1135-1202 veya 1208): Kurtuba'da doğmuş ve Kahire'de ölmüştür. Tıp, felsefe, matematik ve astronomi sahalarında zamanının büyük âlimlerindendir. Kurtuba, Müslümanların eline geçince buradaki Yahudi ve Hıristiyanlardan ya Müslüman olmaları ya da burayı terk etmeleri istenmesi üzerine zahiren Müslüman olan İbnu Meymûn, Kur'ân ve Mâliki fıkıhıyla uğraşmıştır. Endülüs ve Fas'ta da kalan İbnu Meymûn, tıp, matematik, astronomi ve felsefeyi tahsil etmiştir. 1165 yılında ailesiyle Fas'tan Akkâ'ya geldikten sonra Mısır'a giderek Fustat Yahudilerinin arasına yerleşmiştir. Burada Museviliğini açığa vurup 1177 yılında Mısır'daki Yahudilerin cemaat lideri olmuştur. Bununla birlikte önce Kâdi'l-Fadl ve Selâhaddin'in, sonra oğlu el-Adil ile el-Aziz'in özel tabipliğini yapmıştır. Felsefeye dair İslâm müelliflerini etkilediği gibi, kendisi de Farâbi, İbnu Zühr ve İbnu Sînâ gibi İslâm filozoflarının etkisi altında kalmıştır. Felsefeyle ilgili *Delâletü'l-Hâirîn*, *el-Mukaddimâtü'l-Hams* ve *'l-İşrûn fî İsbâti Vücudi Allâh*, *Risâle fî İsbâti'l-Mâ'ad eş-Şerî* adlarında kitapları yazmıştır.⁸⁴²

2-el-Habrî (1136–1225): İran'ın Firûzâbâd şehrinde doğmuş ve Mısır'da ölmüştür. İran'dan Dimaşk'a ve oradan da Mısır'a gelen el-Habri, mutasavvıf, felsefeci ve ediptir. Haklı haksız âlimleri tenkit etmiştir. Eserlerinde daha çok felsefecilerin konularını işlemiş ve onların görüşlerine yer vermiştir. Felsefe ve tasavvuf karışımı eserleri arasında *Sırrü'l-Esrar* adlı eseri bulunmaktadır. Bu eserde, şeriata aykırı görüşler ileri sürmüştür.⁸⁴³

3-Abdüllatif el-Bağdâdi Muvaffauddin Ebu Muhammed (1162–1231): Bağdat'ta doğmuş ve yine Bağdat'ta ölmüştür. Küçük yaştan, Bağdat'ta bulunan ve Bağdat'a gelen âlimlerden hadis dersleri almıştır. Yazıyı öğrendikten sonra Kur'ân-ı Kerim'i okuduğu gibi Nahiv, lügat ve edebiyat konularında da birçok kitap okumuştur. Bazı fıkıh ve nahiv kitaplarını ezberlemiştir. Kimya kitaplarını okumuştur. İbnu Sina,

⁸⁴² el-Kıftî, *İnbâhu'r-Rüvât*, s.317–319; İbn Ebi Useybia, Muvafikuddin Ebu Abbas Ahmed b. Kasım b. Halife el-Hazrecî, *'Uyunu'l-Enba fî Tabakati'l-Etubba*, Mısır, 1299/1882, II, 117–118.

⁸⁴³ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, XIII, 161-162; Şeşen, *Salâhaddin-i Eyyûbi ve Devlet*, s.415–416.

Behmanyâr ve Gazzâlî'nin eserlerini mütalâa etmiştir. Çeşitli ilmi faaliyetlerde bulunmak üzere Bağdat'tan Musul'a ve oradan da 1190 yılında Dimaşk'a giden Abdüllatif, Selahaddin'e yakın birçok eşrafla tanışmıştır. 1191 yılında Kudüs'ü ziyaret eden Abdüllatif, sultanın meşguliyeti nedeniyle kendisiyle görüşemeyince Kâdî'l-Fadl'ın tavsiye mektubunu yanına alarak Mısır'a gitmiştir. Mısır'a gittiğinde Kâdî'l-Fadl'ın nâibi İbnu Senâ el-Mülk tarafından misafir edinmiştir. Burada Hacib Lü'lü tarafından inşa ettirilen mescitte yerleşmiştir. Kahire'de Yâsin el-Siyâî, Ebu'l-Kasım eş-Şâriî ve Musa b. Meymun gibi âlimlerle tanışmıştır. Selahaddin ile Frenkler arasında yapılan anlaşmayı öğrenmesi üzerine Kudüs'a gidip orada Selahaddin ile tanışmıştır. Selahaddin ve oğullarının takdirini kazanan Abdüllatif, kendisine yüz dinar aylık bağlanarak Dimaşk Camisi'nde ders okutmak üzere görevlendirilmiştir. Selahaddin'in ölümünden sonra 1195'te Dimaşk'a gelen el-Melikü'l-Aziz ile birlikte Mısır'a gitmiş ve orada müderrislik yapmıştır. Felsefe sahasında ise Aristo ve İbn-i Sinâ ekolünü benimsemiştir. Bu konuda bize ulaşan en önemli eseri *Kitabu mâ Ba'de't-Tabîa* adlı kitabıdır.⁸⁴⁴

4-Seyfuddin el-Âmidî, Ebu'l-Hasan Ali b. Ebû Ali b. Muhammed (1156–1233): Âmid'de doğmuş ve Dimaşk'ta ölmüştür. Memleketinde Hanbelî Mezhebi'ne mensup ve bu konuda fıkıh tahsilini yapmışken Bağdat'a gittiğinde orada Şafii Mezhebi'ne geçmiştir. Burada fıkıh derslerini aldığı gibi, Yahudiler ile Hıristiyanlardan eskilerin ilimlerini okumuştur. Bu ilimler ile kelâm ilminde zamanın en yetkili kişilerinden olmuştur. Felsefe ile meşgul olduğu için fakihler, aleyhinde olmuşlardır. Bunun üzerine 1186 yılında Şam'a gitmiştir. Orada Suhreverdi gibi filozoflarla tanışmıştır. 1196 yılında Mısır'a geçen el-Âmidî, Şihâbeddin et-Tusi'nin mütevellisi olduğu Menâzilu'l-İzz Medresesi'ne yerleşirken Kahire'deki âlimlerle münazaralarda bulunmuştur. Akli ilimleri okutup İmamı Şafii'nin türbesi yanındaki Şâfiî Medresesi'nde muîdlik ve el-Camiu'z-Zâfiri'de müderrislik yapmıştır. Bazı eserlerini bu sırada yazmıştır. Şöhretinin artması üzerine kendisini çekemeyenlerce, felsefe ile uğraştığından akidesinin bozuk olduğunu ileri sürülerek, kanının helal olduğu fetvası hazırlanmıştır. Bunun üzerine el-Âmidî, gizlice buradan Dimaşk'a kaçmıştır.

⁸⁴⁴ İbn Ebi Useybia, 'Uyunu'l-Enba, II, 201–213; Şeşen, *Salâhaddîn-i Eyyûbi ve Devlet*, s.417–418.

Seyfuddin el-Âmidî, kelâm ilminin en büyük temsilcilerinden biridir. Gazzâlî'den beri devam eden felsefî kelâm onunla zirveye ulaşmıştır. Felsefe ve mantığı çok iyi bildiği için, kelâma dair meselelerde bu ilimlerden ustalıkla gayet faydalanmıştır.

Kelâm'a dair en önemli eseri olan dört ciltlik *Ebkârü'l-Efkâr* adlı kitabının yanında ilgili, *Gayetü'l-Merâm fî İlmi'l-Kelâm*, Fahreddin er-Razi'nin *Şerhü't-Tenbihât*'ına reddiye olarak yazılan *Keşfü't-Temvihât fî Şerhi't-Tenbihât*, *el-Mübin fî Elfâzı'l-Hukemâu ve'l-Mütekellimin* adlarında kitapları bulunmaktadır.⁸⁴⁵

5-Afdaluddin el-Honci Muhammed b. Mâiverd el-Feylesof (ö. 1244) : 'İz b. 'Abdusselâm'dan sonra Mısır kadılığını yapmış ve *el-Mûcez fî'l-Mantık*, *Keşfu'l-Esrâr* ve *İbn-i Sinâ'nın Makalelerinin Şerhi* gibi eserler yazmıştır.⁸⁴⁶

Felsefe ve mantığın İslama zarar verdiğini düşüncesinin Eyyûbilerde kabul görmesi nedeniyle bu ilme önem verilmemiştir. Dolayısıyla tercüme faaliyetleri ile Abbasilerde ön planda olan felsefe ve mantık bu dönemde geri planda kalmıştır. Ancak yukarıda da değinildiği gibi, Eyyûbilerde oluşan bu ilme ilişkin olumsuz tutuma rağmen Abdullatif el-Bağdadi gibi ilim adamları bu dönemde ve özellikle Mısır el-Ezher Camisi'nde felsefe ve mantık alanlarında ilmi çalışmalarda bulunmuş ve kalıcı eserler yazmışlardır.

Belirtilen bilimleri felsefe ilimleri olarak ele almamız, araştırma dönemimiz olan Eyyûbiler ile ilgilidir. Oysaki XIX. yüzyıldan itibaren Felsefe ile ilgili bilimler, tamamen felsefeden bağımsız olmakta⁸⁴⁷ ve hatta felsefe ile çelişebilmektedir. Zira bu bilimlerde herkes tarafından kabul edilmesi gereken doğru (kesin) bilgiler veya sonuçlar varken, felsefede bu olmamaktadır.⁸⁴⁸

Felsefe ile ilgili bilimlerinin, eğitim ve öğretim faaliyetleri çerçevesinde sağladığı fayda ve imkânlar bakımından Eyyubiler dönemi itibarıyla değerlendirilmesi aşağıda yapılmıştır:

⁸⁴⁵ el-Kıftî, *İnbâhu'r-Rüvât*, s.240–241; İbn Ebi Useybia, ' *Uyunu'l-Enba*, II, 174–175; İbn Hallikân, II, 455–456.

⁸⁴⁶ Yalar, s.281.

⁸⁴⁷ Ahmet Arslan, *Felsefeye Giriş*, (13.bs.), Adres yay., Ankara 2010, s.58.

⁸⁴⁸ Arslan, s.3.

a. Riyâziye (Matematik) ve Tabii İlimler

Felsefenin ilgili ilimleri olan matematik ve tabii ilimleri şöyle değerlendirebiliriz: Önceki dönemlerde olduğu gibi Eyyûbiler döneminde de bu ilimlerden yararlanılmıştır. Matematik ve tabii ilimlerden hesap ve maliye, ticaret, kadastro, takvim ile ilgili konularda ve mühendislikte kullanılmıştır. Hesap ve cebire ise pek ilgi duyulmamıştır. Geometri mühendislik, kadastro ve takvim konularında en çok başvurulmuş ilimlerdenidir. Astronomi en çok takvim ve dini maksatlarla kullanılmıştır. İleri astronomi ile pek uğraşılmadığından eskiden kurulan rasathaneler muattal olmuş ve bu anlamda yenileri ise inşa edilmemiştir. Ancak Eyyûbiler devrinde Takîyüddin'in oğlu el-Mansur ve halifeleri zamanında kurulan rasathanelerde, sadece gök kürenin incelenmesi ve haritası yapılmıştır.⁸⁴⁹ Bu dönemde kimya emekleme devrindedir. İlâç, ıtriyat, boya, cam ve leke temizleme maddeleri dışında kimyanın en çok ilgilendiği konu civa ve diğer maddelerden altın yapma çabasıdır. Dökümcülük, kuyumculuk, naftçılık sanatları gelişmiş durumdadır. Kimyanın, cıvayı bazı maddeleri altına çevirmek hususundaki kullanma saplantısı bu ilmin halk ve bazı aydınlar nezdinde değerini düşürmüştür. Medresenin baskısıyla, bu ilimle uğraşanlara iyi gözle bakılmamıştır.⁸⁵⁰ Fakihlerin muhalefetine rağmen, Dimaşk şahnesi (subaşı) el-Mutemed gibi bu ilimleri himaye devlet adamları olmuştur. Onların himayesinde Musul'da Kemâleddin b. Yûnus, Mısır'da Ebu'l-Kasım eş-Şârî ve Yâsin es-Simyâî gibi kimya (simya) ile uğraşan kişiler bulunmuştur. Fizik sahasında ise, bu dönemde iki önemli eser yazılmıştır. Bunlardan biri bugün sibernetik ilminin ilk kurucularından biri sayılan İbnu er-Razzâz el-Cezeri'nin, çarklarla işleyen zamanın çeşitli makinelerinden bahseden *el-Câmi' Beyne'l-İlmi ve'l-Ameli'n-Nâfi'* adlı kitabıdır. İkinci önemli eser ise, Rıdvân b. Muhammed b. es-Saati tarafından kaleme alınan *Risâle fî Ameli's-Sâât ve İstimâlihâ* adlı kitabıdır. Devrin teknik seviyesinin bir aynası olan bu kitap günümüze kadar ulaşmıştır. Bu dönemde felsefi ilimlerin biri veya birçoğu ile ilgili faaliyetlerde bulunan ve eserler yazan birçok âlim kimseler bulunmuştur. Nitekim Fahrüddin b. ed-Dehhân (ö.1194); Hesap, astronomi, hendese ve lügat konularında zamanının en yetkili âlimlerinden olmuş ve 1184 yılında Selahaddin'in hizmetine girmiştir. Musul,

⁸⁴⁹ Şeşen, *Salâhaddîn-i Eyyûbi ve Devlet*, s.421-422.

⁸⁵⁰ İbn Ebi Useybia, II, 205.

Meyyâfârikin ve Mısır'ı dolaşmıştır. Birçok kitap yazdığı söylenmektedir. Kendisine nisbet edilen *Zic* adlı kitabı tertip etmiştir.⁸⁵¹

Bu dönemde Mısır dâhil Eyyûbilerin mahiyetindeki İslam coğrafyasında matematik ve tabii ilimler, hayatın içinde farklı alanlarda kullanılmıştır. Zaman zaman medrese tarafından engellemelere rağmen, bu ilimlerin faaliyetleriyle toplumun yararına çeşitli alet, mimari yapılar ve çeşitli sanat dalları da oluşturulmuştur.

b. Tıp, Eczacılık, Botanik, Zooloji

Eyyûbiler döneminde, Mısır dâhil İslam coğrafyasında felsefe ve tabii ilimlerle bağlantılı olan tıp ve tıpla ilgili ilimler gerek idareciler ve gerekse halk tarafından büyük itibar ve ilgi görmüştür. Zira tıbbın önemini belirten kırk ayet ve birçok hadis bulunmaktadır. Nitekim temizliğin önemini belirten “Allah (c.c.) çok tevbe edenleri de çok temizlenenleri de sever.”⁸⁵² Kur’ân ayetinin yanında “Allah Te’ala (c.c.) hastalığı da ilacı da indirmiştir, her hastalığa bir ilaç vermiştir. Öyleyse tedavi olun ancak haram olan şeylerle tedavi olmayın.” hadisi şerifleri de mevcuttur.⁸⁵³ Dolayısıyla bu dönemde tıp ile tabiplere özel ilgi gösterilmiş ve hastaneler tesis edilmiştir. Böylece Eyyûbiler devri ile müteakip devirde Şam ve Mısır’da tıbbın eğitim ve öğretim faaliyetleri yapılmış ve birçok ünlü tabip yetişmiştir. Nitekim Sultan Selahaddin ve etrafındakiler, tıpkı Nureddin gibi tıp ilmi ile tabiplere özel ilgi göstermişlerdir. Mısır-Şam bölgesinde Bağdat-Endülüs tıp mekteplerinin birleşmesi sonucu yeni ve güçlü bir tıp mektebi doğmuştur. Bu mektep ise, Abdullatif el-Bağdâdî, ed-Dahvar, İbnu el-Baytar, İbnu Ebi Usaybia ve İbnu en-Nefis gibi İslâm tıbbında haklı şöhret bulmuş değerli âlimleri yetiştirmiştir. Selahaddin devrinde Müslüman, Hristiyan ve Yahudi farkı gözetmeksizin tabipler itibar görerek müreffeh bir hayat sürmüşlerdir. Bu sırada pek çok yeni tabip yetiştiği gibi başka yerlerden de Şam ve Mısır’a tabipler gelmiştir. Şam’ın ilk tabipleri Bağdat mektebine mensup iken Mısır’ın ilk tabipleri ise yerli, Mağrib-Endülüs menşeli ünlü tabiplerdir. Dışarıdan Şam ve Mısır’a gelen tabipler iç, cerrah ve göz hastalıklarıyla uğraşmışlardır. Buralarda, bunlardan başka çoğu aynı zamanda tabip olan ve ilâçların imaliyle uğraşan eczacılar, bitkiler ile tedavideki etkileriyle uğraşan botanistler vardır. Bu dönemde tıpta en çok Hipokrat, Galinos, Ebû Bekr er-Râzî, İbn-i

⁸⁵¹ İbn Hallikân, IV, 105–106.

⁸⁵² Bakara: 2 / 222.

⁸⁵³ Ebu Davud, Süleyman b.Eş’as es-Sicistani, *Sünenu Ebi Davud*, (thk. Kemal Yusuf Hut), Daru’l-Cinân, Beyrut 1988, Tıbb, s.11.

Sinâ gibi klâsik müelliflerin eserleri revaçtadır. Bu eserler üzerine çeşitli şerhler yazılmıştır.⁸⁵⁴ Teferruattaki yeniliklere rağmen tıp ilmi, Hipokrat'ın koyduğu prensiplere dayanmaya devam etmiştir. Öte yandan tabipler kendi tecrübelerini ve tedavi şekillerini mecmualarda toplamışlar ve bunlara *künnâş* veya *mecmua* adını vermişler.⁸⁵⁵

Eyyûbiler Devri'nde anatomi sahasında çene kemiği doğru olarak tespit eden Abdullatif el-Bağdâdi⁸⁵⁶ ve nebâtât sahasında İbnu el-Baytar gibi orijinal araştırmalar yapan bilimciler yetişmiştir. Bu devrin iki büyük botanikçisi Reşidüddin el-Sûrî ve İbnu el-Baytar talebeleriyle dağlarda ve kırlarda dolaşmışlar, bitkiler üzerinde incelemeler yapmışlar ve birçok bitkiyi talebelerine yerinde göstermişlerdir. Reşidüddin el-Sûrî bu araştırmalar sırasında yanında ressam bulundurmuş ve çeşitli safhalardaki bitkilerin resimlerini yaptırmıştır. İbnu el-Baytar ise, Endülüs, Kuzey Afrika, Mısır ve Şam gibi ülkelerde seyahatler yaparak bitkiler üzerinde araştırmalar yapmıştır. Hatta Anadolu'ya Greklerin ülkesine giderek bitkiler üzerine araştırmalar yapmış, Dioscorides Pedanius'un kitabının tercümesini tashih etmiştir. İbnu el-Baytar "*Câmi'u Müfredât el-Edviye ve'l-Ağziye*" adlı kitabında bahsettiği 1400 tıbbi ilacın 300'den fazlasından ilk defa kendisi bahsetmiştir. Bunlardan 200'den fazlası bitkiseldir. Tıpta kullanılmak üzere bitki türlerinden ve besin maddelerinden oluşan malzemeyi bütün özellikleriyle tanıtmış, adlarını Arapça, Berberice, Latince, Grekçe ve Farsça olarak yazmış ve karıştırılmamak üzere bu adları harekelemiştir.⁸⁵⁷ Döneminin en büyük botanikçisi sayılan İbnu el-Baytar, seyahat dönüşü topladığı zengin bitki koleksiyonlarıyla İskenderiye'ye gitmiştir. Bazı ilaçların hazırlanışında Mısır Eyyûbi hanedanından el-Melikü'l-Kamil'in güvenini kazandığı için Mısır'daki botanikçilerin başkanlığına (Reisü'l-Aşşabin) getirilmiştir. Gerek Nureddin Mahmud Zengi ve gerek Selahaddin döneminde tıp ilmine de değer verildiğinden pek çok medrese ve hastane tesis edilmiştir. Bunların döneminde Şam'da, Mısır'da, el-Cezire'de ve önemli şehirlerde hastaneler kurulmuştur. Bu hastanelerden Dimaşk'ta Nureddin'in tesis ettiği Büyük Hastane ile Sultan Selahaddin'in Kahire'deki el-Salâhî Hastanesi önemli tıp merkezlerindendi. Bu her iki hastanede de kadın ve ruh hastalıkları için ayrı ayrı

⁸⁵⁴ İbn Ebi Useybia, II, 242; Bek, Ahmed İsâ *Tarihü'l-Bimaristânât fi'l-İslam*, (2.bs.), Daru'r-Raidu'l-Arabi, Beyrut 1981, s.76; Hitti, Philip K., IV, 1, 109.

⁸⁵⁵ Bek, Ahmed İsâ, *Zeylü 'Uyunu'l-Enbâ*, Kahire Daru'l-Ktubu, 1932, s.32-34, 36.

⁸⁵⁶ İbn Ebi Useybia, II, 133.

⁸⁵⁷ Şeşen, *Salâhaddîn-i Eyyûbi ve Devlet*, s.428; İbn Ebi Useybia, '*Uyunu'l-Enba*, II, 133, 219.

bölümler oluşturulmuştur. Kadın hastalıkları bölümünü Nureddin Hastanesi'ne de ilave eden Sultan Selahaddin olmuştur. İbnü Cübeyr Kahire'deki el-Salâhi Hastanesi'nden şöyle bahsetmiştir: “Bu hastane büyük saraylardan biri iken Sultan Selahaddin, Allah rızası için burasını hastaneye çevirmiş ve burası için ecza deposunu (Hizânet el-Akâkîri) tahsis etmiştir. Ayrıca bilgili kişilerden birini bu hastaneye mütevellî tayin ederken belirtilen mütevellînin emrinde de sabah akşam hastaları kontrol eden kişileri bulundurmıştır. Yine bu hastanenin yanında sadece kadın hastalara ayrılmış bir bina ile birlikte mecnunlara tahsis edilmiş bitişik ve daha geniş başka bir bina da mevcuttu. Bunların bakımı ve ihtiyaçlarıyla ilgilenen görevliler her gün bulunmaktaydı.”⁸⁵⁸

Selahaddin devrinde Dimaşk'ta 2, Musul'da 4, Harran'da 2, Kahire, Halep, Hama, Rakka, Mardin, Nusaybin, Meyyâfârkin ve Kudüs'te birer hastane mevcuttu. Buralara İslâm dünyasının çeşitli bölgelerinden Müslüman, Hıristiyan, Yahudi tabipler gelmiş, teoriye ve pratiğe dayanan bir tıp ekolü doğmuştur. Yapılan tıbbi araştırmalar ve verilen tıbbi eğitim sayesinde bu hastanelerde klinik tıp meydana gelmiştir. Yine bu sırada sadece tıp eğitimi yapan bir medrese, devrin ünlü hekimi ve tıp hocası Mühezzzebüddin el-Dahvar tarafından açılmıştır. el-Dahvar, Dimaşk'ta eski Sinâ' yanındaki evinde tıp derslerini vermiştir. 1225 yılında tıp medresesi olarak vakfettiği bu ev, sağlığında kendisi tarafından hem medrese hem de ev olarak kullanılmıştır. Bu evin tamamıyla yalnız tıp medresesi olarak açılışı, ölümünden sonra 17 Ocak 1231 Cuma günü yapılmıştır. el-Dahvar, kütüphanesini ve ilmi aletlerini bu medreseye vakfetmiştir.⁸⁵⁹ Bu dönemde büyük bir yenilik olan ruh hastalarının ilaçla tedavileri ile ilgili İbnü Ebî Useybia, hocası el-Dihvar'ın bu tür tedavi yönteminden şöyle bahsetmiştir: “Bir defasında akıl hastaları koğuşunda mani hastalığı olan bir hastanın içtiği arpa suyuna bol miktarda afyon ilave edilmesini emretmiştir ve bu hasta çabucak iyileşmiştir.”⁸⁶⁰ Bu devirde tıp talebeleri, hatta tabipler tıp derslerine katılmışlar ve önemli gördükleri konuları tartışmışlar. Tıp dersleri hastanelerde, medreselerde, hangâhlarda ve evlerde verilmiştir. Nitekim Ebu'l-Mecd b. Ebi'l-Hakem (ö.1194 civarı), Nureddin Hastanesi'nin büyük salonunda ders verdiği gibi Ebu'l-Feth el-İsrâîlî (ö.1233) de Kahire'deki el-Salâhi Hastanesi'nde ders vermiştir. Dimaşk'ta el-Dahvar, Kahire'de

⁸⁵⁸ İbn Cübeyr, *Rihletü İbni Cübeyr*, s.41-42, 51-52.

⁸⁵⁹ İbn Ebi Useybia, II, 244-245; Ramazan Şeşen, “Eyyûbiler Devrinde Tıp Eğitimi”, *İTED*, İstanbul 1995, IX, 221.

⁸⁶⁰ İbn Ebi Useybia, II, 242-243.

Abduüllatif el-Bağdadî (ö.1231) evlerinde tıp derslerini vermişlerdir. Daha sonra Abdüllatif Dimaşk'taki el-Aziziye Medresesi'nde ders vermiştir.⁸⁶¹ İbnu Ebi Usaybia, Yakûb b. Saklâb ile el-Dahvar'dan el-Melik el-Âdil'in ordugâhında ders almıştır⁸⁶² el-Dahvar'ın herkese açık tıp meclisinde dersleri vardı. Bu dersler, yarı konferans şeklinde tabipler ve talebelerin yanında meraklıların da katıldıkları derslerdir. Asıl tıp tedrisatı, sadece tabiplere ve talebelere açık olan derslerde yapılmıştır. Bunun dışında İbnu Meymun Muvaffakuddin Abdulaziz el-Sülemî (ö.1207), İbnu Ebi Useybia (ö.1270) ve İbnu el-Baytar (ö.1248) gibi âlimlerin de tıp derslerini okuttukları meclisleri bulunmuştur. İbnu Ebi Usaybia'nın amcası Reşidüddin Ali b. Halife'nin (ö.1219) tıp dersleri vermesi için Selahaddin'in kız kardeşi Sitt el-Şâm, ders meclisleri tahsis etmiştir.⁸⁶³ Bu devirde en çok okutulan tıp kitapları arasında, Hipokrat'ın ve Galinos'un eserleri olan *Cevâmi' el-İskenderâniyyin* (16 kitap), Huneyn b. İshak'ın *el-Mefâsil fi't-Tıp* adlı kitabı, Ebu Bekir er-Razi'nin eserleri, el-Mecûsi'nin *Kâmil el-Sinâ'* adlı kitabı, İbni Sinâ'nın *el-Kânûn* adlı kitabı ve bunların şerhleri bulunmaktadır.

İlaçlar ve bitkilerle ilgili eserlerden en çok okunan ve kullanılanlar, Dioscorides Pedanius'un *Kitâb el-Haşâyiş* adlı eseri, Ebû Hanifet el-Dînaverî'nin *Kitab el-Nebât* adlı eseri, el-Gâfiki ile el-İdrisi'nin eserleridir. Ortaçağın en önemli eczacılık kitabı bu devirde İbnu el-Baytar tarafından meydana getirilen *Câmi'u Müfredât el-Edviye ve'l-Eğziye* adlı kitabı olup Osmanlıların İlk dönemlerinde Türkçeye çevrilmiştir.⁸⁶⁴

Bu dönemde tıp ve ilgili ilimlerde şöhret bulan ve eser yazan önemli kişiler şunlardır:

1-Ebû Süleyman Dâvûd b. Ebi'l-Münâ: Aslen Kudüslü olup Mısır'da yetişmiş ve tıp tahsilini yapmıştır. Bu anlamda bilinen eseri yoktur.⁸⁶⁵

2-İbnu en-Nâkid Ebu'l-Fazâil el-Mühezzeb (ö.1188) : Kahire'de yaşamış ve en çok göz tıbbında meşhur olmuş Yahudi tabiplerindendir. Ancak tabip olan oğlu Ebu'l-Ferec ise, Müslüman olmuştur. Hayvanı üzerinde yolda giderken bile talebeleri

⁸⁶¹ İbn Ebi Useybia, II, 207.

⁸⁶² İbn Ebi Useybia, II, 214–215, 242.

⁸⁶³ İbn Ebi Useybia, II, 184, 191–194, 213–217, 250.

⁸⁶⁴ İbn Ebi Useybia, II, 242.

⁸⁶⁵ İbn Ebi Useybia, II, 121–123.

kendisinden tıp derslerini almışlardır. *el-Mücerrebât fi't-Tıp* adında bir eseri bulunmaktadır.⁸⁶⁶

3-İbnu el-Cümeyyi' Ebu'l-Aşâir Hibetullah b. Hasan el-İsrâîli (ö.1198): Mısır'da yetiştiği meşhur Yahudi tabiplerindendir. Selahaddin için *et-Tiryâk el-Kebîr el-Fârûk* kitabını tertip ve telif etmiştir. İyi sonuçlar aldığı tedavileri uygulamış ve tıp sahasında zamanımıza da ulaşan çok değerli eserleri yazmıştır.⁸⁶⁷

4-Yakub b. İshâk el-İsrâîli Es'adüddin el-Mahalli (ö.1204): Mısır'ın el-Mahalle kasabasında doğmuştur. Tahsilini Kahire'de yapmış ve burada yerleşmiştir. Tıp sahasında değerli eserler yazmış ve eserlerinin çoğu zamanımıza ulaşmıştır.⁸⁶⁸

5-Ebu'l-Ma'âli Temmâm b. Hibetullâh el-Kurtubi (ö.1202'den sonra): Endülüs'ten doğuya göç edip Fustat'a yerleşen Yahudi bir tabiptir. Selahaddin'in ve kardeşi el-Âdil'in tabipliğini yapmış, *Teâlik ve Mücerrebât fi't-Tıp* adlı bir eser yazmıştır.⁸⁶⁹

6-el-Kutb el-Mısri Fahrüddin Rıdvân b. Muhammed (ö.1221): Fahrüddin er-Râzi'den ders almıştır. Akli ilimler sahasında kuvvetli bir âlimdir. el-Mesihî ile Fahrüddin er-Râzi'yi İbni Sinâ'ya üstün tutmuştur. Tıp ve felsefeye dair çeşitli eserler yazan el-Mısri'nin “*Şerhu Külliyyâtü'l-Kânûn*” adlı kitabı bize ulaşmıştır.⁸⁷⁰

7-İbnu Sem'un Ebu'l-Haccâc Yusuf b. Yahyâ es-Sebtî (1226'dan sonra): Zahren Müslüman olup doğuya göçen Yahudilerdendir. Mağrib'den Mısır'a geldikten sonra İbnu Meymûn'dan tıp derslerini almıştır. el-Melikü'z-Zâhir'e de tabiplik yapan İbnu Sem'un'un *Şerhu Fusûli Hipokrat, Risâle fî Tertibi'l-Ağziyeti'l-Latife ve'l-Kesîfe fî Tenâvülîhâ* adlarında eserleri bulunmaktadır.⁸⁷¹

8-Radiyüddin er-Rahbi Ebu'l-Haccâc Yûsuf b. Haydara (1140–1233): Cizre'de doğmuştur. Nusaybin, Raha ve Bağdat'ta çeşitli âlimlerden ders aldıktan sonra babası ile birlikte Mısır'a gitmiştir. Burada İbnu el-Cümeyyi'den tıp tahsilini tamamlamıştır. Farklı yerlerde tıp hizmetinde bulunan Radiyüddin, çok sayıda talebe yetiştirmiştir.

⁸⁶⁶ İbn Ebi Useybia, II, 115–116.

⁸⁶⁷ İbn Ebi Useybia, II, 112–115; Şeşen, Ramazan, *İslâmi Tıp Yazmaları Kataloğu*, (nşr. E.İhsanoğlu), IRCICA, İstanbul 1984, s.33–36.

⁸⁶⁸ İbn Ebi Useybia, II, 118.

⁸⁶⁹ İbn Ebi Useybia, II, 117.

⁸⁷⁰ İbn Ebi Useybia, III, 30.

⁸⁷¹ el-Kıfî, *İnbâhu'r-Rüvât*, s.392–394; İbn Ebi Useybia, ' *Uyunu'l-Enba*, II, 213.

Selahaddin'i son hastalığında tedavi etmiş ve kan aldırmasını tavsiye etmiştir. Eserleri arasında *Tehzîbü Şerhi İbn-i et-Tayyib li Kitâbi'l-Fusûl, İhtisâru Mesaili Huneyn, Makâle fi'l-İstifrağ* adlarındaki kitaplar ile *Kitabü'l-Ağani*'nin kısaltılması bulunmaktadır.⁸⁷²

9-Sedidüddin Ebu'l-Fazl Dâvûd b. Ebi'l-Beyân Süleyman el-İsrâîli (1161–1245): Babasından, İbnu el-Cümeyyi ve İbnu en-Nâkîd gibi Mısırlı büyük tabiplerden ders almıştır. el-Melikü'l-Adil'in hizmetinde bulunmuş ve Kahire'deki "el-Bîmâristân en-Nâsîrî"de çalışmıştır. Kuvvetli bir teşhis kabiliyetine sahip olup Mısır, Şam ve Irak'taki hastanelerde çalışmıştır. Eczacı dükkânlarında satılan mürekkep ilâçlardan bahseden *Düstûru'l-Bimâristânât fi'l-Edviyeti'l-Mürekkebeti'l-Mütedâvile* adlı eserinin yanında Galinos'un *Kitâbu'l-İlel ve'l-'Arâz*'ı üzerine tâ'likât yazmıştır.⁸⁷³

10-Muhezzebüddin b. en-Nakkâş, Ali b. İsa (ö.1178): Hem tabip hem de münşîdir (kâtiptir). Nureddin Hastanesi'nde tabiplik ve *Divânü'l-İnşâ*'da kâtiplik yapmıştır. Selahaddin'e de tabiplik yapan ve meşhur tabiplere de ders veren Muhezzebüddin'in yazdığı eserleri bilinmemektedir.⁸⁷⁴

11-İbnu Bezûh Ebû Cafer Muhammed b. Ali (ö.1180) : İbni Sînâ'nın *el-Kânûn*'u üzerine yazdığı haşiyesi, Hipokrat'ın *el-Fusûl* ve *Takdimetü'l-Ma'rife* adlarındaki eserleri üzerine yazdığı şerhleri ve *Zâhiretü'l-Ettubbâ, el-Müfred fi't-Te'lif 'ani'l-Eşbah* adlarındaki eserleri bulunmaktadır.⁸⁷⁵

12-İbnu el-Müdevver es-Sedîd Ebu'l-Beyân Ali el-Yahûdi (1104–1184) : Fatımilere ve Selahaddin'e tabiplik yapmış ve Selahaddin tarafından kendisine dolgun maaş bağlanmıştır. *el-Mücerrebat fi't-Tıp* adında bir eser yazmıştır.⁸⁷⁶

13-Muvaffakuddin Es'ad b. İlyâs b. Mairân (ö.1191) : Selahaddin'in tabibidir. Yahudi asıllı olan Muvaffakuddin, Selahaddin'in sultanlığının ilk zamanlarında Müslüman olmuştur. Arkasından Selahaddin'in özel tabibi ve reisü'l-etıbbası olarak tayin edilmiştir. Aynı zamanda ordu baştabibi olarak da sefere katılmıştır. Fakir hastaları dolaşmış ve onları bedava tedavi etmiş, ilâçları ile hamam paralarını bile

⁸⁷² Şeşen, *Salâhaddîn-i Eyyûbi ve Devlet*, s.436; İbn Ebi Useybia, ' *Uyunu'l-Enba*, II, 192–195.

⁸⁷³ İbn Ebi Useybia, II, 118–119.

⁸⁷⁴ Şeşen, *Salâhaddîn-i Eyyûbi ve Devlet*, s.429; İbn Ebi Useybia, II, 162–163.

⁸⁷⁵ İbn Ebi Useybia, II, 155–157.

⁸⁷⁶ İbn Ebi Useybia, II, 115; Şeşen, *Salâhaddîn-i Eyyûbi ve Devlet*, s.429.

vermiş ve onlara yardımda bulunmuştur. Kitap toplamaya meraklı olduğundan on bin cilt kadar kitaba sahip olmuştur. En meşhur eseri tıpla ilgili edebi hikâyeleri, fıkraları ve nevâdiri topladığı *Büstânü'l-Etubbâ ve Ravzatu'l-Ehibbâ* adlı kitabıdır. Bundan başka Selahaddin için yazdığı *el-Makâletü'n-Nasiriyye fi Hıfzı'l-Ümûru's-Sıhye* ile babası Necmeddin için yazdığı *el-Makâletü'n-Necmiyye fi't-Tedbiri's-Sıhhiyye* adlarında kitapları bulunmaktadır. Yine 1185 yılında İbnu Vahşiyye'nin tertip ettiği nüshadan tamamladığı *İhtisaru Kitâbu'l-Edvâr li'l-İskenderaniyyin* adlı kitabı ile *Adâbü Tıbbi'l-Mulûk* adlı kitabı ve bütün hastalıklardan ve ilâçlardan bahseden *el-Edviyet el-Müfredede* adlı kitabı bulunmaktadır.⁸⁷⁷

14-Ebu'n-Necm b. Ebi Gâlip b. Fehd en-Nasrânî (ö.1203): Selahaddin'in sarayında çalışan tabipler arasında bulunmaktadır. Nazari ve tatbiki tıptan bahseden *el-Mûcez fi't-Tıb, İhtisârü'l-Mecmû ve'd-Düstûr* adlarında eserleri bulunmaktadır.

15-Muvaffakuddin Abdulazîz b. Abdulcebbâr es-Sülemi (ö.1208): Selahaddin devrindeki tabiplerden olup *İmtihânü'l-Elibbâ li Kâffeti'l-Etubbâ* adında bir eseri bulunmaktadır.

16-Mûsa b. Meymûn el-Kurtubi: Selahaddin devrindeki en meşhur tabiplerden biridir. Sünnet olma yöntemini daha elverişli hale getirmiştir, basur hastalığının kabızlıktan ileri geldiğini söylemiştir. Tıp sahasında en meşhur eseri Hipokrat ile Calinos'un tıp sahasındaki fikirlerini toplayıp bunların yorumlarını yaptığı *el-Fusûl fi't-Tıp* adlı eseridir. Bundan başka Kâdı'l-Fâdıl, el-Melikü'l-Afdal ve diğer Eyyûbi devlet adamları için eserler yazmıştır. Eserleri arasında bulunan *el-Makâletü'l-Fâdiliyye fi İlâci's-Sümûm ve Zikri'l-Edviyeti'n-Nâfia' ve mine'n-Nuhûş* adlı ve zehirlenmelerle ilgili kitabı önemlidir.⁸⁷⁸

17-ed-Dahvâr Mühezzebüddin Abdürrahim b. Ali (1170–1230): Babasından ve Radiyyüddin er-Rahbi'den tıp derslerini almıştır. Önceleri babası ve kardeşi gibi göz tıbbıyla meşgul iken, sonra Muvaffakuddin Esad b. Matrân ile Dimaşk'a gelen Fahrüddin el-Mardînî'den tıp bilgisini geliştirmiştir. Böylece tıp sahasında zamanının en yetkili kişisi haline gelmiştir. Dimaşk'taki el-Bîmâristân en-Nûri'de, Kahire'deki el-Bîmâristân en-Nâsırî'de tabiplik yapmıştır. el-Melik el-Adil, ağır hastalanınca kendisini

⁸⁷⁷ Şeşen, *Salâhaddîn-i Eyyûbi ve Devlet*, s.430.

⁸⁷⁸ Şeşen, *Selahaddin Eyyûbi ve Devlet*, s.432.

tedavi etmiştir. el-Adil iyileşince onu yedi bin dinarla mükafatlandırmış ve kendisini Şam ve Mısır baştabibi olarak tayin etmiştir. 1215 yılında Mısır'da meydana gelen veba salgınında el-Kâmil'i ve yakınlarını tedavi etmiştir. Seyfuddin el-Amidi'den de ders alan ed-Dahvâr, hayatta iken evini tıp medresesi olarak vakfetmiş, sahip olduğu kitapları ve âletleri de buraya bağışlamıştır. Tıbbı dair eserleri arasında *İhtisâr el-Hâvî*, *Mâ Yekau fi'l-Edviyeti'l-Müfredi mine't-Tashîf*, *Makâle fi'l-İsîfrâğ*, *Şerhu Takdimetu'l-Ma'rife*, İbnu Ebi Sâdak'ın *Şerhu Mesâili Huneyn*'e reddiye, *İntihâb el-İktizâb li'l-Mesihi* gibi eserleri bulunmaktadır.⁸⁷⁹

18-Muvaffakuddîn Abdüllatîf b. Yûsuf b. Muhammed b. Alî el-Bağdâdî (1162–1231): Bağdat'ta doğmuş ve yine Bağdat'ta vefât etmiştir.⁸⁸⁰ Tabip-filozof ve çok yönlü bir İslâm bilgini olan Abdüllatîf el-Bağdâdî, Musul'un ileri gelen ailelerinden birine mensuptur. Babası hadis, mantık, usul ve nahivde, amcası Süleyman ise fıkıh ilminde otoriterdir.⁸⁸¹ Çok küçük yaştan itibaren ilim tahsiline başlayan Abdüllatîf, Bağdad'ın büyük ilim adamlarından dersler okumuştur. Kur'ân-ı Kerim'i ezberledikten sonra tefsir, hadis, fıkıh, dil ve edebiyatla ilgilenip temel islâmî ilimlerde icazet almıştır.⁸⁸² Sonraları bilgisini arttırmak amacıyla ilmî seyahatlere başlayan Bağdâdî, dönemin belli başlı ilim ve kültür merkezlerini dolaşmıştır.⁸⁸³ Gittiği yerlerde ilim adamlarıyla görüşen, kurulan ilmî sohbetlere ve münazaralara katılan Bağdâdî, Mağrib'den Bağdat'a gelen İbnu Tatlî (İbnu Naili) adlı bir bilginden aklî ve felsefî ilimleri tahsil etmiştir. Daha sonra Gazzâlî, İbni Sina ve Behmenyâr'ın eserlerini okumuştur.⁸⁸⁴ Bağdat'taki tahsilini tamamladıktan sonra 1189 yılında Musul'a giderek orada devrin ünlü âlimi Kemâleddîn b. Yunus'la tanışarak ondan dersler almıştır.⁸⁸⁵ 1190 yılında Musul'dan Şam'a giden Bağdâdî, dil ve edebiyat sahalarında dönemin önde gelen âlimlerinden Tâceddîn el-Kindî ile münazaralarda bulunmuş ve ilmî üstünlüğünü kısa sürede kabul ettirmiştir.⁸⁸⁶ 1192 tarihinde Salâhaddîn-i Eyyûbi ile görüşmek ve tanışmak üzere Kudüs'e gitmiş ve Selahaddin'in beğenisini kazanmıştır. Dolayısıyla Sultan Salâhaddîn

⁸⁷⁹ İbn Ebi Useybia, II, 239–240.

⁸⁸⁰ el- Kütübî, *Fevâtü'l-Vefeyât*, II, 385.

⁸⁸¹ Abdüllatîf el-Bağdâdî, *el-İfâde ve'l-İ'tibâr*, (thk. Ahmed Gassân), Dâru Kuteybe, Dimaşk 1983, s.141.

⁸⁸² İbn Ebi Usaybia, s.683.

⁸⁸³ Ahmet Ağırakça, *İslâm Tıp Tarihi*, Çağdaş Basım Yayın, İstanbul 2004, s.245.

⁸⁸⁴ A. Hulûsi Köker, “Abdüllatîf Bağdâdî'nin Hayatı ve Tıbbî Eserleri”, *Abdüllatîf Bağdâdî Kogresi*, EÜ, Gevher Nesibe Tıp Tarihi Enstitüsü, Kayseri 1992, s.1.

⁸⁸⁵ Abdüllatîf Bağdâdî, *el-Mücerred li-Lügati'l-Hâdis*, (thk. Fatıma Hamza er-Râzî), Dâru Ammar, Amman, 2004, neşredenin girişi, s.22.

⁸⁸⁶ Bağdâdî, *el-Mücerred*, neşredenin girişi, s.23.

tarafından Dimaşk Camisi'nde ders okutmakla görevlendirmiş ve kendisine 100 dinar kadar aylık bağlanmıştır.⁸⁸⁷ 1195 yılında el-Melikü'l-Aziz'in maiyetiyle birlikte Mısır'a giden Bağdadî, burada Ebu'l-Kasım eş-Şârî', Yasin es-Simyâî ve meşhur Yahudi filozofu İbnu Meymûn gibi devrin ünlü ilim adamlarıyla görüşmüştür.⁸⁸⁸ Özellikle Ebu'l-Kasım eş-Şârî'den çok etkilenen Bağdadî, ondan Fârâbî, İskender Afrodisî ve Themistius gibi Yeni Eflâtuncu Aristo şârihlerinin eserlerini okumuştur. Mısır'da iken Eyyûbi devlet adamlarının yakın ilgisini görmüştür. Nitekim Sultan Salâhaddîn'in yanında büyük bir itibar sahibi olan Kâdil-Fadl'ın desteğini görmüştür.⁸⁸⁹ 1206 yılında Kudüs'te Mescid-i Aksâ'da, 1207'de Şam'ın Aziziye Medresesi'nde müderrislik yapan Bağdadî, Bîmaristan en-Nuri'de (Nûreddîn Zengî Hastanesi) tıp bilgilerini ilerletmiş ve burada tıp ile ilgili birçok risale yazmıştır.⁸⁹⁰ Aristocu geleneğe bağlı bir meşşâî filozofu olarak değerlendirilen Bağdadî, Aristo'nun fizik, metafizik, psikoloji ve tabiat ilimleri alanına giren eserleri üzerinde çalışmıştır. Bazen bu eserleri özetlemiş, bazen de bunlara haşiyeler yazarak gerekli açıklamalarda bulunmuştur. Ayrıca Fârâbî'nin mantık külliyatına da şerh ve haşiyeler yazmıştır. İbni Sina'nın "Şartlı öncüller, şartlı sonuçlar verir" teorisini ve "dördüncü şekil kıyasları"nı reddetmiştir.⁸⁹¹ Simya ile kimya terimleri arasında bir fark gözetmeyen Bağdadî, insanın isteğiyle herhangi bir metalin başka bir metale dönüşmesinin imkânsızlığını savunmuş ve bu konuda İbni Sina ile aynı görüşleri paylaşmıştır.⁸⁹² Aynı zamanda çok iyi bir tabip olan Bağdadî'nin tıp bilimiyle ilgili önemli çalışmaları bulunmaktadır. Mısır'da iken 2000 adet iskelet üzerinde yaptığı araştırmada, Galen'in osteolojiye (kemik bilimine) ait verdiği yanlış bilgileri düzeltmiştir. Abdüllatîf el-Bağdadî, yaptığı iskelet araştırmaları ile Galen'in altçene kemiğinin iki kemikten ibaret olduğu bulgusunu çürütmüş ve onun tek bir kemik olduğunu tespit etmiştir.⁸⁹³ Bağdadî'nin tıp bilimine en büyük hizmeti, şeker hastalığının karaciğerle ilgisinin olduğunu ilk defa tespit etmiş olmasıdır. Bu bağlamda şeker hastalığı üzerine yazdığı *Makâle fi'd-Diyabetes ve'l-Edviyyetü Nafi'atü Minhu* adlı eserinin dünya tıp tarihinde önemli bir çalışma olduğu kanaati mevcuttur. Daha

⁸⁸⁷ İbn Ebî Usaybi'a, s.688; Şeşen, *Salâhaddîn-i Eyyûbi ve Devlet*, s.417.

⁸⁸⁸ İbn Ebî Usaybi'a, s.687.

⁸⁸⁹ Bağdadî, Abdüllatîf, *el-İfâde ve'l-İ'tibâr*, s.150, 149.

⁸⁹⁰ Köker, s.3.

⁸⁹¹ Mahmut Kaya, "Abdüllatîf el-Bağdadî", *DİA*, İstanbul 1988, I, s, 254-255.

⁸⁹² Seyfullah Sevim, "İslâm Dünyasında Kimya (Simya) Biliminin Gelişimi ve Bağdadî'nin Görüşleri", *Abdüllatîf Bağdadî Kongresi*, EÜ, Gevher Nesibe Tıp Tarihi Enstitüsü, Kayseri 1992, s.63.

⁸⁹³ Köker, s.3.

önceki dönemlerde Çin ve Grek tabipleri tarafından bilinen şeker hastalığının Bağdadî tarafından karaciğerden kaynaklandığının ilk defa tespit edilmiş olması İslâm tıp tarihinde önemli bir buluş olarak kabul edilmiştir. Ondan önce gelen tabipler şeker hastalığının sebebi olarak pankreasın insülin salgılamadaki eksikliğini kabul etmişlerken Bağdadî ise hastalığın asıl sebebi olarak karaciğerin aslî fonksiyonunu yerine getirememesi durumunu ifade etmiştir.⁸⁹⁴ Bağdadî'nin tıp, felsefe ve mantık alanları başta olmak üzere, 160'tan fazla eseri bulunmaktadır. Tefsir-hadis, akâid-keîâm, edebiyat-tenkit, botanik, sarf-nahiv, fıkıh, zooloji, matematik ve mineraloji gibi çok değişik ve farklı konularda eser telîf eden Bağdadî'nin, Batı'da ve İslâm âleminde bilinen en meşhûr eseri *el-İfâde ve'l-İ'tibâr fî Umûri'l-Müşâhedeti ve'l-Havâdisi'l-Mu'ayeneti bi-Arzı Mısır* adlı kitabıdır.⁸⁹⁵

Yukarıda belirtildiği üzere Mısır dâhil İslam coğrafyasında ve Eyyûbiler döneminde tıp ve ilgili bilimler olan eczacılık, botanik ve zooloji alanlarında önemli çalışmalar yapılmıştır. Dönemin hastane, medrese, hangâh, ilim-ulema evleri ile ordugâhta tıp hizmeti ile eğitimi verilmiştir. Yapılan faaliyetlerde ise, Müslüman, Hristiyan ve Yahudi farkı gözetilmemiştir. Dolayısıyla hukuki bir eğitimle teoriye ve pratiğe dayalı bir tıp ekolu oluşmuştur. Bu dönemdeki müderrisler o kadar fedakâr davranmışlar ki hastanelerdeki eğitimi bile evlerine taşıyabilmişlerdir. Bu alanlardaki eğitimle bütünleşen müderrisler, hayatlarındaki faaliyetlerinin devamı olarak öldüklerinde kaldıkları evlerini, aletleri ve kütüphaneleri ile eğitime vakfedip medrese yapmışlardır. Tıpkı ünlü hekim ve tıp hocası olan ed-Dahvar'ın yaptığı gibi. Ayrıca bu ilimlerle uğraşan ilim adamları tıp ve ilgili ilimlerin yanında farklı ilim alanlarıyla da uğraşarak çok yönlü eğitim kimliğini kazanmışlardır. Yine farklı ilim dallarında eserler yazarak toplumun eğitimine ciddi katkı sağlamışlardır.

⁸⁹⁴ Ağırakça, s.247-248.

⁸⁹⁵ Kaya, "Abdüllatif Bağdâdî", *DİA*, I, 254.; Şeşen, *Selahaddi Eyyûbi ve Devlet*, s.405; Basuğuy, s.189-195.

SONUÇ VE ÖNERİLER

1. Sonuç

İslam tarihinin önemli dönemlerinden birinin yaşandığı Eyyûbi devletinin kalbi ve merkezi durumda olan Mısır, bu dönemin eğitim ve öğretim faaliyetlerinde son derece parlak bir konuma ulaşmıştır. Başta Selahaddin olmak üzere askerî, siyasî ve içtimaî bakımdan önemli ölçüde istikrarı sağlayan Eyyûbiler, Zengî ve Fatimî Devletleri'nin ilmî mirasını devralıp iyi değerlendirdiklerinden, ilmî hayatta son derece başarılı bir dönemi temsil etmişler. Zira Eyyûbiler, her zaman askeri ve siyasi zaferlerini eğitim kurumlarını kurmakla, ilimlere, âlimlere, ilmi faaliyetlere değer vermekle taçlandırmışlardır. Siyasetlerini eğitim ve öğretim faaliyetleri üzerine kuran Eyyûbiler, bir yandan İslam'ın temel düşüncesini yerleştirme faaliyetlerinde bulunmuşken, diğer yandan daha önce Mısır'da bulunan Fatımilerin Şia mezhep düşüncesini bertaraf ederek yerine mensubu oldukları Sünni mezhep düşüncesini yerleştirmek istemişlerdir. Eyyûbiler'in bu çabası, başta Sünni eğitim kurumları sayılan ve her tarafta inşa edilen medreselerde olmak üzere, mescitler ile diğer eğitim kurumlarında da uygulanmıştır. Bununla birlikte Fatimî Dönemi Şii düşüncesinin resmi eğitim merkezi konumunda olan el-Ezher Camisi pasifize edilerek aktif öğretim faaliyetlerinden mahrum bırakılmıştır. Cuma camisi vasfının buradan alınarak el-Hâkim Camisi'ne verilmesi de bu düşünceden hareketle verilmiş bir karar olarak görülmektedir.

Bu dönemde toplum İslam hukukuna göre idare edildiğinden hadis ve Sünni mezhep fıkıhı en fazla rağbet gören ilimler olmuştur. İslâm dininin temel kaynağı olan Kur'ân'ı okumaya ve anlamaya yönelik ilimler de medreselerde okutulmuştur. Dinî ilimlerin doğru anlaşılması ve yorumlanması faaliyetleri de sağlıklı bir dil bilgisi zarureti doğurduğundan lügat, sarf ve nahiv ilimleri de, bu dönemin medrese müfredatına yerleştirilmiştir.

Eyyûbi Devleti yöneticileri, ilme ve ilim adamlarına verdiği değer; ilmi müesseseler oluşturmaya hız vermelerinden ve bu kurumların yaşatılmasını sağlamak üzere vakıflar kurmalarından anlaşılır. Bu kurumlardaki ilim adamları ise, çeşitli bölgelere yaptıkları seyahatler neticesinde İslam beldelerinde kültür birliğini sağlamaya vesile oldukları gibi din, düşünce ve siyaset alanında önemli etkiler bırakan değerli ilim adamlarının yetişmesine de vesile olmuşlardır. Nitekim Tefsirde eş-Şeyh 'İzzüddin

Abdusselam ve el-Kasani, hadiste es-Selefi ve el-Hafız Abdulğani, Kırâatta eş-Şatibi ve el-Kurtubi, dilde eş-Şerişi ve es-Sehâvi, tarih ve coğrafyada İbnu Memmati ve el-Bekri gibi değerli zatlar yetişmiştir. Devlet siyasetinde eş-Şeyrezi, felsefe ve mantıkta el-Kurtubi ve el-Habri, riya ziye ve tıbbi ilimlerde Ebu'l-Kasım ve eş-Şâiri, tıp ve eczacılıkta Abdullatif el-Bağdadi ve ed-Dahvar gibi zatlar yetişmişlerdir. Nahivde İbn-i Hacib, kitabette Kadı el-Fadıl, şiirde Ali b. Ömer el-Kûsi ve el-Hasan b. Şaver, tasavvufta 'İzzüddin el-Belhi ve Ahmed b. Muhammed et-Tüimsani gibi büyük âlim ve mütefekkir şahsiyetler bu dönemin öne çıkan önemli simaları arasında yer almışlardır. Böylece Eyyûbiler döneminin Mısır'daki öğretim faaliyetleri ile ilmi başarısı, araştırmamızda değerlendirilmiş ve kısaca şu sonu çara ulaşılmıştır:

1-Eyyûbiler döneminde Mısır'da bulunan eğitim ve öğretim faaliyetleri dini menşeli olduğundan buradaki ilimlerin çoğu Kur'ân ve sünnete dayanmıştır. Dolayısıyla dönemin Mısır'daki ilmi hayatında öncelikle dine dayalı ehl-i sünnet ilimlerine göre yapılanmaya gidilmiş ve bu ilimlere göre ihtisaslaşma yapılmıştır. Zira burada fıkıh ilmine mahsus medreseler yapıldığı gibi müstakil kırâat ilmi derslerinin yapıldığı bazı medreseler (Medresetu Sedid, Medresetu Münye bin Hasib gibi), hadis ilmine mahsus medreseler (Kamiliyye Medresesi gibi), nahiv ve tefsir ilmine önem veren medreseler (Salihyye Medresesi gibi) de yapılmıştır.

2-Eyyûbiler dönemi Mısır'daki eğitim ve öğretim faaliyetlerinde, önceki dönemlerin ilmi birikimlerinden faydalanmıştır. Eyyubiler, önceki dönemlerden miras aldıkları ilimlerin çoğunu daha ileri bir seviyeye götürürlerken, Sünni mezhep düşüncelerine zarar verdiği düşündükleri ilimleri ve kurumları geri planda bırakmışlardır. Eyyubi dönemlerinde daha önceden kullanılan öğretim yöntem ve teknikleri kullanılırken, müderrislere kendi yöntem ve tekniklerini belirleme hürriyeti verilmiştir. Önceki dönemlerde kullanılan anlatma, karşılaştırma, soru-cevap, gösteri vb. yöntemlerin yanında bireysel öğretim yöntemi kullanılmıştır. Eğitim ve öğretim faaliyetlerinde bulunurken, ciddiyetsiz yaklaşımlardan ve zihni olumsuz etkileyen nedenlerden uzak durmaya çalışılmıştır.

3- Eyyubi medreselerinde uyulması gereken sabit bir eğitim programı yoktur. Her müderris kendi kurumunun organizasyonu ile eğitim ve öğretim programını seçme hürriyetine sahiptir. Bu dönemde Mısır'ın eğitim ve öğretiminde medreseler öne çıkmış

ise de, İslam'ın ilk döneminden itibaren eğitim ve öğretim misyonunu da üstlenen mescitler yine bu dönemin ilmi faaliyetlerinde etkinliğini sürdürmüştür.

4- Eyyubi dönemi Mısır medreselerinin müderrisleri, kurumlarında o kadar etkin ve yetkili olmuşlar ki, medreseler genelde adlarıyla anılmışlardır.

5-Eyyubi Medreselerinde müderrislik ataması genelde babadan oğla geçme şeklinde olmuştur.

6- Eyyubi Medreselerinde müderris ve talebeler, kitaplarıyla birlikte kalacakları özel odaları bulunmuş ve bütün masrafları medreseye ait vakıflarla karşılanmıştır.

7- Fıkıh medreselerinde özellikle öğrenci sayısının 20'yi aşmamasına dikkat edilmiştir. Ancak vakfın gelirindeki artışa bağlı olarak vakfın sorumlusu tarafından bu sayı artırılabilmiştir. Öğrenci sayısında artış olması durumunda her 20 öğrenciye bir müderris düşecek şekilde müderris ataması yapılmıştır.

8-İstekle eğitim ve öğretim faaliyetlerine katılan kişiler, edindiği bilgileri başkalarına aktararak bu anlamdaki eğitim ve öğretim faaliyetlerine katılma sorumluluğunu yerine getirmişlerdir.

9- Eyyubi medreselerinde öğrencilerin aldıkları derslerin pekiştirilmesi için muidlik sistemi uygulanmıştır.

10-Mısır Eyyubilerinde cami ve mescit gibi umuma açık yerlerde belli bir eğitim müfredatının uygulandığı bilgisinin olmamasının yanında Eyyubi medreselerinde her müderrisin kendi kurumu için hazırladığı eğitim müfredatı bulunmuştur. Dolayısıyla okutulan derslerin zorunluluk arz etmediği gibi, tek tip bir eğitim anlayışı da olmamıştır.

11-Eyyubi medreselerinde daha önce Mısır'da bulunan ilimler okutulurken, Fatımilerce desteklenen felsefe ve mantık, Sünni düşünceye ters düştüğü gerekçesiyle tasvip edilmemiştir. Ancak buna rağmen az da olsa bu ilimler bu dönemde de yine Mısır'da varlık göstermiştir.

12- Eyyubi medreselerinde okutulan kitaplar ise, dinin ana kaynağı olan Kur'ân ve sünnet (hadis) olduğu gibi, müderrislerin yazdıkları kitaplar ile okutulan ilimlere dair önceden yazılan kitaplar olmuştur.

13-Eyyubi medreselerinde mezuniyet uygulaması, günümüzdeki gibi yıllara bağlı olmadığı gibi, belli yaşlara da tahsis edilmemiştir. Öğretim tamamen öğrencinin zekâ, yetenek ve ilgisine göre şekillenmiştir. Kişi istediği yaşta öğrenime başlarken, kabiliyetine göre bitirme süresi uzayıp kısalabilmiştir.

14- Eyyubi medreselerinde icazet (diploma) uygulaması, günümüzdeki gibi eğitim kurumunu bitirdiğine dair belge değil, belki ders adına öğretimi tamamladığına dair icazet (yetki) almadır. Bir konu için, bir kitap için yetkilendirme anlamında verildiği gibi, tüm konulara yetkilendirme anlamında da verilmiştir.(el-İcazetu'l-Hasse, el-İcazetu'l- 'Amme)

15-Mısır Eyyubilerinde eğitim ve öğretim faaliyetlerinde ciddi rol oynayan medreseler ile cami ve mescitlerin yanında mevcut İslam'ın diğer eğitim kurumları olan ilim evleri, hanlar, hangâhlar (tekkeler), ribatlar, türbeler ve küttablar da, Mısır'da dönemin eğitim kurumları olarak faaliyet göstermiştir.

16- Mısır'da daha önceden var olup Eyyubilerce miras alınan eğitim kurumlarının yanında yeni kurulan eğitim kurumları da olmuştur.

17-Mısır Eyyubilerinde diğer eğitim kurumlarında olduğu gibi medreselerde de belli bir yaş sınırı uygulaması olmadığı için öğrenciler, istedikleri yaşlarda eğitim ve öğretim faaliyetlerine katılabilmişlerdir.

18- Mısır Eyyubilerinde, eğitim ve öğretimde belli bir tatil ve mesai uygulama kuralı olmamıştır. Bu uygulama ise, tamamen örf ve müderrislerin bireysel uygulamalarına bırakılmıştır.

19-Mısır'da bulunan ilim adamları çeşitli ilmi faaliyetleri ile eğitim ve öğretim hizmetlerini yürütmüşlerdir. Dini ilimler esas olmak üzere tıp, riyaziye, mantık, felsefe gibi ilimlerde de yetişen çok sayıda âlim kişi, dönemin değişik eğitim kurumlarında ilmi faaliyetlerde bulunmuşlardır.

20- Mısır'da bulunan ilmi faaliyetler, Eyyûbilerin desteği ile büyük bir gelişme göstermiştir. Başta Selahaddin olmak üzere Eyyûbi yöneticileri, ilmin kurtuluş reçetesi olduğuna inandıklarından, hem eğitim kurumlarının kurulmasına, hem de bunlara işlerlik - süreklilik kazandırmasına yönelik her türlü maddi ve manevi desteklerini esirgememişlerdir. Nitekim Sultan Selahaddin'in başını çektiği Eyyûbî ailesi

yöneticileri eğitim kurumlarını kurmuş, bunların sürdürülebilirliği için vakıflar oluşturmuş, buranın müderrislerine değer vererek saygı içerisinde meclislerinde bulunarak ilimlerinden yararlanmışlardır. Dolayısıyla toplum nezdinde de âlimlere saygınlık kazandırdıkları gibi bunlara maddi imkânlar da sağladıklarından, İslam dünyasının her tarafından âlimlerin Eyyûbi memleketine akın etmelerine vesile olmuşlardır.

2. Öneriler

“ Mısır Eyyubilerinde Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri “ adlı çalışmamız sonucu Eyyubilerin eğitim ve öğretim faaliyetleri ile ilgili eksik kaldığını düşündüğümüz ve çalışılmasını önerdiğimiz şu hususlara dikkat çekmek istiyoruz;

1-Eyyubilerin Mısır’ın dışında kalan diğer coğrafi bölgelerinin de eğitim ve öğretim faaliyetlerini incelemek.

2-Eyyubi döneminin eğitim ve öğretim faaliyetlerini günümüz eğitim ve öğretim faaliyetleri ile karşılaştırmasını incelemek.

3- Eyyubi dönemindeki eğitim ve öğretim faaliyetlerine sağlanan imkânlar ile günümüzdeki eğitim ve öğretim faaliyetlerine sağlanan imkânların karşılaştırılmasını incelemek.

4- Eyyubiler dönemindeki eğitim ve öğretim faaliyetlerinin günümüz din eğitimine katkısını incelemek.

KAYNAKÇA

- Abbas Hilmi, İsmail, *es-Siyasetü'd-Dahiliyye fî'd-Devleti'l-Eyyûbiyye fî Mısır Ba'de'l-Meliki'l-'Adil*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Külliyyetü'l-Edeb, Cami'atü'l-Kahire 1955.
- Abdulaziz Salim, *Buhusun İslamiyetun fî't-Tarihi ve'l-Hadareti ve'l-Âsârı I-II*, Darü'l-Ğarbi'l-İslami, Beyrut 1991
- Abdulahdi Hamitu, *Hayatu'l-Küttab ve Edebiyatü'l-Muhadara Suver min İnayeti'l-Mağrib bi'l-Ketatib ve'l-Medarisi'l-Kur'âniye I-II*, Vizaretü'l-Evkaf ve's-Şuuni'l-İslamiye, Rabat, 2006.
- Abdulğani Mahmud Abdul'ati, *et-Ta'limu fî Mısır Zemeni'l-Eyyûbiyyin ve'l-Memâlik*, Darü'l-Me'arif, Kahire ts.
- Abdurmehdî, Abdülcelîl Hasan el-Halil, *el-Medâris fî Beyti'l-Makdîs fî'l-Asreyn; el-Eyyûbi ve'l-Memlûkî ve Devruha fî'l-Hareketi'l-Fikriyye I-II*, Mektebetü'l-Aksâ, Ürdün 1981.
- _____, *el-Hareketü'l-Fikriyye fî Zilli'l-Mescidi'l-Aksâ fî'l-'Asreyn: el-Eyyûbi ve'l-Memlûkî*, Mektebetü'l-Aksâ, Ürdün 1980.
- Afaf Seyyid Muhammed Sabre, "el-Medarisu fî Mısır fî'l-'Asrı'l-Eyyûbi", *Ebhasu Nedvetü'l-Medaris fî Mısır l-İslamiyye*, el-Heyetü'l-'Amme li'l-Kitab, Kahire 1992, 139–154.
- Ağırakça, Ahmet, *İslâm Tıp Tarihi*, Çağdaş Basım Yayın, İstanbul, 2004.
- Ahmed Abdurrezzak Ahmed, *el-İmaretü'l-İslamiyye fî Mısır Münzü'l-Fethi'l-Arabî Hatta Nihayrti'l-Asrı'l-Memluki*, Darü'l-Fikri'l-Arabî, (1. bs.), Kahire 2009.
- Ahmed Fuad Seyyid, *Nazmü'l-Hikemi ve'l-İdare fî'l-'Asrı'l-Eyyûbi bi Mısır*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Külliyyetü'l-Edeb-Cami'atu 'Aynu Şems, 1983.
- Ahmed Fikrî, *Mesacidu'l-Kahire ve Medarisuha I-V*, Darü'l-Maarif, Kahire 1969.
- _____, *Hasaisu İmaretü'l-Kahire fî'l-'Asrı'l-Eyyûbi Ebhasu'n-Nedvetü'd-Devliyye li Tarihi'l-Kahire I-II*, Darü'l-Kütübü'l-Mısriyye, Kahire 1970.

- Ahmed İzzet Osman, *e't-Terbiyetu ve'l-Müctemeu'l-Mısri fi'l-'Asrı'l-Eyyûbi*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Külliyyetü'l-Edeb, Camiatu Esyut, 1982.
- Akkuş, Mahmud, *Tarihu'l-Vasfi'l-Camiut'-Toluni*, Daru'l-Kütübi'l-Mısriyye, Kahire 1927.
- el-Âlimi, Ebu'l-Yümn el-Kadî Mücirüddin el-Hanbelî, *el-Ünsü'l-Celil bi Tarihi'l-Kudsi ve'l-Halil I-II*, (thk. Mahmud Kabine-Muhammed Ebu Tebane), Mektebetu Dendis, Halil- Filistin 1998.
- Asım Muhammed Rezek, *Hanikavatu's-Sûfiyye fi Mısır fi'l-Asreyni'l-Eyyûbi ve'l-Memlûki I-II*, Mektebetu Medbuli, (1.bs.), Kahire 1998.
- el-'Askalânî, Şihâbuddîn Ahmed b. 'Alî İbn-i-i'l-Hacer, *Ref'ul-Eser 'An Küdatı Mısır I-II*, (thk. Hamid Abulmeced, Muhammed el-Mehdi Ebu Sene, Muhammed İsmâ'il), el-Matbaatu'l-Emiriyye, Kahire 1957.
- _____, *ed-Dürerü'l-Kamine fi A 'yani'l-Mieti's-Samine I-III*, Daru İhyai't-Turasi'l-'Arabî, Beyrut ts.
- _____, *Lisânü'l-Mizan I-X*, Haydarâbâd, 1912.
- Arslan, Ahmet, *Felsefeye Giriş*, Adres Yay., (13.bs.), Ankara, 2010.
- el-'Aynî, Bedrû'd-Din Mahmud, *Akdü'l-Ceman fi Tarihi 'Akdı'z-Zaman I-IV*, Darü'l-Mısriyye, Kahire 1584.
- el-Bağdâdî, Abdüllatîf, *el-İfâde ve'l-İ'tibâr*, (thk. Ahmed Gassân), Dâru Kuteybe, Dimaşk 1983.
- _____, *el-Mücerred li-Lügati'l-Hadis*, (thk. Fatıma Hamza er-Râzî), Dâru Ammar, Amman 2004.
- el-Bağdâdî, Hafız Ebubekir Ahmed b.Ali el-Hatib, *Tarihu Bağdat ve Medinetu's-Selam I-XIX*, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut ts.
- Bardakoğlu, Ali, *İlmihal I-II*, (5. bs.), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2004.
- Basuğuy, Bedrettin, *Selahaddin-i Eyyûbi Devrinde İlmi Faaliyetler*, Hivda Yay., (1.bs.), İstanbul 2009.

- Batar, Yusuf, *Empatik Din Eğitimi*, (1.bs.), Elips Kitap Yay., Ankara 2011.
- Bayraktar, M.Faruk, *İslam Eğitiminde Öğretmen-Öğrenci Münâsebetleri*, İFAV Yayınları, İstanbul 1994.
- Bedevî, Ahmed Ahmed, *el-Hayâtu'l-Edebiyye fî 'Asri'l-Hurûbi's-Salîbiyye bi-Mısır ve 'ş-Şâm*, Dâru Nehdeti Mısır, Kahire 1972.
- _____, *Selâhuddîn el-Eyyûbi beyne Şu'arâ'i 'Asrih ve Kuttâbih*, Dâru'l-Kalem, Kahire 1960.
- Beksaç, A.Engin, "Eyyûbiler", *DİA*, İstanbul 1995, XII, 31–33.
- Bek, Îsâ Ahmed, *Zeylû 'Uyunu'l-Enbâ*, Kahire Daru'l-Ktub, 1932
- _____, *Târîhü'l-Bîmâristânât fî'l-İslâm*, Daru'r-Raidu'l-'Arabî, (2.bs.), Beyrut 1981.
- Beyyûmî, Ali, *Kıyamü'd-Devletü'l Eyyûbiye fî Mısır, Kuruluş Devrinde Eyyûbiler*, (terc. A.Timurtaş), Kent Yayınları, İstanbul 2005.
- Bilgin, Beyza, "Eğitimin Temellerinden Biri Olarak Din Eğitimi", *Din Öğretimi Dergisi*, Sayı: 33, Mart-Nisan 1992, 9–14.
- Bozkurt, Nebi, "Medrese", *DİA*, Ankara 2003, XXVIII, 323–340.
- Buhari, Ebu Abdullah Muhammed b.İsmail el-Buhari, *Sahihu'l-Buhari I-VIII*, Mektebetu'l-İslami, İstanbul t.y.
- Canan, İbrahim, *Hadis Usûlü ve Hadis Tarihi*, Akçağ Yay., Ankara 1998.
- Corci, Zeydân, *Tarihu't-Temedduni'l-İslami I-III*, Daru Mektebeti'l-Hayat, Beyrut ts.
- Creswell, K.A.C., *The Muslim Architecture of Egypt*, Oxford University Press, Londra 1959.
- Çelebi, Ahmed, (terc. Ali Yardım), *İslam'da Eğitim-Öğretim Tarihi*, Damla Yay., İstanbul 1983.
- Çelik, Abbas, *Din Eğitimimize Tarihsel Yaklaşım*, Ekev Yay., Erzurum 2001.
- Dağ, Mehmet, Hıfzırrahman R.Öymen, *İslâm Eğitim Tarihi*, Ankara Milli Eğitim Basımevi, 1974.

- ed-Darvüdî, Şemsüddin Muhammed b.Ali b.Ahmed, *Tabakatü'l- Müfessirin I-II*, (1.bs.), Beyrut 1983.
- Devlet, Abdullah, *Mu'ahidu Tezkiyetü'n-Nüfus fî Mısır fî'l- 'Asri'l-Eyyûbi ve'l-Memluki*, Matbaatu Hasan, Kahire 1980.
- Demirkent, Işın, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi*, TTK Yay, Ankara 1987.
- Ebu Ahmed, Mahmud Fereğli, *ed-Delilü'l-Mûciz Ehemmu'l-Âsarı'l-İslamiyye ve'l-Kıbtıyye*, (1.bs.), Kahire 1991.
- Ebu'l-Beka el-Kefevî, Eyyûb b.Musa, *el-Külliyat*, (thk. Adnan Derviş ve Muhammed el-Mısırî), Beyrut 1987.
- Ebu Bekir, Muhammed b. Hayr b. Ömer b. Halife el-İşbilî, *Fihrisetu İbn-i Hayr el-İşbilî*, (thk. Muhammed Fuad Mansur), Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, (1.bs.), Beyrut 1998
- Ebu Davud, Süleyman b. Eş'as es-Sicistani, *Sünenu Ebi Davud*, (thk. Kemal Yusuf Hut), Daru'l-Cinân, Beyrut 1988.
- Ebu'l-Fida, İmadüddin İsmail b.Ali, *el-Muhtasar fî Ahbari'l-Beşer I-IV*, Kahire 1335 h.
- Ebu Nuaym el Isfahani Ahmed b.Abdullah, *Zikru Ahbari'l-Isbehan I-II*, Darü'l-Kitabi'l-İslami, Kahire ts.
- Ebu Sedire, es-Seyyid Taha, *el-Hareketu'l-İlmiyye fî Cami'î Amr b.As fî Asrı'l-Vullât*, Daru'l-Fikri'l-Arabî, Kahire 1990.
- Ebu Şame, Şihabuddin Abdurrahman b. İsmail b. İbrahim el-Makdîsi, *Teracimu Ricali'l-Karneyn es- Sadis ve's-Sabii' el-Hicriyyin*, (tsn. Muhammed Zahid b. el-Hasan el-Kevseri), Daru'l-Cebel, (1.bs.), Beyrut 1947.
- _____, *er-Ravdateyn fî Ahbâri'd-Devleteyn en-Nûriyye ve's-Salâhiyye I-II*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Mısır (Kahire), 1288.
- Ebu Yahya Zekeriya el-Ensari, *el-Lü'lüü'n-Nazim fî Revmi't-Ta'allümi ve't-Ta'lim*, Kahire 1901.

- ed-Debi Ahmed bin Yahya bin Ahmed bin Akire, *Buğyetü'l-Mültemis fî Tarihi Ehli'l-Endülüs*, Darü'l-Kitabu'l-'Arabî, Dimeşk 1967.
- ed-Dimyatî, Şihabüddin Ahmed b. Muhammed b. Abdulğani, *İthafu Fûdelai'l-Beşer fî'l-Kırâati'l-Erbaati 'Aşar*, (1.bs.), (thk. Enes Mühre), Darü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Lübnan, 1998.
- el-Edfüvî, Ebu'l-Fadl-Kemalü'd-Din Ca'fer bin Sa'leb, *et-Taliu's-Sa'id el-Camiu' li Esmâi Nücebai's-Su'ada*, (thk. Sa'd Muhammed Hasan), ed-Darü'l-Mısriyye li't-Telifi ve't-Tercimeti, Kahire 1966.
- _____, *et-Tali'us-Sa'id*, Kahire 1914.
- Enderiye Rimut, *el-Kahire Tarihun Hadire*, (terc. Latif Ferec), Darü'l-Fikir li'd-Derasati ve'n-Neşri ve't-Tevzii, Kahire Paris 1994.
- Fahmy Hafez, Francesco Gabrielli, M.C. Lyons, Vera Beaudin Saeedpour, R.Stephen Humphreys, Paul A.Blaum, *Selahaddin'in Mirası (The Legacy of Saladin)*, (Çev.: Şengül Serdar, Öztunç Bilal), Avesta Yayınları, İstanbul 2011.
- el-Fakî, el-Havan Muhammed Kâmil, *el-Edeb fî'l-'Asri'l-Memlûkî*, el-Heyetu'l-Mısriyyetu'l-'Âmme, Kahire 1976.
- el-Bündari, el-Feth b. Ali, *Sen'al-Berk eş-Şami*, (thk. Fethiye En-Nebravi), Mektebetü'l-Hanci, Kahire 1979.
- el-Feyyumî, Ahmed b. Muhammed b. Ali el-Hamevi, Ebu'l-Abbas, *Neşrü'l-Ceman fî Tarihi'l-A'ayan*, Darü'l-Kütübü'l-Mısriyye, Kahire 1746.
- Gibb (H.A.R.), *The Damascus Chronicle of the Crusades*, Londra 1932.
- George Makdisî, *Ortaçağda Yükseköğretim İslam Dünyası ve Hristiyan Batı*, (Çev.: Ali Hakan Çavuşoğlu, Hasan Tuncay Başoğlu), Gelenek Yay., İstanbul 2004.
- _____, *İslam'ın Klasik Çağında ve Hristiyan Batı'da Beşeri İlimler* (Terc. Hasan Tuncay Başoğlu), Gelenek Yay., İstanbul 2004.
- _____, *İslamın Klasik Çağında Din Hukuk Eğitimi*, (çev. Hasan Tuncay Başoğlu), Klasik Yay., İstanbul 2007.
- Gözütok, Şakir, *İslam'ın Altın Çağında İlim*, Nesil Yay., İstanbul 2012.

- Güllüce, Hüseyin ,“Salât Kavram: Etimolojisi ve Bazı Mülâhazalar”, *Atatürk Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 23, Erzurum 2005, 174-175.
- Ğanime, Muhammed Abdurrahim, *Tarihu'l-Câmiâti'l-İslâmiyye el-Kübrâ*, Tetvan (Fas) 1953.
- el-Haddad Necib Süleyman, *el-Melikü'n-Nasır Sultan Selahaddin-i Eyyûbi* (Adil Sultan Selahaddini Eyyûbi), (terc. M.Said), Avesta Yay., İstanbul 2012.
- el-Hafâcî, Ahmed Abdulhamid, *Cevanibün Mine'l-Hayati'l-İçtimaiyye fi Mısır fi'l-Asrı'l-Eyyûbiyye*, Darü'r-Reşad li't-Tabaati ve'n-Neşr, İskenderiye, 1981.
- el-Hafız, Muhammed M'uti, *el-Hanikahu's-Sumeysâtiye bi Dimaşk el-Medresetu's-Sufiyye*, (1.bs.), Daru'l-Beyrunî, Şam, 2006.
- Halil Fikret, *Terbiye ve Tedris Tarihi*, Devlet Matbaası, (1. bs.), İstanbul 1930.
- el-Hamevî, Yâkût, Ebu Abdullah İbn-i Abdillâh er-Rûmî, *Mu'cemu'l-Udebâ' İrşâdu'l-Erîb ilâ Ma'rifeti'l-Edîb I-XV*, Daru'l-Fikir, Kahire 1936.
- _____, *Mu'cemu'l-Buldân I-V*, Daru Sadır, Beyrut 1976.
- el-Hanbelî Ahmed bin İbrahim, *Şifau'l-Kulub fi Menakibi Beni Eyyûb*, (thk. Medihe eş-Şerkavî), Matbaatu's-Sekafetü'd-Diniyye, Kahire 1996.
- Hasan Abdul'âl, *et-Terbiyetü'l-İslamiyye fi'l-Karni'r-Rabî'l-Hicri*, Daru'l-Fikri'l-Arabiyye, Kahire 1977.
- Hasan Abdulvâhab, *Tarihu'l-Mesacidi'l-Eseriyye fi'l-Kahire I-II*, (1.bs.), Mektebetü'd-Darü'l-Arabiye li'l-Kitab, Kahire 1946.
- Hasan Emin, “el-Mescidu'l-Ma'hedu'l-Evvel li't-Ta'limi 'İnde'l-Müslimin”, *İskenderiye Üniversitesi Edebiyet Fakültesi Dergisi*, İskenderiye, Sayı: 22, 1968, 20–36.
- _____, *el-medresetü'l-Müstensiriyye*, Matbaatu Şefik, Kahire 1960.
- Hasan İbrahim Hasan, *İslam Tarihi I-VI*, (terc. İsmail Yiğit, Sadrettin Gümüş), İstanbul 1987.

- Onat, Hasan “Şîî İmamet Nazariyesi”, *Ankara Üniversitesi İlähiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara 1992, XXXII, 89–110.
- el-Hemezanî, Reşidü’l-Din Fadlullah, *Tekmiletü’t-Tarihi’t-Taberi*, (thk. Elbeyz Yusuf Ken’an), Beyrut 1961.
- Heyet (Ahmed Halit Şükri, Ahmed Muhammed Müflih, Muhammed Halit Mansur), *Silsiletu Ulumu’l-Kirâat Mukaddimatün fi Ulumi’l-Kira’ât*, Daru Amar, Amman-Ürdün 2001.
- Heyet (İbrahim Enis, Abdulhâlim Muntasır, Atiyye es-Sevâlihî, Muhammed Halefullah Ahmed), *el-Mu‘cemu’l-Vesit I-II*, el-Mektebetu’l-İslamiyye, İstanbul ts.
- Heytemî, İbn-i Hacer, *el-Fetâvâ’l-Kübrâ*, Kahire 1911.
- Hıdır Ahmed ‘Ataullah, *el-Hayatü’l-Fikriyye fi Mısır fi’l-Asrı’l-Fatimi*, Daru’l-Fikri’l-‘Arabî, (1.bs.), Kahire 1989.
- Hitti, Philip K., *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi I-IV*, (1.bs.), (Çev.: Salih Tuğ), İFAV Yay., İstanbul 1995.
- Huliyân Ribira, *et-Terbiyetu’l-İslamiyye fi’l-Endülüsi Usuluhe’l-Meşrikiyye ve Te’siratuhe’l-Mağribiyye*, (terc. et-Tahir Ahmed Mekki), Daru’l-Maarif, Kahire 1981.
- Hüsnin, Muhammed Rabi’î, *en-Nezmü’l-Maliyye fi Mısır Zemeni’l-Eyyûbiyyin*, Darü’n-Nehdetü’l-‘Arabiyye, Kahire 1990.
- el-İsnevî, Cemâluddîn ‘Abdurrahîm b. el-Hasan, *Tabakâtu’s-Şâfi’iyye, I-II*, (thk. Kemal Yusuf el-Hut), Darü’l-Kütübü’l-İlmiyye, (1.bs), Beyrut 1987.
- İbn Abdizzahir, Mühyüddin b. Abdizzahir, *er-Ravdetu’l-Behiyyetu’z-Zahire fi’l-Hitati’l-Ma’ziyyeti’l-Kahire* (thk. Eymün Füad Seyyid), Mektebet’d-Darü’l-Arabiyyeti li’l-Küttâb, Kahire t.s.
- İbnu’l- ‘Adim Kemalüddin Ömer b. Ahmed b. Ebi Cerade, *Büğyetü’t-Taleb fi Tarihi Haleb I-XII*, (thk. Süheyl Zekar), Dimaşk 1989.
- İbnu’l- ‘Amid, el-Mekin Cerces b. el-‘Amid, *Ahbarü’l-Eyyûbiyyin*, Daru’l-Ma‘hedi’l-Firensî, Dimaşk 1958.

- İbn Asakir, Ebu Kasım Ali b.Hasan b.Hibetullah eş-Şafii, *Tehzibu Tehzibu Tarihi Dimaşk'l-Kebir* (3.bs.), I-VII, (thk. Şeyh Abdulkadir Bedran), Daru İhyai't-Turasi'l-Arabî, Beyrut 1987.
- İbn el-Cevzî, Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed, *el-Muntazam fî Tarihi 'l-Mulûk ve 'l-Ümem I-XIX*, (1.bs.), (thk. Muhammed Abdulkadir 'Ata, Mustafa Abdulkadir 'Ata), Daru'l-Kütübî'l-İlmiye, Beyrut 1992.
- İbn el-Cezerî, Şemsüddin Ebu'l-İ'z Muhammed bin Muhammed, *Ğayetü'n-Nihaye fî Tabakati 'l-Kurra I-II*, Mektebetu'l-Mütenebbi, Kahire 1933.
- İbn Cübeyr, Ebu'l-Hasan Muhammed b. Ahmed el-Kefafî, *Rahletu İbn-ii Cübeyr*, Daru Mektebi'l-Hilal, Beyrut 1981.
- _____, *Tezkire bi'l-Ahbâr an İttifâkâtî 'l-Esfâr (er-Rihle)*, nşr. W.Wright, Leyden 1907.
- İbn Dakmak, Sarimuddin İbrahim b.Muhammed b. Eydemir, *el-İntisar li Vasiteti 'Akdi 'l-Emsar I-IV*, Kahire t.s.
- _____, *el-Cevherü's-Semin fî Siyeri 'l-Mülûki ve's-Salatin I-II*, (1.bs.), (thk. Muhammed Kemaluddin İzzüddin Ali), Alemu'l-Kütüb, Beyrut 1985.
- İbn Ebi Useybia, Muvafikuddin Ebu Abbas Ahmed b.Kasım b. Halife b.Yunu es-Ssa'di el-Hazrecî, *'Uyunu 'l-Enba fî Tabakati 'l-Etîbba I-II*, Mısır, 1299/1882.
- İbn Ebi'l-Vefa, Ebu Muhammed Abdulkadir b. Muhammed el-Küreşî, *el-Cevahirü 'l-Müdiyye fîTabakati 'l-Hanefiyye I-V*, (thk. Abulfettah Muhammed el-Hülûv), Matbaatu İsa Elbabî el-Halebî, Kahire t.s.
- İbn Es'ad el-Yafî 'î Ebu Muhammed Abdullah b. Es'ad b. Ali b. Süleyman, *Miratü 'l-Cinan ve İbretü 'l-Yekzan fî Ma 'rifeti Ma Yu'teberu min Havadisi 'z-Zeman I-IV*, Müessesetü'l-Ea'lemi li'l-Metbu'at, Beyrut 1970.
- İbn el-Esir, 'İzzu'd-Din b. el-Esir, *Usdu 'l-Ğabe fî Ma 'rifeti's-SahabeI-IV*, Daru't-Taavun, (4.bs.), Kahire 1964.
- İbn el- Esîr, İzzuddin Ali b. Ebi'l- Kerem Muhammed b. Muhammed b. Abdülkerim eş-Şeybanî, *İslam Tarihi el-Kamil fî't-Tarih I- XII*, (terc. Abdülkerim Özeydın), İstanbul 1987.

_____, *et-Tarihu'l-Bâhir fi Devleti'l-Etabikiyye*, (thk. Abdulkadir Ahmed Tulimat), Daru'l-Kutubi'l-Hadise, Kahire 1963.

_____, *Usdu'l-Ğabe fi Ma'rifeti's-Sahabe I-IV*, (4.bs.), Daru't-Taavun, Kahire 1964.

İbn el- Esîr, Ziyauddin Ebu'l-Feth Nasrullah b. Ebi'l- Kerem Muhammed b. Muhammed b. Abdilkerim eş-Şeybanî, *Resailu İbni'l-Esir I-XII*, (thk. Enis el-Makdisi), Daru'l-İlm li'l-Melâyin, Beyrut 1959.

İbn Eybek, ed-Devadari Ebubekir b. Abdullah, *Kenzü'd-Dürer ve Camiü'l-Ğarer I-IX*, (thk. Sa'id Abdülfettah 'Aşur), Kahire 1972.

İbn Ferhun Burhaneddin İbrahim b. Ali b. Muhammed el-Ya'meri, *ed-Dibacu'l-Mezheb fi Ma'rifeti A'yani Ulemai'l Mezheb I-II*, yy., t.s.

İbn el-Fırat, Nasırü'd-Din Muhammed b. Abdurrahim, *Târihu'd-Duvel ve'l-Mulûk eş-Şehîr bi Târîhi İbn-ii'l-Furât I-IX*, (thk. Hasan Muhammed eş-Şamma'), Dâru't-Tibâ'ati'l-Hadise, Basra 1970.

İbn Hacer el-Askalani, Şihabuddin Ahmed b. Ali, *ed-Düreru'l-Kâmine fi 'Ayni'l-Mieti's-Samine I-IV*, Daru İhyai't-Turasi'l-Arabî, Beyrut ts.

İbn el-Hacc, Ebu Abdillâh Muhammed, *el-Medhal I-IV*, (1.bs.), el-Matbaatu'l-Mısriyye bi'l-Ezher, Kahire 1929.

İbn Hallikân, Ebu'l-'Abbâs Şemsuddîn Ahmed b. Muhammed, *Vefeyâtu'l-A'yân ve Enbâ'u Ebnâ'i'z-Zamân I-VIII*, (thk. İhsan Abbas), Daru Sadır, Beyrut 1949.

İbn Hanbel, Ahmed, *Müsned I-V*, Daru'l-Maarif, Kahire 1949.

İbn İyas, Ebu'l-Berekat Muhammed b. Ahmed, *Bedaiu'z-Zühur fi Vekaiu'd-Dühur I-V*, el-Heyetü'l-Mısriyyetü li'l-Kitab, Kahire 1982.

İbn el-'İmâd, Şihabuddin Ebu Ferec 'Abdulhay b. Ahmed b. Muhammed el-Akri ed-Dimaşkî el-Hanbelî, *Şezerâtu'z-Zeheb fi Ahbâri men Zeheb I-X*, (1.bs.), (thk. Abdulkadir el-Arnaut), Daru İbn-i Kesir, Beyrut 1986.

_____, *Şezerâtu'z-Zeheb fi Ahbâri men Zeheb I-X*, Kahire 1931.

İbn Kesir, 'İmadü'd-Din Ebu'l-Feda İsmail b.Ömer, *el-Bidaye ve'n-Nihaye, I-XIII*, (thk. Ahmed Ebû Mulhim ve arkadaşları), Mektebetü'l-Mea'rif, (1.bs.), Beyrut 1966.

- _____, *Tabakatü Fukahaü's-Şafiiyye*, (thk. Ahmet Ömer Haşim, Muhammed Zeynuhum, Muhammed 'Azeb), Mektebetü's-Sekafetü'd-Diniyye, Kahire 1993.
- İbn Kuteybe Ebu Muhammed Abdullah b. Müslim, *el-Me'arif*, (thk. Servet Ukkâş), Darü'l-Me'rif, (4.bs.), Kahire ts.
- İbn Kutluboğa, *Tacü't-Terâcim fî Tabakati'l-Hanefiyye*, Bağdat 1962.
- İbn Manzûr, Cemaluddin Muhammed b. Mukerrem, *Lisânu'l-'Arab I-VI*, el-Muessesetu'l-Mısriyyetu'l-A'mme li't-Te'lif, Kahire ts.
- İbn en-Neccâr, Hafız Muhibuddin Ebu Abdillâh Muhammed b. Mahmud b. Hasan, *Zeylu Tarihi Bağdad I-V*, (thk. Kayser Ferah), Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut ts.
- İbn Nedim, Muhammed b. İshak, *Kitabu'l-Fihrist*, (2.bs.), (thk. Şeyh İbrahim Ramazan), Darü'l-Ma'rife, Beyrut 1997.
- İbu Receb, Zeynüddin Ebu'l-Ferec Abdurrahman b.Şihabüddin Ahmed, *Kitabu'z-Zeyli 'Ala Tabakati'l-Henabile I-V*, Daru'l-Ma'rife, Beyrut 1953.
- İbn Sa'd, Muhammed, *Tabakatu'l-Kübrâ I-IV*, Daru Sadr, Beyrut ts.
- İbn Said, el-Mağribî Ali b. Musa, *en-Nücumü'z-Zahire fî Hilyin Haderehü'l Kahire* (thk. Hüseyin Nessar), Matbaatu Daru'l-Kütüb, Kahire 1970.
- İbn es-Sâbûnî, *Tekmiletü İkmâlü'l-İkmal*, (thk. Mustafa Cevâd), Bağdad 1957.
- İbn eş-Şahne, Ebu'l- Fadl Muhammed, *ed-Dürrü'l-Müntahib fî Tarihi Memleketi Haleb*, Darü'l-Kitab'l-'Arabî, Dimeşk m.1982.
- İbn Şeddad, el-Kadi Bühaüddin Yusuf b.Rafîi', *Siretu Selahaddin (en-Nevadirü'l-Sultaniyye ve'l-Mehasinü'l-Yusufiyye)*, Kahire 1988.
- İbn Tağriberdî, Cemâluddîn Ebu'l-Mehâsin Yûsuf el-Atabeki, *el-Menhelu's-Safi ve'l-Mustevfi Ba'de'l-Vafi I-VI*, (Arapçaya çev. Selar b. Abdullah el-Mansuri ve Talha el-Mağribî), (thk. Muhammed Muhammed Emin), Merkezu Tahkiki't-Turas, Kahire 1990.
- _____, *en-Nucûmu'z-Zâhire fî Mulûki Mısır ve'l-Kâhire, I-XVI*, Darü'l-Kitab, Kahire 1939.

- İbn Teymiyye, Takiyuddin, *Mecmu' u Fetâvâ I-XXXVII*, (cem. Abdurrahman b.Muhammed en-Necdî, (1.bs.), Riyad, 1978.
- İbn Toluni, Hasan b.Hüseyin b.Ahmed, *en-Nüzhetü's-Seniyye fî Ehbari'l-Hulefai ve'l-Müluki'l-Mısriyye*, Darü'l-Kütübü'l-Mısriyye, Kahire 1480.
- İbn Vasıl Muhammed b. Sâlim b. Nesrullah İbn-i Sâlim et-Temimi Cemalüddin Ebu Abdullah, *Tarihu'l-Vasilin fî Ahbari'l-Hulefai ve'l-Müluki ve's-Selâtin*, Kahire 1947.
- _____, *Muferricu'l-Kurûb fî Ahbâri Benî Eyyûb I-V*, (thk. Cemâluddîn eş-Şeyyâl), Dâru'l-Kalem, Kahire 1953.
- İbn Zehire, *el-Fedailü'l-Bahire fî Mehasını Mısır ve'l-Kahire* (thk. Mustafa es- Seka, Kamil el-Mühendis), Merkezu Tahkiki't-Türasi vezaretü's-Sekafe, Kahire 1969.
- İbn ez-Zeyyat, Şemsüddin Muhammed, *el-Kevakibü's-Seyyare fî Tertibi'z-Ziyare*, el-Matbaatü'l-Emiriyye, Kahire 1907.
- İbrahim b.Vesif Şah, *Tarihu Ahbari'd-Diyari'l-Mısriyye ve Ma fî Zalike min Cevahiri'l-Buhur ve Vekai'i'l-Umur ve 'Acaibu'd-Duhur*, Daru'l-Kutubu'l-Mısriyye, Kahire 1953.
- el-İbraşi, Muhammed Atiye, *et-Terbiyetu'l-İslamiyye ve Felasifetuha*, (Terc.: Hüseyin Varol), Gonca Yayınları, İstanbul 1969.
- el-İmad el-Katib el-İsfahânî, *Hurûbu Selâhuddîn ve Fethu Beyti'l-Makdis el-Musemmâ bi'l-Fethi'Kussî fî'l-Fethi'l-Kudsî*, Matba'atu'l-Mevsuat, Kahire 1905.
- _____, *Harîdetu'l-Kasr ve Cerîdetu'l-'Asr: Kısmu Şu'arâ'i-Şam I-V*, (nşr. Şükrî Faysal, Dimaşk, 1955–1964.
- Îrû'l-Ebîdûs, *es-Siyasetü'd-Diniyye fî 'Ahdi'l-Eyyûbiyyin ve Tetevvuru'l-Mezahibi's-Şer'iyye fî'l-Kahire Ebhasu Nedvetü'd-Devliyye li Tarihi'l-Kahire I-II*, Matba'atu Dâru'l-Kütüb, Kahire 1970.
- Kahhâle, 'Ömer Rıza, *A'lamu'n-Nisa fî 'Alemler'i-Arab ve'l-İslam I-V*, Müessesetu'r-Risale, Beyrut ts.
- _____, *Mu' cemu'l-Müellifin I-VI*, Dimaşk, 1957–1961.

- el-Kalkaşendî, Şihabuddin Ahmed b. Ali, *Subhu'l-A'şâ fî Sinâ'ati'l-İnşâ I-XIII*, (thk. Muhammed Hüsnin Şemsüddin), Darü'l-Kütübü'l-İlmiye, Beyrut (1.bs.), 1987.
- Kara, Mustafa, *Devişin Hayatı Süfînin Kelamı*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2005.
- Kâtib Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn 'an Esâmi'l-Kutub ve'l-Funûn I-II*, el-Matba'atü'l-İslâmiyye, Tahran 1967.
- Kaya , Önder, *Eyyûbiler (Yönetim, Diploması, Kültürel Hayat)*, Küre Yay., İstanbul 2012.
- Kaya, Mahmut “Abdüllatif Bağdadî”, *DİA*, İstanbul 1988, I, 254–255.
- Kazıcı, Ziya, *İslam Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, İFAV Yay., (7.bs.), İstanbul 2009.
- el-Kazvinî, Abdülkerim b. Muhammed er-Rafii, *et-Tedvin fî Ahbari Kazvin I-IV*, (thk. Azizullah el- Attaridi), Daru'l-Kütübü'l-İlmiye, Beyrut 1987.
- _____, *Mu'cemu'l-Mu'ellifin*, Dimaşk, 1957–1961.
- el-Kettânî, Muhammed Abdülhay, *et-Terâtibu'l-İdâriyye*, (Terc.: Ahmet Özel), İz Yayıncılık, İstanbul 1990.
- el-Keylânî, Macid 'Ursân, *Hâkezâ Zehere Ceylu Selahaddin ve Hâkezâ 'Âddetu'l-Kudüs*, el-
- Ma'hedu'l-‘Âlemî li'l-Fikri'l-İslamî, Herndon-Virginia, ABD, 1994.
- el-Kıftî, Cemaluddin Ebu Hasan Ali b. Yusuf, *İnbahu'r-Ruvat 'Ala Enbahi'n-Nuhat I-IV*, (1.bs.), (thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim), Mektebetu'l-Asriye, Beyrut 2004.
- _____, *İnbâhu'r-Rüvât 'Alâ Enbahi'n-Nuhat*, Mısır, 1950–1955.
- Köker, A. Hulûsî, “Abdüllatîf Bağdâdî'nin Hayatı ve Tıbbî Eserleri”, *Abdüllatîf Bağdâdî Kongresi*, EÜ, Gevher Nesibe Tıp Tarihi Enstitüsü, Kayseri 1992, 1–15.

el-Kütübî, Selahuddin Muhammed b. Şakir b.Ahmed b.Abdurrahman ed-Darinî ed-Dimaşkî, *Fevâtü'l-Vefeyât ve'z-Zeylû 'Aleyha I-V*, (thk. İhsan Abbas), Darü's-Sekafe, Beyrut 1973.

_____, *Fevâtü'l-Vefeyât*, Kahire 1951.

Luveys Ma'luf el-Yesuî, *el-Müncid fi'l-Lügâti ve'l-Edebi ve'l-'Ulûm*, el-Mabaatu'l-Kasulikiyye, Beyrut 1908.

Macide Muhammed Hasan, *es-Sekafetü ve't-Terbiyetü fi Mısır 'Ala 'Ahdi Beni Eyyûb*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans tezi), Eğitim Fak., Münya Üniversitesi, 1987.

el-Mağribî, Abdulkadir Mustafa, *el-İştikaku ve't-Ta'rib*, (2.bs.), Matbaatu Lecnetü't-Te'lifi ve't-Tercemeti ve'n-Neşr, Kahire 1947.

Mahmud Ahmed, *Guide des Principaux Monuments Arabes du Carie, Impimeire Nationale*, Bulak, Kahire 1993.

Mahmud, Mustafa, *el-EdEbu'l-'Arabiyyu fi Mısır Mine'l-Fethi'l-İslami İla Nihayeti'l-'Asri'l-Eyyûbi*, el-Müessesetü'l-Mısriyetü'l-'Amme li't-Te'lifi ve'n-Neşr-Darü'l-Katibü'l-'Arabî li't-Tabaati ve'n-Neşr, Kahire 1967.

el-Makdisî, Şemsü'd-Dîn Ebû Abdillâh Muhammed, *Ahsenu't-Tekâsim fi Ma'rifet'il-Ekâlim I-II*, Daru Sadr, Beyrut ts.

el-Makrizî, Takiyüd'din Ebu Abbas, Ahmed bin Ali, *el-Mevâ'iz ve'l-İ'tibâr bi-Zikri'l-Hıtat ve'l-Âsâr I-IV*, Daru't-Tabaat'il-Mısriyye, Kahire 1988.

_____, *el-Mukfî'l-Kebir I-XVI*, (thk. Muhammed el-Ba'lavi), kahire, 1993.

_____, *es-Sulûk li Ma'rifeti'd-Duveli ve'l-Mulûk I-VIII*, (tsh. Muhammed Mustafa Ziyade),

Matbaatu Darü'l-Kütübü'l-Mısriyye, Kahire 1934.

M.Rıza Hâkimî, *İslam Bilim Tarihi*, (çev. Hüseyin Arslan), İnsan Yay., İstanbul 1999.

Mez, Adem, *el-Hadaretü'l-İslamiyye fi'l-Karni'r-Rabii'l-Hicri I-II*, (Arapça terc. Muhammed Abdulhadi Ebu Reyde), Daru'l-Kitabi'l-'Arabî, (4. bs.), Beyrut 1967.

- _____, *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti-İslam'ın Rönesansı*, (Çev.: Salih Şaban), İnsan Yay., İstanbul 2000.
- Muhammed Abdulhamid İsa, *Tarihu't-Ta'lim fî'l-Endülüs*, (1.bs.), Daru'l-Fikri'l-Arabî, 1982.
- Muhammed el-Hafız en-Nesr, *Tarihu Beyti'l-Makdis mine'l-Fethi'l-Ömeri Hatta Nihayeti'l-Ahdi'l-Eyyûbi*, (1.bs.), Darü'l-Beşairu'l-İslamiye, Beyrut 2003.
- Muhammed Halid Mensûr, *el-Müzhiru fî Şerhi's-Şâtıbiyye ve'd-Dürre*, Amman, 2001.
- Muhammed Muhammed Emin Ali, *es-Sultanü'l-Melikü's-Salih Necmüddin Eyyûb*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kahire Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, 1968.
- _____, *el-Evkafu ve'l-Hayatü'l-İctimayetu fî Mısır Dırasatün Tarihiyetün ve sekaftiyetün*, Darü'n-Nehdetü'l-Arabiyye, Kahire 1980.
- Muhammed Muhammed Halife, *el-Edebu ve'n-Nüsus fî'l-Asreyni'l-Cahili ve Sadri'l-İslâm*, Daru'n-Nehdeti'l-Mısriyye, Kahire 1979.
- Muhsin el-Emin el-'Amîli, *A'yânü's-Şiâ I-XXVIII*, Beyrut 1956
- Muhsin, Gerviyânî, *İslam Felsefesine Giriş* (Bilgi ve Varlık), (Çev.: Hasan Almas), Birey Yay., İstanbul 1998.
- Mustafa Abdullah Şeyhe, *el-Âsârü'l-İslamiyye fî Mısır mine'l-Fethi'l-'Arabî Hatta Nihayeti'l-'Asri'l-Eyyûbi*, (1.bs.), Mektebetü'n-Nehdetü'l-Mısriyye, Kahire 1992.
- Mutçalı Serdar, *Arapça-Türkçe Sözlük*, Dağarcık Yayınları, İstanbul 1995.
- Müellifi meçhul, *İnsanü'l-'Uyun fî Meşahiri Sadisi'l-Kurun*, Darü'l-Kütübü'l-Mısriyye, 1513.
- Mübârek, Ali Başa, *el-Hıtatü't-Tevkifiyyetü'l-Cedide li Mısır'l-Kahire ve Müdüniha ve Biladihe'l-Kadime ve's-Şehire I-VII*, el-Heyetü'l-Mısriyyetü li'l-Kitab, Kahire 1987.
- el-Münzirî, Zekiyyuddîn Ebû Muhammed 'Abdul'azîm b. Abdulkuva, *et-Tekmile li Vefeyâti'n-Nakale I-IV*, (thk. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf), (4.bs.), Beyrut 1988.

Müslim, Ebu Hüseyin b. Haccac el-Kuşeyri en-Neysaburi, *Sahihu Muslim bi Şerhi Nevevi I-XVIII, Zühhd*, el-Matbaatu'l-Mısriyye, Kahire(ts.).

Naci M'aruf, *Medarisu Kable'n-Nizamiye*, Matbaatu'l-Cami'u'l-İlmi'l-Iraki, Irak 1973.

_____, *Tarihu Ulemâi'l-Müstensiriyye I-II*, Darü's-Ş'ab, Kahire 1975.

_____, *Nihayetu'l-Ereb fi Fununi'l-Edeb*, (thk. Abdulmecit Tarhuyeyni), Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, (1.bs.), Beyrut 2004.

en-Nâbulusî Fahrüddin Osman b. İbrahim, *Tarihü'l-Feyyûm ve Bilâdihî*, Darü'l-Ceyl, Beyrut 1974.

_____, *Lemu'l-Kavanini'l-Müdiyye fi Devavini'd-Diyari'l-Mısriyye*, Mektebetü's-Sekafetü'd-Diniyye, Kahire 1987.

en-Neccar Ahmed, *el-İntacü'l-Edebi fi'l-'Asreyni'l-Fatimi ve'l-Eyyûbi fi Medineti'l-İskenderiyye*, el-Meclisü'l-A'la li Ri'ayeti'l-Fünûni ve'l-Âdâbi ve'l-'Ulumi'l-İctima'îyye, Kahire 1964.

en-Nu'aymî, Abdulkadir b. Muhammed ed-Dimaşki, *ed-Daris fi Tarihi'l-Medaris I-II*, (thk. Cafer el-Hasani), Mektebetü's-Sekafeti'd-Diniyye, Kahire 1988.

en-Nuveyrî, Şihâbuddîn Ahmed b. 'Abdolvahhâb, *Nihayetu'l-Ereb fi Funûni'l-Edeb I-XXXII*, (thk. Elbaz el-'Arîni), Dâru'l-Kutub, Kahire 1992.

Öz, Mustafa, "İsmailiyye Mezhebi", *Milletlerarası Tarihte ve Günümüzde Şiilik Sempozyomu*, İslami İlimler Araştırma Vakfı, İstanbul 13–15 Şubat 1993, 605–645.

Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, I-III, MEB Yay., İstanbul 1983.

Rabin, İbrahim, "el-Havanik fi'l-Kuds Hilali'l-Asri'l-Osmanî", *Mecelletü'l-Camiatu'l-İslamiyye*, Külliyyetü'l-Edeb-Tarih-Camiatu'l-Kuds, Filistin 2010, XVIII(1), 665–688.

es-Safedî, Selâhuddîn Halîl İbn-i Aybek, *Nekt el-Himyân*, Mısır 1911.

- es-Sahavî, el-Hanefi Ebu'l-Hasan Nureddin, *Tühfetü'l-Ahbab ve Büğyetü't-Tüllab fi'l-Htetî ve'l-Mezarati ve't-Teracimi ve'l-Bukai'l-Mübarekati*, (1.bs.), Mektebetu'l-Ulum, Kahire 1937.
- es-Sahâvî, Şemsuddin Muhammed b. Abdurrahman b. Muhammed, *ed-Devu'l-Lami' li Ehli'l-Karni't-Tasi' I-XII*, (1.bs.), (thk. Abdullatif Hasan Abdurrahman), Darü'l-Kütübü'l-İlmiye, Beyrut 2003.
- Said İsmail Ali, Sa'd Mersi Ahmed ve Mahmud Kamber, *el-Medhalu İle'l-Ulumi't-Terbevi*, Daru'l-Kutub, Kahire 1980.
- _____, *Mu'ahidü't-Terbiyetü'l-İslamiyye*, Daru'l-Fikri'l-Arabiyye, ts.
- Salih (Selah) es-Seyyid, *Neşetü'l-Medarisi ve Tetevvuriha fi'l-'Aleml-l-İslami*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Külliyyetü'l-Edeb, Camiatu'z-Zekazik, Kahire 1982.
- es-Sallâbî, Ali Muhammed Muhammed, *el-Eyyûbiyyin Ba'de Selahaddin*, (1.bs.), el-Mektebetu'l-Asriyye, Seyda-Beyrut-Lübnan, 2009.
- _____, *Selahaddin el-Eyyûbi ve Cuhuduhu fi'l -Kadai Ala'd- Devleti'l Fatimiye ve Tahriru Beyti'l Makdis*, Daru İbn-i Kesir, Dimaşk 2009.
- Sami, Şemsettin, *Kamus-ı Türkî I-II*, (1.bs.), İkdâm Matbaası, Dersaadet 1901,
- es-Sâvî, Ahmed b. Muhammed, *Hâşiyetün Alâ Tefsiri'l-Celâleyn I-IV*, Mektebetü Dâri'l-Kütübü'l-Arabiyye, yy., ts.
- Sellâm, Eymen Şâhîn, *el-Medârisu'l-İslâmiyye fi Mısır fi'l-'Asri'l-Eyyûbi ve Devruhâ fi Neşri'l-Mezhebi's-Sunnî* (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Tantâ Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Tantâ 1999.
- Sellâm, Muhammed Zağlûl, *el-Edeb fi'l-'Asri'l-Eyyûbi*, Munşe'etu'l-Ma'ârif, İskenderiye 1990.
- _____, *el-Edebu fi 'Asri'l-Fatimî el-Kitâbet ve'l-Küttâb*, Munşe'etu'l-Ma'ârif, İskenderiye ts.

- es-Selefi, Ahmed b.Muhammed b.Ahmed b.Muhammed b.İbrahim Ebü't-Tahir, *M'ucemü's-Sefer*, Darü'l-Kütübü'l-Mısriyye, Kahire Yazma Eser, 78 (nkl. el-Medarisu'l-İslamiyye fi Mısır fi'l-Asrı'l-Eyyûbi).
- es-Semavî, Mehdî, *el-İmame fi Dav'i'l-Kitab ve's-Sünne I-III*, Kuveyt 1979.
- es-Sem'ânî, Ebû Sa'îd 'Abdulkerîm b. Muhammed b. Mansûr et-Temîmî, *el-Ensâb*, (1. bs.), Dâru'l-Cinân, Beyrut 1987.
- Sevim, Seyfullah, "İslâm Dünyasında Kimya (Simya) Biliminin Gelişimi ve Bağdadî'nin Görüşleri", *Abdüllatif Bağdadî Kongresi*, EÜ, Gevher Nesibe Tıp Tarihi Enstitüsü, Kayseri 1992.
- es-Seyyid Abdulaziz, Sâlim, *Tarihu'l-İskenderiyye ve Hadaretiha fi'l-'Asri'l-İslami*, Müessesetü Şebabi'l-Cami'ati'l-İskenderiyye, İskenderiye 1982.
- Seyyid, Eymen Fuad, "el-Medarisu fi Mısır Kable'l-Asrı'l-Eyyûbi", *Ebhasu Nedvetu'l-Medaris fi Mısır'l-İslamiyye*, el-Heyetu'l-Mısriyyetü'l-Amme li'l-Kitab, Kahire 1992, 84–102.
- _____, *Daru'l-Kütübi'l-Mısriyye Tarihuha ve Tatavvuruha*, el-Heyetu'l-'Amme li'l-Mektebeti'l-İskenderiyye, (1.bs.), İskenderiyye 1996.
- es-Seyyid el-Baz el-'Arinî, *eş-Şerku'l-Edna fi'l-'Usuri'l-Vusta: el-Eyyûbiyyûn I-III*, Drü'n-Nehdeti'l-Arabiyye, Kahire 1967.
- es-Seyyid es-Seyyid, en-Neşar, *Tarihu'l-Mektebati fi Mısır fi'l-'Asrı'l-Memluki*, (thk. Muhammed Fethi Abdulhadi ve Diğerleri), ed-Daru'l-Mısriyyetu'l-Lübnaniyye, Kahire 1993.
- Sezgin, Fuat, *Tarihu't-Turasi'l-'Arabî I-X*, (Arapçaya terc. Mahmud Fehmi Hicazî), Vizareti't-Ta'limi'l-'Ali, Suudi Arabistan 1991.
- Sıbt İbn-i'l-Cevzî, Şemsü'd-Din Ebi'l-Müzaffer Yusuf et-Türkî, *Miratü'z-Zaman fi Tarihi'l-A'yan I-VIII*, (1. bs.), Matbaatu Meclisi Daireti'l-Me'arifi'l-Osmaniye, Haydarâbâd -Dikron, 1950.
- Stanley Lane-Poole, *Saladin and the Fall of the Kingdom of Jerusalem*, Khayats, Beirut 1964,

_____, *Cairo*, London 1912.

Su'ad Mahir Muhammed, *Mesacidu Mısır ve Evliyahe's-Salihun I-V*, Metabiu'l-Ehrami't-Ticariyye, Kahire 1976.

es-Subkî, Tâcuddîn Ebû Nasr 'Abdolvahhâb b.Ali b. Abdilkafi, *Tabakâtu's-Şâfi'iyeti'l-Kubrâ I-X*, (2.bs.), (thk. Abdulfettah Muhammed el-Hulvi, Mahmud et-Tenahi), Kahire 1992.

_____, *Tabakat's-Şafiyyetü'l-Kübra I-X*, Kahire 1908.

_____, *Tabakatu's-Şafiyyeti'l-Kübra I-X*, (thk. Mahmud et-Tenahi, Abdulfettah Muhammed el-Hulvî), Daru İhyai'l-Kutubi'l-'Arabî, Kahire ts.

_____, *Mu'idu'n-Ni'am ve Mübidu'n-Nekam*, (2. bs.), (thk. Abdulfettah Muhammed Ali en-Neccar, Ebu Zeyd Şelbi, Muhammed Ebu'l-'Uyun), Kahire 1993.

es-Suyûtî, el-Hafız Celalü'd-Din Abdurrahman, *Tabakatü'l-Müfessirin*, (1. bs.), (thk. Ali Muhammed Ömer, Mektebetü Vehbe), Kahire 1976.

_____, *Buğyetu'l-Vu'ât fî Tabakâti'l-Luğaviyyîn ve'n-Nuhât I-III*, (1.bs.), Matbaatu 'İsa el-Babî el-Halebî ve Şürekâhu, Haleb 1964.

_____, *Hüsnü'l-Mühadere fî Tarihi'l-Mısır ve'l-Kahire I-II*, (thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim), Kahire 1980.

es-Sühreverdi, Şihabuddin Ebu Hafs Ömer, *Avârifu'l-Meârif*, Beyrut1966.

Süleyman b.Ömer el-Cemel, *el-Futûhâtu'l-İlâhiyye bi Tevdihi Tefsiri'l-Celâleyn li'd-Dekâiki'l-Hafîyye I-IV*, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabiyye, Beyrut ts.

eş-Şehristanî, Muhammed bin Abdulkерim, *el Milelu ve'n-Nihal*, (thk. Muhammed Seyyid Kilani), Daru'l-Ma'rife, Beyrut 1980.

Şelbî, Ahmed el-Havan, *et-Terbiyetü'l-İslamiyye-Nezmuha-Felsefetuha-Tarihuha*, Mektebetu'n-Nehdetü'l-Mısriyye, (6. bs.), Kahire 1978.

Şemseddin Sâmi, *Kamûs-ı Türkî I-II*, İkdâm Matbaası, İstanbul 1900.

eş-Şenkitî, Muhammed el-Emin b. Muhammed el-Muhtar, *Müzekkiretu Usuli'l-Fıkhi 'ala Ravzati'n-Nazar*, (thk. Bekr Ebu Zeyd), Daru 'Alimu'-Fevaid, Mekke, 1426.

Şeşen, Ramazan, *Selahaddin Eyyûbi ve Devlet*, Çağ Yayınları, İstanbul 1987.

_____, “Eyyûbiler Devrinde Tıp Eğitimi”, *İTED*, İstanbul 1995, IX, 221–227.

_____, “Selahaddn-i Eyyûbi Şahsiyeti ve Zamanı”, *Haçlı Seferlerinin 900.Yıldönümünde Uluslar arası Selahaddin-i Eyyûbi Sempozyumu*, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi, Diyarbakır, 23–24 Kasım 1996, 20–26.

_____, *İslâmi Tıp Yazmaları Kataloğu*, (nşr. E.İhsanoğlu), IRCICA, İstanbul 1984.

_____, “Eyyûbiler”, *DİA*, c.XII, İstanbul 1995, 20–31.

_____, *Kudüs Fatihi Selahaddin Eyyûi*, (1. bs.), Yeditepe Yay., İstanbul 2013.

Şimşek, Eyub, “Çocukluk Dönemi Dini Gelişim Özellikleri ve Din Eğitimi”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, IV(1), 2004, 207-220.

eş-Şiyal, Cemaluddin, “el-İskenderiyye Topoğrafiyyetü'l-Medine ve Tetevvuruha min Ekdemi'l-'Usur İle'l-Vakti'l-Hadır”, *Mecletü'l-Cemi'yyetü'l Melekiyye Lidderesati't-Tarihiyye*, Sayı: 2, Darü'l-Me'arif, Kahire 1949, 218-232.

_____, *İa'lamü'l-İskenderiyye fi'l-'Asri'l-İslami*, Daru'l-Me'arifi'l-Mısriyye, Kahire 1965.

_____, *Trarihu Medineti'l-İskenderiyye fi'l-Asri'l-İslâmi*, Daru'l-Me'arif, Kahire 1966.

et-Taberanî, Ebu'l-Kasım Süleyman b. Ahmed, *el-Mu' cemu'l-Kebir I-XXV*, (2.bs.), (thk. Hamdi 'Abdumecid es-Selefi), Mektebetu Teymiye, Kahire”1983.

et-Taberî, Ebû Ca' fer Muhammed bin Cerir, *Tarihü'r-Rüsuli ve'l-Müluk I-XIII*, (3. bs.), (thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim), Darü'l-Maarif, Kahire 1979.

Tahir Ma'murî, *Cami'u'z-Zeytune ve Medârisu'l-İlm fi'l- 'Ahdeyn: el-Hafsî ve Türki*, Daru'l-Arabiyyeti'l-Kitab, Tunus 1980.

- et-Tertûşî, Ebubekir Muhammed bin Muhammed el-Velid el-Fehri, *Sıracu'l-Müluk*, (2.bs.), Daru'l-Kitabı'l-İslami, Kahire 1992.
- Tez, Zeki, *Bilim ve Teknikte Ortaçağ Müslümanları*, (1. bs.), Nobel Yay., Ankara 2001.
- et-Tilmisanî, Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. Yahya Ebu'l-Abbas el-Mukrî, *Nefhu't-Tayyib min Ğasni'l-Endelusi'r-Ratib I-VIII*, (thk. İhsan Abbas), Daru Sadr, Beyrut 1968.
- Timurtaş Abdulhadi, *Ziyâuddîn İbn-i'l-Esîr'in Dîvân Kitâbeti* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2012.
- Tıvızî, Ebu İsa Muhammed b. İsa, *el-Camiu's-Sahih Sünenü't-Tirmizi I-V*, (1.bs.), (thk. Ahmed Muhammed Şakir), İlim, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1987.
- Tunç, Osman, “Revadi Aşiretinden Eyyûbi Devletine”, *Haçlı Seferlerinin 900.Yıldönümünde Uluslar arası Selahaddin-i Eyyûbi Sempozyumu*, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi, Diyarbakır, 23–24 Kasım 1996, 205–213.
- ‘Ulvan, Abdullah Nasuh, *Selahüddin el-Eyyûbi Batlun Hattinun ve Muharriru'l- Kudsi mine's-Selibyyin*, Daru's-Selam li't-Tabaati ve'n-Neşri ve't-Tevzî‘ ve't-Tercemeti, Kahire t.s.
- Varış, Fatma, *Eğitim Bilimine Giriş*, Ankara Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yay., Ankara 1988.
- Yalar Mehmet, “Eyyûbilerde İlim ve Ulemâ”, *Haçlı Seferlerinin 900.Yıldönümünde Uluslar arası Selahaddin-i Eyyûbi Sempozyumu*, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi, Diyarbakır, 23–24 Kasım 1996, 266-281.
- Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi, *Hak Dini Kur'ân Dili I-X*. (Sadeleştiren: İsmail Karaçam vd.), Azim Yayınları, İstanbul 1992.
- Yıldırım, Suat, *Tefsire Giriş*, Ensar Yay., İstanbul 2001.
- Yıldız, Hakkı Dursun, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi I-XIV Çağ Yayınları*, İstanbul 1992.
- Yıldız, İlhan, “Hz. Peygamber'in Mekke Dönemi Yaygın Eğitim Çalışmaları” , *Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 2, 1998, 301-335.

Yılmaz, H. Kâmil, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, İstanbul 2000.

Yılmaz, Macit , “Eğitim Ortamında Şiddet ve Düşündürdükleri” , *EKEV Akademi Dergisi*, Sayı: 43, 2010, 31-32.

Yurdaydın, Hüseyin Gazi, *İslam Tarihi Dersleri*, AÜİF. Yayınları, Ankara 1971.

el-Yûnînî, Kutbüddin Ebu'l-Feth Musa b.Ahmed b.Kutbüddin, *Zeylu Mir'âti'z-Zemân I-IV*, Darü'l-Kitabü'l-İslami, Kahire 1992.

Yusuf Ali b. İbrahim el-‘Arîni, *el-Hayâtu'l-İlmiye fî'l-Endelus fî 'Asrı'l-Muvahhidin*, Mektebetü'l-Melik Abdulaziz el-‘Amme, (1. bs.), Riyad, 1995.

ez-Zehebî, Şemsüddin Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ' I-XXII*, (thk. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf ve Muhyi Hilâl es-Sirhân), Muessesetu'r-Risâle, Beyrut 1985.

_____, *Tezkiretü'l-Hüffaz I-IV*, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1955–1958.

_____, *Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâtu'l-Meşâhîri'l-A' yân I-IV*, (thk. Beşâr Avad Ma' rûf, Şüayip el- Erneut, Salih Mehdi Abbas), Muessesetu'r-Risâle, Beyrut 1988.

_____, *Ma'rifetu'l-Kurrâi'l-Kibâr 'Alâ't-Tabakâti ve'l-Asâr I-IV*, (thk. Muhammed Seyyid Câdü'l-Hak), Darü'l-Kütübi'l-Hadise, Kahire 1967.

Zerrinkub, Hüseyin, Ferar *ez Medrese*, (Çev.: Hikmet Soylu), İstanbul 2001.

ez-Zerkeşî, Ebu Muhammed Abdullah, *‘İlâmu's-Sâcid bi Ahkâmi'l-Mesâcid*, (2. bs.), (thk. Ebu'l-Vefa Mustafa el-Merağî), Kahire 1982.

ez-Ziriklî, Hayruddin, *A' lamu Kamusu't-Teracim I-VIII*, Darü'l-İlim li'l-Melayîn, Beyrut 1986.

Zürkânî, Muhammed Abdülazim, *Menâhilü'l-‘İrfân fî Ulûmi'l-Kur’ân I-II*, (3. bs.), Dâru İhyâi'l- Kütübi'l-‘Arabiyye, Mısır 1943.

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler	
Adı Soyadı	Mahmut DÜNDAR
Doğum yeri ve Tarihi	Varto – 1966
Eğitim Durumu	
Lisans Öğrenimi	Yüzüncü Yıl Üniversitesi Eğitim Fakültesi Sınıf Öğretmenliği
Yüksek Lisans Öğrenimi	Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Bildiği Yabancı Diller	Arapça-Farsça-İngilizce
Bilimsel Faaliyetleri	1- İlk Dönem İslami Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri, Işrak Yayınları, İstanbul 2011. 2-“Medreselerde Ezber ve Tekrar Metodu” tebliği ile Bingöl Üniversitesinin düzenlediği Medrese ve İlahiyat Kavşağında İslami İlimler Uluslar arası Sempozyumu’na katılım (2012).
İş Deneyimi	
Stajlar	--
Projeler	
Çalıştığı Kurumlar	1-Van Merkez Yatılı Bölge Kur’ân Kursu. 2-Van İl Milli Eğitim Müdürlüğüne bağlı farklı okullar. 3-Halen Van Merkez Kahraman Çocuklar İMKB Ortaokulu’nda görev yapmaktadır.
İletişim	
E-Posta Adresi	mahmutlardan@mynet.com
Tarih	2014